

Ana BLANDIANA**Picurare**

Aşa cum de pe hârtiile cu poeme
uitate pe bancă în ploaie,
cerneala se scurge ca şi cum
n-ar fi semnat nimic niciodată
şi picură cum ar picura nişte zoaie
de pe o pânză spălată,
nu-mi mai amintesc:
cum şi de ce sufeream
oare?

Picură timpul şi-mi spală
creierul ca un balsam,
vers după vers,
rând pe rând.
O plajă mirată şi goală
de pe care paşii s-au şters
aşteptând
să fie-nghiţită de mare.

Ion MUREȘAN

Poezia (câteva ipoteze)

Deși sinceritatea nu are ce căuta într-un discurs public, o să mărturisesc de la început că nu știu ce e *Poezia*. Sigur că am eu niște bănuieli, tocmai de aceea am așezat rândurile acestea sub numele de *Ipoteze*. Asta nu înseamnă că exclud gândul că ar exista – vorba lui Mihai Șora – „Mai știutori prieteni”. De altfel, făcând o reverență către Alexandru Mușina, reverență *in memoriam*, remarc prudența cu care și-a intitulat cartea apărută în 2008 la editura Aula din Brașov „POEZIA”, dar imediat urmată de specificarea temătoare și bine cumpănită „teze, ipoteze, explorări”. De altfel, încă de la prima pagină, întrebarea ce este „poezia adevărată” îl dezarmează (ca și pe mine, recunosc) și zice: „Îmi e mai ușor să o recunosc, decât să dau o definiție a ei, să o descriu chiar, fie și cât de vag. Există sute, mii de tratate despre poezie dar în 99,99 la sută din cazuri...” Când apare într-un text cuvântul „dar”, această prepoziție ca o curbă „în ac de păr”, precis urmează o declarație de capitulare. Eu nu am avut răbdarea și nici obligația de serviciu se citesc 99, 99 la sută din tratatele despre Poezie dar îl cred pe prietenul meu Mușina mai ales că mult înaintea lui același lucru l-a pățit și Benedetto Croce, care în impresionatul său op, *POEZIA* (ed. Univers 1972), mărturisește, tot dintru început: „Am căutat răspunsul la această întrebare (ce este poezia? – n.n.) în multe cărți și în aproape toate lucrările de estetică, de poetică și de retorică, dar (poate pentru că nu l-am căutat bine) nu l-am aflat sau nu am aflat unul mulțumitor...” (p. 23). Așadar pe calea încropirii unei propoziții cu „gen proxim și diferență specifică” o să-mi încerc norocul, deși nu vreau ca vreun Mușina „din veacul viitor al frumuseții” (cum zice Bacovia în *Cubul negru*) să mă așeze drept acel 0,1 la sută care lipsea celor 99, 99 la sută eșecuri pentru a fi 100 la sută rateuri.

Până aici am reușit să spun un singur lucru: *poezia face parte dintre fenomenele greu (dacă nu chiar imposibil) de definit*. Deci i-am trasat cumva un „gen proxim”. Acum o să încerc să găsesc și alte fenomene cunoscute și prin tradiție acceptate ca fiind „greu de definit”. Primul din

această categorie care îmi vine în minte e *Omul*. Destul să ne gândim că ghicitoarea de maximă dificultate a Sfinxului era despre om, iar Sofocle, plin de admirație și cutremurare, exclama: „pe lumea asta-s mari minuni/minuni mai mari ca omul nu-s!”. Sau Marcel Raymond, vorbind despre poezia suprarealistă: „Iar ceea ce conturează ea, cu o intensitate morală din ce în ce mai emoționantă, e figura unui om.” Eu sunt convins că nu aș fi cu nimic în greșeală spunând: *pe lumea asta-s mari minuni/ minuni mai mari ca Poezia nu-s*. „Geneza metaforei coincide cu geneza omului și face parte dintre simptomele permanente ale fenomenului om”, scria Blaga în *Geneza metaforei și sensul culturii* (p. 292). Și, ca o sentință executorie: „Modul metaforic nu este ceva ce ar putea să fie sau să nu fie”. Ci este obligatoriu, zic eu.

Acum mă apropiu de o primă aproximare a ceea ce ar putea fi Poezia. O ipoteză, zic eu, plauzibilă. *Poezia este o variantă mult perfecționată a omului*. Să mă explic. Omul este alcătuit din corp și suflet. Deci dintr-o parte vizibilă și una invizibilă. O parte fără cealaltă nu funcționează. Despre partea vizibilă ne facem iluzia că știm ceva. Despre suflet avem certitudinea că el există, căci *însuflește* corpul și că este, eu sunt convins, nemuritor. Vă scutesc acum de o lungă trecere în revistă a teoriilor despre suflet, căci am promis o încercare despre Poezie. Care Poezie e alcătuită și ea, ca și orice om, dintr-o parte vizibilă (*textul, Poemul*) și una invizibilă, *Poezia*. O parte fără alta nu există, ca poezie vie, sau, cum spunea Alexandru Mușina, ca „poezie adevărată”, adică vizibilă, întrupată.

De ce am spus că Poezia e o „variantă perfecționată”? Pentru că, dacă omului nu i se poate citi sufletul după limbajul trupului, Poezia se poate citi în splendoarea ei pe fața Poemului. Frumusețea corpului nu este, din păcate, o garanție pentru un suflet frumos, deci complimentul pe care îl facem uneori femeilor „ești frumoasă ca o poezie”, e din start o minciună sau, în cel mai bun caz, o presupunere.

O altă discuție, care are toate șansele să aibă doar un capăt, cel dinspre noi, și să fie defectivă de sfârșit, este cea *dacă poezia există și în afara Poemului*. Matei Călinescu ne spune că aceeași problemă pe care, iată, acum ne-o punem și noi, și-a pus-o și Coleridge. (vezi *Conceptul modern de poezie*, ed. Eminescu, 1972, pag. 54). Poetul englez iese din încurcătură „englezește”. Iată cum rezumă Matei Călinescu „raționamentul” lui Coleridge: „dacă poezia poate exista și în afara poemului, pot exista și într-un poem părți fără poezie. Poetul nu întrevide o soluție teoretică, limitându-se să indice una practică”. Soluția practică stă în invocarea scrierilor lui Platon, Burner, *Cartea lui Isaia* etc care sunt pline de Poezie deși nu sunt scrise sub formă de poeme, adică de trupuri consacrate ale Poeziei. Deci, dacă poate exista poezie în afara poemului pot exista și poeme în afara poeziei. O consecință practică a concluziei lui Coleridge ar fi posibilitatea înființării, după un model industrial, a unor *atelieri de dezmembrat poeme*, care să aibă misiunea de a demonta părțile lipsite de poezie din poeme și depozitarea lor în niște „cimitire de mașini”. Zic asta pentru că mi-am adus aminte definiția pe care Valéry o dă poemului: „En verité, un poeme est une sorte

de machine a produire l'état poétique au moyen des mots". Iertat fie-mi gândul răutăcios prin chiar utilitatea lui. Sunt absolut convins că într-un viitor nu prea îndepărtat, când omul va avea timp să se ocupe de problemele sale reale, astfel de ateliere vor exista la fiecare colț de stradă!

Eu continui să cred în intuiția pe care am avut-o la 20 de ani, anume că Poezia e un ținut nemărginit și fluid. Un fel de ocean spiritual. Ea există independent de poem, dar nu se vede decât prin poem, așa cum bacteriile există independent de microscop, dar nu se văd decât prin microscop. Nu microscopul creează bacteriile și virusurile, așa cum nu limbajul creează Poezia. Limbajul doar o exprimă, o face vizibilă pentru ochiul și mintea omenească. Limbajul e creator doar prin decupaj, prin tăieturile, prin zgârieturile, prin fircăliturile, prin desemele pe care le face pe obrazul Poeziei. Și așa cum există limbaje sterpe, există și microscopie prin care nu s-ar putea vedea nici chiar un elefant. Relația între limbajul poetic și poezie e una extrem de subtilă, așa spune chiar osmotică. Dar iată ce scriam în poemul *Izgonirea din poezie*, publicat în primii ani de studenție în „Echinoc”: „... *poezia refuză să mai intre în poem* / când în mijlocul hârtiei pe care scrii domnește o pată / roșetică, aproape uscată, / două aripioare și câteva piciorușe de muscă.” Mai târziu am aflat că aceeași intuiție a avut-o și Argezi, înaintea mea, care zice: „Versul e cristalizarea geometrică a Poeziei”. (cf. Matei Călinescu, op. cit. p. 254). Sigur, microscopul poate fi demontat, analizat piesă cu piesă, poate fi – cu folos – perfecționat, îi pot fi șlefuite lentilele, la fel se poate face și cu limbajul, dar asta numai spre a face mai cu acuratețe vizibilă Poezia.

Pe calea aceasta, trebuie să amintim și viziunile ținutului Poeziei de dincolo de cuvânt, de dincolo de nume. Eu cred că *Zbor curat* este cel mai frumos poem al lui Ioan Alexandru. Îl citez fragmentar: „Unde-am ajuns nu cunoșteam / Trecurăm dincolo de ape / Și am coborât într-un târziu / Pe țărnul marilor garoafe / ... / Cuvânt nu mai era – șopteau / Doar adâncimi fără de nume / Cu roua umbrei luminând / Curat, de dincolo de lume”. De aici vom reține cuvintele care ne ghidează demersul: „*dincolo*”, „*nu cunoșteam*”, „*cuvânt nu mai era*” și „*fără de nume*”. De aici pornind, o minte iscoditoare ar putea lesne să lunece pe panta unei discuții periculoase: dacă Frumosul există obiectiv, sau e o creație a minții omenești. Mai pe înțeles spus, dacă un apus de soare e frumos și dacă nu-l vede nimeni. Dacă pe Pământ era ceva frumos înainte de apariția omului?

Vom evita să conexăm discuțiile, căci nu știm unde am ajunge.

O altă discuție despre Poezie, care e întemeiată pe ideea unui „dincolo” (recunosc că am o slăbiciune pentru acest cuvânt) poate porni de la definiția Poeziei dată de Carl Sandburg: „Poezia este deschiderea și închiderea unei uși, lăsându-i pe cei care privesc prin deschizătură să ghicească ce s-a văzut în frântura aceea de clipă...” (Faza aceasta o așază Viorel Mureșan ca motto la recenta și excelenta lui carte de poezie, *Monede în aer*.) Oricum am întoarce discuția, definițiile cele mai fertile ale Poeziei sunt cele date de practicieni, adică de poeți.

Definiția lui Sandburg se deschide (în loc să se închidă!) în nenumărate alte definiții. Una ar fi aceea că *Poezia e mereu ceva în spatele unei uși*. Asta vrea, cred eu, să însemne că nu e dată „la liber”. Desigur, spre norocul omenirii, care în caz contrar și-ar pierde mințile. Ceea ce nu ar fi tocmai de nedorit, căci Platon ne asigură că „Cele mai mari binefaceri ajung la noi pe calea nebuniei”. Dar, vorba lui Rilke, „Orice înger e înfricoșător”. (Elegia a II-a). De aceea, cred eu, criticii de poezie sunt, din naștere, prevăzuți cu o dotare în plus: au încorporați în creier un soi de „ochelari de sudor” ca să poată discerne ceva prin lumina insuportabilă. Aici s-ar mai cuveni să amintesc că Blaga are și el intuiția a ceea ce Sandburg numea „frântura aceea de clipă”. Mă gândesc la poemul său *Poezia* pe care îl citez aci: „Un fulger nu trăiește/ singur, în lumina sa, / decât o clipă, cât îi ține/drumul din nor până-n copacul/ dorit, cu care se unește. / Și poezia este – așa./ Singură-n lumina sa/ ea ține pe cât ține:/ din nour până la copac, / de la mine pân' la tine.”

Sugerez aici drept comentariu, pentru a fi în ton cu discuția, o sintagmă a lui Al. Cistelean din *Bilete de favoare*, (Charmides, 2023): „încet de fulgerător”.

Și o altă intuiție genială a lui Blaga, anume că Poezia e, până la urmă, o ghicitoare. Amintim doar două ghicitori splendide citate tot de Blaga în *Geneza metaforei și sensul culturii*:

„Sub două păduri întinse
două ape aprinse.” (*Sprîncenele și ochii*)
și
„Într-un vârful de pai,
Mănăstire de crai.” (Păianjenul)

Dar, mai zice Blaga, în același loc, că „...metaforele acestea apropiere totdeauna termenii excesiv de depărtați”. Spusele lui ne apropiere de definiția lui Artur Lundkvist, definiția mea preferată, și anume: „Poezia este o sfoară întinsă între far și cireș”. Ce are comun „farul” cu „cireșul”? Dacă încercăm să răspundem acestei nedumeriri suntem pe cale să înțelegem ceva, ceva (lumina farului, lumina cireșului înflorit, timpul scurt al dănuirii florilor de cireș, timpul fulgerărilor farului etc.). Dar, altfel nu suntem în greșea! spunând că drumul între „far” și „cireș” este unul foarte lung, că termenii, cum zice Blaga, sunt „excesiv de depărtați”. Aici trebuie să spunem imediat că Poezia face drumul între termenii îndepărtați, între obiecte îndepărtate, cu viteza luminii farului ce străbate întinderi nemărginite și, poate, pustii de ape, pe când proza e o deplasare „pe jos”, pas cu pas, ori cu o corabie cu pânze, ca să respectăm analogia maritimă.

De fapt, puterea Poeziei de a pune în legătură realități îndepărtate face vizibile niște linii de forță care organizează chiar Universul. Eu îmi amintesc experiența de la ora de fizică din clasele mici, când pilitura de fier presărată pe o foaie de hârtie sub care se punea un magnet se așeza de-a lungul liniilor de forță ale magnetului, desenându-le, făcându-le vizibile. La fel și Poezia. Așternută pe o foaie de hârtie face vizibile liniile ascunse ale structurii Logosului, liniile care structurează Spiritul, scheletul Universului. Antoine Bequerel scria pe la

începutul veacului trecut că dacă miști un deget pe Pământ, ceva se mișcă pe Sirius. A avut chimistul viziunea armoniei universale. Eu, ca poet, îndrăznesc să mai fac un pas și zic: dacă miști ceva în *cuvântul* Pământ, ceva se mișcă în *cuvântul* Sirius. Căci așa cum toate părțile universului sunt legate unele de altele, la fel toate cuvintele sunt legate unele de altele. Astfel de forțe nu le poate face vizibile decât Poezia. *Poezia doar poate face vizibil invizibilul din Invizibil și invizibilul din vizibil*. De aceea afirm aci o altă definiție a Poeziei: *Poezia e dovada incontestabilă a existenței lui Dumnezeu*.

Dar, mai mult ca sigur, definiția aceasta, care necesită o discuție separată, poate avea în „subsol” cuvintele lui Marcel Raymond: „influxurile mistice pe care practicarea poeziei, după părerea lui Baudelaire, le impune poetului: obsesia necesară a supranaturalului, sentimentul că între lucruri și ființe există legături pe care nici o știință pozitivă nu le întrezărește, într-un cuvânt, întoarcerea la stări de conștiință numite de psihologi prelogice ori primitive – altă tentație ce nu știm unde ne va putea duce?”

Permiteți-mi să mai povestesc încă o întâmplare care ar fi trebuit să-mi dea de gândit în copilărie, dar mintea mea fiind prea fragedă a amânat lămurirea ei, trecând-o la rubrica „neînțeleșuri” în loc să o claseze la cea de „prevestiri”. De câte ori tata (Dumnezeu să-l odihnească!) mergea la târg în Panticu sau Borșa, ne aducea (mie și surorii mele) câte o „turtă dulce cu oglinjoară”. Oglinjoara era mică cât buricul degetului, avea formă de inimioară și era „înramată” în turta dulce, invariabil, roză. Într-o zi, am avut o străfulgerare de mirare constatând că în minuscula oglindă sub formă de inimă, ținută într-o anumită poziție, încăpea toată grădina noastră și dealul uriaș din spatele ei. Mai târziu, făcând o analogie între mica oglinjoară din copilărie și scurtimea poemelor aveam să ajung la încheierea că *Poezia e un mod de a încălzi infinitul între palme*. Căci sentimentul infinitului e unul rece, de gheață, dar poezia îl face oarecum suportabil. Cum eu mă bucur de câte ori cineva îmi confirmă intuițiile, nu am putut decât să jubilez citind în admirabilul eseu al lui Al. Cistelean, *Mică introducere la ratarea cititorului de poezie*, eseu atât de bine scris încât merită învățat pe de rost, în care, la un moment dat (op. cit., pag 9) Al. Cistelean scrie că lectura Poeziei „...nu poate merge în pas alergător, ci numai din piedică în piedică, iar la capătul poemului e doar o linie de orizont. Cine are răbdarea să citească un poem, fie cât de scurt, până la capăt!?” – se întreba criticul. Aceasta e și credința mea, anume că la capătul poemului e doar o linie de orizont, de unde vederea ta și mintea ta vuiesc până departe prin hăurile imaginației.

E foarte greu să vorbești cât de cât inteligibil despre Poezie! Fie și ajutându-mă de cuvintele unui „Mai știutor prieten” – vorba lui Mihai Șora – îmi e greu. Zice același Al. Cistelean (ot Aruncuta) și îl cred într-un tot, că „E admis de (mai) toți teoreticienii că poetul operează, simultan, cu toate sensurile strânse în dicționare pe seama fiecărui cuvânt, că el le actualizează pe toate... prin urmare el face vie arheologia cuvântului, aducându-i întreaga devenire la vedere și folosindu-i toate virtualitățile...”

Așa încât sensurile pot sta cam în relația în care stau, în formulele chimice complexe, elementele: într-o spațialitate inefabilă, dar logică”. Mai limpede despre limbajul poetic nu se poate vorbi, cred eu. Căci mai ceșos am vorbit eu în *Cartea Pierdută*, unde comparam cuvintele dintr-un vers cu o înșiruire de arici, fiecare arici având toți tepii uniți de țepii ariciului următor. Altfel spus, toate sensurile unui cuvânt legate de toate sensurile cuvântului următor. Limbajul poetic e singurul limbaj total, fără resturi. Limbajul științei și, de cele mai multe ori, al filosofiei, este unul riguros, călare pe idei, dar reductiv, sărac. A merge într-o direcție înseamnă a renunța la celelalte direcții. Eu spuneam că limbajul științei „bărbiește aricii”, deoarece alege sensul cel mai tare al unui cuvânt spre a-l uni cu sensul cel mai tare al cuvântului următor. Așa că se poate afirma cu îndreptățire, dimpreună cu Baudelaire că: „Poetul e inteligența supremă, și fantezia e cea mai științifică dintre toate facultățile” (Correspondance cf. Hugo Friedrich, *Structura liricii moderne* p. 54).

Acum îmi dau seama că ar trebui să mai scriu încă 12 pagini în care să explic în cu totul alte cuvinte ceea ce am spus în cele 12 pagini deja scrise. Nu o să fac asta, mai bine o să repet o parte foarte frumoasă din fragmentul citat din Benedetto Croce. Nu am aflat răspunsul mulțumitor la întrebarea ce este Poezia, din vina mea, căci „poate pentru că nu l-am căutat bine.” Totuși, îndrăznesc să mai abuzez de răbdarea d-voastră cu încă o definiție, pe care promit să nu o lămuresc, căci raportul între Poezie și limbajul poetic a fost cel mai mult și lesne frământat în toate discuțiile despre învinovatul cuvânt care refuză, nu se lasă introdus într-un concept. Definiția asta este evident favorabilă Poeziei, deci partinică. Ea aparține prietenului meu regretat (Dumnezeu să-l odihnească!) prozatorul Alexandru Vlad: „*Poezia este victoria limbii asupra gramaticii*”. Am promis să nu comentez, totuși nu mă pot abține și zic: de câte ori auzim pe cineva zicând că nu a înțeles un poem, asistăm la o nouă victorie a limbii asupra gramaticii. Și, ca să nu se creadă că toți prietenii mei, și numai ei, sunt incredibil de deștepți, invoc aici cuvintele lui Hugo Friederich (pe care nu l-am cunoscut personal) despre poezia modernă: „Sintaxa se dezarticulează sau se reduce la predicate nominale voit primitive. Cele mai vechi instrumente ale poeziei, comparația și metafora, sunt mânuite într-o manieră nouă care evită termenul natural de comparație și provoacă o contaminare ireală între lucruri obiectiv și logic incompatibile.” (Hugo Friederich ap cit. p. 15).

Definiția lui Alexandru Vlad trebuie imediat condimentată cu vorbele lui Oscar Wilde, ca să o știrbim nițel, să aducă măcar puțin cu cubul lui Nichita Stănescu: „Dați-mi superfluul, eu las celorlalți necesarul” (citată în Ion Pop – *Jocul Poeziei*, p. 15)

Ar mai trebui să vă vorbesc despre viziunea fenomenologiei lui Husserl asupra lumii pentru ca vorbele mele să aibă noimă. Dar mă opresc aci și zic: dacă s-a înțeles ceva, bine, dacă nu, iar bine!

Gabriela ADAMEȘTEANU

Chestionar de prag

Motto:

„Nu există autobiografie lineară, certă, cronologică, ci numai frânturi ca din ceață care vin spre tine în dezordine. Nu se poate să te povestești fără a pune în chestiune certitudinea acestei povestiri. Evanescența, nu numai a amintirilor, dar și a persoanei care le deapănă: ea e compusă din mai multe, uneori juxtapozabile, niciodată identice.

O viață nu e o biografie, ci o suprapunere de clișee biografice. Cele mai multe, nesemnificative.”

(Monica Lovinescu, *Jurnal, 1985-1988*, Humanitas, 2002)

„...vrând-nevrând, omul bătrân aduce cu el parfumul, suav sau iritant, al unei alte epoci. Este un martor. Este o piesă arheologică. Sau un meteorit. Vine dintr-o altă vreme, așa cum o piatră căzută din cer vine dintr-un alt corp ceresc.”

(Ion Vianu, „Frumusețea va mântui lumea și alte eseuri”, Polirom, 2015)

Certitudinea c-o să fiu scriitoare m-a fulgerat pe la nouă-zece ani, într-o dimineață, când netezeam cuvertura din dormitorul părinților. Făcutul paturilor era o responsabilitate domestică plicticoasă și, ca s-o îndur, șopocăiam, ca un automat de recitare, poezii; știam, pe dinafară antumele lui Eminescu. Anunțul viitoareii meserii nu-mi venise dintr-o decizie familială, sau dintr-o dorință a mea. A fost doar fulgerul unei *presimțiri*, un fel de *prezicere* care a dispărut la fel de neașteptat cum apăruse.

Dar, de-a lungul vieții, am tot fugit de această meserie care m-a prins definitiv doar când n-am mai avut unde evada. Încerc în aceste pagini să deslușesc (și) rădăcinile a ceea ce a părut uneori o dezertare inexplicabilă – fuga de literatură, cu toate recidivele ei. Și cât s-a datorat această neasumare faptului că m-am născut femeie, nu bărbat, scriitoare, nu scriitor (ceea ce, în repetate rânduri, am spus că îmi doream să fiu).

Când, în timpul unui interviu, am amintit că, în paralel cu un roman, scriu și la o carte de memorii (*Anii Romantici*, care avea să apară la Polirom în 2014), am fost întrebată dacă m-am luat după modă.

„N-am scris niciodată după modă”, am răspuns, iritată.

Pe urmă, amintindu-mi că și eu mult timp am considerat că nu merită să-ți pierzi vremea povestindu-ți viața, când proza

îți oferă atâtea soluții să ficționalizezi ce-ai trăit, mi-am dat seama că numai un om tânăr poate să pună o astfel de întrebare. Nonficțiunea câștigă tot mai mult teren, în dauna ficțiunii, și poate n-ar fi stricat să mai arunc un ochi la temele timpului, la ce așteaptă piața, așa cum își închipuise cea care mă interviewa. Dar scriitorul român e de obicei închis în obsesiile lui, și eu nu fac excepție.

În schimb vârstniciei, fie că scriu, fie că nu, încep să-și formuleze concluziile existenței, atunci când le apare brusc în față *chestionarul bilanțului*, ca un anunț al limitei. Există praguri de vârstă când schimbarea radicală care operează deja, *work in progress*, în trupul tău, se face simțită și psihic. La 14 ani, ai intrat sub *dictatura hormonilor*. La 33 s-a instalat *sfârșitul (iluziei) tinereții eterne*. Iar la 70, în ciuda creșterii speranței de viață, ți se afișează în minte *chestionarul* de care vorbeam.

Pragurile se așază mai sus sau mai jos, în funcție de genele fiecăruia, și poți să le treci orbește, fără să sesizezi că ești deja instalat la nivelul următor. Dar vârsta *bilanțului* îți pune în față *chestionarul*, de parcă tocmai te-ai întors dintr-o misiune: *Cum ți-ai folosit calitățile? Ce-ai irosit? Ce șanse ai lăsat să treacă? Pe cine ai nedreptățit, rănit etc.? Care-s cele mai mari greșeli? Mai rămâne ceva după tine?* Etc.

Întrebările, enervante ca niște muște de vară, sunt semnele indubitabile ale bătrâneții, în aceeași măsură ca ridurile adâncite ori mersul șovăitor. Și, în narațiunea mulțumitoare pe care o făcuseși vieții tale (*am făcut și eu ce-am putut cu timpul ce mi s-a dat*, ca s-o parafrazez pe Annie Bentoiu), descoperi tot mai multe greșeli, încercuite cu roșu. În intervalul de viață pe care abia acum îl vezi cât de scurt era, ți-ai permis luxul să te plictisești copios, ai risipit în munci stupide zilele furate celor dragi, ai fost generos cu cei care ți-au întors spatele când ai avut nevoie, și tot așa. Altfel aș proceda acum, îți tot spui, numai că este prea târziu.

Nu, n-are rost să-ți faci sânge rău tot imaginându-ți posibile vieți paralele (un procedeu narativ deja folosit, și înainte, și după Paul Austen cu al său 4321). Nici o religie nu-ți dă șansa s-o iei, în același trup, de la capăt. Nu-ți rămâne decât să accepți partea bună din ce-ai trăit și să nu-ți înveninezi ultimii pași cu remușcări demolatoare, cu dorințe inutile, cu invidii usturătoare și răzburări de ultimă oră.

Câtor dintre noi, însă, li se potrivește imaginea fals-liniștitoare de buni blânzi, iertători, înțelepți?

*

Meserii nerecomandate femeilor nu este o carte de bilanț, chiar dacă se referă la experiențele mele. Se naște organic din *Anii Romantici*, din capitole începute sau proiectate în minte și puse departe în momentul montajului, ca să evit imaginea unei memorialistici revanșarde. Nu voiam „să-mi plătesc polițele”, ca în jurnale ilustre apărute în acei ani, dar nici să retrăiesc momentele de criză (polemici, procese), scriindu-le. Mi-am luat riscul unor memorii fără sarea și piperul „dezvăluirilor” din lumea culturală: chiar și o relatare neutră riscă să fie interpretată drept înțepătură, picanterie etc. Strategia „pacifistă” și-a adus roadele ei, dacă mă iau după buna primire a *Anilor Romantici*.

Jurnaliștilor atenți, care mi-au observat, în 2014, omisiunile în cazul unor conflicte, devenite publice, le-am promis că le voi aduce, într-o carte viitoare, versiunea mea.

M-am hazardat și să anunț titlul cărții viitoare: *Meserii nerecomandate femeilor*. Însă, într-o zi, făcând ordine în bibliotecă, mi-am găsit sursa de inspirație – thrillerul din 1972 al

lui P.D. James, *An Unsuitable Job for a Woman*. Numai că între timp *Meserii nerecomandate femeilor* devenise titlul meu! M-am decis să-l asum, explicându-i originea. Nu este feminist, nici antifeminist. E doar ambiguu, așa cum au fost experiențele mele din presă, care m-au îmbogățit, m-au rănit, pe care am evitat să mi le reamintesc, așa cum evitam să citesc articolele răuvoitoare.

Mi-a fost evident că fuseseră scrise cu intenția distrugerii unui personaj public cu atât mai vulnerabil cu cât era o femeie. Eram conștientă și că lectura lor, ca și emisiunile despre procesul meu de presă îmi făceau un rău fizic și mă destabilizau din lucru. Să pun deoparte ziarele nedeschise, să nu scormonesc internetul după ele, să sting televizorul când îmi auzeam numele, era soluția firească de apărare. Deceniile din comunism mă antrenasem pentru trăitul în paralel.

*

Nu voi stărui asupra pagubelor colaterale (relații apropiate rupte, dezamăgiri, stresul expunerii publice) pe care mi le-au adus ambele „meserii”: se cuvin presupuse. Toxicitatea jurnalismului este știută, dar și literatura (un „spionaj” pe cont propriu, cum a spus Amos Oz), și-o are pe a ei. Îți creează, la fel, o dublă personalitate, dacă nu cumva te naști cu ea (știm de la Proust că omul și scriitorul sunt structuri diferite).

Nu-mi pot gândi viața fără să fi făcut aceste „meserii”: falsa mea recomandare nu este utilă nimănui, așa cum nu mi-a fost nici mie. *Meserii nerecomandate femeilor* nu va fi, dacă și când o voi termina, un *îndreptar de viață* pentru cele care-și doresc să facă literatură sau jurnalism. Nici o colecție de sfaturi pentru adolescențele care-și proiectează existența în viitor: lumea se schimbă într-un ritm năucitor și mi-e imposibil să-mi imaginez literatura și presa viitorului, dar sunt convinsă că, indiferent de formă, ele vor continua să existe.

Încerc să povestesc, sincer, câteva din experiențele mele. Dar cât de sincer poate fi un scriitor?

„Opera literară – fie că avem în vedere un jurnal de scriitor sau un roman istoric, nu transcrie evenimentele ca atare, **wiees eigentliches geschehen**, – ci le condensează ori le dilată, le relatează într-o manieră proprie, uneori chiar deviantă. Scriitorul e preocupat nu atât să spună adevărul, cât să-l spună într-un chip atractiv, memorabil, original, cu riscul, uneori de a-l rata, risc asumat sau acceptat în mod înconștient. Problema adevărului nu este străină, nici indiferentă literaturii : ea este secundară,” spune Mircea Martin.

S-a observat câte contraziceri există în jurnale și câtă autoficțiune cu efecte dezastruoase. Ruptura dintre Monica Lovinescu, Virgil Ierunca și Paul Goma n-a fost, din câte știu, determinată doar de motivul deseori invocat (distrugerea exemplarelor nevândute din *Culorile Curcubeului*, fără avertizarea autorului), ci și pentru că cei doi mentori s-au descoperit într-o postură diminuată în jurnalul scriitorului promovat cu ardoare. Îi distribuise într-un alt rol decât cel păstrat în memoria lor. În mod special, în memorialistica lui Paul Goma, ficțiunea și nonficțiunea se amestecă, iar emoția, deseori negativă, colorează narațiunea în tușe violente.

*

N-am încercat să-mi „literaturizez” amintirile, dar firește că ele s-au păstrat într-o altă versiune și cu alte culori în mintea celor de care m-am apropiat, pe lângă care am trecut etc. Vedem altceva decât cel de lângă noi și auzim doar o parte din ceea ce ni se spune: restul îl deducem, în funcție de propriile noastre presupuneri.

Există lucruri pe care abia ți le reamintești, există altele despre care speri că vor rămâne ascunse pentru totdeauna. Dar și le vor aminti alții și chiar dacă empatia ne-ar permite să ajungem la versiunile lor, s-ar putea să nu ne placă să le auzim: pot fi deformate de subiectivitate, de resentimente, de invidie, de condescendență, de lipsa de indulgență cu care ne privim unii pe alții.

Neutralitatea, bunăvoința sunt corectitudini politice rar, intermitent, aplicate.

Iar în privința felului cum te văd alții, „*lucrurile stau totdeauna mai rău decât îți închipui*” – așa cum am scris în cartea mea de tinerețe, când mă durea mai tare decât azi să fiu interpretată greșit.

Între timp, înghițind riscurile ieșirii la rampă, m-am mai resemnat.

*

Sunt deseori întrebată dacă n-am regrete și dezamăgiri pentru că m-am aruncat cu atâta elan în agitații ani '90. N-am ieșit din ei dezamăgită, ci sceptică, o atitudine, după părerea mea, utilă în viață, utilă și celor care scriu proză.

Oamenii-model pot dezamăgi dacă te afli în preajma lor, dar cât de interesant este drumul alături de ei! Dezamăgirile personale au fost dureroase, dezamăgirile intelectuale m-au costat excluderi, pierderi de prieteni. Dar cine traversează timpul fără dezamăgiri?

Și, fără îndoială, am dezamăgit și eu, mai ales în timpul când conduceam revista 22. Am avut acele „fidelități alunecătoare”, pe care mi le-a sesizat Norman Manea: judec mereu ce se întâmplă doar cu capul meu și îmi permit să revăd situațiile din mai multe perspective, să ajustez, să aduc totul la zi.

Irepresibila mea dorință de independență, pe de altă parte, m-a făcut inaptă pentru jocurile strânse, reciproc avantajoase, ale unei echipe, ale unui grup, ale unei direcții, ale unei găști.

Uneori mi-a lipsit empatia, eram acoperită de muncă la revista 22 și trăiam în permanent stres. Alteori am fost prizoniera propriilor mele imagini greșite. Dar cât de perspicace puteam să fiu ieșind dintr-o lume închisă într-una liberă, într-un un context mediatic și politic plin de interese obscure și manipulări ?

*

Fiindcă și eu, ca orice cititor, îmi doresc să știu cât mai multe despre viața autorilor admirați, de când am început să scriu m-am gândit că n-aș vrea ca a mea să ajungă pe mâna cercetătorilor literari, a autorilor de biografii care să-mi lumineze, corect sau fals (nici măcar nu mai contează), emoțiile, trăirile, eșecurile etc. De fapt cel/cea care scrie, m-am gândit atunci, are doar două alternative: fie posteritatea nu-i omologhează scrisul, și atunci a scăpat, piere în anonim, împreună cu cărțile lui/ei, fie ele sunt evaluate pozitiv de următoarele generații, și atunci viața îi va fi pradă ochilor străini.

Și, cu toate că am văzut cu exactitate această situație a cărei singură soluție este ratarea, uitarea, m-am repezit singură în gura lupului, cu cărți memorialistice – *Anii Romantici*, apărută în 2014 și viitoarea (sper) *Meserii nerecomandate femeilor*. Sau poate doar am încercat să mă predau singură, sperând, probabil inutil, că asta va demonta acribia „urmărilor”. Lungesc, așa cum fac de obicei, scrierea acestei cărți, lumea se tot schimbă accelerat în jur și experiențele mele au început să-mi pară tot mai derizorii, nedemne de a fi consemnate. Un gând care a survenit prea târziu, pe parcursul scrierii ei, atunci când nu mai puteam merge decât înainte.

Petru CIMPOEȘU

Făt-frumos din viitor. Epoca sentimentelor (1)

În urmă cu aproape o sută de ani, mai precis la începutul anilor '30 ai secolului trecut, tânărul (pe atunci) savant sovietic Aleksandr Romanovici Luria a ajuns în Uzbekistan, nu pentru a vizita casa natală a filosofului Avicenna, între timp demolată, ci pentru a studia concepția despre lume și viață a compatrioților acestuia, majoritatea analfabeți. Una dintre primele observații ale lui Luria a fost că oamenii ăia aveau dificultăți serioase în a rezolva probleme care le depășeau experiența perceptuală, ei putând face judecăți și raționamente numai în raport cu situații concrete din viața de zi cu zi. În cuvintele lui Luria: *Uzbekii nu au iluzii!* Astăzi este un lucru recunoscut că până și abilitățile spațiale ale analfabeților sunt diferite de ale oamenilor instruiți. Gândirea lor este una operațională, având la bază un sistem de credințe aparent greșit, totuși reflectând suficient de corect lumea, ceea ce le permite să ducă o viață lipsită de griji, chiar dacă te privesc ciudat și zâmbesc sceptic atunci când le spui că aria cercului este egală cu πR^2 . De altfel, unii dintre subiecții intervievați de Luria nu aveau nici măcar noțiunea de cerc. În funcție de context, îl numeau ba farfurie, ba sită, ba găleată sau lună, tot așa cum dreptunghiul era denumit oglindă, ușă sau casă. Rudimente ale acestui mod de gândire regăsim în teoria lansată recent de o influenceriță pe internet, potrivit căreia dărele de condens lăsate de avioane pe cer provoacă deranj la intestine, cu consecințe dintre cele mai neplăcute, curioșilor care se uită prea insistent la ele, o confirmare în plus venind din satele din județul Bacău unde s-au construit, cu fonduri europene, rețele de alimentare cu apă, dar oamenii se încăpățânează să bea apă tot din fântână, iar apa de la robinet o dau numai vitelor. Cică ar fi văzut la televizor că e amestecată cu fecale și de aceea pute a clor.

Din păcate, știința s-a tot răzgândit de-a lungul istoriei, în vreme ce visul a oferit consecvent omului accesul neîngrădit la modalități de cunoaștere alternativă. Ca rudă modestă a gândirii magice, teoria conspirației din zilele noastre se înrudește îndeaproape

cu fervoarea religioasă și setea de miracol a oamenilor din evul mediu, oferind adeptilor ei nu doar o viziune globală asupra lumii, ci și ocazia de a-și întrebuița fantezia într-un mod agreabil și, câteodată, distractiv. E o combinație ingenioasă de exercițiu speculativ și activitate artistică, hrana sufletească a celor oprimați, cărora împărăția internetului le-a deschis larg porțile, încât s-ar putea să aibă dreptate cel care a comparat-o cu aspirina săracului, deși eu încă n-am înțeles clar la ce se referă. S-o spunem cinstit: în ultimă instanță, teoria conspirației redă demnitatea umană unor persoane altminteri neinteresante, cărora societatea contemporană, cu regulile ei nemiloase, le neglijează importanța socială și le rănește sentimentele. Trăim în plină Epocă a Sentimentelor și presupun că știți cât de grav este să rănești sentimentele cuiva. Pentru că, dacă nu știți, e și mai grav!

Consecuția mai îndepărtată a acestor observații a fost că până și anumiți filosofi pun acum la îndoială existența cercului, a dreptunghiului, a fundamentelor matematicii în general și în cele din urmă a mai tuturor cunoștințelor dobândite de-a lungul secolelor, unii numindu-le „idoli ai tribului”, alții, „fiecțiuni spontane”, iar alții preferând să tacă. Într-adevăr, nimeni n-a văzut în viața lui cuante, quasari, unde gravitaționale și alte asemenea bazaconii cu care savanții ne-au împuiat capul, deși se spune că ele stau la baza bombei atomice. Până la urmă, din toată știința cu care se laudă savanții, rămâne doar un fel $\sqrt{-1}$, adică numărul imaginar i (nici măcar nu e număr, ci o literă), fiindcă ceea ce vedem propriu-zis sunt tot farfurii, găleți, oglinzi și alte obiecte de care orbii se lovesc uneori, fără să poată spune ce i-a lovit. De exemplu, în loc de numărul 4, despre care matematica spune că ar fi real, eu văd în capul meu ceva de culoare mov, ca un scaun răsturnat. Aș merge chiar mai departe și aș spune că nici farfuriile nu există propriu-zis, de vreme ce armenii le spun ափսոսելք, iar singhalezii, කහසලක.

Și atunci, de ce să ne mirăm că pentru unii Pământul este rotund și se învârtă în jurul Soarelui, din cauză că așa au învățat cândva la școală, în vreme ce pentru alții lucrurile stau taman pe dos, fiindcă au chiulit de la ore, iar sentimentul le spune că Pământul e de fapt plat. Nu doar în jungla amazoniană sau în vreo țară din Africa, ci în chiar țara care a inventat supremația albilor și pe urmă a zis că nu e bună, Soarele se învârtă uneori în jurul Pământului, fără ca acest lucru să deranjeze ordinea cosmică – în sensul că eclipsele vin totuși la timp.

Uite că m-am tot lungit cu vorba și am uitat unde voiam să ajung, din cauză că eram supărat. Acum, că mi-a mai trecut, putem trece mai departe.

Primul lucru pe care Lumina Terțiară mi l-a dezvăluit a fost că în spitalul acela nu exista numai Secția ATI. Presupun că aș fi putut afla asta și gratis. Știe oricine că oamenii bolnavi sunt de mai multe feluri, și așa se face că unii au limbrici, în timp ce alții vin pentru dializă. Într-adevăr, un departament special al spitalului,

situat „întâmplător” (sper că ați sesizat ironia) la parterul pavilionului administrativ, era dedicat celor care, aparent fără să fie bolnavi, aveau alte probleme.

Imaginați-vă un hol în formă de T, luminat doar de niște tuburi cu neon și lipsit de bănci. Piciorul literei se termină cu o ușă ce dă direct în stradă, iar la capetele fiecăreia dintre laturile perpendiculare pe el este amenajat câte un cabinet despre care deocamdată nu știm decât ce scrie pe ușă: *Compasiune-1*, respectiv *Compasiune-2*. Bine, eu mai știu și ce se întâmplă dincolo de acele uși, dar vă spun mai târziu. Deocamdată rămânem pe holul în formă de T, invadat, câteva clipe mai târziu, de un grup de femei și bărbați cu inima plină de bunătate. Unii au venit din proprie inițiativă, cei mai mulți au fost aduși cu microbuzul, pentru a-și dovedi prin fapte empatia și solidaritatea față de semenii aflați în suferință, deși privirea lor exprimă mai degrabă oboseală, resemnare sau chiar nimic. De altfel, neexistând bănci, unii și unele dintre ei sau ele se sprijină direct de pereți.

Empatia maselor este ceva greu de controlat, totuși nu imposibil. Nu văd cum altfel aș putea explica îndemnul optimiste care între timp se derulează pe un ecran electronic fixat de tavan în dreptul ușii cabinetului *Compasiune-1*. Iată câteva exemple:

Trăiești în alt corp – Trăiești în viitor.

Dacă iubești oamenii, dă-le din ce îți prisosește!

Numai trădătorii solicită mărirea salariului.

Din motive umanitare, nu primim gravide.

Numai că asistenta care ar trebui să le ia în seamă dorințele întârzie, din cauza traficului infernal din oraș, cum se spune de obicei.

Când în sfârșit apărui, cu un surâs fermecător pe buze și o expresie optimistă, debordând de căldură umană, oamenii aceia necăjiți se înghesuiau către ușa cabinetului *Compasiune-1*, de parcă înăuntru s-ar fi dat ceva la reduceri, deși regula era ca fiecare să aștepte civilizat să-i vină rândul. Pentru că donarea organelor nu este doar un act de generozitate, ci și o artă subtilă în care fiecare detaliu contează. Din fericire, această domnișoară, căreia prietenele îi spuneau Stacy, o prescurtare a numelui ei real, Lenuța, nu era un robot fără sentimente. Știa să ofere sprijin emoțional pacienților și în acest scop își folosea abilitatea rară de a face orice întrebare să sune ca o glumă, pentru a-i ajuta să-și depășească emoțiile firești. Așa că, înainte de a intra în cabinet, se întoarse către ei și îi întrebă:

— De ce vă înghesuiți ca vitele? Vă grăbiți undeva?

Astfel, cu zâmbetul ei fermecător reuși să transforme un moment tensionat într-unul plin de umor și optimism. De fapt, bieții oameni nu aveau nicio vină. De vină era ecranul ăla atârnat de tavan, care ar fi trebuit să anunțe numerele de ordine și nu le anunța. Abia după ce Stacy a intrat în cabinet și a apăsător pe un anumit buton de pe laptopul ei, ecranul s-a aprins și a afișat un număr oarecare, șaptezeci și trei, iar o voce sintetică masculină a pronunțat tare și clar același număr.

Din păcate, nu toți cei dispuși să-și demonstreze prin fapte empatia și solidaritatea umană cunoșteau această regulă. Poate că unii dintre ei, asemenea cetățenilor sovietici despre care a raportat savantul Luria, nici nu știau să citească. Alții însă, cum ar fi chiar acest domn dispus să-și doneze corneea, fiindcă oricum nu-i mai folosea la nimic după ce orbise, pur și simplu nu observaseră că la intrarea în hol era un dispozitiv de ticketing care elibera numere de ordine. După ce se învârtise de câteva ori în cerc, fără să întâlnească vreun obstacol, se opri simțind în nări aerul umed, cu miros de mangal, ce venea de la mulțimea care aștepta în fața ușii, și anunță:

— Domnilor, omenirea se învârtă în cerc. Vă spun eu: totul e din cauza combustibililor fosili. Ce se dă aici?

Îi răspunse, după un timp oarecare de așteptare, vocea sintetică a monitorului, când pe ecran apărui numărul șaptezeci și opt, pe care vocea sintetică îl pronunță la fel de tare și clar ca prima oară, moment în care din mulțime se desprinsă un bărbat de vreo patruzeci de ani. Ca să-și poată susține băiatul la facultate, acest bărbat donase deja un rinichi unui actor celebru, iar acum, de îndată ce ajunse în cabinet, se declară dispus să renunțe și la jumătate de plămân, dar Stacy îl întrebă:

— La ce facultate?

— Păi, nu știu exact, aia care te face influencer.

— Mhm. Înseamnă că e slab la matematică. Ia să vedem dosarul... Fumați?

— Doar două țigări pe zi.

— Asta înseamnă că fumați.

— Nu fumez propriu-zis.

— Dar, în timp ce fumați cele două țigări, ce faceți?

— Joc Solitaire. Mă relaxează.

— Și pe mine mă relaxează, dar nu fumez. Ceva boli, intervenții chirurgicale, alergii? Luați pastile?

— Nt. Sănătos tun!

— Lăsați, am mai avut noi un pacient care a murit plesnind de sănătate, ha, ha!... Familia e bine, soția, rudele de gradul întâi?

— Sunt divorțat de cinci ani.

— O ultimă întrebare. Ați fost trimis de la Centru de Asistență Socială?

— Noi îi spunem Azilul domnului Gaby.

— Felicitări, ați fost declarat eligibil. Dar fiindcă nu avem ce face cu jumătate, va trebui să donați un plămân întreg. Știți că urmează ceva cam riscant, da? Dacă nu mai aveți și alte întrebări, semnați aici, ca să știm, în caz de ceva. După ce ieșiți de pe hol, intrați pe prima ușă din dreapta și urcați la etaj, vă așteaptă acolo doi brancardieri. Contravaloarea rinichiului se va vira direct în contul dumneavoastră bancar.

— Nu despre rinichi era vorba, ci despre plămân!

— În fine, mai vedem noi. Acum va trebui să vă iau o probă de sânge pentru analize...

Putem spune că Stacy era o adevărată maestră a dosarelor, întocmirea cărora nu e un simplu proces

birocratic, ci mai curând o artă subtilă, uzând de informații, termeni medicali dintre cei mai sofisticati și multe cunoștințe de psihologie. Fiecare detaliu era pus la locul lui cu grijă și precizie, informațiile furnizate de pacienții donatori fiind scrise cu litere mici și clare, iar semnăturile lor, aplicate cu atenție și profesionalism. Căci, înainte de a accepta dosarul oricărui donator, trebuia să se asigure că dorința acestuia de a-și dona organele era departe de orice calcule mercantile sau intenții ascunse. Fără a fi banale, întrebările ei aveau abilitatea rară de a suna ca niște glume aproape reușite și totodată de a-i pune în dificultate pe pacienții donatori, încât în final aceștia ieșeau din cabinet cam turmentați, dar aproape fericiți și cu zâmbetul pe buze, de parcă, fiind declarați eligibili, li s-ar fi oferit cine știe ce privilegiu secret.

Acestea fiind spuse, să trecem la următorul pacient, colegul de cameră al bărbatului care juca Solitaire. Este vorba despre un domn de vârstă mijlocie, îmbrăcat decent și cu mustață, dar suferind de diplopie. De fapt, nu suferea deloc, ci dimpotrivă, se bucura, diplopia oferindu-i o perspectivă nouă și mai cuprinzătoare asupra lumii. Fiindcă vedea totul în dublu, ajunsese să creadă că are patru picioare, patru mâini, fiecare cu câte zece degete, iar prin extrapolare, patru plămâni, doi ficati, două inimi și așa mai departe. Încât, în cele din urmă, ajunsese la convingerea că el însuși este două persoane și ar fi renunțat cu ușurință la una dintre ele, firește contra cost, singura problemă fiind că deocamdată nu se hotărâse la care.

— Cred că mi-a intrat o himeră în sânge, când am făcut Covid, fiindcă de atunci am început să văd dublu, mărturisii bărbatul cu mustață, dar nu știu care dintre noi doi e himera și tare aș vrea să aflu! Nu cumva ați avut și dumneavoastră Covid? Că îmi pare că ați fi două!...

Lui i-a urmat o doamnă înaltă și cam veștedă, care depășise cu bine taina climacteriului, dar încă purta în suflet ceva asemănător nostalgiei. Într-adevăr, privirea fermă și ridurile adânci ce-i împodobeau chipul reflectau o viață plină de experiențe și un spirit încă tânăr. Ceea ce înseamnă că mai avea planuri mari de viitor. Ochii ei albaștri, acum palizi, dar plini de mister, părea că spun o poveste captivantă de demult. Încă de pe vremea când era atât de inocentă încât nu știa că există hemoroizi și juca în echipa de volei a liceului, această doamnă dorea să-și transforme dezamăgirile în ceva folositor semenilor. Pentru a-i da o lecție de neuitat antrenorului de la care învățase că actul sexual este un rezumat al vieții: începe cu o iluzie și se termină cu o dezamăgire. Apoi o abandonase în vestiarul sălii de sport.

Chiar și cele mai dureroase experiențe pot aduce frumusețe și generozitate, așa că Agnes (actualmente, doamna înaltă și veștedă), nemaiputând suporta povara amintirilor, hotărâse în sfârșit să devină un simbol al generozității, oferindu-și inima, după moarte, să bată în pieptul oricui altcuiva. Pentru scopurile științei, pentru umanitate și pentru salvarea de vieți, firește, în schimbul unei remunerații rezonabile.

— Dacă vreți într-adevăr să vă donați inima, cred că ar trebui să vă grăbiți un pic, o sfătui Stacy, cu același surâs fermecător cu care v-ați obișnuit. Căci după aceea, cine ar mai avea nevoie de ea? Statisticile arată că orice deces se finalizează cu un stop cardiac ireversibil, indiferent dacă persoana respectivă a avut cancer pulmonar, covid, diabet sau pur și simplu s-a înecat cu un cârnat. Este o opinie personală, mai adăugă pe un ton defensiv, observând expresia ușor contrariată a pacientei.

— În acest spital nu aveți defibrilator? se interesa Agnes. Presupun că ar exista totuși posibilitatea unei resuscitări.

— Asta, în cazul în care mai aveți organul inimă. Dar înțeleg că dumneavoastră deja ați hotărât să o donați.

— Da, dar abia după aia...

Dezamăgită, Agnes rămase câteva momente pe gânduri, abia acum sesizând contradicția dintre intențiile sale generoase și posibilitățile limitate ale științei medicale. Visul de a-și dăruia inima pentru progresul umanității aproape că se năruise.

Dar Stacy nu era persoana care să renunțe atât de ușor. În cazul doamnei Agnes, disponibilitatea la sacrificiu în folosul generațiilor viitoare era cât se poate de evidentă, numai că, neavând suficiente cunoștințe de anatomie și fiziologie, nu făcuse alegerea corectă, așa încât, citindu-i pe chip dezamăgirea, Stacy se oferă să o ajute.

— Poate vă gândiți la altceva, știu eu, vreun organ de care v-ați putea lipsi fără a vă periclita sănătatea.

— Da, mă gândesc, confirmă Agnes oftând, și repetă: firește că mă gândesc, semn că între timp îi venise o idee nouă. Cred că am nimerit într-un univers greșit. Sau m-am născut cu un handicap și iau viața prea în serios? Am fost căsătorită cu un bărbat care semăna cu Alain Delon și juca la loto. Ani la rând m-am rugat: dă, Doamne, să nu câștige! Fiindcă știam că, dacă va câștiga, mă va părăsi, ceea ce s-a și întâmplat.

— Îmi pare rău, spuse Stacy. Aveți toată compasiunea mea.

Dar Agnes surâse amar unei alte amintiri ce-i răsărise între timp în minte. Simțea nevoia unei confesiuni. Poate că vocea calmă a asistentei, temperatura potrivită, lumina mătăsoasă și parcă ușor ondulată din cabinet o îndemnau la asta.

— Există oameni care nu se raportează la niciun ideal și totuși reușesc să trăiască, spuse pe un ton cam melodramatic. Cel mai greu e atunci când visez că m-am trezit și joc table, iar un zar sare mereu din cutie și se rostogolește sub masă. Și, din păcate, visez asta în fiecare noapte... Abia după o scurtă pauză riscă întrebarea pe care o tot amânase încă de la intrarea în cabinet. Am auzit că faceți și operații pentru schimbarea sexului, e adevărat?

— Desigur, răspunse Stacy un pic surprinsă. Vă interesează un transplant?

— Oh, vă mulțumesc pentru compliment! De fapt, eu intenționez să donez.

Magda CÂRNECI

Anul 2000: încă un an aparte (2)

dintr-un caiet vechi

În preajma cățelei noastre Sexy (un setter irlandez de culoare roșcată), văzându-i efuziunile nebune de tandrețe la venirea noastră acasă, pline de o bucurie intensă până la umilință, m-a străbătut de două ori gândul total – adică un gând al întregii mele ființe – că numai iubirea ne întemeiază. Numai iubirea ne asigură un temei ontologic. Nimic nu e sigur, suntem suspendați între îndoială și așteptare, trăim cu gustul irealității noastre și a jumătății veșnice de măsură. Și doar iubirea cuiva, pentru care ești totul, îți dă brusc realitate, îți dă consistență prin intensitatea cu care celălalt te privește, cu care atârână de tine. În haosul indeterminărilor de tot felul, iubirea pune în tine singurul temei ontologic sigur pentru că „în prezență”, real pentru că intens până la incandescență. Ardoarea cu care celălalt e suspendat de tine îți dovedește că există și îți dă astfel realitate. Continuăm să existăm într-o aproximație a unei realități consistente în virtutea unei iubiri care ni s-a dat începând de la naștere, sau de dinainte de naștere, cu mult dinainte. Altfel, realitatea n-ar fi suportabilă. Dacă cineva sau ceva nu ne-ar iubi măcar ipotetic, chiar vag, ne-am pierde conștiința. Bănuiala vitală a acestei iubiri ne face să mai putem trăi, comunica, pentru că orice comunicare se bazează pe presupuziția unei minime iubiri, a unei empatice comprehensiuni. Dacă am înceta să fim iubiți, undeva, cumva, de către Cineva – brusc ne-am dizolva, am înceta să existăm. Poate și fizic. (1985)

24 martie

Reiau un pic din urmă. Marți, 21 martie, ziua echinocțiului și ziua internațională a poeziei, invitată fiind să recit un poem la sărbătoarea de la Casa Scriitorilor, am trecut iarăși prin grele chinuri lăuntrice legate de vanitate și închipuire de sine. Mă vedeam dinafară în jocul social de acolo, uneori mi se făcea rușine de mine, alteori reușeam să-mi atenuez comportamentul exterior. Dar nu m-am plăcut. Însă am reușit să nu mă mai negativizez ca altădată. Știam cumva că discuția de cu seară cu Zidarii contribuise la starea mea de atenție lucidă de acum.

Miercuri, 22 martie, în schimb, deși m-am rugat bine de dimineață, pentru că am fost întreruptă din meditațiile mele matinale de o vecină care e administrator de bloc, am fost toată ziua plină de negativitate. Ba chiar m-am trezit răcnind prin telefon, ca niciodată, la un coleg poet, ceea ce m-a lăsat perplexă, era prea mult, iarăși mi s-a părut că exagerarea îmi atrage atenția asupra ceva. Dar ca niciodată am reușit să fiu destul de des prezentă la mine și să-mi văd gândurile rele, judecătoare, disprețuitoare etc. față de ceilalți, dar asistând neputincioasă la ele. Totuși, am realizat două lucruri importante. Întâi, am avut un fel de „înțelegere” mai adâncă a măreției Divinului, ca adresare personală extrem de profundă și de vastă, de majestuoasă și de iubitoare, de inteligentă și înțeleaptă a totului către mine. În al doilea rând, că încep să percep în mine ceva separat de gânduri și euri și stări, ceva care într-adevăr le observă și devine din ce în ce mai constant prezent și atent la sine însuși.

Azi dimineață, citind în Filocalia 1 capetele despre rugăciune ale lui Evagrie Ponticul, am înțeles ce mi se întâmplase miercuri: mi se furase „rodul” rugăciunii, cum spune Evagrie, printr-un „atac de mânie” pentru că nu fusesem atentă și vigilentă la mine însămi.

Observ că încep să înțeleg din ce în ce mai bine multe lucruri și mai ales să fac conexiuni între ceea ce aflu în Școala mea gurdjievană și ceea ce aflu în cărțile Ortodoxiei. Asta mă umple de o bucurie liniștitoare, mă ajută să mă rog mult mai bine. Cu lacrimi, din nou.

26 martie

Am mai avut o întâlnire cu Zidarii joi seara, în care ei iar mi-au repetat hotărârea lor de a nu mai face expoziția de la New York: cea de la Centrul Cultural român nu se mai poate anula, dar măcar cea de la Gallery @ 49 trebuie oprită. Iar mi-au spus că se simt pierduți din duh, că de zile întregi nu fac nimic,

stau în casă și se frământă între ei despre propria lor pierzanie și despre sfârșitul lumii, care e iminent... Mi-au pus să ascult un „Cuvânt” de la Pucioasa, care lor li se părea că vorbește exact despre asta, pe când mie mi se părea că vorbește despre mântuirea individuală a fiecăruia. Ei mi-au explicat că asta e iluzia de obște, cum că Isus nu va veni a doua oară în trup, când de fapt despre asta e vorba. Apoi mi-au citit din Apocalipsă și mi-au deslușit (după ei) ce se spunea acolo, din care au dedus că tocmai acum se potrivesc afirmațiile enigmatice de acolo. Spus așa repede sună ridicol, dar acolo, între ei, văzându-i așa de frământați și de convinși, a trebuit să-i iau cu binișorul. În timp ce ascultam „Cuvântul”, am avut o stranie senzație de furnicăre puternică în zona articulației inghinale de la coapsa stângă, dar care, ciudat, a ocolit total zona pubiană, ca și cum acolo ar fi fost ceva inexistent, sau mort, sau neutru, sau din altă materie, nu știu cum să zic. Apoi frisonul a coborât pe picioare și a dispărut. De asemenea, la începutul vizitei, am avut o senzație inconfortabilă în legătură cu privirile lui Marian, ca o prezență a unor forțe impure, ce mi-a adus aminte de alte senzații similare, în preajma altor bărbați – și asta m-a uimit. Poate că asta e explicația stilului ascetic de viață al lui Marian. Și poate că problema e la mine. În fine, cei doi m-au rugat să anunț prin e-mail, clar, că ei nu mai vor să se ducă la New York.

Sâmbătă a fost Buna Vestire. Iar duminică, adică azi, după un meeting la Teaching House, am văzut un film care m-a bulversat, „Matrix”. Un film care vorbește despre faptul că toți umanii sunt sclavi, ținute în sclavie prin iluzionare – ceea ce intuiseam și eu de ceva vreme, desigur – și că eliberarea de condiționare nu se poate întâmpla decât prin probe atroce... În timpul filmului, m-am gândit la Castaneda și la tipul de decon condiționare – naturală, prin interrelație cu mediul și nu printr-un surplus de agresivitate distrugătoare – pe care-l propune al său *Don Juan*. Apoi m-am gândit la decon condiționarea printr-o logică absurd-ludică propusă de Lewis Carroll în „Alice în Țara Minunilor”. Sau la exercițiile fizice și psihice ale lui Gurdjieff, aflate în Școală. Sau la eliberarea spirituală prin livrare emoțională totală în fața lui Cristos, din creștinism. Și mi-am amintit de propriile mele mici experiențe recente, cea cu vizualizarea mea într-o cabină de navă spațială și cea cu prezența invizibilă a unei persoane profund mature în preajma mea – și m-am cutremurat. Filmul Matrix m-a marcat. În el se spune la un moment dat că „trebuie să crezi cu totul că tu ești Alesul”, măcar alesul propriei tale salvări – numai așa se poate scăpa din condiționarea

de sclavi în care trăim. În acel moment mi s-au umplut ochii de lacrimi, știam. Pentru o oră sau două m-am simțit pe altă lume, alunecând între lumi, ceea ce de fapt era efectul urmărit al filmului...

Peste noapte, m-am trezit pe la 2,30 din cauza unui zgomot puternic în cameră, nu știu de fapt de la ce. Dar presimțisem de cu seară că așa va fi. Am ascultat în jur, se auzea televizorul de la vecina de deasupra și un câine lătrând de mama focului afară. În aceste condiții am încercat totuși să fac un efort de gândire. M-am tot fcut de pe o parte pe alta, mă mânca ciudat de tare pielea corpului, aveam și înțepături destul de puternice ici-colo în diverse locuri de pe trup. Totuși știam că trebuie să trăiesc un anume gând, legat cumva de filmul văzut. Și după multe foieli, am reușit să intru în mine și să mă plasez pe axa verticală vie pe care mi-o simt sau mi-o închipui în corp. A urmat o trăire intelectuală intensă dar scurtă, pe care mi-e foarte greu s-o pun coerent în cuvinte aici, dar voi încerca.

Am avut un moment în care m-am simțit vie din cap până în picioare, plină ochi de un fel de intensitate vibrantă, ardentă. Apoi a venit gândul că trebuie să-mi asum fiecare celulă a ființei mele. Asta făcând, am avut scurt viziunea ființei mele ca un fel de zeu-faraon vast, extrem de înalt, care are la picioare proiecția foarte mică, pe orizontală, a propriului lui trup, ca un fel de timbru minuscul cu o siluetă umană albă pe fond mai întunecat. Cele două trupuri, cel vast și cel minuscul, făceau între ele un unghi drept și ele descriau ceea ce realizasem – ceva important, dar obscur. Viziunea asta nu a ținut mult, am mai încercat s-o readuc înapoi dar nu am putut. Apoi am înțeles, parcă din această viziune, că acesta e procesul care se întâmplă în Dumnezeu, adică Dumnezeu trebuie să se adune pe sine din fiecare celulă a sa, adică în indivizii umane nenumărate; că asta înseamnă că s-a produs o „revărsare” a Divinului prin procesul Creației, că Divinul există peste tot și în toate, și că el trebuie să se recupereze, să se salveze din tot. De aici a rezultat că oamenii sunt tot divinitate, și că ei au uitat și uită constant acest lucru, și că numai dacă și-l amintesc și fac un efort de revenire în Divin, acesta poate să se salveze – și să-i salveze.

Aceasta mai înseamnă că arhetipul cristic există în Divin chiar de la început, și că existența istorică a lui Hristos reprezintă momentul conștientizării acestui arhetip de către specia umană. Deci, într-adevăr, universul sau creația s-ar putea să reprezinte proiecția spațio-temporală a unui proces continuu, în buclă, de recuperare de către Divin a marginilor sale, a celulelor sale – deci trebuie să aibă forma simbolică a unui om, așa cum și forma omului ar reprezenta simbolic forma

materializată și la scară foarte mică a funcțiunilor și metabolismului divin.

Aceasta mai înseamnă că imaginea surprinzătoare pe care am avut-o cândva în cuget, prin anii '80 – cum că e cu puțință să-mi rulez întreg corpul înapoi de la vârful picioarelor către cap și acolo să intru toată într-un punct din mijlocul craniului – conține un adevăr. În același fel și universul, creația se pot resorbi înapoi în punctul inițial din Gândul divin. Atunci rolul umanului e într-adevăr important. Umanul ar trebui să fie în stare să vorbească cu celulele corpului său, după cum ar putea fi în stare să vorbească și cu planetele. El este „piatra de poticneală” a Divinului și este salvarea Lui. Sau cam așa ceva.

Dar cel mai important lucru din toată această cogitație nocturnă, redată aici într-o ordine aleatorie, rămâne imaginea ființei mele ca un zeu-faraon extrem de înalt cu minuscula proiecție umană pe orizontală de la picioare.

1 aprilie

Acum două dimineți, joi, m-am sculat din somn cu o imagine lăuntrică în minte – Soarele și Luna –, imagine ne-vizuală, ci mentală cumva, legată de ceva ce realizasem în somn dar pe care nu mi-l mai amintesc. Soarele și Luna reprezentau concluzia unui proces de *separare necesară*, așa mi s-a părut, când m-am trezit. Soarele și luna existau în mine, în ființa mea, și eu trebuia să le păstrez separat. Soarele era în interiorul meu, iar luna era împrejur, pe circumferință și în exterior.

În timpul zilei mi-am amintit că în ziua precedentă realizasem cumva destul de clar un fel de spațiu în interiorul meu, ca un gol între persoana mea exterioară și cea dinăuntru. Și am și fost în stare să mă observ și să-mi amintesc de mine destul de mult, ceea ce m-a surprins. Și am știut cumva, nu știu cum, că acel spațiu interior era ceva important.

Ieri, vineri, am lucrat mai puțin bine cu mine, din motive exterioare, situații diverse, dar la sfârșitul după-amiezii m-am dus totuși la biserică, cum îmi propusesem. Fiind vineri, era o slujbă centrată pe Sfânta Fecioară. La început n-am fost deloc în stare să-mi adun gândurile, ceea ce m-a cam exasperat. Mă gândeam la tot felul de prostii, era un adevărat atac al gândurilor insignifiante. Am tot încercat să fiu atentă la slujbă, dar cu mari eforturi. Deși mă bătea gândul să renunț și să plec, atât eram de chinuită de uruiala gândurilor mele, totuși am rămas în biserică. Și ce să vezi? Gândurile s-au liniștit după o vreme, cam după 20 de minute, și am intrat într-o stare de

claritate și liniște. Eram în biserică, observam lumina oblică atât de frumoasă care venea prin ferestrele cu vitralii, mă observam. Stăteam pe un scaun, faldurile balonzaidului meu alburii se desfășurau armonios în jurul meu și am constatat că luasem poziția unei Madone din tablourile neerlandeze din secolele XV-XVI, cu picioarele așezate într-o parte și oblic, acoperite de veșminte până la tălpi, cu mâinile în poală peste cutele veșmintelor, cu poziția aplecat-smerită a capului, ascultând atent acum slujba. Asta m-a adus într-o stare de pace lăuntrică, și apoi de bucurie luminoasă. Stăteam golită de gânduri acolo, și cumva curățită prin asta și gata să primesc ceva, ceva important.

Și am primit. Am primit imaginea mea din afară. Dintr-o dată m-am văzut într-un mod cumva obiectiv, ca din afară. Mă vedeam de-a lungul anilor mei de tinerețe și maturitate, ca o femeie speriată de feminitatea ei și totuși plină de dorințe, ca o Magdalenă tenta(n)tă și totuși crezându-se tot timpul inocentă, neavând curajul să-și recunoască natura și să și-o accepte, speriată mereu de bărbați și totuși provocându-i continuu prin simpla ei prezență. Mă vedeam ajunsă la 44 de ani, deja coaptă, deja detașată de sex și totuși încă speriată de reacțiile bărbaților. Am înțeles atunci o mulțime de întâmplări și faze trecute. Revedeam scene pe care acum aveam curajul să le privesc în față și să le analizez mental. Ceva din mine observa în tot acest timp exteriorul meu. Cu un fel de milă compătimitoare îmi realizam dinăuntru, și totuși cu detașare, condiția tragi-comică, de spirit închis în corpul ăsta care începe să decline, și mă uimeam amuzată că eu pot fi văzută doar ca femeie, doar prin carcasa asta de carne opacă, care mi se părea un fel de corabie, de navă, când de fapt eu sunt mult mai mult... Pentru prima dată nu am mai simțit nici un regret, nici o vină, nici o negativitate. Dimpotrivă, eram amuzată și liniștită. Apoi am mai simțit un fel de curent electric, o energie rapidă circulându-mi prin vene, de sus în jos, până la capătul degetelor de la picioare.

Și am înțeles că, fiind în starea asta, poate am primit – sau că sunt în stare să primesc – încă Ceva. Iar acel Ceva nu poate veni decât în spațiul creat în interior prin efort și prin curățire psihică ca să faci loc acolo. Am mulțumit intens pentru asta. Știam cumva că starea prin care treceam era un cadou de la arhetipul Fecioarei. Căci în biserica asta, în fața unei icoane a Fecioarei, a început de fapt reconversia mea, *întoarcerea mea acasă* în 1987, într-un moment dificil, din care nu am înțeles nimic, dar în care ceva, o sămânță, a fost plantată în mine.

4 aprilie

Aseară am citit în proiectul catalogului lui Marian Zidaru diverse afirmații de-ale lui, legate de opera lui D-zeu ca operă de artă și de faptul că artistul este profetul lui D-zeu. Regăsindu-mă în ele cu ceea ce descoperisem și eu de-a lungul timpului, în modul meu instinctiv-intuitiv, m-am gândit cu un fel de tristețe smerită că eu nu am curajul și feroarea de a le manifesta în afară, ca el. Și mi-am înțeles încă o dată locul mediu, mediocru, pe scara evoluției spirituale, în care suntem folosiți după puterile și darurile fiecăruia. Ajungând apoi la o afirmație a lui Marian, cum că de fapt noi suntem cei ce nu cerem să ni se deschidă ochii, de aceea nu înțelegem multe afirmații evidente, m-am hotărât să cer acest lucru în rugăciune.

Avusesem o zi grea, plină de discuții cu Horia, care e într-o fază bună fizic și psihic, dar care mi-a spus că i s-a cerut să-și dea demisia ca să nu i se desfășoare contractul de muncă de la institut. Această veste m-a aruncat în trecut, mi s-a părut că iar se repetă ceva din nefericirea anilor de dinainte de 1990 și am avut o seară încărcată de rele presentimente. M-am rugat deci cu feroare, între altele, să mi se deschidă ochii, să înțeleg ce mi se întâmplă, să fac o dată conexiunile între atâtea lucruri câte s-au adunat în mine, între atâtea experiențe divergente, să capăt discernământ. Apoi m-am culcat.

După numai două ore de somn, m-am trezit brusc și fără motiv. Am știut imediat că e ceva legat de rugăciunea mea de cu seară, dar am alunecat repede înapoi în somn. Când să adorm, ceva ca un comutator delicat a fost răsucit în mintea mea și iar m-am trezit, sau am fost trezită. Și iar m-am gândit că e ceva legat de rugăciunea de cu seară, și iar, după o vreme ceva mai lungă, am alunecat în somn. Și din nou un fel de comutator fin din mintea mea a fost răsucit și am fost trezită din somn. Această experiență s-a repetat de trei ori. După a treia oară m-am sculat de-a binelea și am devenit perfect lucidă. Mintea mi-era clară, eram atentă, am așteptat. Și am avut doar un gând limpede pe care l-am repetat cu toată conștiința de care am fost în stare: *Doamne, dă-mi putere să duc până la capăt povara împlinirii tale!* În timp ce realizam destul de uimită acest gând în cap – uimită de „povara împlinirii tale” – am simțit un fel de energie fină în jurul meu, ca un aer dulce, și mi s-a părut că pentru câteva clipe sunt ridicată din trupul meu aflat la orizontală spre undeva mai sus – a fost ca o pierdere de gravitație, de înălțare, sau cam așa ceva. Totul însă era foarte fin. Am rămas în așteptare. Nu s-a mai întâmplat nimic. M-am gândit că asta însemna pentru mine „a mi se deschide ochii”, atât eram în stare să primesc în

această etapă a mea. Dar faptul că mi se dăduse acest răspuns, și încă într-un fel aparte, delicat și înțelept, m-a uimit și m-a umplut de recunoștință. Am rămas încă o vreme trează, fără gânduri, doar cu un fel de atenție ușor îngrijorată, pentru că mă temeam să nu mi vină gânduri de vanitate în cap, cum că iată ce mi s-a dat să trăiesc. Am reușit doar în bună măsură.

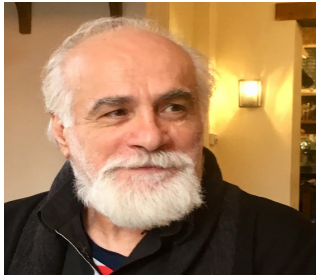
La un moment dat s-a mai produs ceva straniu, mă uitam din pat pe fereastră la cerul de noapte și la acoperișurile de clădiri de afară și la un moment dat imaginea s-a curbat într-o parte, spre dreapta, ca într-un desen animat în care toate formele se strâmbă spre dreapta, de pildă. M-am uimit, dar am crezut că mi s-a părut. După câteva secunde, fenomenul s-a repetat, de data asta în colțul din stânga al vederii mele și curbarea s-a produs spre stânga, ca o *cortină de teatru trasă într-o parte din fața realității*. Exact așa, ca o cortină de teatru trasă de pe realitate. Nu știu de ce, dar am asociat în minte această percepție cu cele citite în Castaneda acum 14 ani, despre vâul iluzoriu al lumii care poate fi tras într-o parte sau modificat dacă și ceva din noi se modifică.

Apoi, când să alunec din nou în somn, am simțit cum am fost iarăși sculată cu delicatețe prin scuturarea blândă a degetului mare de la piciorul meu drept, *din interior*, ca și cum ar fi fost atins acolo un fir de energie subtilă care ar fi avut legătură cu tot restul trupului. M-am trezit din nou, uimită și amuzată de acest fel de atenționare și de educare a mea și am mai rămas trează o vreme, mulțumind iarăși în gând.

Spre dimineață, pe la ora 6, am fost sculată din somn de soneria de la ușa de la intrare. M-am dus acolo adormită și intrigată. Era doamna H., locatară care ne face mari probleme în bloc și ne dă tot timpul în judecată. Avusesem și de cu seară de a face cu ea, dar amândouă reușiserăm să fim calme și civilizate. Acum venise să mi se plângă că nu se dăduse drumul la căldură, deși era ora 6 și un sfert, trecuse deci un sfert de oră. Am reușit să-mi păstrez calmul, s-o îndur cu resemnare, și am ascultat-o preț de 10 minute, după care ea a plecat. Cred că a fost pur și simplu o probă, după cele petrecute în timpul nopții.

Înapoi în pat, am putut să vizualizez cu ușurință o stare de bucurie cum se descoperă în interiorul trupului meu, ca și cum ai trage o cuvertură de peste o lumină ascunsă, o fericire care îți umple încet-încet lăuntrul. Aceeași bucurie luminoasă am mai trăit-o acum vreo două-trei zile când am simțit nevoia să cânt și să râd, cu brațele ridicate spre cer, în fața unei icoane cu Fecioara Maria din casă. Ba chiar mi-a venit să și dansez, dar m-am abținut!

Marian DRĂGHICI

monah ca lumea

într-un plan îndepărtat munca mortului la fosta sa viață
pare că a'ncetat.

cred că fiecare avea să-mi reproșeze ceva înainte de a
pleca.
cât despre femeia iubitoare a mea, gura plină
de reproșuri o'mbujora.
apoi s-au închis porțile și cineva
a rămas pe dinafară –
m-aș duce să-i aduc o lumină dar acolo lumina
aceasta e apă chioară.

La un nouînceput

Domnului Ion Pop

Ieșisem din casă și nu știam
ce anume să fac cu mine.
Niciodată nu am foarte bine știut.
Pentru câteva ceasuri, ziua fiind însorită și oarecare
chiar părea să am în față un nou început
așa că am pornit cu el, să nu fiu singur,
într-o plimbare.

Noul început e diafan, tras la față ca varul
mai ales diminețile,
cu aerul de parcă tot timpul se-ntreabă
pentru mine pe lumea asta nu sunt de lucru
decât binețile?

Până la urmă, tot ce-a aflat
e că amăgirea în lume nu poate fi eternă,
dezamăgirea da, dar cu nume schimbat.

Tras la față ca varul, tras la față ca varul
și încă viu
mai ales privit de departe
în voia pașilor care știu ei ce știu
în trecere pe la sediul breslei să las o carte
apoi din Calea Victoriei, pe strada Banului
și din Puțul cu Plopi în delăsatul Cișmigiu

unde, odată ajuns, m-am așezat ca să scriu
un gând extrem de pretențios ce-l port cu mine
precum criminalii ce-și duc multă vreme crima în cap –

așadar am deschis sicriașul WattsApp și îndelung răbduriu
într-o „zdroabă neghioabă” minute bune am re/schițat
epura celui gând indefinibil foarte foarte îndepărtat

dar în același timp paralizant de aproape, care sună
pe scurt așa:
tot ce-am trăit aici, vegetal după Ana,
din perspectiva întoarsă a înfloririi cerești, e aparte
și nu contează, cum la urmă mental va recunoaște tot prostul
decât îmbrățișarea de după moarte.

Nu știam ce anume să fac cu mine,
dar tot re/scriind atari prezumțioase fantezii
cam începui să-mi aflui rostul
așa că iată, sigur că da, degrab' acasă la mintea
golită pe care-o hrănesc cu lingura din mâna mea zi de zi.

(8 - 9 ian.)

A este rugăciune

A citi este rugăciune.
A citi fără să înțelegi din prima este rugăciune.
A persevera să citești până înțelegerea se îndură
clătinându-se la picioarele tale ca o cățelușă-mamă
doldora de laptele puilor ei
este rugăciune

A sădi un sărut în vânt
A săruta o absență plină de lacrimi
A înghiți în sine ta de pe urmă lacrimile unui copil
căruia nu i s-a născut încă mama
A te vedea celui copil mamă intrată în necaz
A asculta de departe o armonică roșie neauzită
În inima celor ce petrec –
Sunt tot atâtea rugăciuni.

A te spăla pe mâini îndată ce-ai atins inutilitatea
din suflul morții e rugăciune.
Este rugăciune să duci mortul la groapă și să-l întorci
Imediat acasă dacă gropar nu se află, viu și nevătămat.
Este rugăciune să cânti cântecele mortului,
să spui cuvintele lui
până la uitare și mântuire cu el lângă tine –
să-ți pleci genunchiul în vânt și vântul să nu bată.

A da peste cap păhăruțul în care moartea și-a scuipat dintele
e rugăciune.
A scrie aceasta e rugăciune

A iubi este rugăciune
dar rugăciunea puternică este să iubești fără a fi iubit
și să nu-ți pese mai ceva ca olarului de oala spartă.

A mângâia fără a fi mângâiat, a scânci
ca un cal căzut în fântână să ia chipul băiatului.

Rugăciunea fără a te ruga este cea mai plăcută Domnului
dacă te-a auzit și plăcut,
preschimbându-te din piatră în pâine,
din zori furați în băiat sau mai degrabă fetiță
încet, o dată pentru totdeauna.

monah ca lumea

iernile în vremi fără Iisus
în alt duh, în altă stare sub stelele de foarte sus
copil de țară văzut-am cai
văzut-am și eu fantastici cai cum lasă-n golul
tropotirii lor prin aerul în alergare
lampante muzici ca de rai

la lumina asta am scris, nu știu dacă în registru
esopic ca unii:
peșitoarea se bucură, din părul ei roșu arzând
cad paiele devoțiunii,
focul se bucură, eu sunt prietenul său
umblu prin lume și vântur fără nicio răsplată
paiele devoțiunii.

și tot așa vocea domnului Virgil Ierunca stăruia
dincolo de cortină, din altă lume:
sub masca păpădiei
muzica până la ziuă trece spicele arse pe-un râu în spume...

Anul 1983. Versuri în fond fără pretenții postume,
de o condiție totuși frumoasă, menite a circula
printre oameni căror
de lectura poeziei moderne nici că le pasă.

Dar să nu uităm, n-a fost vis –
de lângă bieți ca aceștia puteai fi ridicat și închis
tot una cu azilanții și cu morții – puțin a lipsit –
și asta fiindcă până la urmă nu m-am abținut și am scris
ceva ce nimeni nu a citit,
un poem la o sută de ani – continuu

răsărit de soare prenatal, în sinea mea rămas inedit
chiar dacă îl aveți născut dumneavoastră
imprimat rezonabil în sfârșit.

monah ca lumea

lui Ioan Moldovan

iarna asta am înghețat scriind niște versuri
cum altele nu sunt
Doamne, te iubesc
De când e viața pe pământ

nu te uita că n-am făcut-o personal, eu
Te-a iubit tot timpul cineva și în numele meu.

monah ca lumea

aceluiși I.M.

Doamne, îți dăruiesc acest poem simplu ca dintr-o
mână tremurătoare un pahar cu apă în zi cu soare,
sau în zi cu soare un pahar cu apă –
numai să știu: va fi plăcut născut Ta ce scriu
când a lumină noaptea mea se crapă ?

da, și T. Arghezi a întrebat dar lucru cert n-a aflat.

între timp, vezi, a căzut peste noi o piatră mare
sau urmează să cadă, să ne strivească dintr-o suflare –
mai bine zis ar fi putut să cadă
să ne îngroape pe toți la grămadă –
dar nu:

stă fixă piatra,
fără clătinare
iar noi nu urlăm
că nu ne doare.

Ce anume așteaptă, de nu dispare
e pentru forul nostru suprema întrebare.

asta până-ntr-o zi, când pe lespede-gigant, suspendată
în sfârșit se opri, curios să ne vadă
un fir de praf adus după cum știi
de șapte vânturi interplanetare;
abia atunci am prins a ne-îngrozi
și-am rupt-o la fugă urlând fiecare –

pe urma noastră o groapă neagră se rostogoli
cât toate zilele de mare.

Doamne, nu știu – va fi plăcut feței Tale ce scriu ?
T. Arghezi, pe unde e –, este viu
sau ca o biciuire de crani într-un soare ?

Radu Șerban - Patina zidului, 2009

monah ca lumea*al treilea poem pentru I.M.*

nu te grăbi calea-i lungă
 până la urmă se va găsi cineva să ne-ajungă
 să ne întâmpine va fi mai greu
 la margine de nicio apă
 stau și mă uit în apă
 cu Dumnezeu

Poet, tată

eu sunt omul-problemă pentru cei
 ce au inventat conceptul de om-problemă
 ca să-și facă de lucru din nimic.
 sunt individ pentru ce-i ce consideră indivizii
 bătuți în cuie.
 ins pentru cei cu inșii – asta pare mai rezonabil.
 sunt pentru oricine orice.

Până și săracu tata, pe când trăia
 — Ce ești tu, mă-ntreabă oamenii, ce să le spun
 că ești tu ?
 — Poet, tată.
 — Există meseria asta?
 — Există, o fac eu să existe (eram în sinea mea
 disperat).

Adevărat, în nomenclatorul profesiilor
 au trecut profesiunea: „poet”.
 cu toată însângerata „cucerire revoluționară”
 continui să fiu omul-problemă pentru cei
 ce au inventat conceptul de om-problemă
 individ pentru cei ce consideră indivizii
 și ins pentru cei cu inșii.

Sunt pentru oricine orice
 cum numai Dumnezeu e.

Asta să le spui, tată.

Bacovia mon amour*pentru Rodica și Alexandru Dolinski*

Februarie, șaptezeci de ani și încă unu
 împliniți pe timp de pace cu pregătiri de război
 în toată lumea prezentul stă ca pe ace
 mâine o mașină ca asta te va ridica dintre noi

Altfel, din nou duminică după-masa spre seară
 un domn și o doamnă ies la plimbare
 domnul sunt eu, doamna de lângă cine-o fi oare ?

Ar fi bună o ploaie să spele aerul de poluare
 și pe mine de un gând apăsător.

După ploaie vedea-vom contururi mai clare
 cine lângă cine se-aține pe trotuare
 și cum mai calcă omu pe-’nserat.

Greu mă apasă un gând poate și el
 greu apăsător.

O bucată de pâine
 cineva astăzi n-a mai mâncat –
 sigur nici mâine.

Să mergem acasă, cere din senin
 conviva mea, nu știu de ce tulburată.
 Tăcusem prea mult războind un gând apăsător.
 Abia ieșiți, și ea ca prididită cerea întruna, repetat.

Am făcut cale-ntoarsă câtuși de puțin întristat.
 La urma urmei, februarie de aici n-a plecat
 mă apasă un gând poate și el apăsător
 este duminică după-masa spre seară,
 deschid fereastra, mașinile toate – la semafor,
 care peste care au claxonat

un câine flanând pe trotuare ușor.

**Încă un poem dedicat
preacinstiului nepescar I. M.**

care merge vara la repedeul Criș
 să tăifăsuiească liniștit cu vecinu-său
 acolo între bulboană și nici fir de stufăriș

mai ales să dea de mâncare la peștișori
 din versurile sale foarte inspirate
 peștișorii să crească mari
 și lăsând apa augustă
 să devină foarte de treabă cămilari
 în deșert sau mai degrabă aci în pustă

martor mi-e bosumflatul paznic al apei
 prefăcut de orăcăielile unei broaște
 în broscoiul ei/ nu al meu
 până dau zorii și lumina zilei de vară
 le taie cheful de broscăreală pe repedeu –

ca fiecare să revină, cu o senzație de ușurare,
 la starea inițială,
 cea lăsată de Dumnezeu.

iartă-mă, Ioane, m-am luat la povești
 cu un om de pe drum
 care îmi tot spunea: iartă-mă
 de ce să fii tu cel mai bun prieten din lume al meu
 când nu mai ești
 și nu bunăoară acum ?

Sorin ANTOHI

Elegiile unui pamfletar

După ce și-a antologat publicistica anilor 2002-2005 (*Absurdistan. O tragedie cu ieșire la mare*, Polirom, 2005), Dorin Tudoran a cedat presiunilor private și provocărilor publice, revăzându-și eul românesc de dinainte de expatriere în oglinda strâmbă a Securității (*Eu, fiul lor. Dosar de Securitate*, Polirom, 2010). Nescriindu-și trecutul, lăsându-l să vorbească pe toate vocile lui (de la cele adevărate la cele măsluite), așa cum sunt ele consemnate în arhivele CNSAS – de unde au fost recuperate cu acribie de Radu Ioanid –, Tudoran nu a avut, ca alții, dorința de a-și rescrie biografia în cheie eroică (nici nu era nevoie, fiindcă dăduse toate probele de curaj „în timp real”), rezumându-se la note liminare strict necesare. În același an a revenit și la poezie, în seria dedicată de Paralela 45 laureaților Premiului Național de Poezie „Mihai Eminescu”, cu antologia *Pisicuț (Somnografia)*. De la masivul volum de publicistică politică, civică și intelectuală *Kakistocrația* (Arc, Chișinău, 1998), care îi reconfirmase strălucit vocația de analist polemic al prezentului și fusese fericit completat de o selecție din vechile sale interviuri cu figuri ale elitelor românești (*Onoarea de a înțelege*, Albatros, 1998), Tudoran nu mai publicase cărți timp de vreo șapte ani, deși rămăsese activ în periodice.

În 2015, după alți cinci ani de pauză editorială, în care s-a exprimat preponderent pe tot mai popularul său blog, *Certocrația* (www.dorintudoran.com), autorul ne oferă simultan două noi volume de publicistică. Ambele, cel de față și *Băsesc, deci exist! Inteligenție și Putere în România, 2004-2014* (Cartier) sunt, cu excepția câtorva articole și interviuri apărute inițial în periodice tipărite, transcrierile selective, organizate (meta)tematic, ale unui impetuos flux al conștiinței civic-politice revărsat aproape zilnic în spațiul virtual, din toamna lui 2008 și până în această primăvară. O asemenea organizare a materialului, (meta)tematică, deși subvertită și deconstruită de expresivitatea literară a titlurilor, subtitlurilor și motto-urilor, precum și de textele înseși, conferă reflecțiilor la cald o structură, adică o coerență non-cronologică, oarecum atemporală (dar câtuși de puțin anistorică), o anumită ordine analitică, legată strâns de (și paradoxal coextensivă cu) haosul României în Deceniul Băsescu. Cealaltă coerență, a

persoanei și opiniilor autorului, dincolo de evoluțiile inevitabile ale subiectivității sale (asumate franc, așa cum se va vedea mai jos), devine și mai pregnantă la o (re)citire concentrată, pe hârtie, cu ochii și mintea numai la text, departe de „zgomotul și furia” schimburilor de pe blog. Dar cititorul ideal al celor două volume complementare de care vorbesc trebuie totuși să parcurgă și intervențiile de pe blog, inclusiv pe cele ale autorului, nu rareori substanțiale și frecvent acerbe, după cum trebuie să aibă la îndemână cronica detaliată a ultimilor zece ani, dacă încă nu poate avea istoria lor.

În prefața sa la *Absurdistan*, „Spovedania unui pamfletar”, Tudoran ne dădea o bună caracterizare a firii, stilului (echivalente – o știm cel puțin de la Buffon încoace) și poziției sale: „Dacă, așa cum s-a scris, sînt cumva un moralist dublat de un fizionomist, trebuie să adaug că e vorba de unul nefericit. Îmi pasă infinit mai mult de ce mi se pare a nu fi bine în ce fac oamenii pe care îi prețuiesc, decît mă sîcîie derbedelicul din care trăiesc ipochimeni de la care nu ne putem aștepta la nimic bun. De aici și impresia falsă că aș fi mai nedrept cu cei *de bine*, decît cu cei *de rău*”.

Am avut privilegiul de a observa pe viu începuturile acestui pamfletar, moralist și fizionomist nefericit, atât de exigent cu cei capabili de mai mult și mai bine (pentru a relua elementele de autoportret citate mai sus), dar care, în tot cazul, nu-i cruță nici pe ceilalți. L-am văzut prima dată în zilele de 18-20 octombrie 1978, la Iași, la primul și ultimul Colocviu de Poezie din perioada comunistă. Aveam 21 de ani și, cu o legitimație de presă de la *Opinia studentescă*, obținută de regretatul meu prieten Dan Merișca prin Liviu Antonesei, am putut asista la toate manifestările colocviului, nu doar la cele deschise publicului. Așa am auzit și văzut doi oameni care vorbeau în public împotriva regimului, folosind un discurs elevat, dar cu referințe oblice și figuri de stil absolut transparente: Ștefan Aug. Doinaș și Dorin Tudoran. Vocile și – de aici intram în suprealism – ideile și frazele lor păreau transmise de la Radio Europa Liberă, printr-un receptor imposibil de bruiat legat din greșeală la difuzoare. După prima senzație, de libertate neașteptată și exaltantă, pe care nu o mai trăisem niciodată în public și nu am mai regăsit-o până în decembrie 1989, am început să mă întreb: cum de se putea spune așa ceva în România, chiar într-un cerc mai restrâns, bine controlat, eventual cu voie de la stăpânire? Era o farsă? Era un act aproape nebunesc de curaj? Ce avea să urmeze în acele zile, nu a urmat nimic special. Colocviul a continuat, recăzând în mica politică literară și în prea omeneștile metehne scriitoricești, apoi ecourile și zvonurile s-au stins treptat. Dar acea prestație a lui Dorin Tudoran avea să fie confirmată de viață și ideile sale în anii următori, până la plecarea din țară (24 iulie 1985; încheiase pe 6 iunie o grevă a foamei de patruzeci de zile) și după aceea, printr-un parcurs spectaculos de disident continuat (nu început ori inventat) după trecerea graniței. Citind astăzi documentele publicate în *Eu, fiul lor* (mai ales pp. 82-94, cu reverberații până la p. 106), observăm că, după cutuma epocii, mulți dintre literații

care asistaseră la lectura publică a unui veritabil manifest politic relevau (direct Organelor ori prin mijlocirea informatorilor) numai dimensiunea rivalității de breaslă, prezentând totul drept un atac la adresa (poeziei) lui Adrian Păunescu. Și totuși, parabola pronunțată de Tudoran la colocviu conținea elementele unei contestări evidente a (regimului) lui Nicolae Ceaușescu: pe scurt, vorbea de doi poeți de curte, Necesias și Lychesias, care îl linguseau interesat pe Alexandru Macedon. Pe moment, nu mi-a trecut prin cap că poeții ale căror nume se repetau emfatic, inspirându-mi asocieri cu necesitatea și lichelismul, erau ficțiuni subversive (la curtea lui Alexandru au slujit de fapt alți patru poeți, ale căror nume ni s-au transmis). Păreau reali, deși nu erau – au mai fost semnalati doar în poezia lui Tudoran din aceeași perioadă, la finalul „Poeților de azbest”. Nici nu conta, fiindcă se înțelegea că erau figuri generice de sicofanți, de tiranofili, arhetipuri mereu reactualizate. Peste ani, aveam să scriu eu însumi pe tema asta atât de fierbinte și astăzi: introducerea la Mark Lilla, *Spiritul nesăbuit. Intelectualii în politică* (Polirom, 2005, trad. de Mona Antohi), o carte altminteri cu totul ignorată de mediul intelectual românesc partizan, care se putea totuși recunoaște în ea în ciuda diferenței de calibru dintre gigantul tiranofiliei și măruntele lor euri inflaționare. În orice caz, parabola lui Tudoran din 1978 vorbea și de pictorul de curte Apelles, atestat istoric (și deci utilizabil ca efect efect de real pentru fictivii poeți atât de verosimili), care-l picta măgulitor pe Alexandru și, prin Plinius cel Bătrân, ne-a transmis între altele celebrul îndemn *Ne sutor ultra crepidam*. Prin urmare, dacă se putea face o echivalență între poeții de curte și Adrian Păunescu, se știa prea bine cine era Primul Cizmar al țării (Tudoran a spus *cizmar*, nu *sutor*). Deci puteam cu toții să-i identificăm atât pe sicofanți/tiranofili, cât și pe tiranul care se servea de ei și le oferea privilegiu din ce în ce mai meschine, dar tot mai stridente pe fundalul pauperizării generalizate. Pe scurt, am avut la Iași, la sfârșitul lui octombrie 1978, revelația unei figuri publice majore, rebelă fără a fi disfuncțională, radicală fără a fi doctrinară, temerară fără a fi sinucigașă (mai târziu avea să înfrunte însă și moartea). Am știut că urma să mai auzim de Dorin Tudoran.

Aveam să-l revăd pe 11 februarie 1990, în cursa aeriană Viena-București. Venea de la Washington cu Vladimir Tismăneanu, pe atunci unul dintre prietenii săi apropiați, alături de care contribuise în diverse moduri la opoziția internațională față de Ceaușescu, iar la Otopeni a fost întâmpinat de Nicolae Manolescu și Dan Petrescu, doi dintre foarte pușinii intelectuali rămași solidari cu poetul și publicistul disident în anii conflictului său deschis cu autoritățile, până în ziua emigrării acestuia și după aceea. De exemplu, disidența lui Dan Petrescu însuși a găsit un forum prețios în *Agora*, revista condusă de prietenul său în Lumea Liberă, în care a publicat în principal (din păcate, după prăbușirea comunismului, deși înregistrarea de bază fusese trimisă în Occident din vara lui 1989) una din rarele dovezi românești de luciditate și curaj din epocă, dialogul său cu Liviu Cangeopol, *Ce-ar mai fi de spus. Convorbiri libere într-o țară ocupată*. Când l-am revăzut, Tudoran

câștigase competiția cu Epoca de Aur și revenea într-o țară liberă sau măcar în curs de eliberare de comunism, de Ceaușescu și, ceea ce s-a dovedit aproape imposibil, de noi înșine (cei de atunci, de acum, dintotdeauna). Revenea în vizită. Și nu avea să facă altfel nici în următorii ani, deși în multe privințe a fost mai prezent în România decât majoritatea celor care nu au părăsit-o niciodată. De departe și de aproape (ca în perioada șederilor sale la Chișinău, 1993-2000), din țara de baștină și din cea de adopțiune, a observat și a analizat, a reacționat și a scris, a polemizat și a reflectat, întreținând o vastă și eterogenă rețea de contacte în perpetuă prefacere, cu o pondere considerabilă în evoluțiile spiritului public din România, cu terminații formative și strategice în Occident. Sub acest aspect, singurii expatriați care se compară cu el sunt Vladimir Tismăneanu și Mihnea Berindei, deși mulți alții au încercat să țeasă, la o scară mai mică, asemenea legături personale și (cvasi)instituționale. A păstrat și a pierdut prieteni, și-a făcut alții noi, a rămas însă mereu fidel idealurilor și valorilor pe care le întrezărise din anii '60, le exprimase și încercase să le trăiască în anii tot mai sumbri ai ceaușismului, le propagase și le apăraseră apoi pentru noi toți din Statele Unite atunci când păreau pierdute, ne-a ajutat să le redescoperim și să le reclădim aici după 1989. Cum spune chiar el în motto-ul prezentului volum, cu vorbele lui Bernanos, a cultivat mereu fidelități vii, fără conformism. E un alt fel de a vorbi atât despre consecvența în idealuri și valori, cât și despre ineluctabila istoricitate (adică schimbare permanentă) a lumii și a noastră.

Textele din *România ca părere* ne-au reamintit toate aceste idealuri și valori în vremurile tulburi ale celui de-al doilea mandat al lui Traian Băsescu, când țara noastră a trecut printr-o criză de orientare fără precedent, generată de alianța surprinzătoare dintre Băsescu și bășiștii de tot felul, de la afaceriști veroși, țoape ambițioase și politicieni mafiotizați la cei care fuseseră și trebuiau să rămână intelectualii critici atât de necesari într-o democrație veritabilă. Fenomenul susținerii lui Băsescu de către unii intelectuali de vârf va rămâne un paradox, cu toate antecedentele din alte epoci ale istoriei noastre, o tristă excepție în Europa de Est postcomunistă, fiindcă reconstituie o privilegientie cu veleități de nomenclaturică – termenul e al lui Tudoran – sub auspiciile anticomunismului moralist retrospectiv, a cărui vehemență crește direct proporțional cu distanța față de comunismul de stat. În prefața la *Băsesc, deci exist!*, Dorin Tudoran își enunță meta-temele: Deceniul Băsescu, Memorie & Istorie (recentă), Tirania Morală și Oportunistă (care a inspirat și titlul cărții, o adaptare a cartezianismului la domeniul luptelor intestinale ale inteligenței noastre), definindu-și astfel perspectiva și criteriile de alcătuire. *România ca părere* detaliază atât meta-temele celeilalte cărți, cât și altele, strâns legate de ele, desemnate uneori cu formulele plastice care s-au impus în sfera noastră publică până la pierderea ghilimelelor și vor deveni, după eroziunea remarcabil de rapidă a sferei lor semantice, subiecte de masterat în istorie, politologie, lingvistică,

antropologie: sistemul ticăloșit, statul de drept, pupini (cu varianta identificată și botezată de Tudoran: pupincuriștii crepusculari), lovitură de stat, superimunitate, corupție, stenograme, coabitare (în capitolul omonim se găsește textul titular al cărții, datat 22 iunie 2012, sintetic, autoreferențial și concludiv), unicameral, uninominal, joc la ofsaïd (ah, cum se mai schimbă la noi linia partidului, cum rămân sicofanții în ofsaïd și trebuie să se adapteze din mers, mereu în urma Timonierului în funcție!), moțiuni de cenzură, Securitatea și posteritatea ei, confuzia ideologică, structura socială, justiția (inclusiv cea retrospectivă), fuziune, reformism, stat și alte instituții (cum ar fi CNSAS), lustrație, alegeri, nostalgie și moarte. Toată această bogăție tematică, pe care nu o pot nicidecum rezuma fără a sacrifica conținuturi dense turnate în forme expresive, adesea ingenioase (analistul e mereu dublat de un scriitor cu vocația calamburului, aforismului, formulei paradoxale – nu numai cu darurile polare ale pamfletului și elegiei), se cere cunoscută nemijlocit, în toate dimensiunile și variațiunile ei.

Revin la un pasaj din prefata la *Bădesc, deci exist!*, fiindcă se aplică perfect și cărții de față: „Mă interesează o perspectivă din care poate fi observată nu doar evoluția temei, dar și cea a cronicarului față de temele alese. Așa se explică de ce un text din 2014 poate fi urmat de unul din 2008.” Să reținem din nou, revenind la chestiunea criteriilor de organizare discutate mai sus, pentru toată publicistica lui Tudoran, această autocritică a subiectivității, adică a coevoluției observatorului și obiectului observat în vârtejurile istoriei. E o perspectivă modestă, rațională și pragmatică, deschisă mai mult spre realitate și învățare decât spre ficțiunile (ideologice, metafizice, etico-morale) auto-legitimatoare și spre calculele de grup ori partid. Iată de ce, chiar fără asperitățile și directetea discursului său publicistic, Tudoran, în ciuda vocației sale sociale și a ușurinței de a-și face prieteni (nu numai dușmani), e parcă sortit să fie mereu sau periodic aproape singur. E un preț greu de plătit dacă nu ești mizantrop. Și Tudoran nu este, deși are, ca orice poet veritabil și ca orice om lucid, asemenea momente de reflecție inclementă și autoscopie solitară.

În elegia sa *Viața lumii*, mișcător exercițiu pe temele antice reluate de Ecleziast parcă împotriva speranței creștine, Miron Costin scria: „Fum și umbră sunt toate, visuri și părere”. În acest sens, dar în dezacord cu relativul optimism al învățatului (și pătitului) boier moldovean, aș citi și *România ca părere*. Fiindcă datul cu părerea, principala ocupație românească din ultimul sfert de secol (alături de pasivitate și furt), ne-a transformat prezentul în haos, viitorul în iluzie, opinia în flecăreală cu accente isterice. Din țara noastră, o vedem zilnic și nu putem ascunde acest diagnostic nici de noi, nici de străini, prin vreo campanie stupidă pentru imaginea României (adesea desfășurată tot în România), asta a rămas după atâtea experimente postcomuniste ratate: fum și umbră, visuri și părere. Scriind despre actualitatea țării sale după ce chiar cele mai reținute entuziasme și cele mai umile speranțe au cedat întâietatea psihologică dezamăgirii și unei reînnoite

uri-de-sine, Tudoran pamfletarul a fost ajuns din urmă de Tudoran poetul elegiac. Mai râde el uneori, ne mai face și pe noi să râdem, fiindcă are haz chiar în situații de plâns. Dar râsul nu durează, nu deconectează, nu vindecă, ci ne adâncește, devenit bășcălie, în dezafectare și sentimentul eșecului colectiv. Chiar dacă nu atinge radicalitatea ultimă a lui Cioran, alt pamfletar elegiac al românității devenit prin traducere interculturală scepticul de serviciu al Occidentului postbelic (patriotismul său apofatic și antimodernist e sintetizat de expresia „Iubesc istoria României cu o ură grea.”), Tudoran a ales pentru *România ca părere* un sfâșietor motto din marele poet rus contemporan Andrei Sinyavsky, exilat și el, care spunea despre sine că locuiește la Paris dar trăiește în Rusia: „patrie mumă, putoare nemiloasă”. În această notă se și încheie cartea în discuție, după un capitol dedicat evocărilor unor figuri dispărute, cunoscute de autor din viață ori din lecturi. Cu nedumerirea în fața soartei care ne face să iubim o patrie care-și abandonează ori maltratează fiii, fie că pleacă, fie că nu. (De altminteri, în perioada comunistă se spunea a rămas tocmai despre cel care plecase.) Dar trista constatare că patria noastră e mumă numai pentru puțini și ciumă pentru cei mulți (ca să reformulez lamentația rusească potrivit unui dicton românesc) nu ne exonerează de propriile noastre vinovății, (in)acțiuni, netrebnicii, răspunderi. Tudoran o spune memorabil într-un titlu din *Bădesc, deci exist!*: „Am avut tot ce ne trebuie, dar am lipsit tocmai noi.” Absența unui noi e marea noastră culpă colectivă, la care contribuim fiecare, e motivul pentru care românii nu fac istoria pe care cred c-o merită, autoamăgându-se cu utopii derizorii și, chiar mai des, cu ucronii compensatorii.

Post-scriptum Republic în *Vatra*, mereu cu speranța că a doua venire și cele ce vor urma o vor împlini pe prima (chiar în registrul laic al istoriei ideilor), prefata scrisă la invitația autorului pentru volumul lui Dorin Tudoran *România ca părere* (Polirom, 2015). În aproape un deceniu, Istoria a confirmat și adâncit lecțiile acelei cărți și ale celeilalte la care mă refer mai mult. Partea bună este că Dorin Tudoran, după ce și-a întrerupt, apoi închis, blogul inițial, apare din aprilie 2022, din păcate nu prea des, pe altul: *Ultima pălărie*, tot la www.tudoran.net. (18 aprilie 2022)

Radu Șerban - Fereastra, 2008

Ruxandra CESEREANU

Fondane vagabondul și Ulise în vagabondaj persuasiv (X) – Împărtășirea filosofică dintre doi prietenii –

Benjamin Fondane considera *Rencontres avec Léon Chestov*¹ ca fiind cel mai important manuscris al său, așa încât i-l înmânează scriitoarei argentinienice și cunoscutei intelectuale Victoriei Ocampo, cu care era prieten, în 18 iunie 1939, la Paris, convins că nu va supraviețui războiului și persecuțiilor naziste antisemite. Dorința lui era să așeze manuscrisul de orice posibilă distrugere și să îl trimită cât mai departe de Europa înclăștată în cel De-al Doilea Război Mondial, unde să fie prezervat și eventual publicat, la încheierea războiului și, după cum intuiește profetic, după moartea autorului. Victoria Ocampo relatează întâlnirea ei ultimă cu Fondane într-un ton relativ testamentar. Fondane îi lasă indicații exacte de publicare, iar acestea vor fi respectate de cei doi editori care publică volumul în 1982.² După încheierea războiului, Victoria Ocampo îi trimite manuscrisul intact soției lui Fondane, Geneviève, iar aceasta va face două copii, una pentru un ucenic al lui Șestov, Boris de Schloezer, alta pentru una din fiicele lui Șestov, Nathalie Baranoff.³

Efervescența ideatică dintre magistrul Șestov și ucenicul Fondane (din 1926 până în 1938, adică timp de doisprezece ani) avea să creioneze un lucru aparte, anume, ca relația dintre cei doi să devină egală de la un punct. Fondane descoperise și admira maximal la Șestov onestitatea spirituală și pasionată a acestuia, precum și tehnica problematizării, iar Șestov admira la Fondane felul în care ucenicul lui gândea asumat, fără a se lăsa copleșit de ideile magistrului său, dar intrând întotdeauna într-un dialog intens și profund cu acestea. Cu alte cuvinte, Fondane este pe măsura magistrului său, învață de la el, dar îi și ține piept la egalitate, iar Șestov recunoaște după un timp acest lucru, acela că a aflat în Fondane partenerul cel mai potrivit pentru dialog spiritual. Este la mijloc o chimie ideatică și sufletească specială, care funcționează inclusiv cu oarecare nuanțe polemice binevenite. Acestea, însă, nu fac decât să cimenteze și mai adânc relația spirituală dintre cei doi. Prețuirea este reciprocă și totală, cei doi se completează și evită oglindirea ori răsfrângerea mimetică. Îi leagă profund inclusiv spiritualitatea lor evreiască, dar una modernă, europenizantă (sau europenizată).

Începuturile acestei prietenii spirituale au fost timide, întrucât Fondane nu avea pregătirea filosofică

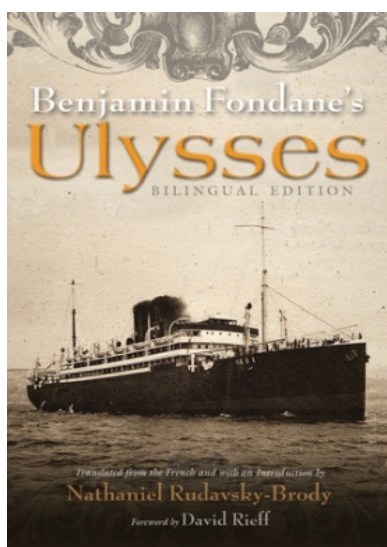

aptă să dialogheze cu Șestov, chiar dacă scrisese despre el în perioada românească (mai multe texte despre *Revelațiile morții*⁴, carte care îl marcase profund). Se cunosc pe viu în 1924, dar e o amicitie oarecare pentru Șestov, când, în 1926, lectura lui Fondane asupra cărții *Filosofia tragediei*⁵ va schimba definitiv și definitiv relația dintre cei doi gânditori. Aceasta va crește statornic și profund. Fondane nu începe să își noteze dialogurile cu Șestov decât în 1934, dar între 1929 și 1938 primește de la Șestov circa o sută douăzeci de scrisori. Desigur, destule dintre aceste epistole sunt ideatice, deși nu toate, dar măcar jumătate dintre ele au miză spirituală. Majoritatea se încheiau aproape întotdeauna cu invitația de a continua discuția pe viu, la Șestov acasă. Ceea ce îi apropia și lega major era tensiunea gândirii ori, mai exact, patima (sau împătimirea) ideatică recognoscibilă la amândoi, în felul lor de a percepe ideile și cultura.

Fondane notează în *Rencontres avec Léon Chestov*, în data de 4 octombrie 1935, una din remarcile lui Nicolai Berdiaev la adresa lui Șestov (mărturisită chiar de Șestov), aceea că Șestov își șestovizează autorii⁶, adică îi modifică ori îi adaptează sieși, făcându-i să spună alte lucruri decât cele pe care le-au spus în realitate. În paranteză fie spus, cel puțin pe Rimbaud și Baudelaire, Fondane îi va fondaniza la rândul său.

În 18 martie 1933, Șestov îl sfătuiește pe Fondane să îi dăruiască un exemplar din cartea *Ulise*⁷ lui Jules de Gaultier⁸, Șestov primise deja cărțulia, dar nu o comentează în scrisori; probabil că i-a comentat-o direct lui Fondane. În 10 iunie 1933, Șestov îi scrie lui Fondane, întrebându-l dacă a găsit editor pentru *Rimbaud le voyou*⁹ și speră că volumul *Ulise* a avut o receptare bună în presă.¹⁰

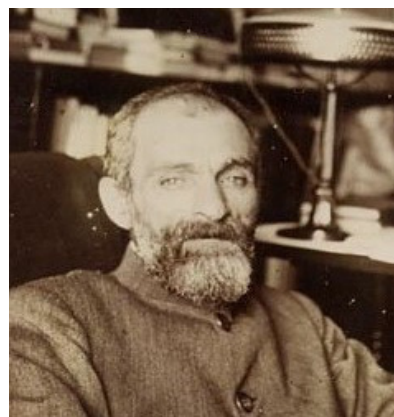
În notațiile sale (cu citate) despre dialogurile cu Șestov ori despre monologurile acestuia, Fondane nu notează altceva decât se știe deja din eseurile lui Șestov. Ceea ce e interesant e felul în care, însă, Șestov alege să îi prezinte prietenului său traviu ideatic la o carte sau alta, concentrarea pe un proiect intelectual sau altul. Fondane prezintă atelierul ideatic sau laboratorul lui Șestov, iar acest lucru este captivant nu doar fiindcă

ne sunt prezentate idei filosofice în lucru ale unui gânditor reputat, ci și întrucât Fondane se concentrează și reține chestiuni care îl preocupă și pe el, evoluând astfel filosofic, formându-se, antrenându-se performant. Atunci când Fondane e absent din casa lui Șestov și de la vizitele ritualice (deoarece trebuie să își întrețină familia) sau când călătorește în America de Sud, nemaiaivând timp în absolut dedicat lui Șestov, magistrul prieten îi simte acut lipsa, se simte chiar neîntreg, așa spune. Fondane face parte deja, ca partener de dialog, din verificarea filosofică la care Șestov se supune pe sine, din travaliul său spiritual. De-abia din acest moment este evident că cei doi sunt egali în structura lor intelectuală, împărțînd reciproc idei muncite.

Șestov comentează uneori cărțile ori articolele lui Fondane. O scrisoare foarte interesantă este aceea din 2 iunie 1936 (continuată într-o scrisoare din 3 iunie 1936 și apoi într-o alta din 3 iulie 1936), în care magistrul comentează volumul *Conștiința nefericită*¹¹, proaspăt publicat de Fondane. Șestov îl laudă pe Fondane în multe nuanțe, dar îl și critică pe alocuri: relația intelectuală dintre ei este onestă și directă.¹² De asemenea, magistrul îl previne pe prietenul său ucenic că volumul său nu va fi priceput așa cum se cuvine, în Franța, dar că aprecierea nu va lipsi totuși. În 1938, după ce publică *Fals tratat de estetică*¹³, Fondane apucă să îi trimită cartea, dar Șestov se îmbolnăvește grav și se stinge înainte să aibă timp să o citească (a se vedea notația din 5 noiembrie 1938).¹⁴

Discuții profunde și intense au loc și atunci când Șestov publică o carte sau alta – e cazul volumului *Kierkegaard și filosofia existențială*¹⁵: cei doi dialoghează minuțios, pas cu pas, Fondane scrie o cronică la carte, iar Șestov i-o corectează, dar nu în mod simplist, ci percutând la idei.¹⁶ Dialogul este unul aprofundat. În alte scrisori ori discuții, Șestov e recunoscător și înțelege felul generos și dedicat în care Fondane îi răspândește ideile și pledează pentru

ele în lumea filosofică contemporană (a se vedea notațiile din 16 noiembrie 1937).¹⁷ Fondane citește în manuscris (francez) capodopera lui Șestov – *Atena și Ierusalim*¹⁸ – propunând un articol despre carte în *Revue philosophique*. Un omagiu mai limpede și profund nu ar fi fost posibil, mai ales că prietenul ucenic îi trimite în avans prietenului său mai bătrân respectivul articol, iar Șestov îi face sugestii lui Fondane, uneori sugestiile fiind niște imixtiuni (chiar dacă politicos formulate) deplasate. Sunt fascinante în acest sens notațiile lui Fondane din 5 ianuarie 1938¹⁹ și din 15 februarie și 26 februarie 1938²⁰. Dăruirea lui Fondane nu îl face să renunțe la identitatea sa intelectuală, de aceea sugestiile și presiunile lui Șestov sunt acceptate doar parțial. Într-o notație din martie 1938, Fondane citează explicația lui Șestov legată de insistența de a se amesteca (prin varii sugestii) în textul prietenului său ucenic despre *Atena și Ierusalim*: nu cititorul îl interesează pe Șestov, ci ideea (sau Ideea) bine înțeleasă și împărtășită între magistrul și ucenic, între cei doi prieteni și gânditori care sunt ei: „/.../ le plus important, ce n'est pas le lecteur; le plus important, c'est que le problème soit bien posé, pour vous-même... et pour moi”.²¹ Chestiunea rafinat intelectuală dintre ei, lucrul lor ideatic laolaltă, împărtășirea lor filosofică și implicit atașamentul lor reciproc, asta este ceea ce îl interesează pe Șestov. După ce articolul lui Fondane va apărea în *Revue philosophique de la France et de l'étranger*, Șestov îi va mulțumi de nenumărate ori (inclusiv membrii familiei sale o vor face), înțelegând că Fondane îi publicitează opera în mod real, asumat, nuanțat, dedicat, generos. Fondane știe de ce îl omagiază astfel pe prietenul său magistrul: după cum notează în 23 septembrie 1938, poetul venit din România a devenit eseist filosof datorită lui Șestov, ca să îi facă față intelectual și din prețuire absolută pentru magistrul lui. Fondane îi atribuie lui Șestov merite pygmalionice, considerând că a fost stimulat și chiar creat să devină filosof (eseist) datorită lui Șestov și prin intermediul operei acestuia. Mărturia lui Fondane este de o onestitate impresionantă, poate chiar exagerată și hiperbolizantă (iată un mic fragment):

„Je pensais n’être qu’un poète, un critique, et j’ai écrit mes études philosophique par complaisance, parce que je sentais qu’il serait davantage heureux d’avoir un disciple philosophe, qu’un poète. Si donc je suis devenu «philosophe» c’est grâce a lui, je n’en avais aucun mérite.”²² Demonstrative în sens eseistic aplicat, dar și afectiv-concret, sunt cele două texte ample și analitice, publicate în franceză, pe care Fondane le dedică volumelor *Kierkegaard și filosofia existențială*, precum și capodoperei șestoviene *Atena și Ierusalim* („A propos du livre de Léon Chestov: *Kierkegaard et la philosophie éternelle*”, în *Revue de philosophie*, no. 5, sept./oct. 1937, pp. 381-414²³; și „Léon Chestov et la lutte contre les évidences”, în *Revue philosophique de la France et de l’étranger*, no. 7-8, juil./août 1938, pp. 13-50²⁴).

Cartea este interesantă și întrucât există o serie de raportări la ucenicii lui Șestov: Fondane nu este singurul dintre aceștia, din echipă sau rețea mai făceau parte Boris de Schloezer (cel care traduce din rusă în franceză *Atena și Ierusalim*) și Rachel Besspaloff. Față de cea din urmă, care era fătăș omagială față de Șestov (inclusiv în scris), magistrul are multe rețineri, considerând-o o ucenică ratată sau inadecvată, de fapt. Cel predilect este și rămâne Fondane.²⁵

Notațiile lui Fondane sunt captivante și fiindcă alcătuiesc o frescă intelectuală a Franței între 1926-1939 și poate chiar a întregii Europe intelectuale. Șestov și Fondane foarfecă toate ideile filosofice care circulă în epocă, polemizează cu ele sau le agreează și le dezvoltă etc. Nuanțele intelectuale sunt multiple. Lui Fondane i se potrivește acest athanor spiritual, această măcinătoare filosofică performantă, în care este prins alături de Șestov, întrucât astfel se simte valid și validat intelectual.

Uneori, notațiile abordează întâlniri stranii: de pildă, aceea berlineză (în 1936) dintre Șestov și Einstein, în care fizicianul îl solicită pe Șestov să îi predea lecția filosofică a lui Husserl, ceea ce Șestov și face, dar fără ca acest lucru să îl captiveze pe Einstein care pare abulic.²⁶ E doar o mostră, căci astfel de pasaje, chiar dacă scurte, mai există în carte, fie relatate de Șestov, fie de Fondane.

La 17 ianuarie 1927, Fondane îi trimite lui Șestov o scrisoare esențială, respectiv o epistolă profund existențială în care ucenicul încă ezită dacă va urma calea magistrului pe care îl admiră sau nu. Temerea lui Fondane este aceea de a nu-l decepționa pe Șestov. Dar mai există o altă componentă tranșantă: Fondane înțelege că Șestov e solitar pe calea sa spirituală și filosofică și ezită dacă să îl secondeze sau nu. Îl va urma, după cum vor demonstra anii următori (până în 1938, la moartea lui Șestov, dar și până în 1944, la moartea lui Fondane însuși, gazat într-un lagăr nazist), și va deveni el însuși un solitar, un personaj *rara avis* în eseistica filosofică de limbă franceză și în poezia de expresie franceză. Mărturia sa este tulburătoare, întrucât

se dovedește a fi o intuiție a destinului său solitar (cu sau fără magistrul, dar preferabil cu un magistrul alături de care să judece chestiunile-cheie ale vieții și ale lumii). Iată-l meditănd cu o acuratețe existențială admirabilă și emoționantă: „Dans ce chemin je vous trouve tout seul et de vous trouver me fait plaisir mais ne laisse pas de m’épouvanter. Je peux avec vous poser le problème mais ne peux y aboutir. Je me refuse encore de vous suivre et c’est avec une peur pleine de délices. Ne souriez pas. Je voudrais que cela fût du dilettantisme. Vous même pensez qu’il faut un malheur pour franchir l’obstacle et je n’ose me le souhaiter. Y viendrais-je tout seul?”²⁷

Post-scriptum

Pentru cei care doresc o abordare filosofică detaliată a relației ideatice dintre Fondane și Șestov recomand volumul coordonat în limba engleză de Ramona Fotiade – *The Tragic Discourse. Shestov and Fondane’s Existential Thought*. Unul din textele cele mai interesante din acest volum este acela semnat de Mircea Martin, intitulat „Le Fondane d’avant Chestov”. Autorul demonstrează și analizează pasiunea lui Fondane pentru Șestov, cu mult înainte ca acesta să îi devină magistrul, încă din etapa românească a lui Fundoianu. Fundoianu se simte inspirat de Șestov, comentându-i cu pasiune (ceea ce nu exclude o dimensiune polemică) volumul *Revelațiile morții*. „La différence entre l’avant-Chestov et l’après-Chestov, chez Fundoianu, est celle entre les philosophies de la vie (*Lebensphilosophie* aussi bien que le *bergsonisme*) et la *philosophie existentielle*.”²⁸ Poetul Fundoianu era, de fapt, unul cu miză existențială șestoviană, de aici empatia și pasiunea de comentator a lui Fundoianu pentru Șestov în *Revelațiile morții*, consideră Mircea Martin.²⁹ Această pasiune intelectuală pentru Șestov avea să se dezvolte programatic și polimorf în perioada franceză, când Fondane evoluează intelectual excepțional, fiind recunoscut ca partener egal și neprețuit de dialog de către magistrul său. Recomand, de asemenea, în volumul coordonat de Ramona Fotiade, și textul excelent, speculativ, semnat de Michael Finkenthal – „Shestov and Fondane’s Search for *Metasophia*”, în care autorul îi egalizează (dar nuanțându-i) pe cei doi prieteni și filosofi (în ciuda diferenței de vârstă) în questa lor metasofică.³⁰

John Kenneth Hyde, în cartea sa dedicată lui Fondane (*Benjamin Fondane. A Presentation of His Life and Works*), etapează trei stadii în relația lui Fondane cu Șestov: cea dintâi, de discipol servil (diagnosticează exagerat autorul); cea de-a doua, de interpret iluminat; și cea de-a treia de practicant misionar al mesajului filosofic șestovian.³¹ Volumul lui Kenneth Hyde este publicat în 1971, așa încât autorul nu are acces la *Rencontres avec Léon Chestov*, carte publicată în 1982, cu mare întârziere. Din păcate, întrucât din aceste motive, exegetul american nu are acces la cel mai intens și captivant stadiu (al patrulea) al prieteniei Fondane-Șestov, acela al egalității intelectuale dintre discipol și magistrul.

Probabil că ar fi corect să formulez altfel: este vorba, finalmente, despre egalitatea intelectuală dintre doi magiștri. Unul (Șestov) pierie în 1938, la 72 de ani, iar fostul său discipol ajuns la maturitate va continua dialogul intelectual cu el, *in absentia*; altul (Fondane) pierie prematur în 1944, la 46 de ani. Acest al doilea magistrul își va afla discipoli la destulă vreme de la dispariția sa. Mai exact, discipolii îl vor găsi pe maestru, chiar dacă acesta nu va fi în viață, ci va fi viu exclusiv prin cărțile și ideile sale.

Note:

¹ Benjamin Fondane, *Rencontres avec Léon Chestov*, Textes établis et annotés par Nathalie Baranoff et Michel Carassou, Préface de Michel Carassou, Paris, Plasma, 1982.

² *Ibidem*, pp. 251-253.

³ *Ibidem*, pp. 259-260.

⁴ Cartea există în versiune românească, a se vedea Lev Șestov, *Revelațiile morții (Dostoievski-Tolstoi)*, în românește de Smaranda Cosmin, Prefață de Radu Enescu, Iași, Institutul European, 1993.

⁵ Cartea există în versiune românească, a se vedea Lev Șestov, *Filosofia tragediei*, traducere din limba rusă de Teodor Fotiade, Studiu introductiv, tabel cronologic și bibliografie de Ramona Fotiade, Îngrijitor de ediție: Mircea Aurel Buiciuc, București, Editura Univers, 1997.

⁶ *Ibidem*, p. 87.

⁷ Benjamin Fondane, *Ulysse*, Bruxelles, Cahiers du Journal des Poètes, 1933.

⁸ Benjamin Fondane, *Rencontres avec Léon Chestov*, p. 59.

⁹ Benjamin Fondane, *Rimbaud le voyou*, Paris, Denoël, 1933; publicat în românește în B. Fundoianu, *Imagini și cărți*, ediție de Vasile Teodorescu, studiu introductiv de Mircea Martin, traducere de Sorin Mărculescu, București, Editura Minerva, 1980.

¹⁰ Benjamin Fondane, *Rencontres avec Léon Chestov*, p. 61.

¹ Benjamin Fondane, *La conscience malheureuse*, Paris, Denoël, 1936; B. Fundoianu, *Conștiința nefericită*, traducere de Andreea Vlădescu, București, Editura Humanitas, 1993.

² Benjamin Fondane, *Rencontres avec Léon Chestov*, pp. 122-126.

³ Benjamin Fondane, *Faux Traité d'esthétique*, Paris, Denoël, 1938; publicat în românește în B. Fundoianu, *Imagini și cărți*, ediție de Vasile Teodorescu, studiu introductiv de Mircea Martin, traducere de Sorin Mărculescu, București, Editura Minerva, 1980.

⁴ Benjamin Fondane, *Rencontres avec Léon Chestov*, p. 167.

⁵ Cartea există în versiune românească, a se vedea Lev Șestov, *Kierkegaard și filosofia existențială (vocea celui ce strigă în pustie)*, traducere de Ivan Ivamplie, București, Editura Eikon, 2018.

⁶ Benjamin Fondane, *Rencontres avec Léon Chestov*, pp. 130-132.

⁷ *Ibidem*, pp. 142-143.

⁸ Léon Chestov, *Athènes et Jérusalem. Un essai de philosophie religieuse*, traduit du russe par Boris de Schloezer, Paris, Librairie Philosophique J. Vrin, 1938; volumul nu a fost încă tradus în românește.

⁹ Benjamin Fondane, *Rencontres avec Léon Chestov*, pp. 146-147.

²⁰ *Ibidem*, pp. 149-150.

²¹ *Ibidem*, p. 153.

²² *Ibidem*, p. 165.

²³ Articolul a fost preluat și republicat în *Rencontres avec Léon Chestov*, pp. 183-212.

²⁴ Articolul a fost preluat și republicat în *Rencontres avec Léon Chestov*, pp. 213-250.

²⁵ Monique Jutrin analizează relația dintre ucenici (Rachel Bepaloff și Benjamin Fondane) și magistrul lor Șestov, ideile și polemicile lor (inclusiv polemicile între ucenici despre maestrul lor). Bepaloff este, de altfel, e o figură fascinantă și tragică (întrucât se sinucide în 1949), pe măsura lui Fondane. A se consulta articolul lui Monique Jutrin,

„Bepaloff, Chestov, Fondane – différends et connivences”, în Ramona Fotiade (ed.), *The Tragic Discourse. Shestov and Fondane's Existential Thought*, Bern, Peter Lang International Academic Publishers, 2006, pp. 237-248.

²⁶ *Ibidem*, pp. 108-109.

²⁷ *Ibidem*, p. 176.

²⁸ Mircea Martin, „Le Fondane d'avant Chestov” în Ramona Fotiade (ed.), *op.cit.*, p. 223.

²⁹ *Ibidem*, p. 224.

³⁰ Michael Finkenthal, „Shestov and Fondane's Search for *Metaphoria*” în Ramona Fotiade (ed.), *op. cit.*, pp. 79-87.

³¹ John Kenneth Hyde, *Benjamin Fondane. A Presentation of His Life and Works*, Genève, Librairie Droz, 1971, p. 69.

Bibliografie

Léon Chestov, *Athènes et Jérusalem. Un essai de philosophie religieuse*, traduit du russe par Boris de Schloezer, Paris, Librairie Philosophique J. Vrin, 1938

Benjamin Fondane, *Ulysse*, Bruxelles, Cahiers du Journal des Poètes, 1933; versiunea a doua a poemului, lucrată de Fondane între 1941-1944 a fost publicată în *Le mal des fantômes*, Plasma, 1980; Reedit.: Paris-Méditerranée, 1996 ; Verdier, 2006

Benjamin Fondane, *Rimbaud le voyou*, Paris, Denoël, 1933; publicat în românește în B. Fundoianu, *Imagini și cărți*, ediție de Vasile Teodorescu, studiu introductiv de Mircea Martin, traducere de Sorin Mărculescu, București, Editura Minerva, 1980

Benjamin Fondane, *La conscience malheureuse*, Paris, Denoël, 1936; B. Fundoianu, *Conștiința nefericită*, traducere de Andreea Vlădescu, București, Editura Humanitas, 1993

Benjamin Fondane, *Faux Traité d'esthétique*, Paris, Denoël, 1938; publicat în românește în B. Fundoianu, *Imagini și cărți*, ediție de Vasile Teodorescu, studiu introductiv de Mircea Martin, traducere de Sorin Mărculescu, București, Editura Minerva, 1980

Benjamin Fondane, *Rencontres avec Léon Chestov*, Textes établis et annotés par Nathalie Baranoff et Michel Carassou, Préface de Michel Carassou, Paris, Plasma, 1982

Ramona Fotiade (ed.), *The Tragic Discourse. Shestov and Fondane's Existential Thought*, Bern, Peter Lang International Academic Publishers, 2006

John Kenneth Hyde, *Benjamin Fondane. A Presentation of His Life and Works*, Genève, Librairie Droz, 1971

Lev Șestov, *Revelațiile morții (Dostoievski-Tolstoi)*, în românește de Smaranda Cosmin, Prefață de Radu Enescu, Iași, Institutul European, 1993

Lev Șestov, *Filosofia tragediei*, traducere din limba rusă de Teodor Fotiade, Studiu introductiv, tabel cronologic și bibliografie de Ramona Fotiade, Îngrijitor de ediție: Mircea Aurel Buiciuc, București, Editura Univers, 1997

Lev Șestov, *Kierkegaard și filosofia existențială (vocea celui ce strigă în pustie)*, traducere de Ivan Ivamplie, București, Editura Eikon, 2018

Ion SIMUȚ

Jurnalul unui potrivnic

Doliul, singurătatea și deprimarea.

Cum poți să scrii când îți țiuie urechile de singurătate?! Sau să scrii tocmai pentru a umple acest gol?! Dar pustiul e sonor, muzică abstractă, și nu poate fi bruiat cu scrisul, care e grafică surdă, acționează în alt registru, nu poate fi un substitut sau o compensație. Nu există decât un leac pentru singurătate: muzica clasică. De fapt, nu e leac, ci alinare. Mai funcționează și un refugiu cotidian, care să facă să vibreze absențele: radioul. Nu poți să desenezi sau să scrii când singurătatea îți paralizează toate mișcărilor, te fixează într-o stare de pasivitate și perplexitate, de stai și te uiți cu ochii în gol. Simt uneori de parcă m-ar ține cineva de mâini și de picioare! Cum să scrii în această stare? Și, dacă scrii, cum să scrii de bine? Nu te lasă supărarea pe o lume rău alcătuită. De ce-aș fi rău? Și totuși...

Criza veiozelor pentru citit.

Dificultatea cu care găsești o veioză bună pentru citit. Greu de găsit pentru cumpărat, greu de găsit și în dotarea unei camere de hotel. Cum să nu asistăm, în aceste condiții tehnice vitrege, la o criză a lecturii?! Ar fi un mod tipic marxist de a gândi: lecturii, deci dimensiunii spirituale, îi lipsește baza materială, determinantă. Adevărul logic e invers: nu există veioze bune de citit pentru că nu sunt cerute. Vorba lui Iona al lui Marin Sorescu: totul e invers!

Canonul sau ierarhia valorilor?

Ne-am pierdut în discuțiile teoretice despre canon și am uitat de ierarhia valorilor! Nu canonul e marea problemă a criticii literare în exercițiu evaluator, ci ierarhia valorilor literare. Adică? Am mai făcut teoria asta, după curba lui Gauss. Repartizarea valorilor în funcție de o medie standard înseamnă că avem o distribuție probabilă în trei clase (traduc sociologic, nu matematic): de-o parte nulitățile (cam 20-25%), la mijloc mediocritățile (cam 50-60%) și de cealaltă parte a curbei valorile excepționale (cam 20-25%). Dacă ne gândim la domeniul literar, eșecurile totale (rebuturile) sunt relativ ușor de identificat; la fel și valorile de vârf sau excepțiile, cele care vor intra în competiția pentru canon. În schimb, mediocritățile se diferențiază valoric pe o scară (cu 10 trepte) de la 3/4 la 7/8. Asta înseamnă că tu, critic literar al actualității, trebuie să

arăți cât poți de clar unde se situează un scriitor mediocru (și aceștia sunt cei mai mulți, în mod firesc) sau o carte mediocră în intervalul valoric de la 3 la 8: mai aproape de nulități sau în vecinătatea excepțiilor? Nimeni nu face asta! Criticii adoptă calea comodă de a arăta că fiecare scriitor e original în felul său, e o excepție, nu seamănă cu nimeni (fără a deduce neapărat că ar fi excepțional). Așa se face că avem, pe zi ce trece, tot mai mulți scriitori și cărți de excepție, dar nu și scriitori excepționali sau cărți excepționale. Critica amabilă e o soluție de supraviețuire. Altfel, criticii ar fi alungați din cetate. Un critic bun (adică rău!) are viață grea, în orice epocă.

Soluția? Iată clișeuul unei false judecăți de valoare, care va mulțumi pe toată lumea: X e un scriitor de excepție; volumul cutare e o carte de excepție. Formula magică funcționează impecabil, în orice împrejurare, fie că e vorba de Puiu Bobelică-Cislău sau Coriolan Priceputu, fie că e vorba de Gabriel Chifu sau Dan Stanca.

Gloriile zilei.

Nici nu li s-au uscat bine lacrimile de crocodil după moartea patronului, că adulatorii lui Nicolae Manolescu au și pornit la redimensionarea monumentelor personale. În revista „Orizont” din martie 2024, păstorită de ilustrul nostru komisar, obsedat de Academie, Mircea Mihăieș îl glorifică în șase pagini mari și late pe Gabriel Chifu, șeful său de la revista centrală. „România literară” nr. 15 din 5 aprilie 2024, păstorită de directorul executiv Gabriel Chifu, rămas singur în capul trebii, îl glorifică (pe cine credeți? ați ghicit!) pe Mircea Mihăieș, considerându-l, sub pana măiastră a lui Răzvan Voncu, „un critic uluitor” (am citat exact din finalul cronicii literare uluite). Acum, că Maestrul a dispărut, ciracii își împart superlative. O fi M. M., pentru evlavioșii G. C. și R. V. (nu Rică Venturiano!), altarul de substituție după dispariția lui N. M.? Hagiografia lui M. M. și-au găsit icoana la care să se închine. Dacă penibilul ar dura, i-am vedea pe împricinați, bolnavii de elogi reciproc, dând buzna la urgențe. Boala e veche: laudă-mă, ca să te laud! Și se ia, ca toate bolile rușinoase, transmise în critica de grup.

Schimbare de epocă: pe vechile socluri se pun alte chipuri, alte statui sau busturi. Pe zi ce trece, gloriile zilei se schimbă. E normal!

Cronica revistelor literare. Azi, revista „Steaua”

Așa cum Mircea Arman a făcut din revista „Tribuna” o insipidă revistă de filosofie, ilizibilă, agrementată cu pagini de literatură și arte, Ovidiu Pecican, vecinul de palier, ar putea face din revista „Steaua” o atractivă revistă de istorie (domeniul său de competență), mai potrivită pentru el decât o oportunistă, obediență și obtuză revistă de literatură, în plasa căreia stau prinși câțiva fluturi exotici, rătăciți de pe alt tărâm. Nu că ar fi rea așa cum e acum, are câteva stafide rătăcite în cozonac, dar ar putea fi cu totul altfel, dacă pecicanul nostru ar fi ardelean și nu ar sta cu ochii ațintiți la centru și la baronii USR. Ovidiu Pecican e un istoric mult mai bun decât revistele de literatură pe care le face, într-o veselie și cu multă risipă de energie („La Mongolu”, „Avalon”, „Steaua”), dar mai ales fără busolă și fără repere proprii.

Citim în pagina cu caseta redacțională: „Revista *Steaua* încurajează dezbaterile de idei, polemicile principiale, dar nu se identifică neapărat cu opiniile exprimate de acestea”. De unde dezbateri de idei? De unde polemici cordiale? Până de curând a funcționat frica de patron, președintele UR. Revista „*Steaua*”, ca toate revistele UR, nu a încurajat dezbaterile de idei, de când e Ovidiu Pecican director și Nicolae Manolescu președinte UR. Nu în domeniul literar! Căci istoricul Ovidiu Pecican îndrăznește să-și contrazică un preopinent pe tema continuității românilor chiar în editorialul primului număr al „*Stelei*” din 2024. În literatură sunt însă sensibilități ce trebuie menajate și e înțelept să fii prudent. Pentru dezbateri de idei și pentru polemici (cordiale sau nu), trebuie să îndeplinești, ca revistă, cel puțin două condiții: să ai idei și să inviți opinenții și oponenții în paginile revistei. Adică să creezi cu adevărat spațiu publicistic pentru libertatea de opinie. Dacă stai pasiv, nu-ți vin nici idei, nu stârnești nici polemici, nu încurajezi nici dezbateri. Poți dormi liniștit dacă publici versurile nemuritorului Gabriel Chifu și dacă îl aniversezi pe Mircea Mihăieș, „literator de talie mondială, compatriot de omenie” (e titlu mare și voinic!), vorba lui V. Mihaieș în numărul 1 din 2024. M. M. – geniul Carpaților, singurul care ne-a mai rămas după dispariția lui Nicolae Manolescu! Sunt idei și aprecieri generoase cu care nu ar fi elegant să intri în contradicție, Doamne ferește! Fac parte din patrimoniul de gândire al conformiștilor UR. Să faci la Cluj o revistă cu Chifu și Mihăieș, ca toate revistele UR, adevărate plantații de ghiocei, dovedește cel puțin lipsă de imaginație, dacă nu servilism.

Ianuarie 2024 – luna compatriotului de omenie și a literaturii de talie mondială! Viitorul sună bine! Dar vremea ghiocelilor trece repede, nici nu-ți dai seama când au și dispărut. Deși unii, gata ofiliți, bat la poarta Academiei pentru adăpost. Sunt acolo grădinari pricepuți.

Dragă Virgil Mihaieș, jazzul ar trebui să te ajute să ieși de pe culoarul ăsta de omagii deșănțate, pe care te-ai rătăcit. Muzica ta la vioară cu goarnă sună penibil. (Dar noi nu de aceea te iubim.) Schimbă instrumentul, chinuie mai bine o tobă sau un contrabas, care să nu te predispună la inflexiuni ditirambice.

Eminescu și basmul cu ridichea uriașă.

Excelentă achiziție de vreun an, care a făcut revista mai pitorească, mai atractivă: colaborarea permanentă a lui Traian Ștef, fugarul de la Oradea, unde făcea o revistă împotriva tuturor și unde a fost păcălit să-și dea demisia, pentru că, astfel, din adjunct va deveni șef (a ajuns pensionar). În numărul 1 al „*Stelei*” el scrie morocănos, deranjat de tămâia tradițională, despre aniversarea lui Eminescu și, după îndelungi dezbateri interioare, ajunge la concluzia că era mai bine dacă Eminescu ar fi fost catolic, nu ortodox. Nu e rău că e un pic ortodox, un pic catolic, un pic protestant, poate și budist – adică universalist sau sincretic (nu ecumenic). Dar bravului nostru eseist, rătăcind abulic printre referințe, nu-i vin cuvintele potrivite. I se învârt în minte clișee din a căror capcană nu poate ieși: „Eminescu este poetul național, idee statornicită de peste 100 de ani în conștiința comună românească de

peste tot unde sînt români. Și nu mai poate fi extrasă de acolo. Cu siguranță, nu toți românii se identifică cu tot Eminescu.” Și tot așa, joacă învârtita în disocieri înțelepte, cum că Eminescu nu e pentru toți românii. Să-l lăsăm pe Traian Ștef să se ocupe cu „extracția” poetului național din „conștiința comună românească”. Poate că, dacă se opintește și Ovidiu Pecican, reușesc împreună să-l scoată pe Eminescu din „ideea statornicită de peste 100 de ani”. Ca în basmul cu ridichea uriașă: se mobilizează întreaga redacție, plus cățelul, pisica și șoricelul de serviciu, să izbutească extracția.

Un bănățean în exil la Cluj.

Multă vreme am crezut că Ovidiu Pecican e ardelean (măcar ardelean de adopție), deși știam că e născut la Arad, cu o probabilă spiță din Pecica, localitate din județul Arad. Îmi dau seama abia acum că el e bănățean fundamentalist, afin cu komisarul nostru, și am descoperit din surse sigure că mergea de la Cluj la București după ce consulta oracolele de pe ruta Arad-Timișoara-Craiova-Râmnicu-Vâlcea. Era un drum mai sigur. Poate că acum s-a lăsat de acest sport. El e un militant pentru regionalizarea României (foarte bine! Reforma administrativă e absolut necesară!). Dar ce importanță are pe unde merge el, cu gândul sau cu trenul, la București?! Uite că are, pentru geografia literaturii române! Dar pentru istoria literaturii române? Iată un subiect de controversă pentru revista „*Steaua*”: Ovidiu Pecican, bănățean sau ardelean? Un reper în geografia sau în istoria literaturii române actuale? În orice caz, e un compatriot de omenie, vorba lui V. Mihaieș. De când a plecat Ruxandra Cesereanu de la conducerea revistei, „*Steaua*” e o revistă neconflictuală, ca Viorica Dăncilă, prim-ministru pe vremuri, vă mai amintiți? Nu cred că își amintesc prea mulți. Tot așa, revista „*Steaua*” nu deranjează pe nimeni. Deocamdată, adică până în aprilie 2024. Poate că de acum încolo va îndrăzni mai mult, dacă șeful cel mare nu o mai talonează.

Un director bunicel la o revistă bunicică.

În concluzie, revista „*Steaua*” e o revistă bună, în nota conformistă a revistelor UR din provincie. Defectul ei principal și general e că nu are nerv, ca multe altele, nu iese din serie. Iar revista „*Steaua*”, dacă se respectă, nu trebuie să fie „ca multe altele”. Meritele ei le vor arăta la cronică ultra-pozitivă a revistelor Liviu Ioan Stoiciu în „*Viața românească*”, în stilul lui convențional, ușor imitabil, după modelul: un citat lung din editorial, urmat de șirul nominal al colaboratorilor; sau Valentin Talpalaru în „*Convorbiri literare*”, ilustrând elogiul cu un fragment prost dintr-un poem bun.

Deocamdată, eu remarc trei defecte în numărul 1 din 2024: elogiul deșănțat, destul de penibil, al unui baron UR, un articol cam ridicol despre Eminescu și... absența cronicarului de proză, preferatul meu dintre toți cronicarii actuali de proză. Și încă ceva: de ce nu are un titular la cronică volumelor de critică și istorie literară? Ar mai fi de îmbunătățit relațiile cu Universitatea (îndeosebi cu Literele și Istoria) și cu difuzarea (revista nu se vede înafara Clujului). În rest, toate bune!

Sfatul meu: dragă Ovidiu, fă o revistă foarte bună, independentă și ofensivă, nu trei modeste, sperioase și improvizate! Nu te risipi fără rost! Folosește inteligent resursele locale! Clujul are potențial! Dragă Ovidiu, să nu ne prostim pe zi ce trece! Deși mă tem că e inevitabil... Nu mă invita să colaborez (știu că nici nu intenționei), că stric blazonul cumineniei.

Să nu uit să repet: Am o mare admirație pentru profilul iorghist al personalității lui Ovidiu Pecican, ilustrat cu asupră de măsură în istorie, filosofie și literatură, cu mari resurse de energie intelectuală, revărsată într-un torent editorial.

Ce am scris aici despre nr. 1 din 2024 sunt simple tachinări, în virtutea vorbeii franțuzești despre dragostea cârtoare sau, mai degrabă, cicălitoare.

Cum să scap de orbeți?

Mi-au atacat deja trei meri, care au înflorit anemic în primăvară, dar nu au mai înfrunzit, se usucă. Greu am descoperit cauza. Orbeții rod rădăcina pomilor, se folosesc de galeriile săpate de cârțițe, nu ies niciodată la suprafață, soarele le-ar fi fatal. Am început să mă documentez. Știu cum să scap de ei, lupta e dificilă, nu știu când voi reuși. Nu pot să-i las în pace, ca pe cârțițe, că îmi distrug toată livada, care e abia în al treilea an.

Antologie „Pe zi ce trece” (din folclorul popoarelor):

„Pe zi ce trece mă consider mai prost decât sunt, dacă, recitind din carte, mi se pare că deunăzi eram mai deștept.” (Niculae Gheran, scrisoare către Rodica Lăzărescu, în volumul *Niculae Gheran în oglinda corespondenței*, Editura Semne, 2024, p. 183);

Secretarul general al ONU, Antonio Guterres, a avertizat că lumea devine „din ce în ce mai puțin sigură pe zi ce trece”. (Mediafax, 24 februarie 2024);

Muzeul Peleş se degradează pe zi ce trece, avertizează ministrul Culturii. Vor începe investiții de urgență. (B1 TV, 19.09.2023);

Lucrările la complexul sportiv „Dâmbovița Arena” avansează pe zi ce trece. Se montează primele tribune. (donline, 12 aprilie 2024);

Hill&Valley înflorește pe zi ce trece, iar noi admirăm fiecare floare, mugure și vlăstar ce înverzește sub ochii noștri. (Instagram, hill.and.valley.farm);

PSD Timiș: Primarul Dominic Fritz arată, pe zi ce trece, tot mai obosit... (G4 Media.ro, 15 februarie 2021);

Pe zi ce trece o ia razna EMUI 12 – HUAWEI Community;

Europarlamentarul Dacian Cioloș a scris pe Facebook: „Dezamăgirea nu este doar că nu am intrat până azi în Schengen, ci că șansele scad pe zi ce trece, cu lipsa de fermitate și de anvergură a politicienilor aflați azi la conducerea țării”. (Digi24, 05.12.2023);

Se amplifică pe zi ce trece dezastrul sportiv al lui Horațiu Moldovan. Conducătorul de la FCSB, Meme Stoica, este de părere că Horațiu Moldovan are șanse mici să fie în această vară titularul naționalei la Campionatul European din Germania. (ProSport, 9 februarie 2024);

Președintele CJ Arad Iustin Cionca: Ineul se dezvoltă vizibil pe zi ce trece și acest lucru se datorează în primul

rând echipei PNL din administrație. (PNL Media, 29 aprilie 2024);

Nava Evanghelia din Costinești, județul Constanța, eșuată în urmă cu mulți ani pe malul Mării Negre, se degradează pe zi ce trece tot mai mult. (*Ziua de Constanța*, 14 februarie 2024);

Județul din România care se depopulează pe zi ce trece. A pierdut 50.000 de locuitori în ultimii ani. Este vorba despre județul Argeș. Pitești, reședința județului, este legat de Capitală prin autostrada A1. Tronsonul care leagă cele două orașe are 107 kilometri, astfel că se poate ajunge destul de ușor dintr-un capăt la celălalt. (*Gândul*, 22.04.2024);

„Te iubesc pe zi ce trece din ce în ce mai mult!” – Dani și Daiana, *YouTube*;

Românii sărăcesc pe zi ce trece. (Știrile PROTV, 11 decembrie 2019);

Ion Coja: Ne prostim pe zi ce trece. Scade procentul de oameni inteligenți în secolul al XXI-lea?!? Definit de profesorul James Robert Flynn, de la Universitatea Otago, din Noua Zeelandă, efectul Flynn relevă că în anii 2000, în ciuda progreselor în toate planurile, a dinamicii vieții și a posibilităților de afirmare individuală, omul contemporan a regresat din punctul de vedere al inteligenței. Idiocrația tinde să devină cea mai gravă amenințare la adresa umanității. (Ion Coja, Facebook, 17 noiembrie 2021);

Adriana Stoicescu: Oamenii devin, pe zi ce trece, mai proști. (*Vocea Clujului*, 6 decembrie 2023);

Cum arată celebrul hotel Rex din Mamaia în ajun de 1 Mai. Perla stațiunii se coșcovește pe zi ce trece. (*Gândul*, 30 aprilie 2024);

Andreea Marin, mai înfloritoare pe zi ce trece, lucru pe care l-au observat toți cei care îi urmăresc activitatea în mediul online. Fosta zână a surprizelor are 43 de ani, dar arată din ce în ce mai bine. (*Libertatea*, 6 septembrie 2018);

Nicolae Silade are un poem de dragoste, un sonet, care începe așa: „Pe zi ce trece, devii tot mai rece/ Și nu știu cum, dar, parcă, mai frumoasă! Ce sloi de înger negru te petrece/ Că-n mine eu nu mă mai simt acasă?” E prima strofă. Am o nedumerire: nu cumva e vorba de un „sloi de înger negru”, nu sloi? Poate că e, totuși, „sloi de înger negru”, din moment ce ea devine tot mai rece, cum afirmă primul vers; adică se solidifică în sloi, atât de rece a devenit ea; sau e însoțită de „un sloi de înger negru”; încerc să înțeleg bine, deși, din câte se spune, rațiunea distruge poezia.

Sintagma „pe zi ce trece” are manea ei, compusă de Dorel de la Popești și Liviu Pustiu. Se poate asculta pe YouTube. De curiozitate...

Ada Milea are o postare din albumul ei, cu *Pe zi ce trece*, pe un text de Ion Mureșan, fragment din poemul/ volumul *Alcool*.

Pe zi ce trece... se înmulțesc adresele pe care trebuie să le uit.

Pe zi ce trece... se împușcă casele în care sunt primit.

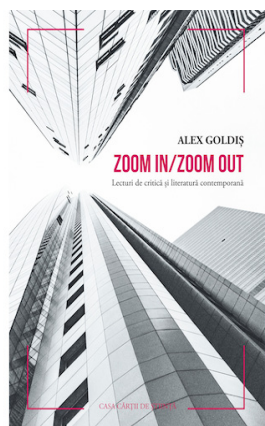
O, dacă aș fi... doctor, contabil, sau secretar...

dacă aș fi doctor, contabil, sau secretar...aș mai bea un pahar.

Pe zi ce trece – un spectacol muzical, politic, administrativ, filologic, filosofic, antropologic, social, sportiv, publicistic. Și literar, mai ales literar! Va urma.

AI. CISTELECAN

Starea cronicii literare

Anii 2000 amenințau cu un brav și masiv val de cronicari literari, cu nimic mai prejos decât cel interbelic ori cel apărut în anii '60. O listă cu ei, nu chiar completă, dar tot mulți chiar și cu ceva lipsuri, dă Alex Goldiș în introducerea la *Zoom in/zoom out* (Casa Cărții de Știință, Cluj, 2023). Păreau atunci să fie întrunite toate premisele fericite (și niciuna nefericită!) pentru o adevărată națională a foiletoniștilor: multe minți agere în deplină libertate de cuget și opinie, cu o școală mult mai bună decât a tuturor seriilor postbelice precedente, conectați din pornire la fluxul internațional al teoriilor și metodelor critice – în fine, prima serie de comentatori cu adevărat liberi și eliberați de complexe, pregătiți și de un asalt doctrinar. Dar tocmai când să vedem apogeul ofensivei constatăm că aproape toți combatanții au dezertat și s-au refugiat în domenii (nu chiar străine, totuși) mai confortabile, mai burgheze. Ba e gata să reizbucnească iar cearta de copii dintre foiletonistică și savantă, în care mai toți foiletoniștii promiși pe vremuri au trecut de partea savantei. Goldiș a rămas (o vreme doar și el) aproape singur și a spune despre el că e, azi, cel mai important cronicar e mai degrabă o constatare statistică decât o evaluare. Desigur că mai avem zilieri critici, dar aproape toți ceilalți s-au apucat și de alte îndeletniciri mai atractive (romane, biografii romanțate ș.a.) și mai acaparatoare. Chiar și Goldiș e cu un picior gata de plecare.

O asemenea fugă în masă (comparabilă cu fuga generală a foiletoniștilor din generațiile precedente în publicistica politică după '90, dar mai temeinică, întrucât pare fără întoarcere), trecând peste excesul de dramatică din cele ce spun, va fi avut, cu siguranță, și cauze generale, dincolo de cele strict personale ale fiecăruia. Una din ele ar putea consta în declasificarea literaturii și împingerea ei într-un mic ghetou de la marginea spațiului public. Din protagonistă, literatura a devenit brusc figurantă și cititorii au lăsat-o de izbeliște (deși acum par să se căiască și să se întoarcă). Cine voia glorie, n-avea cum o găsi prin

literatură – și cu atât mai puțin prin metaliteratură. Va fi fost însă mult mai eficientă o cauză foarte concretă care ține de condiția financiară a salahoriei critice. Critica literară e curată muncă voluntară (chiar și la revistele care mai dau răsplăți) – iar tinerii au rate la casă, au de plătit chirii, au copii mici, în fine, nu pot munci degeaba. (Aș menționa, fie și într-o paranteză, că încă și acum, în cazul revistelor care mai dispun de fonduri de colaborare, funcționează prejudecata că tinerii pot fi plătiți mai prost, pentru că n-au nevoie de bani; adevărul e că tocmai ei au mai mare nevoie). (Ca să fac și eu profesie de nostalgie, într-o paranteză care mai bine n-ar fi citită, trebuie să spun că înainte de '90 revistele – și editurile, firește – plăteau regulat, după o grilă în care erau câteva categorii – de presupus că de valoare/notorietate/relevanță. Eu eram, desigur, în ultima categorie, dar chiar și de acolo, din ultimul rând, cu o cronică tot îmi puteam cumpăra o pereche de pantofi „Guban” – pe-atunci, gloria încălțărilor – și-mi mai rămâneau bani pentru destul nechezol și „Carpați” fără filtru, dacă mai aveam noroc să găsesc. Acuma, firește, am căzut atât de jos încât cred că am devenit sub-categorial). E o problemă vulgară, dar esențială, căci existențială. Carierele universitare ori cele de cercetători academici oferă condiții financiare mult mai generoase iar proiectele de cercetare finanțate național ori european pot completa frumusețea acestor venituri. Dar proiectele dedicate literaturii naționale – de ieri ori de azi – nici nu intră în atenția comisiilor, astfel încât pare că ministerul culturii le-a interzis de-a dreptul, chiar dacă nu și formal. Nici la premiile literare cărțile despre literatura actuală n-au căutare, căci și juriile sunt complexate de cercetările pe teme mai transnaționale ori pe cele dedicate, bunăoară, ca la David Lodge, „instalațiilor sanitare” de prin romane (dacă nu mă înșel, nici măcar *Istoria...* lui Mihai Iovănel n-a fost încununată cu vreun premiu relevant; dar sper că mă înșel). Considerată specie frivolă, de nu minoră, critica „la zi” – deși fără ea nu se poate – e împinsă tot mai la margine, făcând loc cercetărilor „serioase”. E un favor de principiu acordat acestor cercetări, cu atât mai mult cu cât ele sunt mai tihnite: într-o cercetare, indiferent de care, mergi înainte cu spor, pe când în cronicăreală o iei mereu de la capăt. E o diferență de solicitare care pledează pentru critica imediată. Dar astea fiind complexele, nu-i de mirare că lumea a fugit încotro a putut. Și nu-i de mirare nici că-s tot mai insistente și mai persistente zvonurile că unii din cei rămași îi tarifează pe autori în funcție de numărul de epiteze și de lungimea comentariului. Pentru o categorie de scriitori, pasiunea scrisului pare foarte costisitoare: după ce că-și plătesc aparițiile editoriale, mai trebuie să-și plătească și comentariile. Desigur că-n vremea asta merg înainte, fără sfială, discuțiile despre principialitatea în critică, despre obiectivitate/subiectivitate, echidistanță și alte virtuți, de mult pierdute. Nu mai e mult (dacă mai e!) și critica la zi devine o activitate de eminentă rușine.

Nici generalizarea cacofoniei critice de prin reviste, amplificată de comentariile de pe rețelele de socializare, nu-i altceva decât un motiv de jenă. Receptarea se mută încet-încet pe aceste rețele – unde devine primul ei act – și

unde comentariile merg de la simple like-uri la nivele cât de cât profesioniste. În orice caz, măcar prin unele bloguri sau site-uri, ea face concurență reală celei din revistele literare, chiar dacă e copleșitor diletantă. Dar e un fenomen care nu mai poate fi ignorat și care participă efectiv la promovarea și expertizarea cărților. Cum, asemeni naturii, nici cultura nu suportă golurile, locurile lăsate libere de critici au fost ocupate de cine s-a nimerit, în general de poeți (poate pentru că au mai mult timp liber). Asta e un lucru bun, în principiu, căci poeții sunt mai imprezvizibili decât criticii și pot veni din unghiuri neașteptate. Din păcate, majoritatea lor copleșitoare are un comportament de diletanți desăvârșiți, care confundă exercițiul critic cu datul de păreri. Se poartă ca și cum ar fi primii și singurii comentatori în absolut. De sub mână lor ies comentarii dedicate unor autori despre care s-a scris mai mult decât au scris ei înșiși, dar nu există nici o urmă că ar ști ceva despre toate astea. Critica devine astfel un cor al broaștelor care se imită una pe alta și principiul ei pare a fi tautologia cât mai rezolută. E o critică înțeleasă ca spor de vorbe, nu ca spor/progres exegetic. Dacă ar face cineva poliția opiniilor – care va fi ușor de făcut după ce AI va fi dopată cu toată informația – ar vedea că, de fapt, critica noastră e o bătuță pe loc în loc să fie măcar un dialog de observații nuanțate. Din câte se mai zvonește, unii nu citează tocmai spre a nu fi „influențați”, deși în critică, precum în justiția romană, ignoranța nu e un argument. Articolele inocente absolut sunt doar demonstrații de veleitarism plin de râvnă, când nu pură orăcăială.

Goldiș procedează destul de tradiționalist în cronică literară, intrând repede *in medias res*, după o scurtă panoramare menită a identifica locul convenit cărții sau autorului. În selecția de aici el nu scrie decât despre cărți care, într-un fel sau altul, au prestigiul unei „excepționalități”. Dacă se-ntâmplă cumva ca această „excepționalitate” să nu fie datorată valorii, Goldiș tot găsește un motiv pentru a o releva. De pasiunea excepționalității nu scapă aproape nimeni, nici din prima parte, dedicată scriitorilor (de orice fel, poeți, prozatori, memorialiști, diariști), nici din a doua, rezervată criticilor (de a treia nici nu mai pomenesc, întrucât acolo e vorba chiar de cărți-eveniment, din sfera teoriei literare/critice). Deși selecția „nu reflectă o listă valorică a literaturii sau a criticii contemporane”, toți cei comentați au cota lor de excepționalitate, uneori împărțită și cu alții. Se-ntâmplă ca excepționalitatea să fie câteodată și pionierat, fiind astfel ridicată la pătrat. Bunăoară, Petru Cimpoeșu, împreună cu Florina Ilis și Florin Lăzărescu, „consacră o formulă de proză pe care literatura română n-a experimentat-o până acum”, fiind vorba de „realismul mediativ”, formula propusă pentru noua specie. Sunt și autori care se bucură de două „excepționalități”, deși nu cred că una din ele le face plăcere. Cum e cazul lui Marius Ianuș, care scrie, odată cu *Ursul din containă*, „una dintre cele mai bune cărți de poezie de după '90”, dar și, odată cu *Ștrumfii afară din fabrică!*, „unul din cele mai spectaculoase atentate ale unui

scriitor român la propriul imaginar”. Excepționalitățile pot fi în/de bine, dar și în/de rău. Practic, unele dintre ele marchează doar o „individualitate” pregnantă, cum se întâmplă la Ștefan Manasia, iar unele par a avea durată limitată, cum are *Provizorat-ul* Gabrielei Adameșteanu, „una dintre cărțile-eveniment de anul acesta” (2010, n.n.). Altele se întind peste ani și peste decenii („De peste patru decenii, Angela Marinescu a rămas una dintre cele mai excentrice figuri ale poeziei românești, de neîncadrat în nicio poetică generaționistă”). Sunt și excepționalități care nu par neapărat angajate ca valorizare, ci doar ca satisfacție de lectură, cum sunt cele ale lui Radu Pavel Gheo și O. Nimigean, care fac laolaltă „cea mai plăcută surpriză editorială a anului”. Recordurile de an sunt mai totdeauna bine marcate, mai ales când e vorba de debuturi; de pildă, Val Chimic (îmi permit să trec peste sugestia minusculilor făcută de autoare) și Bogdan Lipcanu pot fi recomandați „drept cele mai consistente debuturi din 2010”. Ca să mai amplific inutil (cred) această fișă, mai notez că *Zen-ul* lui Cărtărescu „e una din cele mai convingătoare și mai frumoase confesiuni despre criza inspirației, nu doar din literatura actuală, ci, probabil, din întreaga literatură română”. Rezervele insinuate sub forma „probabilității” sunt rare, căci Goldiș emite, de regulă, decrete absolute despre excepționalități. Radu Vancu e, astfel, „cel mai proteic poet al generației sale”, Andrei Dòsa, cu debutul său, e gata „să compenseze criza de debuturi semnificative din ultimii ani”, mântuind-o printr-o „carte de referință a poeziei tinere din ultimii zece ani”, iar Vlad Moldovan „e singurul poet de azi care se poate întreba cu aceeași naturalitate despre viață, spirit sau materie și despre sensul unor întâmplări cât se poate de banale”, fiind „poetul cu cel mai mare ambitus stilistic al tinerei generații”. Tot un fel de mântuitor al mediocrităților editoriale e și Adrian Schiop, cu *Soldații*, „cel mai bun roman al seriei” Ego. Proza de la Polirom, pentru care seria a avut „nevoie de aproape zece ani” de producție și existență. Unele cărți sunt dintre „cele mai frapante”, altele „printre cele mai inedite apariții editoriale”, altele „dintre cele mai remarcabile”. La severitatea fără scrupule a lui Goldiș, aceste atestate sunt chiar prea multe (și continuă și în secțiunea criticilor). Dar ele sunt dovada că până și cei mai „răi” critici sunt „oameni buni”.

CertIFICATELE de felul celor pomenite sunt greu de retras, căci Goldiș le eliberează în urma unor pledoarii strict argumentate și după ce a curățat terenul de opinii diferite sau chiar opuse. Înlăturarea opiniilor divergente e un gest ritualic și la Goldiș, uneori făcută punctual, alteori lovind de-a valma, fie cu nume, fie fără. Mai spectaculoase sunt execuțiile generale, în genul celor pomenite aici: „Toți recenzenții au discutat, de la altitudine, problema acestei *mari istorii ezoterice*, uitând să pună sub reflector tocmai centrul de interes al romanului lui Cimpoeșu” (de *Christina Domestica* e vorba, n.n.); sau: „receptarea lui Cărtărescu o ia într-o direcție greșită” („a luat-o deja, începând cu *Corpul*”); ori: „ceea ce se întâmplă în poezia românească actuală îi contrazice punct cu punct pe intelectualii care se grăbesc să proclame, din abstractul

teoretic, dispariția completă a domeniului”. De regulă, contrazicerile sunt formulate la capătul expunerii de argumente și au necesitatea concluziei silogistice: „prin urmare, nu pot fi de acord cu Paul Cernat” (deși cu Paul Cernat e mai degrabă de acord); sau: „Spre deosebire de Daniel Cristea-Enache, care citea în *Zilele regelui* (a lui Filip Florian, n.n.) confirmarea remarcabilului talent din romanul de debut, eu mă văd nevoit să spun *pas* în așteptarea cărții următoare”. Și când e de acord cu cineva („sunt de acord cu Marius Chivu,” în legătură cu *Zen*), imediat devine că, de fapt, nu e deloc de acord. E o concurență ritualică, mereu evidențiată, cu toți ceilalți comentatori. Aș putea zice – dar nu zic, deoarece dacă zic mă tem că voi avea dreptate – că Goldiș suferă și el de „complexul premiantului” pe care mi-l atribuie mie. E însă un complex benign, având în vedere că toți criticii sunt fie „cei mai”, fie „dintre cei mai”.

Uneori contrazicerile par a proveni din simpla plăcere a contrazicerii, nu neapărat pentru că ar apăra dreptatea judecății ori conformitatea interpretării. Bunăoară, văzând că „mai toți comentatorii” de *Zen* au notat „redundanța” (ba chiar tautologia curată) a însemnărilor (dar n-aveau încotro, căci acestea ocupă jumătate cartea), Goldiș invocă faptul că redundanțele sunt „un ingredient al vieții de zi cu zi” și evitarea lor în jurnal, printr-un „efort de diversificare”, ar fi fost o violență, concretizată în „părăsirea artificială a temelor obsedante de dragul scrisului frumos”. Ce-i drept, „unei zile monotone îi urmează/ o altă zi monotona, identică”, dar nu-i obligatoriu ca ele să figureze și-n jurnale cu frecvență din viață. Peste toate, dacă redundanțele lui Cărtărescu (pe care nu-l cruță, totuși, când vine vorba de romane, căci *Aripa dreaptă* e doar „un contract onorat decent”) sunt mai degrabă autentificări ale autenticității, deci bine utilizate, redundanțele lui Marino sunt defecte clare: „Niciun lucru, de la judecățile generale pînă la considerațiile particulare despre persoane sau situații, nu e spus doar o singură dată” (deși astfel de repetiții ar fi trebuit și ele să pledeze în favoarea „autenticității”, căci sînt făcute tot din obsesii ori pentru că diaristul a uitat că le-a mai făcut o dată sau de două ori, semn că jurnalul nu era supravegheat, ci lăsat să curgă liber). Discordanța dintre depresivitatea lui Cărtărescu și răsfațul public de care se bucură – care i-a scandalizat pe cititorii lipsiți de asemenea răsfaț – e justificată, dar discordanțele dintre „critica neconcesivă la adresa moravurilor vieții literare românești” și slăbiciunile vanității personale a lui Marino sunt îngroșate și împinse spre caricatural. Unul și același argument poate merge și așa, și așa, după dispoziția sofistică a comentatorului. Din păcate (ori poate nu), Marino (cu care Goldiș e sever și neînduplecat), în privat era un om fragil, victima propriei vanități niciodată ogoite și victima propriei idei despre reciprocitatea respectabilității și despre civilizația „conviețuirii” „întru” (asta pentru că Marino se dorea un fel de Noica) reciprocitatea atenției (adică, de fapt, a comentariilor, pe care era dispus să le accepte și-n variantă negativă – ceea ce i-ar fi oferit bun prilej de polemici –, doar să nu fie ignorat).

Focalizate intens pe cartea/opera în discuție, ale cărei mecanisme le desface și ale cărei calități le etalează argumentat, observațiile lui Goldiș nu ocolesc spectacolul fenomenelor literare. Pe bună dreptate (cred că pe bună) afirmă că „motorul literaturii actuale, care a dat cele mai multe mutații și reconsiderări rămîne, vrem nu vrem, poezia acestor *tineri neliniștiți*”, oricât ar crede Paul Cernat altceva. Chiar dacă mai în fugă, observă importanța unor inițiative editoriale care au impus (nu doar s-au impus) mersul literaturii. Nu sunt multe, e drept, dar două inițiative ale Poliromului – colecția Ego.Proza și seria de biografii românești ori romanțate – s-au dovedit determinante pentru morfologia literară. Poate că aceste inițiative au determinat mai profund mersul literar decât programele și manifestele lansate – chiar cu duimul – în anii 2000. Alte edituri nu prea „direcționează” literatura, dar Polirom ar putea relansa, dacă și-ar pune-n gînd, pînă și proza rurală ori poezia peisagistică. La cât de maleabile sunt vocațiile scriitorilor noștri, cred că îndată ar avea de-o colecție.

Obiecțiile aduse confrăților critici/teoreticieni sunt mult mai detaliate în sectorul dedicat anume lor. Aici se simte Goldiș ca la simpozioanele cu scînteii și (mai că) nu există caz de carte căreia să nu-i fie rezervată o suită de paragrafe cu observații. Goldiș n-are complexe în fața niciunei autorități, ba se și face că el ține de categoria bătrînilor, vorbind despre colegii de serie ca despre „tînărul critic” ori „tînărul poet”, chiar dacă, la rigoare, aceștia-s mai bătrîni decât el. O adevărată vervă a observațiilor critice desfășoară el tocmai când exersează pe cărțile cele mai „împunătoare”. Iar prilejul cel mai calificat de asemenea vervă îl oferă *Istoria critică...* a lui Nicolae Manolescu, o carte pe care o întoarce pe toate părțile, subliniindu-i calitățile (mari, rezultă), dar mai ales inconsecvențele, lipsurile ori erorile. Lucrurile sunt luate metodic, pornind de la fiziologia autorității manolesciene, dobândite aproape de la început (dar nu neapărat datorită „mesajelor textelor sale, de bun-simț în mare parte”, ci mai degrabă datorată „tonalității lor ireverențioase și imprudente într-un moment în care reverența și prudența făceau legea în viața literară românească”) și investită apoi în *Istoria...* Acesteia însă Goldiș îi observă „aplicarea” „în mod inconsecvent” a conceptului de „istorie critică”, „ignorarea totală a cîmpului în care se mișcă operele valabile estetic” și mai ales ruptura de procedură când istoria ajunge la contemporani și e scrisă „cu mîna ingenuă a primului cititor” (care adesea a fost, ce-i drept, chiar Manolescu) ori „de două mîini manolesciene”. Nu-s singurele observații din categoria grea – ele alcătuiesc un buchet mai mare, întregit de mici observații legate de ani greșiți, titluri eronate ș.a., mai degrabă în sarcina corecturii dacă memoria autorului e nesigură. Dar oricui i se pot întîmpla astfel de mici pocinoage, chiar și lui Goldiș însuși, care-l pune la un moment dat pe Marin Preda să scrie *La Lilieci*. Oricâtă admirație ar presta (și sunt câteva eminente, acordate – pe just merit –, bunăoară, lui Andrei Terian sau Adrianei Stan, dar și altora), Goldiș nu rămîne replică. Chiar dacă „numele de care se va lega

decisiv renașterea istoriografiei românești” e al lui Andrei Terian iar *A cincea esență* „trebuie sărbătorită”, tot mai rămâne loc – ce-i drept, nu mult în acest caz – pentru „mici dezacorduri”. Mai mici ori mai mari, „dezacordurile” sunt manifestarea unui spirit dialogal care devine tot mai efervescent pe măsură ce Goldiș citește și comentează. În esență, comentariile lui sunt chiar dialoguri.

„Lista lui Goldiș” e alcătuită, cam pe jumătate, din scriitori tineri, aflați la debut sau nu departe de el. Împreună cu numele adăugate din rândul celor despre care nu a apucat să scrie, e o listă greu de contestat. Dacă ar fi perseverat, Goldiș ar fi fost, fără îndoială, criticul noilor generații, mai ales că ar fi profitat de rarefierea concurenței. Încă nu e târziu. În „România literară” nr. 3/2024, Răzvan Voncu îi pune cartea sub sigla „criticii de grup”. E, desigur, o tentativă de umor. Venind tocmai din partea lui, una de-a binelea temerară.

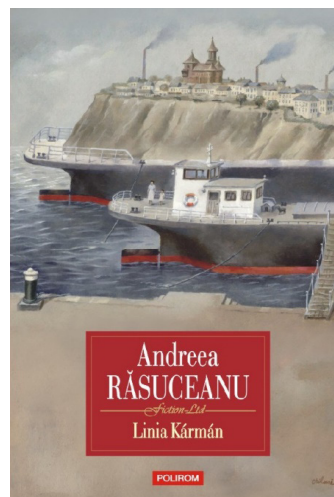
Nu mă aventurez să spun ceva despre partea a treia, unde Goldiș face operă de promovare a unor noi direcții teoretice/critice, făcând evidentă militanță. Noile perspective ale cercetării literare sunt absolut spectaculoase, chiar dacă nu toate sunt sprijinite de o inteligență speculativă atinsă de grație, cum sunt ale lui Franco Moretti. Așa, de pe margine și din tranșeea retrogradă a criticii „estetice”, îmi pare că ele înlocuiesc plăcerea lecturii cu plăcerea cercetării. Cred că se produce deja o revoluție în cercetarea literară iar computerele sunt un instrument tot mai indispensabil. Vor fi probabil concepte la care va trebui să renunțăm și să facem loc altora. Când memoria AI va fi umplută cu toată informația, observațiile asupra „originalității”, bunăoară, vor face loc unor concepte gen „rețea imaginativă” și vom putea verifica frecvența unei metafore ori a oricărei alte componente. În mare însă, mi se pare că efectul general e de a nu mai vedea literatura de aproape iar unele studii din specia celor cantitative vor putea fi comandate ca o pizza. L-am văzut însă chiar pe Moretti lăsând loc nostalgiei după lectura de aproape. Goldiș pare un entuziast al noilor perspective și pare gata să treacă în tabăra revoluționarilor. Din partea mea, aș zice doar: „Nu vă grăbiți chiar așa, d-le Goldiș, mai stați, mai adăstați”.

Radu Șerban - Coloana, 2013

Senida POENARIU

Un mare exercițiu de acceptare

Când am citit romanul de debut, *O formă de viață necunoscută* (2018), eram foarte curioasă dacă formația Andreei Răsuceanu de critic literar, specialist într-un domeniu nu atât de comun la noi, și anume geografia literară, *geocritica* (Bertrand Westphal) sau *geopoetica* (K. White & M. Brosseau), își va face simțită prezența, mai ales că îi citisem volumele de critică relativ recent. Cu siguranță, se poate afirma că Andreea Răsuceanu are vocația cartograferilor, fie că ne referim la propriul univers ficțional sau la devoalarea strategiilor prin care anumiți autori au valorificat imaginea orașului în operele lor (a se vedea analizele aplicate, de o acribie care merită salutată, în cazul unor autori precum Eliade, Cărtărescu, Adameșteanu, St. Tănase, Simona Sora, Ioana Pârvulescu ș.a.). Și-a însușit, desigur, foarte bine lecția de la întemeietorii așa-zisului „spatial turn”, care au mutat atenția asupra determinismului geopolitic sau geografic. Sau, cum afirma F. Moretti (*Atlas of the European Novel. 1800-1900*), literatura conturează pe de o parte așa-zisele geografii (re)cunoscute, și, pe de altă parte, produce propriile geografii, așadar, o abordare „geografică” a literaturii ar presupune analiza *spațiului din literatură* și a *literaturii în spațiu*. Nu e de mirare că demersul teoretic și hărțile prin care Andreea Răsuceanu a propus o tipologie a locurilor – și aici mă refer în special la București –, reale și/ sau fictive (reprezentările autorilor), i-au oferit autoarei instrumentele și, în același timp, modelele pentru a-și construi, în mod exemplar, universul ficțional „despre inepuizabilele relații” dintre spațiu (sau traseele personajelor) și evoluția lor, ca să o parafrăzăm chiar pe autoarea *Bucureștiului literar*. Cum foarte precis observă Cristina Timar în cazul ultimului roman al trilogiei formate din *O formă de viață necunoscută* (2018), *Vântul, duhul, suflarea* (2020) și *Linia Kármán* (2023), Andreea Răsuceanu este o „discipolă a Gabrielei Adameșteanu” (în

Vatra, 1-2/ 2024). Aș mai adaugă însă că, din perspectiva „geografiei organice”, a „geografiei emoționale” (a vieții și a morții) și a „spațiilor nostalgice” ale „memoriei-orăș”, în termeni de procesualitate, modelul Bucureștiului cărtărescian rămâne o sursă de inspirație esențială.

Încă de la primele pagini, *Linia Kármán* reactualizează, prin vocea naratoarei (o intelectuală care renunță la mediul universitar pentru a deveni *content writer* pentru o firmă de turism), într-o formă simplificată, conceptul de „ortgebunden” (sau dependența formelor literare de spațiul din care provin, v. Reiner Hausherr): „Scrim și cuvintele luau forma locului în care eram. Unele erau imagini ale fericii, fie și temporare, fie și înșelătoare, făcute din iluzii care se destrămau la miezul nopții. Altele aveau frumusețea întunecată a unei amintiri dureroase. Cartierele alea cufundate într-o tăcere atât de asemănătoare cu moartea” (p. 10). Mai mult decât atât, în această dinamică, spațiile – personaje la rândul lor, pot fi „sterile” și generoase cu individul care le calcă, îngăduindu-i acestuia libertatea de a fi cine își dorește el/ea să fie, sau, mai este și o a doua categorie, spațiile care sunt așa-zisele „lumi moarte”, în cuvintele lui M., în care, prin forțe necunoscute, vizitatorul sau rezidentul poate ajunge „prizonierul dezolării și al unor nemulțumiri străine, care nu-ți aparținuseră (...) ceva din aerul străin al existențelor altora îți intra imperceptibil în propria viață, era un fel de bruiat fin, dar persistent, care sfârșea prin a deveni parte din rutina ta, până la urmă din tine (...). Bătrâna stătea mereu în același fotoliu, care devenise un fel de prelungire a propriului corp, sau invers, membrele lungi, cu pielea cafenie păreau crescute direct din lemnul lui decolorat” (pp. 12-13). Răsuceanu întreține în mod ingenios, de la un capăt la celălalt, în cele trei romane ale sale, această confuzie dintre un sine care ia în stăpânire spațiul (și aici ne putem gândi la teoria „sinelui extins” construită, în linii mari, pe principiul „suntem ceea ce deținem” a lui RW Belk din *Possessions and the extended self*) și spațiul/obiectele care iau în stăpânire persoanele și/sau destinele acestora: „Au știut imediat că locul era al lor, nu trebuieră decât să traverseze o parte de Europă ca să și-l ia în stăpânire. Și imediat C.-ul crescuse ca o carne în jurul lor. C.-ul era și el un pământ străin, dacă se ridicase în jurul unor străini, aveau să zică de nenumărate ori mai târziu” (pp. 146-147).

Memoria (și/sau arhivarea amintirilor), ca temă centrală, poate fi privită, de asemenea, prin această dublă localizare – a locurilor sau a oamenilor. Tot de la Belk știm, iar Andreea Răsuceanu explorează aproape obsesiv această idee, că obiectele nu au doar valoare materială sau utilitară, cum dorim să o numim, ci ele capătă dimensiuni spectaculoase, simbolice, prin experiențele atașate lor de cea/cel care le deține, în prezent, dar, iată că, și de cei/cele din trecut. De altfel, așa cum am afirmat deja în alt articol (Vatra, 5/2019), una dintre reușitele majore ale romanelor Andreei Răsuceanu se regăsește în tensiunea dihotomiilor: fără a intra în alte detalii, menționez perechile dialectice de tipul absență-prezență, atonie-vitalitate, degringoladă-edificare, moarte-viață, vechi-nou, exterior-interior, mișcare-staționare, schimbare-imuabilitate ș.a.

Cu *Linia Kármán*, „desenul din covor” se relevă. Cu o acțiune care se întinde din secolul al XIX-lea până în prezent, înțelegem acum că nimic nu este întâmplător în romanele Andreei Răsuceanu. Acribia cu care autoarea, în mod progresiv, își construiește și totodată stăpânește universul romanului în trei părți se cade apreciată. La o lectură atentă, devin clare legăturile dintre personaje care, inițial, păreau arbitrare (de ex. dintre Zinca, fata Sultanei și a lui Mihalache, și Stanca Mântuleasa), dintre simboluri (de ex. vulpile moarte „ca borne ale nefericirii” în drumul (din)spre C., care apar descrise atât de M., în *Vântul, duhul, suflarea*, cât și de naratoare, în *Linia Kármán* sau prezența/absența prevestitoare a cerbului, a furtunii etc.), dintre locurile care devin noduri topografice (București – strada Mântuleasa, satul C., Valletto, Galați și Stambul – orașe port).

Un alt mare câștig este acela că, prin multitudinea personajelor, a epocilor și a spațiilor, se conturează o perspectivă multifocală asupra realității, aceleași evenimente fiind „decodate” prin chei distincte. Pe de o parte avem o plasare în sfera sacrosantului, a supranaturalului și a misticii, iar pe de altă parte se relevă și o „raționalizare”, o decodare strict naturalistă, dar și imixtiunile dintre cele două moduri de a percepe și de a oferi sens vieții cu toate ale sale. Apoi, cum apar descrise generații succesive, se poate observa și evoluția mentalităților. Prezența Ianei, descendenta câtorva „generații de femei fragile și epuizate” (p. 41), întoarsă în țară din Spania pentru a-și regăsi originile, mai mult decât a oferi un pretext pentru o temă destul de generoasă, și anume aceea a emigrării, are rolul de a închide cercul întoarcerilor în satul C. Este o călătorie a căutărilor: naratoarea o caută pe Ioana în Iana, în timp ce Iana, o exponentă a generației Z, lipită de telefonul mobil și când face duș, își caută casa, acel „acasă” care vine la pachet cu simțul apartenenței, pierdut odată cu plecarea din țară. De fapt, călătoria plină de peripeții pe care o fac naratoarea și Iana este o formă de „mise en abyme”. Să nu uităm că tot o călătorie pe lângă haltele (părăsite acum) dintre Galați și Bârlad propune și *Vântul, duhul, suflarea*, protagoniștii fiind M. și mama sa, Yolanda. Este o călătorie pe care naratoarea o descrie ca pe „o rătăcire, o formă de libertate, de absență din propria viață” (p. 135). Transgresarea spațiilor, revenirile și plecările, destinul de rătăcitor/străin, marchează, într-o formă sau alta, existența personajelor în toate cele trei romane. Doar că orice traversare se plătește. Cei care pleacă în lume, Străinii, sunt pedepsiți. Mantu și G, în călătoriile lor, își pierd viața, sau cel puțin așa se suspectează, fiind plasați într-o stare incertă de absență-prezență. De aceea, cred că partea a doua a *Liniei Kármán* – roman în trei părți, structură pe care Andreea Răsuceanu o urmează în toate cele trei romane, cu o variație care ține mai degrabă de distribuția pasajelor în primul roman –, intitulată *Ulița italienilor*, este esențială în economia narațiunii. Căutările Ianei și ale naratoarei își găsesc răspunsul în această secvență care elucidează filiațiile și, totodată, „prevestește” desfășurarea vieții personajelor. Apoi, Ioviți, fiul italienilor stabiliți în C., care se dovedește a fi bunicul Ioanei, este martorul care

scrie istoria C.-ului în catastiful oficial. La întrebarea pe care și-o pune Ioviți, „pentru cine scrie”?, ne răspunde, de fapt, prima parte a romanului: pentru descendentele sale. Dincolo de statutul Străinului, care devine țap ispășitor, epidemia de ciumă și restricțiile aferente sau invazia lăcustelor, o altă temă esențială dezvoltată aici este aceea a eliberării robilor romi de către biserică și încercările acestora – eșuate – de a se integra în societate. Reținem și cruzimea călugărilor pe care „singurătatea și lăcomia îi făceau niște fiare” (227). De altfel, romanul explorează multiple probleme de clasă, gen și de rasă, relații de putere, precum și pe cele ale „emancipării” și ale diferitelor fațete ale acesteia.

Ultima parte, cea povestită de Sofi, de asemenea întregeste tabloul macro, completând spațiile lipsă din primele două romane. În centru se conturează tema abuzului domestic și nu numai, scena violului din timpul războiului, la care asistă ascunse Ioana și Sofi, le marchează definitiv relațiile cu genul masculin: „Mai târziu mi-ai zis că nu ai crezut că o să simți vreodată plăcerea, că de câte ori se apropia de tine un bărbat vedeai corpul ăla mare prăvălit peste al fetei, strivind-o, fața ei albă ca varul, ochii ficși, cu lacrimile adunate în ei, ca și cum înghețaseră acolo. Asta era deci dragostea, dragostea cu un bărbat, despre care vorbisearăm doar pe la colțuri și niciodată acasă...” (p. 293). Sindromul de stres posttraumatic este explorat și prin prisma lui Nicu, fratele Ioanei și al lui Sofi, întors de pe front.

Deși poate fi citit și în formă izolată, *Linia Kármán*, probabil cel mai reușit roman al trilogiei, devine un roman cu adevărat mare, și la propriu și la figurat, de neratat, în relație cu primele două. Odată intrați în universul Răuceanu, cititorii, cu siguranță, vor dori mai mult. Din fericire, au și de unde alege.

* Polirom, 2023, București, 348 pp.

Radu Șerban - Obiecte efemere, 2006

Alex GOLDIȘ

„Cine vorbește în roman?”. O contribuție esențială la studiile literare românești

O spun de la început și fără înconjur: volumul lui Costi Rogozanu, *Naratorul cel rău. Un studiu despre realismul românesc: Rebreanu, Preda, Dumitriu**, este una dintre cele mai notabile apariții de critică și istorie literară a ultimilor ani. Cartea propune reevaluări considerabile nu doar privitoare la receptarea particulară a fiecăruia dintre cei trei autori vizați, ci și privitoare la modul în care a fost privit sau analizat – de către critica și cercetarea anterioară – romanul românesc în ansamblul lui.

Cea mai importantă modificare de perspectivă – care dă, în același timp, și unitatea abordării – constă în mutarea centrului de interes dinspre coordonatele așa-zis estetice ale operelor spre cele politice. Inițiativa e inovatoare, în condițiile în care atât canonul critic, cât și cel didactic au insistat preponderent asupra dimensiunilor simbolice sau formale ale autorilor reprezentativi pentru realismul românesc de secol XX. Volumul de față propune, în schimb, o alianță – cu rădăcini în formalismul rus, dar și cu precursorate mai recente în studiile lui Franco Moretti („forms are the abstract of social relationships”) – între naratologie și ideologie pentru a identifica substratul politic sau social din spatele fiecărui tip de realism vizat. Fundamentală i se pare lui Rogozanu întrebarea „Cine vorbește în roman?”, întrebare care trimite deopotrivă la analiza perspectivelor narative și la cea a unor ideologii mai mult sau mai puțin explicite. Studiul are un caracter polemic pronunțat, întrucât aportul la istoria formelor românești al acestor trei autori fundamentali a fost explicat aproape exclusiv prin mutații de ordin intrinsec literar: *Ion* ar fi primul roman românesc modern pentru că naratorul lui Rebreanu renunță la o perspectivă didacticist-naivă în favoarea unei reflectări imparțiale a realității, ciclul *Moromeților* e o capodoperă în măsura în

care creează un personaj categorial („moromețianismul”) și dizolvă omnisciența realismului clasic. În fine, *Cronica de familie* a rămas un caz bizar al receptării critice, care nu l-a înscris într-o metanarațiune convingătoare a romanului realist, insistând mai degrabă asupra estetismului caricatural al trilogiei.

Fără a-și propune, în schimb, un discurs totalizator, care să-i plaseze pe cei trei într-o relație necesară, autorul tezei îi investighează din același unghi și cu același instrumentar: e preocupat, adică, de a identifica vocea socială dominantă în fiecare dintre formulele realiste sau chiar romanele analizate. Tehnica, explicată în primul capitol al cărții, intitulat „Pentru o analiză de clasă a realismului românesc”, e aceea a degajării ideologemelor (termen preluat de la Bahtin), definite ca niște „corespondenți ai genei textuale în paradigma expresiei politice”. Pe scurt, criticul își propune să analizeze ideologia mai mult sau mai puțin explicită a celor mai relevante romane românești realiste de secol XX. Pentru a întreprinde acest demers riscant – nu întâmplător, ocolit de majoritatea cercetătorilor anteriori –, Rogozanu apelează la un instrumentar teoretic din sfera studiilor marxiste și/sau postcoloniale, apelând la contribuții sau concepte ale unor autori precum György Lukács, Raymond Williams, Aijaz Ahmad, Gayatri Spivak, Fredric Jameson, Roberto Schwarz sau Franco Moretti. În special ultimii oferă cadrele de înțelegere a ficțiunii în spații periferice sau semi-periferice, unde fizionomia romanului realist e diferită de cea de la centru și unde însăși structura claselor sociale are o configurație specifică, legată de apariția unei mici burghezii funcționărești-intelectuale.

Capitolul „Liviu Rebreanu. Mica burghezie ne povestește” demonstrează că această „societate mijlocie”, cum o numește Rogozanu, e răspunzătoare pentru politica implicită din romanul *Ion*, dar și – parțial – din *Răscoala*. Afirmția – cu toată demonstrația din jurul ei – provoacă o mutație de proporții în receptarea prozatorului, întrucât ea mută accentul dinspre înțelegerea romanelor ca pe niște ficțiuni țărănești, cu conotații ancestrale, spre lectura lor ca exponențiale pentru sensibilitatea mic-burgheză a începutului de secol XX. Nu *Ion* e personajul principal al acestei lumi, ci Titu Herdelea, funcționarul imperial care observă și uneori mediază relațiile dintre clasele sociale prezente în roman. Faptul e confirmat și de un studiu recent, *The Character Network in Rebreanu's Ion* al lui Ștefan Baghiu și Vlad Pojoga (v. *Metacritic Journal for Comparative Studies and Theory*, nr. 6.2/2020), care demonstrează că, deși *Ion* „vorbește cel mai mult”, Titu Herdelea e nodul relațional al romanului. Meritul cărții de față, care reface documentat toate valurile critice de estetizare a romanului din interbelic până azi (citit în cheie simbolică, naționalistă, psihologică etc.), este de a oferi un răspuns convingător unor tatonări interpretative vechi de când romanul însuși. Lui Arghezi, unul din primii detractori ai lui *Ion*, conform căruia avem de a face cu „o carte de funcționar de registratură, nu de scriitor”, autorul tezei îi aprobă intuiția, deturnându-i în același timp valorizarea: „E cartea unui mare scriitor care a construit scena pentru vocea autentică a unui funcționar de registratură”. Nu mai puțin convingătoare și deschizătoare de noi perspective

e aprobarea polemică a tezei lui Lovinescu cu privire la imparțialitatea ochiului din roman. Dacă acest ochi privește indiferent lumea, aspectul nu poate avea doar explicații de convenție narativă, ci și explicații legate de faptul că în tot romanul privirea aparține acestei clase de mijloc mai degrabă impasibile la dramele țărănești: „Indiferența pe care o preamărea Lovinescu era indiferența observatorului mic-burghez față de lumea în care trăia, indiferența dusă uneori până la tragica falsă conștiință (...) Morțile din roman sunt doar din rândul țărănimii. Indiferența e a naratorului ca voce componentă din lumea celor care reflectă, din lumea popei Belciug, a dascălului Herdelea etc. La înmormântarea lui *Ion*, lumea plânge automat la un pasaj din ritualul bisericesc, și tot mecanic se așază la pomană”.

Deși nu pătrunde propriu-zis în materia romanului decât rar, Rogozanu își extrage convingător pasajele pentru a demonstra faptul că, într-adevăr, ruralul e mai degrabă privit decât reprezentat: însăși casa familiei Herdelea, precizează naratorul din *Ion*, „se uita tocmai în inima satului, cercetătoare și dojenitoare”. Mai preocupat decât de a ilustra mai departe pe text care sunt consecințele faptului că normele lumii construite de Rebreanu sunt mai degrabă mic-burgheze decât rurale, criticul se arată preocupat de a recupera o istorie a receptării romanului în lumina tensiunilor dintre clase. Un reper e constituit de relectura din 1954 a lui Ov. S. Crohmălniceanu, care îl face pe Rogozanu să constate ironic că „a fost nevoie de o dictatură a proletariatului ca să notăm obiectiv primele texte în care păienjenişul de clasă este evidențiat”. Analiza celorlalte romane ale lui Rebreanu, mai puțin pregnantă în economia volumului, insistă asupra unei voci narative care pactizează mai degrabă cu drama țăranilor decât cu cea a clasei asupritoare în *Răscoala* sau a unei voci mai degrabă neutre decât angajate de partea dreptei extreme în *Gorila*. Prejudicata critică conform căreia romanele rebreniene sunt pândite de eșec atunci când autorul părăsește mediul rural în favoarea celui urban este rectificată în favoarea tezei judicioase conform căreia incomplete par narațiunile în care „Rebreanu nu reușește să izoleze un narator/o perspectivă dintr-o clasă bine configurată”.

Mai complicată e stabilirea acestor ecuații ideologice în romanele de după 1948, care fac obiectul capitolelor trei (intitulat „Marin Preda: oameni urâți”), respectiv patru (numit „Petru Dumitriu: Rechizitoriu pentru popor”). În cadrul capitolului dedicat lui Marin Preda, autorul demonstrează că volumul I al *Moromeților* reprezintă și prima reușită a romanului realist românesc de a atribui voce clasei țărănești. Deloc întâmplător, atrage atenția Rogozanu, această reușită se datorează unui context, al realismului socialist, în care marginalul social (fie că e vorba de muncitor sau țăran proletarizat) dobândește – în urma unor negocieri dintre scriitori și mase, dar și a unor exigențe ale noului regim – dreptul de a se exprima în nume propriu. Din nou, miza polemică, de a reconsidera o întreagă receptare critică și didactică a *Moromeților*, prevalează asupra analizelor pe text, fapt oarecum incongruent cu obiectivul de a aborda romanele din unghi naratologic. Postulatele conform cărora primul volum ar ilustra poziția țăranului, iar cel de al doilea, din 1967, pe cea a agentului comunist nu sunt demonstrate prin

prelevări textuale, ci mai degrabă printr-o recontextualizare polemică a interpretării romanului. E salutară, astfel, deconstrucția punctelor de vedere care au văzut în *Moromeții I*, apărut în deceniul stalinist, drept o apariție neverosimilă, ba chiar subversivă. Fără a fi un roman realist socialist în formula tare a genului (cu ilustrarea metamorfozei omului vechi în om nou, cu didactica partidului expusă fațăș), *Moromeții I* e ușor asimilabil epocii – aș adăuga eu, mai ales în formula din 1955, mai politizată decât cele ulterioare. Romanul nu ar reflecta vreo intenționalitate a lui Marin Preda de a se desprinde de politica stalinistă: dimpotrivă, el ilustrează, așa cum a fost citit în epocă, dificultățile unei clase țărănești împrăștiată, dar tot mai paupere, dar și tendința de „recluziune interioară” (sintagma îi aparține lui Ov. S. Crohmălniceanu) a unui țăran tot mai inaderent la normele rânduirii capitaliste.

În schimb, ar necesita ilustrări mai concrete ideea conform căreia figura lui Niculae Moromete ar marca nașterea unei perspective rural proletare. Aceasta e, de altfel, și una dintre ideile-forță ale tezei, al cărei corolar constă în a demonstra că Preda nu a fost un autor potrivit regimului, ci mai degrabă un convins, perfect integrat în logica sistemului. Într-adevăr, unul din meritele de excepție ale lucrării e de a înlătura o serie de mistificări – unele grosolane și greu de explicat – persistente în receptarea lui Preda: printre ele, aceea că romanul „obsedantului deceniu” ar ilustra o condamnare a deceniului stalinist. Textul din 1970, argumentează corect Rogozanu, atrage – exact pe dos – atenția că deceniul respectiv n-a reprezentat un hiatus cultural, ci mai degrabă un moment plin de frământări, dar fertil creator. În același timp, însă, e greu de demonstrat – mai ales în absența unor mostre analitice – că ideologia implicită a romanelor lui Preda cu rurali sau rurali-proletari ar ilustra și o ideologie de clasă specifică acestora: este *Moromete II* în mai mare măsură romanul tatălui decât romanul fiului, este el romanul socialismului românesc, în condițiile în care nu numai că nu există niciun comunist prezentat ca personaj pozitiv (dimpotrivă), iar Niculae însuși se retrage din scenă? *Marele singuratic*, dar și *Intrusul* nu fac decât să ducă mai departe figura activistului dezabuzat și dezideologizat, tot mai retras în ficțiuni personale. Fără a-l transforma pe Marin Preda într-un actant al subversiunii (deși referatele cenzorilor au reperat cu exactitate pasaje incomode privitoare la acest *spleen* socialist, cum îl numește Rogozanu, unele reluate în volumul Ioanei Diaconescu despre Dosarul Preda), poate că mai prudent și mai pragmatic ar fi ca romanele realiste ale prozatorului să fie privite nu ca reflectări ale unui atașament constant, de trei decenii, pentru valorile socialiste, părăsite doar o dată cu *Cel mai iubit dintre pământeni* –, ci mai degrabă ca niște forme de adaptare și de renegociere la fiecare mic seism al regimului: vocea rural proletară e de regăsit în ficțiunile din anii '50, ea devine mic-burghez elitistă după 1965 (jurnalul și interviurile sunt pline de mărturisiri cu privire la părăsirea temei rurale), culminând cu lansarea rețetei „anticomuniste” din *Cel mai iubit dintre pământeni*, perfect descrisă de critic. Nu e deloc limpede de ce ar scrie Preda un roman cu iz realist socialist în 1967, din moment ce procesul colectivizării se încheiase, câmpul

literar funcționa după normele noii autonomii a esteticului, iar Preda însuși făcuse dovada reinventării ideologice prin epurarea pasajelor realist socialiste din *Moromeții I* în ediția din 1963. Recunoașterea faptului că Preda, simțind mutațiile ideologice ale câmpului scriitoricesc, se revizuieste în sens intelectualist și estetist încă de la jumătatea anilor '60 nu cred că ar vicia logica de ansamblu a *Naratorului cel rău*, ci doar i-ar redistribui accentele. Deja după 1963, Preda nu mai vrea să fie „comunist”, ci să dea voce acelei privilegii intelectuale tot mai autonomă și mai curajoasă în raport cu normele politice ale epocii – fapt aducător de imensă popularitate socială. A oculta acest fapt echivalează cu a nu ține cont de acea urgență a culturii autonom elitiste pe care însuși Rogozanu o delimitează exact – și de tropii căreia romanele lui Preda sunt pline. Chiar socialiștii sau ruralii săi capătă mină filozofică, sunt intelectualizați sau se situează în proximitatea „luminii” elitelor interbelice. Muncitorul Surupăceanu din *Intrusul* frecventează, de pildă, salonul artistic patronat de doamna Sorana, corespondentul ficțional al actriței interbelice Sorana Țopa, față de care dezvoltă o atitudine filială.

Mai lipsit de complicații e capitolul dedicat lui Petru Dumitriu, unde metafora „naratorului cel rău” este investită cu o pregnantă semnificație de clasă: în *Cronică de familie*, demonstrează Rogozanu, perspectiva îi aparține unei voci subalterne pusă pe deconstrucția din toate unghiurile – politică, morală, ba chiar fiziologică – a clasei burgheze. Criticul urmărește și destinul de după plecarea lui Petru Dumitriu, studiindu-i modificarea ideologiei prin oglindirea paralelă în operele lui Aleksandr Soljenițan sau Czesław Miłosz (de care îl consideră mai apropiat). Ar fi de discutat, într-o eventuală ediție adăugită a volumului, conturarea vocii ideologice nu doar în *Cronica de familie*, ci și în *Drum fără pulbere*, operă de neevitat a realismului socialist românesc. Trebuie spus, de altfel, că volumul mai conține o serie de capitole mai reduse dedicate unor fenomene conexe subiectului central: un capitol despre Eugen Barbu, alt prozator interesant din unghiul ideologemelor detectabile în opere; unul despre ecranizările prozatorilor discutați, măsurând unghiul politic de refracție al viziunii regizorale față de cărți, respectiv o anexă dedicată deformărilor din comentariile școlare ale autorilor în cauză.

Foarte bine documentată și acoperind o plajă extinsă de referințe românești și internaționale, *Naratorul cel rău* reprezintă o contribuție esențială la studiul romanului românesc, capabilă să modifice radical inerții interpretative și să deschidă un șantier de investigații lipsit de precedent în cercetarea literară a ultimelor decenii. În plus, discursul lui Costi Rogozanu, care renunță la fasoane stilistice și la pedanterii științifice în favoarea mersului pe scurtătură la idee, are șanse să-i asigure integrarea ușoară pe lista bibliografiei scurte cu privire la niște subiecte sau epoci considerate clasate.

* Costi Rogozanu, *Naratorul cel rău. Un studiu despre realismul românesc: Rebreanu, Preda, Dumitriu*, Editura Tact, Cluj Napoca, 2024.

Cristina TIMAR

Fitnessul ca antihedonism

După ambițiosul proiect vizionar din *Lucy* (2021), care se propunea ca un exercițiu de arheologie poetică în căutarea protoumanității, cu oprire în prezent doar pentru a arunca privirea spre o postumanitate dintr-un viitor nu prea îndepărtat, în tentativa de a verifica cu propriile instrumente acel miez dur, nealterat, nesubjugat de cultură, care ne definește ca specie, iată că în ultimul volum*, Teodora Coman face un alt tip de investigație, la fel de curajoasă – o autoscopie. Pornind de la epiderma transpirată spre o interioritate a viscerelor și dincolo de ele, spre universul chimic și alchimic al corporalității, al cărui spectacol se desfășoară la adăpost de privirea deschisă în afară, poeta sibiană nu lasă nicio zonă – vizibilă sau invizibilă – neexplorată. Tonul e neschimbat, aceeași direcție dulce-amară, același combo irezistibil, marca Teodora Coman, de fragilitate și cruzime, de melancolie și precizie a diagnosticelor – aplicate propriei persoane sau mediului social, aceeași deplasare sigură pe un eșichier etic, fără a se lamenta de eșecurile noastre personale sau colective, dar inventariindu-le fără cruțare, cu o consistentă doză de voluptate.

De data aceasta, se pune pe tapet, oarecum surprinzător, unul din fetișurile societății de consum: corpul *fit*, lucrat intens la sală, menținut într-o optimă stare de funcționare cât mai mult timp. Tinerețea fără bătrânețe, prin fitness și nutriție e noua mantră care ne ghidează existența în acest mileniu și cea care devine marea temă, aparent frivolă, supusă reflecției poetice de către o poetă renumită pentru seriozitatea ei.

Poezia cerebrală a Teodorei Coman se desfășoară acum în mediul artificial, controlat, al sălii de fitness, epitom al întregii filozofii a *well-being-ului*, al doilea pol al societății de consum în care trăim, cel puțin al celor pe care-i definește urbanitatea și profesiile urbanului. E, de fapt, polul apărut ca reacție la consumerismul excesiv, care a îmbolnăvit ultimele generații de locuitori ai planetei, victime ale mâncării de tip fast

food, alimentelor procesate și sedentarismului. Și dacă hedonismul a fost sloganul dominant vreme de mai multe decenii, acum se profesează asceza autoimpusă, masochistă, în numele *well-being-ului*, care presupune o atitudine spartană: disciplină alimentară, disciplină sportivă, disciplină a somnului și a orelor de muncă. Conștientă că nu face decât să se supună acestui nou conformism, promovat intens în social-media, că abonamentul la sală e doar simptomul mimetismului social, al acestei minciuni colective care propune la tot pasul simulacre și vinde iluzii, poeta nu se lasă sedusă, ci deconstruiește, cu luciditatea cu care ne-a obișnuit, industria din spatele lui *homo fitness*, de pe poziția celei care trăiește pe pielea ei sindromul anhedoniei.

Volumul debutează neașteptat, cu o declarație tranșantă a disocierii de iluziile oricărei acțiuni originale, mimetismul fiind actul fondator al noului comportament. Noi, cei din Est, părem chiar condamnați la mimetism: *orice performanță aș atinge vreodată, voi fi tot din sud-estul / Europei / cu slow motion-ul de care se plângea Macron. / toți suntem mame-surogat pentru ideile pe care le preluăm de la / alții, ne bântuie, dar nu ne definesc.* (p. 7)

Intrăm în intimitatea unei săli de fitness, alături de poeta însăși, care admite că sportul face parte din existența ei cotidiană, e deja o rutină, poate chiar un automatism practicat de multe ori din obișnuință, având ca efect secundar clivajul minte-suflet-corp: *mușchii lucrează, mintea e blank, ochii, fixați pe ceas și decor; / încerc să fac față cât de bine pot / (...) unde-i conexiunea dintre minte, suflet și corpul / la care ai trudit.* (p. 37) Antrenarea diferitelor grupe de mușchi, sub privirea vigilentă a instructoarei, i-a intrat poetei în sânge. Corpul – antrenat, scos din zona de confort, pus să elimine grăsimea viscerală, să ardă calorii, să se remodeleze e piesa valoroasă la a cărei rezistență se lucrează intens. Numeroase poeme din volum sunt construite din suite de imperative, vocative sau enumerare nominală și revin obsesiv la munca sisifică de reeducare volitivă din interiorul și din afara sălii de antrenament. Ritmul lor sacadat captează ritmul respirațiilor și al execuțiilor cu mare artă. Astfel de refrene mențin dinamica volumului, care poate fi citit ca un singur, mare poem, și o readuc pe poetă la temă, când divaghează cu grație spre alte domenii: *frumusețea înflorește mai ușor pe scurtătură, / pe cele mai precare fundamente: / reprimare, / abstinență, / renunțare, / trișare, / mutilare (...); (...) dresază-ți corpul, obișnuiește-ți creierul / cu tipare militare: ore fixe, disciplină la maximum, datoria înaintea plăcerii* (p. 19); *inspiră pe gură, expiră pe nas, ridică, ține, încordează, coboară. / rezistă, nu te lăsa, nu uita de ce-ai venit aici.* (p. 64) Se petrece o dublă proiecție mitologică: Sisif, arhetipul truditărilor dintotdeauna devine un „culturist masochist”, în timp ce toți cei care transpiră din greu sub povara greutăților și fiarelor, visând la corpul perfect ce va să fie, sunt variante de Sisifi postmoderni. Dacă noi toți suntem de acord că suferința fizică e dezirabilă și acceptată ca parte

integrantă a procesului transformator, e doar meritul Teodorei Coman de a fi dat carnație fiecărui oftat și de a fi imprimat intensitate și încordare poemelor, la acel nivel de tolerabilitate care te face să mai citești un poem, chiar dacă precedentul părea că te dusesese la limită. Poezia ei are o individualitate, aflată dincolo de clișeele comerciale ce inundă spațiul public, care vine din îndârjirea clocotitoare a unui sine dubitativ și neliniștit. Sportul devine supapa de supraviețuire care face suportabilă realitatea și domolește anxietățile și crizele existențiale. Creșterea rezistenței la efort se traduce în creșterea rezistenței la real. Toată poezia Teodorei Coman se construiește pe balansul dintre individuale și anonimizare, dintre nonconformism și integrare. *Piesa de rezistență* e un număr riscant de acrobație, de mers în echilibru pe sfoara subțire a unei realități dezintegrante și obstructive, căreia i se opune un sine care-și afirmă dreptul său la unicitate și nu acceptă strivirea.

*Teodora Coman, *Piesă de rezistență*, Editura Nemira, colecția Vorpă, coordonată de Svetlana Cârstea, București, 2023, p. 104

Călin CRĂCIUN

O răskonversiune poetică

Volumul cu care Mihai Manole a câștigat premiul „Alexandru Mușina” / 2023 pentru debut în poezie, *de piele ne va fi cel mai dor*^{*}, este numit prin preluarea titlului uneia dintre creațiile cuprinse între paginile sale, pe care o transformă astfel în una programatică. Este o poezie redusă la câteva imagini frisonante și consistente simbolice: „*de piele ne va fi cel mai dor*/ cât va dura războiul. Micul Prinț/ cu picioarele bandajate/ va mângâia patul puștii din lemn de baobab &/ va trage, va trage, va trage/ pentru-a simți mușcătura

șarpelui/ din nou, din nou și din nou.” O creație, iată, cu apetență vizionară, despre angoasă, prevestind o rană ce acoperă în întregime trupurile, învăluindu-le complet în durere, pe durata războiului. Este cât se poate de strident aici apelul la două resurse poetice, care se dovedesc viguroase în întregul grupaj: pe de o parte, culturalul, esențializat de Micul Prinț, pe de alta, simbolistica uzitată în demersul psihanalitic, reprezentată de „mușcătura șarpelui”, ambele purtându-și cu sine invitația la glosele aferente. Între ele și motto-ul preluat din Louise Glück („Cineva pronunță un cuvânt: Eu./ Din această curgere/ marile forme –”) potrivirea este deplină. Aceste resurse trimit spre un eu care își construiește propria lume, una în care, printre mărcile unicității ei, se remarcă și cele ale celorlalte, ale generalității.

Mihai Manole propune o poezie în care lucesc reflexele preocupărilor și limbajului specialistului în psihoterapie și, e drept că mult mai rar, în automatică, prin termeni cum sunt schizofrenie, depresii, sinucidere, remedii, instalații sau testul turing („touring”). Totuși, cu toată apetența (auto)psihologistă și chiar în puținătatea stridențelor militante, poeziile par, luate în ansamblu, destul de conectate la direcția principală din rândurile creatorilor tineri ai prezentului, în care sunt unite poetica emoticoanelor, minimalismul, biografismul impudic, antimisticismul și militantisme cum sunt feminismul, ecologismul, queer-ul sau (neo)marxismul (care pretinde că-i sunt integrate celelalte numite). Spre afinitate trimite faptul că eul este ipostaziat nu doar masculin („sunt cel mai bun în ceea ce fac & cel mai amabil”), ci și feminin („pentru mine mintea n-a fost niciodată refugiu/ m-am simțit mereu înghesuită în ea/ înghionțită și privită cu dispreț sau furie”). Legătura aceasta poate fi însă tratată și ca una foarte volatilă, devreme ce poate fi foarte bine pusă și în seama manifestării unei *anima pozitive*, nu chiar tratată ca un reflex al vreunei pledoarii pentru reformă a identității genului.

Altfel stau însă lucrurile când privim substratul din care își trage seva emoția din cele trei grupaje poetice: „partea supraviețuitoare”, „partea rănită” și „partea sănătoasă”. De pildă, în „partea supraviețuitoare” se regăsesc accente biografice cu aspect de reportaj al obsesiilor din starea posttraumatică, în care reverberează bolile și moartea tatălui, sinuciderea mamei sau trecerea printr-o operație, sub anestezie. Că ele vin direct din biografia omului care se exprimă poetic, ori doar prin intermedierea pregătirii teoretice și observației inerente psihoterapeutului nici nu contează, esențial fiind angajamentul discursiv în maniera în care e construită impresia autenticității. Iar autenticitatea aceasta e numaidecât investită cu funcție generalizantă, de unde și apare intensul dozaj compasional. Elocventă, în acest sens, al transformării cazului particular într-o generalitate, e poezia *durerea mamei e durerea mea*: „la capetele cordonului ombilical/ am fost cel mai departe mamă!/ două galaxiile fluture/ au început atunci să se ciocnească/ și să se formeze, încet-încet, o singură galaxie,/ după un dans al centrilor în cercuri tot mai mici/

în care se vor tot naște stele până la epuizarea prafului./
 *****/ am fost cuminte,/ plânsul
 s-a consumat primul./ un gaz în doză mică pe o planetă/
 posibilă unde viața rămâne o ipoteză &/ gravitația
 măsurată în *dol*, la fel ca durerea.” Trauma e aici nu
 doar rememorată, ci și contemplată, integrată într-un
 demers sapiențial. Unul sumbru, dacă e luat izolat, căci
 denunță un univers ostil, traumatizant, dar care, integrat
 în context estetic, contribuie hotărâtor la revelarea forței
 poeziei de a depune mărturie și de a-l transcende, după
 cum semnala Radu Vancu pe coperta a patra („Și puține
 [cărți – n. m.] atât de convinse că poezia e suma rănilor
 noastre – și că însuși faptul că putem vorbi despre răni
 (cu oroare și tandrețe) ne face mai puternici decât răul
 care le-a produs.”).

De preocupările novatoare ale unei bune părți
 a poezilor din ultimul val literar românesc leagă acest
 volum și jongleria cu reprezentarea grafică a versurilor.
 De obicei, ceea ce apare tipărit este ceea ce rămâne la
 finalul analizelor sau evaluărilor din laboratorul poetic,
 incluzând aici și eventualele „negocieri” / deliberări
 editoriale. Textul final nu reflectă răzgândirile și ezitățile
 nici măcar când pare o simplă fotocopiere a mesajelor
 electronice, cum par poeziile lui Tudor Pop, de pildă.
 În cazul acestui volum, primim sugestia că activitatea
 de laborator poetic, implicând tocmai reconsiderările
 și modificările, este transpusă grafic și devine parte
 vizibilă a actului artistic finit.

strâng toate cuțitele din casă

mă trezesc primul & strâng toate cuțitele din casă
 le pun sub perna pe care îmi așez capul & aștept
 (să înceapă)

ca-n noaptea de karaoke în care
 (tot așteptînd)

picioarul meu drept a început să se zbată
 eu mult înainte de primul acord

nu spune tot & nu fi explicit

nimeni nu pare să se trezească & ghilotina e măsluită
 mă simt înșelat & aștept

(să curgă sînge)

o explicație pentru liniștea nefirească
 în care m-am trezit primul degeaba & nepregătit

lasă loc și celuilalt & sugerează

în fiecare dimineată mă gîndesc că poate
 tata nu s-a mai trezit
 dar azi gîndul a tras ca un magnet
 toate cuțitele prin pernă
 apoi tăcerea mamei
 le-a pus cuminți la loc

O astfel de integrare a revizuirilor din
 laboratorul poetic în înfățișarea grafică finală a creațiilor
 este, în sine, cum se vede mai sus, purtătoare de sens și
 de sarcină artistică.

Sub semnul transformării traumei în energie
 spirituală pozitivă prin catalizare poetică stă și cel de-al
 doilea grupaj, „partea rănită”. Versuri cum sunt „aștept
 să confund bucuria că s-a terminat/ cu bucuria că s-a
 întîmplat” sunt edificatoare în acest sens. Accentul
 se pune aici pe etic, după cum se vede în următorul
 fragment din *un gest de bunătate*, poezia care încheie
 grupajul: „acum/ cînd au fost dovedite/ flash-urile
 vieții în retrovizoarele morții,/ e timpul/ să purtăm
 discuția despre bunătate./ frumusețea a fost clasată &
 repertoriul ei/ adjudecat/ acum e timpul să punem pe
 masă bunătatea/ [...] să te conving că totuși nu/ există/
 circumstanțe atenuante pentru crimă& război”. Și prin
 o astfel de plasare, militantă de această dată, în prim-
 plan a bunătații, Mihai Manole se arată afin laturii
 autodeclarat progresiste a creației momentului, care
 mizează pe incluziunea, deseori chiar primatul, eticului
 în aproximarea esteticului.

Iar ultimul grupaj al volumului, *partea
 sănătoasă*, merge înspre o „explicitare”, programatică,
 a esteticului. E suficient a aminti un titlu de poezie
 cum e *tristețea hrănește frumusețea* pentru a indica
 direcția artistică a volumului de față, o direcție în
 care își revendică justificat originalitatea și își asumă,
 deopotrivă, când mai la vedere, când mai subtil,
 afinitățile. Astfel, Radu Vancu îi semnalează legătura cu
 Ioan Es. Pop, în timp ce Sorin Despot identifică, tot pe
 coperta a patra, o „respirație mazilesciană”. Întrucâtva,
 se poate vorbi și de o înscriere în linia poetică influențată
 de profesie terapeutică, în care le regăsim pe Ionelia
 Cristea și Alina Bârsan.

În psihologie, conversiunea e definită ca
 înfățișare corporală a unei traume spirituale refulate,
 ce poate ajunge în conștiință doar ca angoasă. Poezia
 din volumul de față se dovedește a fi mecanismul unei
 răsconversiuni, căci destructurează lanțul causal dintre
 angoasă, durere fizică și eveniment psihic traumatizant.
 E o poezie pe cât de instrumentalizată terapeutic, pe atât
 și de expresivă, din fericire.

* Apărut la București: Tracus Arte, 2024.

Argument

Globalizarea din lumea reală și globalizarea din științele sociale au evoluat și înflorit pentru o vreme, cum era probabil și firesc, cot la cot. De la un timp însă – zice-se de prin 2014 – între globalizarea reală și globalizarea discursului științific sincronul înfloririi lor a lăsat parcă loc unui balet în contratimp, în care deglobalizarea tot mai accentuată din viața politică și economică e însoțită, suplinită și ripostată cu un surplus de globalizare a perspectivelor și problematicilor din sfera științelor sociale. Unghiul global a fost, în acest sens, în interiorul științelor, un instrument util de deștepenire și lărgire a unor nișe tematice și metodologice devenite prea exclusive și restrictive, după cum, în lumea și istoria largă, el a fost refugiul speranțelor și perspectivelor progresiste, cosmopolitaniste, dintr-o lume vădit hotărâtă să le calce (din nou) în picioare.

Acest scenariu nu e neapărat ceva nou – așa cum nu e neapărat nouă nici policriza pe care o traversăm. Și acum cincizeci de ani, și mai ales aici, în estul pe atunci socialist, un discurs „mondialist”, nu neapărat marxist, ci mai curând liberal-cosmopolit (al pieței internaționale, comerțului internațional liber și pe baze egale, al diviziunii internaționale a muncii și cooperării internaționale) încerca să chestioneze tendința aparentă din lumea reală, de înțepenire și astfel deglobalizare a lumii politice și economice în blocuri ermetice și rivale. Și atunci, ca și acum, lumea, globalitatea se impuneau tocmai prin dialectica lor aparent inguvernabilă – dată de alinierea și nealinierea dinamice ale celor trei blocuri, care complicau și furnizau un adevărat plan de imanență și dialectică în locul simplei opoziții liniare Occident/Orient.

Din acest motiv, o revizitare a discuțiilor și reprezentărilor asupra lumii internaționale, și în special a perspectivelor asupra a ceea ce ulterior avea să devină „Sudul global” în discursul științelor socio-umane și în viața politică a regimurilor socialismului de stat poate avea o relevanță nu doar de ordin istoric, ci cât se poate de actual. Nu întâmplător, tema raporturilor Estului socialist cu „țările în curs de dezvoltare” din „lumea a treia” a început să fie discutată într-o serie de cercetări recente remarcabile – a se vedea, la noi, lucrările Elenei Dragomir, Bogdan Iacob, Raluca Grosescu, Adela Hîncu. Dosarul de față își propune cel mult să bătătoarească și lărgască unele din aceste căi de abordare deschise de curând.

Prima sa secțiune reproduce, mai întâi, câteva fragmente din principala dezbateră care, acum 40-50 de ani, despărțea apele discursului teoretic și istoric în ce privește natura regimurilor socialiste, dezbateră dintre adepții *world system theory* (pentru care socialismele din est nu erau decât un intermediar semiperiferic într-un unic sistem capitalist) și cei ai tezei „sistemului socialist” ca sistem substanțialmente diferit și autonom față de piața capitalistă, reprezentată aici de textul seminal al lui Andre Gunder Frank din 1977 „Long live the transideological enterprise!”, respectiv răspunsul lui Albert Szymanski din 1982 în dezbateră sa cu un alt reprezentant al *world system theory*, Christopher Chase-Dunn; secțiunea se încheie cu o critică actuală, semnată de Alexander Herbert și Bryan Gigantino, a influenței paradigmei decoloniale în cercetările din ultimul timp asupra socialismelor din Estul Europei. A doua secțiune grupează câteva materiale din presa și publicațiile vremii, reprezentative pentru perspectivele României socialiste asupra Sudului global – o masă rotundă între economiști, pe tema țărilor în curs de dezvoltare, publicată în *Era socialistă* în 1978; un fragment din capitolul despre condiția femeii în „lumea a treia” din cartea Stanei Buzatu, *Condiția femeii: dimensiune a progresului contemporan*, apărută în 1979; și un articol de Vasile Secăreș care pledează pentru reconfigurarea axelor contradicțiilor lumii internaționale, cu opoziția țări bogate-țări sărace supradeterminând și surclasând opoziția capitalism-socialism. În fine, a treia secțiune articulează mai multe perspective locale și actuale asupra acestor problematice, în articole semnate de Raluca Grosescu, Bogdan Iacob, Horațiu Nan, Alex Cistelean și Cristian Nichitean.

Lumea, 18.10.1973

AKNOWLEDGMENT: Cu excepția textelor la care se precizează altfel, materialele din acest dosar au fost realizate în cadrul proiectului „Philosophy in Late Socialist Europe: Theoretical Practices in the Face of Polycrisis” finanțat de Uniunea Europeană și Guvernul României în cadrul Planului Național de Redresare și Reziliență, contract no. 760044/23.05.2023, cod PNRR-C9-I8-CF104/15.11.2022, prin Ministerul Cercetării, Inovației și Digitalizării, Component 9, Investment I8.

Grupaj coordonat de Alex Cistelean

I. Dezbateri clasice și contemporane

Andre GUNDER FRANK

Trăiască afacerea transideologică! Economii socialiste în diviziunea capitalistă internațională a muncii (fragm.)

Creșterea și compoziția comerțului Est-Vest/Sud

Din 1953, comerțul Est-Vest și Est-Sud (așadar cu țările capitaliste subdezvoltate) a crescut în mod considerabil. La finele anilor 1960 și în anii 1970 următoarele tendințe s-au remarcat în special: comerțul Est-Vest/Sud a crescut într-un ritm rapid și accelerat. Comerțul extern socialist a crescut mai rapid decât producția socialistă. Ritmul de creștere a schimburilor Est-Sud a fost mai mare decât cel al comerțului Est-Vest, și ambele au crescut mai rapid decât comerțul extern Est-Est (intra-socialist). Creșterea importurilor socialiste a fost mai mare decât cea a exporturilor lor, mai ales cu Vestul industrializat. Dezechilibrul din creșterea importurilor în raport cu cea a exporturilor a condus la un deficit în creștere al balanței de plăți a țărilor socialiste cu Vestul (dar și la un surplus cu țările subdezvoltate), care e finanțat de o creștere a datoriei țărilor socialiste față de țările capitaliste dezvoltate. (...)

Cu toate acestea, forța motrice importantă a recente expansiuni comerciale Est-Vest este exportul occidental/importul estic de mașini, echipamente și uzine întregi (de exemplu, uzina Fiat Togliatti din Uniunea Sovietică) care încorporează tehnologie avansată, și pentru care Estul plătește, în măsura în care poate, cu materii prime, combustibili și exporturi de alimente (dar cu importuri de grâu), precum și cu livrarea în schimb de produse manufacturate, în parte produse cu echipamentele importate.

O parte din ce în ce mai mare din acest deficit socialist și din datoria față de Occident este decontată multilateral, iar o parte poate deloc neglijabilă din aceasta, prin comerțul Est-Sud și Vest-Sud cu țările subdezvoltate. Comerțul Est-Sud între țările socialiste și capitaliste subdezvoltate a crescut până de curând mai rapid decât celelalte schimburi comerciale, dublându-se la fiecare patru ani între 1953 și 1968 și crescând cu o rată anuală medie de 21% între 1971 și 1974¹. Aceasta a rezultat într-un excedent cronic și în creștere al balanței de plăți pentru țările socialiste și un deficit corespunzător al balanței de plăți pentru cele subdezvoltate. Deși o mare parte din acest comerț s-a desfășurat pe bază bilaterală, cu monede neconvertibile, o parte tot mai mare din comerțul Est-Sud

se desfășoară prin intermediul monedelor convertibile ale țărilor capitaliste dezvoltate. În mod semnificativ, excedentul/deficitul din comerțul Est-Sud care rămâne, după alte încercări de eliminare sau de decontare, este decontat în monede convertibile ale țărilor capitaliste dezvoltate.²

Astfel, țările socialiste își redresează parțial deficitul față de Vestul industrializat prin surplusul lor față de Sudul subdezvoltat, al cărui deficit global este, bineînțeles, și mai mare. În plus, o parte din plata bilaterală a mărfurilor primită de Est de la Sud este, de asemenea, „multi-lateralizată” și adesea vândută în Vest prin așa-numitele „switch transactions”.³ Chiar mai semnificative, cel puțin din punctul de vedere al țărilor socialiste, acum în deficit cronic în comerțul Est-Vest, sunt „acordurile de import și de export legate, acordurile de compensare și alte tipuri de comerț paralel [care] contribuie substanțial la finanțarea comerțului Est-Vest prin transformarea creanțelor Europei de Est față de țările în curs de dezvoltare cu monede neconvertibile într-un mijloc de finanțare a excedentului de import occidental”.⁴ Astfel, în cadrul diviziunii internaționale generale a muncii, comerțul Est-Sud, în creștere rapidă, reprezintă un ajutor pozitiv, chiar dacă modest, pentru țările socialiste în efortul lor de a reduce deficitul pe care surplusul de importuri/exporturi în creștere față de țările industrializate îl generează în comerțul Est-Vest. Pentru țările subdezvoltate, deși bilateralismul cu lumea socialistă semnifică o creștere absolută a posibilităților comerciale și o scădere relativă a dependenței economice și politice față de Occident, multilateralitatea crescândă a cursului Est-Sud și inserția sa în diviziunea internațională a muncii le sporesc deficitul, datoria și dependența globală.

Compoziția în mărfuri a schimburilor comerciale Est-Vest și Est-Sud poate fi rezumată observând că, în comerțul lor cu Vestul, aproximativ două treimi din importurile țărilor socialiste sunt produse industriale și că exporturile cu care le plătesc constau în două treimi din materii prime. În comerțul Est-Sud, proporțiile sunt inversate: două treimi din importurile socialiste din țările subdezvoltate sunt materii prime, iar două treimi din exporturile socialiste către țările subdezvoltate constau în mărfuri industriale. Altfel spus, ca parteneri comerciali, țările socialiste sunt pentru cele capitaliste dezvoltate ceea ce sunt pentru ele țările subdezvoltate capitaliste – și viceversa!

(...) Totuși, în această privință, există o diferență între U.R.S.S. și celelalte țări socialiste. Această diferență reflectă preponderența materiilor prime în exporturile Uniunii Sovietice către alte țări socialiste și către întreaga lume, precum și preponderența mult mai mare a exporturilor de produse manufacturiere și a importurilor de materii prime de către țările socialiste din Europa de Est în comerțul lor cu Uniunea Sovietică și cu alte țări.

Astfel, în timp ce mașinile și echipamentele reprezintă o pondere similară, dar în ambele cazuri în creștere, din totalul importurilor din U.R.S.S. și Europa

de Est, ele reprezintă o pondere semnificativ mai mare din exporturile est-europene decât din cele sovietice, deși în ambele cazuri ponderea este, de asemenea, în creștere. Europa de Est exportă cantități substanțiale de produse manufacturate către Uniunea Sovietică în schimbul materiilor prime și al combustibililor, dar este și mai dependentă de importurile de produse manufacturate de înaltă tehnologie din Occident. În mod similar, proporția de produse manufacturate în exporturile est-europene către țările subdezvoltate este, de asemenea, mai mare decât în exporturile sovietice către aceleași țări.

Aceeași (inserție în) diviziunea internațională capitalistă a muncii care se reflectă în acest model al compoziției mărfurilor din comerțul Est-Vest/Sud apare și dacă ne uităm la proporțiile factorilor implicați în producerea mărfurilor comercializate: între U.R.S.S.S. și Occident, intensiv orientată spre importul de capital; între U.R.S.S.S. și țările subdezvoltate, intensiv orientată spre exportul de capital; între U.R.S.S.S. și Comecon, neutră din punctul de vedere al factorilor. Astfel, țările subdezvoltate sunt pentru cele socialiste ceea ce acestea din urmă sunt pentru cele capitaliste dezvoltate, atât în ceea ce privește proporțiile factorilor, cât și în ceea ce privește compoziția mărfurilor din comerțul Est-Vest și Est-Sud. Cu alte cuvinte, țările socialiste ocupă o poziție intermediară în diviziunea internațională a muncii, din acest punct de vedere nu foarte diferită de cea a celor mai dezvoltate țări subdezvoltate „subimperialiste”, precum Brazilia. Acestea importă produse cu tehnologie avansată din țările capitaliste dezvoltate industrial, plătind pentru ele cu materii prime și înregistrând un deficit comercial în creștere. Și exportă produse mai puțin sofisticate către țările subdezvoltate, cu care țările socialiste înregistrează un excedent comercial, din care folosesc o parte pentru a-și reduce deficitul comercial cu țările imperialiste, într-un mod nu foarte diferit de țările capitaliste subimperialiste.

(...)

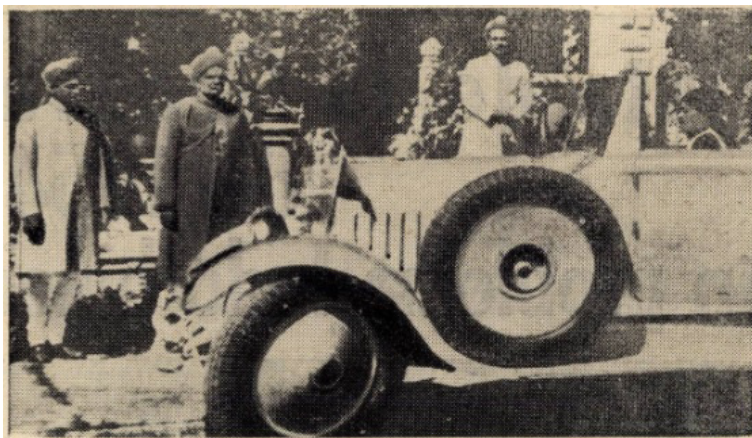
Avantaje și dezavantaje ale schimburilor comerciale Est-Vest/Sud

Diviziunea internațională a muncii cunoaște cele mai multe schimbări calitative în perioadele de criză structurală a acumulării capitaliste mondiale de capital. În aceste perioade, metodele și relațiile de producție de odinioară, în special cele din industriile de vârf din sectoarele cele mai avansate ale sistemului capitalist mondial, devin relativ mai puțin profitabile, chiar total neprofitabile, astfel încât criza de acumulare obligă capitalul să efectueze schimbări importante în diviziunea muncii. În același timp, această nevoie creată sau cel puțin amplificată de criză oferă oportunitatea de a întreprinde această schimbare pentru acele sectoare ale capitalului care sunt capabile și dornice să facă acest lucru. Această transformare a diviziunii internaționale, intra-naționale, intersectoriale și intra-sectoriale a muncii se reflectă, de asemenea, în sau, mai degrabă, se realizează prin schimbări în modelele de producție și comerț Est-Vest, Est-Sud și Vest-Sud, precum și în relația dintre aceste modele de comerț și producție.

... pentru Vest

Privind chestiunea dinspre Vestul capitalist, revista *Time* vorbește de peste 1.000 de acorduri de cooperare între Ungaria și Occident și oferă indiciul că „în forma lor cea mai simplă, astfel de proiecte reprezintă practic o exploatare subtil mascată a forței de muncă ieftine din Ungaria”.⁵

Scriind în *American Economic Review*, Hewett adaugă alte considerații: Pentru partenerul occidental, aceste „mici afaceri” sunt destul de profitabile, deoarece transferă procesele mai intensive în muncă, mai puțin profitabile, într-o zonă în care forța de muncă semicalificată și calificată este relativ ieftină și mult mai fiabilă (fără greve)”.⁶ (...)

Maharajahul din Barathpur și-a comandat un automobil în întregime din argint masiv

Lumea, 20.07.1967

Aceste exemple ilustrează tendințele semnificative ale relațiilor economice Est-Vest, care merg în paralel cu transferul anumitor tipuri de producție industrială din Vest în anumite zone din țările subdezvoltate: transferul industriilor cu utilizare intensivă a forței de muncă, cum ar fi industria textilă, a îmbrăcăminte și a încălțăminte, sau a proceselor de producție cum ar fi fabricarea de componente electronice, din economiile în care costul forței de muncă a devenit prea ridicat pentru a le menține profitabile, către zone cu forță de muncă ieftină; transferul unor industrii grele, a unei părți din industria auto și a producției de echipamente conexe, precum și a producției de oțel, către zone mai avansate din Sud - și din Est. Aceste industrii nu includ doar industriile din Occident care devin acum „bolnave” din cauza problemelor legate de cerere, de costurile de producție și de relațiile de producție pe linia de asamblare. Ele includ, de asemenea, industrii în care „problemele cu forța de muncă” au fost importante din punct de vedere politic prin efectul lor asupra restului societății occidentale. Mărturie stau grevele din fabricile Fiat, Renault și Ford din Italia, Franța și Marea Britanie, sau grevele din industria siderurgică din SUA și consecințele lor asupra „climatului” politic și al muncii. Ce strategie mai bună decât cea de a transfera o parte din producția din aceste industrii în Brazilia, Uniunea Sovietică și Polonia, unde forța de muncă nu este doar mai ieftină, ci și mai disciplinată? Mai mult, pentru a fi eficientă din punct de vedere politic pe plan intern, nu este necesar ca toată producția să fie transferată. Este suficient să se transfere puțin pentru a face credibilă amenințarea unei alte fabrici delocalizate atunci când va apărea următoarea grevă!

Un alt interes occidental față de Est este rolul pe care acesta, în special Estul sovietic, îl poate juca în furnizarea de combustibili și materii prime în cadrul diviziunii inter-naționale a muncii. În timpul recente „crize energetice” și a interesului capitalist occidental reînnoit pentru dezvoltarea de noi surse de combustibili și materii prime, regiunile sovietice din Siberia și Orientul Îndepărtat au fost subiectul unor discuții continue din partea presei occidentale. Acestea au făcut obiectul unor negocieri politice la cel mai înalt nivel. Miza nu este doar petrolul, gazele, cărbunele, lemnul, cuprul sovietic (negocierile cu Anaconda au fost anunțate chiar în ziua în care Allende a naționalizat minele de cupru din Chile!) etc. pentru consumul din Occident, ci și vânzarea de echipamente occidentale de minerit, transport și conducte pentru proiecte de miliarde de dolari. Miza este, de asemenea, echilibrul politic internațional într-o lume multipolară, în care interesul comun al SUA și Japoniei în proiectul sovietic de gaz Tuymen (Japonia vrea gazul, dar nu-l poate finanța singură) și construcția unei alte linii de cale ferată Baikal-Amur, propusă pentru a transporta petrol – dar și trupe – chiar la nord de granițele sale, amenință China și relațiile sale politice și economice cu Japonia și SUA. Obstacolele ecologice și politice imediate au sabotat sau au întârziat mai multe astfel de proiecte majore Est-Vest, deși multe proiecte individuale mai puțin ambițioase și mai puțin notabile sunt în curs de desfășurare. Cu ocazia recente vizite de stat a cancelarului

vest-german la Moscova, a fost semnat cel de-al treilea contract de gazoduct în valoare de 1,7 miliarde de DM (700 de milioane de dolari americani).

(...)

... pentru Sud

Avantajele relațiilor economice Est-Sud din punctul de vedere al țărilor capitaliste subdezvoltate, sau cel puțin al claselor conducătoare ale acestora, sunt destul de ușor de observat. În măsura în care exporturile lor și importurile care pot fi achiziționate în consecință sunt complementare comerțului cu țările capitaliste și în măsura în care nu trebuie să „deturneze” exporturile din comerțul cu valută forte convertibilă către comerțul bilateral neconvertibil, acest comerț Est-Sud reprezintă în mare parte un câștig net pentru țările subdezvoltate sau mai degrabă pentru burgheziile lor. Majoritatea cercetărilor sugerează că aceste exporturi către Est nu deviază tiparele de comerț existente (are not „trade-diverting”). Construcția de proiecte majore care, în condiții normale (dacă se poate imagina așa ceva), nu ar fi fost realizate fără ajutorul Estului reprezintă chiar mai clar un câștig net – pentru cei care beneficiază de ele. Ajutorul economic și militar în condiții relativ favorabile – în general, rate ale dobânzii mai mici, amortizarea mai lungă a împrumuturilor rambursabile bilateral în mărfuri mai degrabă decât în valută forte, unele ajutoare nerambursabile sau renegocierea favorabilă a datoriilor acumulate – sunt, desigur, binevenite pentru cei care beneficiază de ele pentru propria lor susținere, protecție sau dezvoltare economică, politică și militară. Mai mult decât atât, dincolo de avantajele directe, sprijinul din partea țărilor socialiste și alternativa pe care o oferă întărește mâna țărilor beneficiare în negocierile lor cu țările capitaliste – sau cu alte țări socialiste.

Termenii schimburilor în relația Est-Sud și costul real al ajutorului care este legat de o anumită țară donatoare pentru un anumit proiect au fost mult timp un subiect de controversă aprinsă. Deja în 1964, în discursul rostit la Seminarul economic afro-asiatic din Alger, Che Guevara a subliniat că, în măsura în care țările socialiste fac comerț cu cele subdezvoltate la prețurile de pe „piața mondială” stabilite de monopolurile imperialiste, țările socialiste le exploatează pe cele subdezvoltate prin schimburi inegale, nu mai puțin decât o fac țările capitaliste dezvoltate. Prețurile în comerțul Est-Sud (precum și în comerțul intrasocialist) – în special în cazul petrolului – au urmat, de regulă, prețurile de pe „piața mondială”, deși cu un anumit decalaj care, cu toate acestea, a fost redus drastic în ultima vreme (în comerțul intrasocialist, de la cinci ani la un an, începând cu 1975). Într-adevăr, un cinic socialist a remarcat odată că, și după ce toată lumea va deveni socialistă, Elveția va trebui păstrată ca țară capitalistă pentru a oferi „prețurile pieței mondiale” pe care lumea socialistă să le urmeze. Cu toate acestea, s-au înregistrat și acuzații, venite din partea unor actori din Occident, din țările subdezvoltate și, recent, foarte insistent din partea chinezilor, că țările socialiste din Europa de Est percep

prețuri mai mari și plătesc prețuri mai mici decât cele de pe „piața mondială”. (...) În lumina acestei controversă, care include și alți autori pe care i-am consultat⁷, nu putem să ne pronunțăm aici cu certitudine asupra acestei chestiuni. Sebastian a găsit câteva cazuri individuale de suprataxare la unele articole din exporturile sovietice către India, iar cazuri similare au apărut în Chile în timpul guvernului Allende precum și în alte părți, dar dacă toate acestea constituie un model sistematic de exploatare – dincolo de schimbul inegal normal între țările mai dezvoltate și cele mai puțin dezvoltate – este o altă întrebare. Ceea ce ne arată experiența este că țările socialiste din Europa de Est se țin de afaceri și negociază la fel de dur ca oricine altcineva în comerțul internațional.

(...)

Pe de o parte, țările socialiste, în Declarația lor de la cea de-a treia Conferință a U.N.C.T.T.A.D. de la Santiago din 1972, constată că „cauzele rămânării în urmă a țărilor în curs de dezvoltare țin de structura existentă a relațiilor economice internaționale din sistemul economic capitalist, bazat pe o diviziune a muncii învechită și irațională...”⁸ Pe de altă parte, în cadrul aceleiași conferințe în care au adoptat această declarație, țările socialiste est-europene, și în special Uniunea Sovietică, s-au aliniat de fapt în dezbatere și în vot (cu excepția cazurilor în care s-au abținut) în ceea ce privește chestiunile cruciale alături de țările capitaliste și imperialiste dezvoltate, conduse de Statele Unite. La diversele conferințe internaționale de negociere a legilor internaționale care să reglementeze exploatarea oceanelor, coincidența de interese economice dintre U.R.S.S. și S.U.A., Germania de Vest etc. a făcut din acestea aliați de bunăvoie împotriva cererilor de protecție formulate de țările subdezvoltate.⁹

(...)

Interesele economice conduc la alianțe politice ciudate, la fel ca și interesele politice și strategice. Dar poate că acestea nu mai trebuie sau nu ar trebui să mai constituie un motiv de surpriză după multipolarizarea a „ping-pong diplomacy”. Dacă privim această multipolarizare din perspectiva țărilor subdezvoltate, a mișcărilor lor de eliberare și a popoarelor lor, problema avantajelor și dezavantajelor relațiilor Est-Sud, nu mai puțin decât Vest-Sud, se pune cu o forță deosebită. Trecând în revistă și prezentând studiile privind relațiile economice dintre țările socialiste și lumea a treia, adunate sub coordonarea sa, Deepak Nayyar afirmă:

„În mod interesant, ideologia economică și evoluțiile politice din țările sărace au avut puțin de-a face cu această relație. Evoluțiile politice internaționale au fost mult mai importante. Pentru început, importanți au fost factori precum rivalitățile din timpul războiului rece și politicile de decolonizare din țările lumii a treia care au încercat să afirme independența economică națională. Mai târziu, a fost vorba de echilibrul internațional al puterii în anumite regiuni ale lumii, ca de exemplu Orientul Mijlociu și Asia de Sud.”¹⁰

Iar acolo unde „politica” nu a fost sau nu este imediat determinantă, este vorba pur și simplu de afaceri.

Pentru că „business is business”, așa cum i-a răspuns autorului de față primul secretar al unei ambasade sovietice din America Latină, ca răspuns la întrebarea de ce guvernul său nu numai că își menținea, dar își sporea schimburile comerciale și creditele către Brazilia după ce regimul militar reacționar a fost instalat acolo prin lovitură de stat din 1964. Aceeași explicație se aplică, probabil, și faptului că U.R.S.S. și-a mărit creditele acordate Boliviei după lovitură militară a lui Banzer împotriva populismului Torres.¹¹ Aceeași explicație, plus competiția politică cu China și S.U.A., se aplică, fără îndoială, și continuării sprijinului economic sovietic pentru regimul Suharto din Indonezia, care a ucis între 500.000 și 1.000.000 de oameni în represiunea împotriva celui mai mare partid comunist din Asia capitalistă și care, la mai bine de zece ani de la lovitură de stat militară, încă mai menține zeci de mii de persoane încarcerate fără proces, și unde Uniunea Sovietică „va finanța cea mai mare parte din costul preconizat de 100 de milioane de dolari americani pentru două baraje și o stație hidroelectrică... Se știe că Moscova a dorit extinderea relațiilor cu Indonezia, cea mai mare țară din zonă (132 de milioane de locuitori), înainte de așteptata restabilire deplină a relațiilor diplomatice cu China de către Jakarta”.¹² Moscova a acordat, de asemenea, sprijin economic și militar Egiptului – care a menținut în ilegalitate Partidul Comunist Egiptean și pe membrii săi în închisoare timp de un deceniu și care a rupt în cele din urmă „relația specială” cu URSS la cererea lui Kissinger și a aripii drepte a guvernului Sadat. În mod similar, Moscova continuă să-l susțină pe președintele sirian Assad, în timp ce trupele siriene reprimă palestinienii și stânga musulmană din Liban cu sprijinul american și israelian. Și Moscova a recunoscut regimul marionetă Lon Nol, impus de americani în Cambodgia, până în ceasul al unsprezecelea al căderii sale în fața trupelor de eliberare. Toate aceste cazuri și multe altele, pe de altă parte, cum ar fi faptul că chinezii furnizează comerț, ajutor și chiar arme juntei lui Pinochet din Chile și susțin opoziția F.N.L.A./U.N.I.T.A. împotriva M.P.L.A. în Angola, pun serios sub semnul întrebării unele dintre avantajele ajutorului „socialist” acordat țărilor subdezvoltate și popoarelor lor.

În ansamblu, se pare că majoritatea relațiilor economice Est-Sud tind să consolideze locul actual al țărilor subdezvoltate în diviziunea capitalistă internațională a muncii și/sau să le împingă și mai departe în „noile” direcții pe care procesul de acumulare *capitalistă* mondială de capital le cere acum. Avantajele economice și politice pe care relațiile economice Est-Sud le conferă țărilor subdezvoltate nu sunt semnificativ diferite de „avantajele” relațiilor economice imperialiste și neocolonialiste dintre țările capitaliste subdezvoltate și țările capitaliste dezvoltate din Occident. Astfel, relațiile economice Est-Sud nu par să contribuie în mod deosebit la eliberarea țărilor subdezvoltate de dependența economică. De asemenea, ele nu favorizează în mod necesar nici eliberarea politică, pe care aceste relații Est-Sud chiar o împiedică în prea multe cazuri prin sprijinirea

claselor conducătoare și chiar a celor mai reacționare regimuri din rândul acestora. În cadrul țărilor capitaliste subdezvoltate, relațiile economice Est-Sud nu favorizează în mod semnificativ interesele claselor producătoare exploatate – spre deosebire de cele îndatorate – mai mult decât o fac relațiile capitaliste Vest-Sud.

Cei care produc efectiv exporturile către Est nu beneficiază în mod special de ele mai mult decât dacă ar fi fost direcționate către Vest (cu excepția faptului că acestea oferă oportunități suplimentare de angajare). Importurile din țările socialiste pot fi uneori mai „avantajoase pentru masă” atunci când merg către sectorul public, dar nici măcar acest lucru nu este neapărat valabil. Relațiile preferențiale dintre Est și Sud cu sectorul public din aceste țări întăresc probabil, din punct de vedere ecologic și politic, sectorul relativ mai „progresist” al burgheziei locale și, astfel, pot oferi populației acestor țări subdezvoltate beneficii relativ mai mari în mod direct, prin intermediul unor proiecte din sectorul public, și indirect, prin intermediul acestei influențe politice mai „progresiste”. Cu toate acestea, în măsura în care aceste relații economice și de altă natură pe axa Est-Sud consolidează capitalismul de stat și statul în slujba capitalului privat în țările subdezvoltate, ceea ce, în ansamblu, este indubitabil, în ciuda tuturor discuțiilor despre „câi ne-capitaliste”, țările socialiste sprijină și protejează în continuare capitalul și capitalismul în „lumea a treia” și în întreaga lume.

Din cauza vastei importanțe economice și politice a Indiei, relațiile dintre India și U.R.S.S. pot fi considerate un caz critic al relațiilor dintre Est și Sud. Dincolo de întrebarea îngustă „India cumpără scump de la Uniunea Sovietică și vinde ieftin către aceasta?”, este necesar să evaluăm dezvoltarea capitalismului monopolist de stat indian, subimperialismul economic, politic și militar indian în Asia de Sud și tripla alianță de facto S.U.A.-U.R.S.S.-India, care sprijină rolul burgheziei indiene în zonă. Și acum este necesar să luăm în considerare și represiunea „de urgență” a clasei muncitoare, eliminarea habeas corpus-ului și detenția a peste 180.000 de prizonieri politici,¹³ printre o mulțime de alte măsuri, cum ar fi interzicerea grevelor și chiar a protecției juridice (interzicerea cererilor de chemare în judecată) împotriva angajatorilor care încalcă legea.¹⁴ Acestea precum și alte măsuri ale regimului de urgență au adus „o îmbunătățire notabilă a disciplinei muncii”¹⁵ și o scădere cu mai mult de jumătate a numărului de zile de muncă pierdute din cauza grevelor, cu „îmbunătățirea cea mai impresionantă în întreprinderile din sectorul public”¹⁶, care sunt tocmai cele mai strâns legate de „ajutorul” sovietic. Ajutor pentru cine?, trebuie să ne întrebăm. Singurul răspuns posibil, în concordanță cu faptele, este că acest ajutor este destinat marii burghezii monopoliste din India, care este principalul beneficiar economic, mai întâi al sectorului „public” susținut de sovietici în India și acum al stării de „urgență” impuse de reprezentantul său politic, regimul Indira Gandhi. Faptul că acest regim se bucură încă de sprijinul politic al Partidului Comunist din India (C.P.I.-Dange) și că, în vizita sa în India, Brejnev a mers până

la a o numi pe doamna Gandhi o mare socialistă, al cărei guvern conduce India spre socialism cu un sprijin larg, nu schimbă nimic din aceste fapte.¹⁷ Pe de altă parte, independența economică și politică a guvernului doamnei Gandhi a fost ilustrată atunci când, după ruptura lui Sadat cu Uniunea Sovietică și în virtutea faptului că „business is business”, India a vrut să vândă Egiptului piese de schimb pentru avioanele de vânătoare Mig, construite în India sub licență sovietică, „guvernul indian a recunoscut astăzi că Uniunea Sovietică nu a permis Indiei să furnizeze Egiptului piese de schimb pentru avioanele de vânătoare Mig-21”.¹⁸

... pentru Est

Dezvoltarea relațiilor economice Est-Vest/Sud derivă, de asemenea, din necesitățile interne ale țărilor socialiste și are consecințe profunde asupra politicii lor „externe” și a structurii lor interne. Altfel spus, derivă din contradicțiile lor și contribuie la rezolvarea lor. Atâta timp cât țările socialiste trebuie să țină cont de imperialismul capitalist, fie și numai pentru a-l combate – alocând peste 8% din PIB și peste 50% din cheltuielile de cercetare și dezvoltare pentru apărare¹⁹ –, evoluțiile politice și economice din lumea capitalistă afectează în mod necesar țările socialiste. Dar efectele lumii capitaliste asupra țărilor socialiste merg mult mai departe, deoarece acestea din urmă nu au scăpat de diviziunea capitalistă internațională a muncii.

Nu numai că socialismul nu a găsit un concept propriu acceptabil prin care să abordeze comerțul exterior și relațiile economice internaționale, așa cum subliniază Imre Vadja²⁰, dar nu a găsit nici vreo practică proprie care să fie acceptabilă pentru socialiști. Observăm în epigrafele de la începutul acestui articol că, încă de pe vremea lui Lenin și Troțki – și cu aprobarea celor doi – „lumea socialistă” a continuat să participe la diviziunea internațională capitalistă a muncii, sub dominația imperialismului. Atunci când această diviziune internațională a muncii se schimbă, țările socialiste consideră că este convenabil sau necesar să se schimbe odată cu ea, ca nu cumva – ca într-un joc de scaune muzicale – să rămână pe loc... și să se trezească afară! Astfel, directorul Intercooperation, agenția oficială maghiară care se ocupă de relațiile dintre întreprinderile socialiste și cele capitaliste, observă: „Suntem conștienți de faptul că are loc o reorganizare epocală în diviziunea internațională a muncii. Trebuie să ne găsim locul în această nouă ordine economică internațională”.²¹ Este de înțeles că acest imperativ este mai stringent pentru țările socialiste mai mici din Europa de Est, și în special pentru Ungaria, care depinde atât de mult de comerțul exterior, decât pentru Uniunea Sovietică, relativ mai autosuficientă. Cu toate acestea, ministrul Comerțului Exterior al U.R.S.S., N. Patolichev, consideră că „în această epocă a revoluției științifice și tehnice, nicio țară, nici măcar cea mai dezvoltată, nu-și poate dezvolta industria suficient de repede fără a utiliza eficient realizările mondiale din domeniul științei și tehnologiei”.²² Planurile economice cincinale 1971-

1975 ale țărilor socialiste individuale din Europa de Est (precum și lansarea de către Brejnev a Planului sovietic la reuniunea Comitetului Central al Partidului Comunist din 1971) și Programul global al C.M.E.A. pentru extinderea și dezvoltarea cooperării, adoptat la cea de-a douăzeci și cincea sesiune a sa din 1971, au pus un accent deosebit pe progresul tehnologic pentru îmbunătățirea productivității muncii și pentru reducerea costurilor, precum și pe extinderea și creșterea dependenței de comerțul exterior. Participarea crescândă a țărilor socialiste la diviziunea capitalistă a muncii la nivel internațional are, de asemenea, implicații profunde asupra diviziunii muncii în interiorul socialismului, asupra structurii societății socialiste și asupra politicii ei interne și externe. Așa cum a observat fostul președinte al Asociației Economice Maghiare, Imre Vajda, în cartea publicată sub redacția sa, *Foreign Trade in a Planned Economy*:

„Teza lui Stalin despre existența a două piețe mondiale paralele a trebuit să fie respinsă, și nu numai pentru că paralelismul nu s-a materializat vreodată, întrucât, în ciuda înstrăinării celor două sisteme, acestea nu au fost niciodată complet separate. Teza a trebuit să fie abandonată și pentru că „piața mondială” socialistă s-a dovedit a fi o ficțiune, neavând, de fapt, aproape niciuna dintre caracteristicile unei piețe reale... Rolul marginal pe care comerțul exterior a ajuns să îl joace în Uniunea Sovietică s-a datorat, într-o anumită măsură, faptului că Uniunea Sovietică este o „țară mare”. ... De asemenea, a devenit limpede că problemele care au apărut în domeniul comerțului exterior nu aveau un caracter marginal și nu puteau fi neglijate.”²³ (...)

Într-adevăr, așa cum am citat în epigrafele de la începutul textului, Brejnev însuși, în timp ce se adresa Congresului Partidului Comunist Maghiar din 17 martie 1975, a recunoscut că „datorită legăturilor economice largi dintre țările capitaliste și socialiste, efectele negative ale actualei crize economice din Occident au avut un impact și asupra lumii socialiste”. Și asta Chiar și acest lucru este puțin spus, căci colegul său, tovarășul prim-secretar al Partidului Comunist din Bulgaria, Teodor Jivkov, explică unul dintre aceste efecte: „Putem spera că criza care face ravagii în Occident se va încheia rapid, deoarece ea afectează și creează incertitudini pentru economia bulgară, care într-o anumită măsură depinde de comerțul cu țările din Vest”.²⁴ S-ar fi crezut că crizele din lumea capitalistă ar fi salutate de socialiști și mai ales de cei aflați în poziții de conducere – situația este „excelentă”, cum nu obosesc să spună chinezii – deoarece ele ascut lupta de clasă și ar putea aduce mai aproape instaurarea socialismului. Dar nu, domnul Jivkov speră că această criză se va încheia rapid! Fără îndoială, el și colegii săi prim-secretari ai partidelor comuniste vor face tot ce le stă în putință pentru a ajuta criza capitalismului să se încheie cât mai rapid.

În ceea ce privește efectele negative imediate ale crizei capitaliste, dl. Jivkov are, desigur, dreptate. După cum observă revista *Time*:

„Blocul estic a fost prins în aceeași criză economică ca și Europa de Vest. Inflația a crescut brusc prețurile

tuturor bunurilor de capital și de consum care fuseseră comandate cu atâta încredere din Occident. În același timp, recesiunea din Vest a redus cererea de mașini-unelte cehoslovace, radiouri poloneze, radiouri est-germane, textile maghiare și alte produse. Rezultatul a fost un deficit comercial tot mai mare. ... și singura modalitate de a acoperi acest deficit a fost contractarea a și mai multor credite din partea Occidentului.”²⁵

Mai mult decât atât, Uniunea Sovietică a redus sau a eliminat subvenția pe care, de fapt, o acorda partenerilor săi comerciali din C.M.E.A. prin livrarea de materii prime și combustibili la prețuri relativ scăzute în schimbul importurilor de produse manufacturate de la aceștia.²⁶ În parte prinsă în aceeași criză a pieței mondiale capitaliste (deși a beneficiat, desigur, de prețul mai ridicat al petrolului) și nedorind sau, din motive interne, neputând să continue această subvenție în detrimentul propriilor zone producătoare de combustibil și materii prime, și în parte profitând de creșterea prețului petrolului de către O.P.E.C.,²⁷ Uniunea Sovietică a majorat prețurile propriilor materii prime și l-a mai mult decât dublat pe cel al petrolului vândut partenerilor săi din C.M.E.A., iar prețurile care anterior erau ajustate doar odată la cinci ani folosind o medie mobilă de trei sau cinci ani a prețurilor „pieței mondiale” din perioada anterioară, sunt ajustate acum anual (pe o medie mobilă încă nedefinită clar). Ca urmare, după cum scria un titlu din *Financial Time*, „Inflația se îndreaptă spre est: în cinci ani nu prea va mai fi vreo diferență între prețurile din Comecon și cele mondiale”.²⁸ Deși a existat o politică de absorbție a creșterilor de prețuri de către stat prin creșterea subvențiilor la produsele de consum pentru a menține stabile prețurile acestora din urmă, a devenit imposibil să se continue această politică la nesfârșit în fața inflației importate din Vest și din Estul însuși. În consecință, România, Ungaria și Polonia au fost obligate să majoreze și ele prețurile de consum.²⁹ (...)

Cu toate acestea, relațiile dintre prețurile socialiste, politica de prețuri și sistemul de prețuri capitalist sunt mai vechi și mai profunde decât inflația actuală. Economistul maghiar, Béla Csikós-Nagy, scrie:

„Problema prețurilor de pe piața internațională din cadrul C.M.E.A. nu poate fi rezolvată fără a lua în considerare legăturile cu piața mondială în ansamblu și gradul de separare dintre C.M.E.A. și restul pieței mondiale. Conexiunea dintre piața internațională din cadrul C.M.E.A. și piața mondială din afara acesteia înseamnă că judecățile de valoare de piață ale țărilor C.M.E.A. cu privire la prețurile produselor individuale și la prețurile relative ale diferitelor produse pot fi formate numai luând în considerare relațiile de preț de pe piața mondială capitalistă. Indiferent de faptul dacă și în ce măsură o țară din C.M.E.A. are posibilitatea de a alege între diferite piețe mondiale principale, conceptul de preț „realist” implică în mod necesar luarea în considerare a prețului produsului în afara pieței C.M.E.A. ... Având în vedere mecanismul actual de cooperare - ar fi nerealist să ne așteptăm să putem trece la o bază de preț care să

reflecta condițiile particulare de producție și relațiile de schimb ale țărilor C.M.E.A. În situația dată, adevărata problemă nu este dacă principiul aplicării prețurilor pieței mondiale capitaliste ar trebui să fie abandonat în favoarea principiului de stabilire a prețurilor pe baza contribuțiilor proprii, ci constă mai degrabă în eliminarea distorsiunilor care se manifestă – în contrast cu termenii și spiritul acordului de la București – în cursul aplicării practice a principiului prețurilor de pe piața mondială. Dar nici nu ar trebui să fim orbi la problemele care apar în urma adoptării prețurilor de pe piața mondială capitalistă, deoarece acestea pot deveni, mai devreme sau mai târziu, obstacole serioase în calea progresului diviziunii intenționate a muncii.”³⁰

Dacă acest lucru este adevărat pentru prețurile de comerț exterior din interiorul C.M.E.A., e la fel de adevărat și pentru prețurile cu care se operează în procesul de planificare, care determină deciziile privind investițiile și producția, și apoi, în pofida tuturor subvențiilor posibile, pentru prețurile de vânzare care determină consumul în oricare dintre țările socialiste din Europa de Est.

Două dintre principalele probleme recunoscute ale economiilor socialiste din Europa de Est sunt progresul tehnologic inadecvat și producția de slabă calitate. Aceasta din urmă a fost o plângere constantă timp de zeci de ani și este acum reiterată și în ceea ce privește produsele fabricate sub licență occidentală, de exemplu, automobilele „Fiat” construite la Togliattigrad, unde directorii se plâng muncitorilor că „fabrica noastră primește prea multe scrisori de protest din cauza calității scăzute a producției”.³¹ Una dintre problemele mai puțin recunoscute, subliniată de Ticktin, printre alții,³² este ineficiența și risipa economiei sovietice, în care se spune că frecvența defecțiunilor mașinilor de producție, inclusiv în sectorul apărării, este de trei până la patru ori mai mare decât în SUA și în care de patru ori mai mulți oameni sunt implicați în repararea mașinilor-unelte decât în producerea de mașini noi. Cauzele acestor deficiențe se află în organizarea procesului industrial și în sistemul de stimulente la nivel de uzină. Din punct de vedere organizațional, de exemplu, în timp ce în S.U.A. două treimi din cercetare și dezvoltare se desfășoară în cadrul firmelor industriale, în Uniunea Sovietică trei sferturi din cercetare și dezvoltare se desfășoară în institute independente de întreprinderile producătoare.³³ Dar, dincolo de această problemă de organizare, pe care recenta constituire a conglomeratelor industriale integrate pe verticală și orizontală este menită să o reducă, sistemul de planificare și de stimulare, care pune accentul pe producția unor cantități specifice cu ajutorul tehnologiei și metodelor existente, nu oferă o îndrumare și un stimulent adecvat – ba mai mult, deseori descurajează – pentru a inova în aplicarea chiar și a noilor tehnologii existente, ca să nu mai vorbim de inventarea acestora în cadrul întreprinderii și de îmbunătățirea calității producției. Importul de tehnologie occidentală este menit să ajute la depășirea acestor probleme, dar nu poate face acest lucru decât dacă managerii întreprinderilor socialiste sunt stimulați sau obligați să includă această tehnologie sau derivatele ei în propriile procese de producție. Corolarul

pătrunderii tehnologiei occidentale este, prin urmare, necesitatea de a concura cu aceasta pe piața internă și, prin intermediul exporturilor, și pe piața mondială. Dar acest lucru înseamnă introducerea și mai mult a pieței capitaliste și a prețurilor sale în cadrul economiilor socialiste. Pe de o parte, există o rezistență firească la acest proces din partea grupurilor de interese afectate în mod negativ:

„Întreprinderile, ministerele și sindicatele din Ungaria alcătuiesc un lobby protecționist formidabil care se opune efectiv propunerilor de deschidere substanțială a economiei către concurența străină... Schimbările organizaționale care ar face ca întreprinderile maghiare să devină competitive în mod independent pe piețele occidentale ar fi destul de dificile și costisitoare, necesitând o redistribuire substanțială a puterii... Probabil că singurul mecanism cu adevărat eficient pentru a determina aceste schimbări este creșterea concurenței pe piețele maghiare, în primul rând prin reducerea barierelor în calea comerțului exterior și prin reducerea substanțială a puterii extreme a ministerelor asupra întreprinderilor... Pare puțin probabil ca astfel de schimbări drastice să aibă loc în curând”.³⁴

Pe de altă parte, Ticktin susține că reformele economice și introducerea de tehnologie străină au, de asemenea, un efect de spirală, consolidându-se reciproc, în sensul în care eșecul reformelor de a se ridica la nivelul așteptărilor de până acum va duce la legături și mai strânse cu Occidentul și la concesiile și mai mari.³⁵ Importul de tehnologie trezește apetitul pentru mai mult din același lucru și sporește atractivitatea reformelor. Ele necesită și mai multe concesiile către firmele străine și către statele din Occidentul imperialist, de care țările socialiste vor deveni din ce în ce mai dependente pentru credite care să le finanțeze importurile de tehnologie și capital, în timp ce producția internă va trebui să fie din ce în ce mai mult direcționată către exporturi pentru a plăti importurile și pentru a rambursa creditele. Astfel, beneficiarii acestui proces de integrare Est-Vest în țările socialiste și clasa lor conducătoare vor deveni din ce în ce mai dependenți de Occident – și de stabilitatea economică și politică din Vest – pentru a-și menține puterea economică și politică în Est. Între timp, nu mai puțin decât în țările capitaliste subdezvoltate, țările socialiste din Europa de Est și din Uniunea Sovietică vor importa nu numai fabrici, tehnologie și produse occidentale, ci și relațiile capitaliste încorporate în acestea, inclusiv accelerarea producției, organizarea capitalistă și criteriile capitaliste de luare a deciziilor, structura salarială capitalistă și diferențele ei de venit, modelele de consum și ideologia capitalistă, precum și structura de clasă capitalistă. Pe scurt, țările „socialiste” din Europa de Est vor importa și importă deja capitalism. (...)

Astfel, nu mai puțin decât în Vestul capitalist dezvoltat sau în Sudul capitalist subdezvoltat, relațiile economice internaționale din Estul „socialist”, precum și sursele și efectele lor asupra societății nu sunt neutre din punctul de vedere al clasei, ci sunt niște relații de clasă.

Presiunea politică pentru reformele economice interne și pentru „liberalizarea” economică externă aferentă vine din partea clasei conducătoare și este concepută pentru a aduce beneficii, și chiar aduce beneficii, membrilor săi și altor sectoare privilegiate. Liberalizarea îi avantajează din punct de vedere economic prin importul, producția și consumul care rezultă, simbolizate de automobil. Poate și mai important, le aduce beneficii politice prin cumpărarea sprijinului politic al grupurilor birocratice, profesionale și intelectuale potențial nemulțumite, care neutralizează sau controlează presiunea politică potențială a claselor muncitoare înstrăinate. Aceste imperative și obiective de clasă din societățile „socialiste” est-europene și din Uniunea Sovietică sunt parțial promovate și susținute prin participarea accelerată la o diviziune capitalistă mondială a muncii care permite importul de tehnologie și de accesorii ale acesteia din Vestul capitalist și care permite o diviziune convenabilă a muncii cu Sudul capitalist, ceea ce ajută, în plus, la plata importurilor din Vest.

„Dintr-un alt punct de vedere, aceste evoluții instituționale sunt deosebit de importante, deoarece ele contribuie la integrarea comerțului Est-Vest (și Sud) în sistemul comerțului mondial, pe care detensionarea l-a făcut posibil din punct de vedere politic... Este de așteptat ca acest progres instituțional să promoveze atât creșterea continuă, cât și o mai mare stabilitate a relațiilor economice Est-Vest.”³⁶

Note:

¹ Cf. Deepak Nayyar, „Socialist Countries and the Third World. Towards a Political Economy of the Relationship”, Conference on New Approaches to Trade (Sussex: England, Institute of Development Studies, Sept. 1975), 3; and U.N.C.T.A.D., „Trade Relations Among Countries Having Different Economic and Social Systems” (Nairobi: UNCTAD, TD/193, May, 1976), 7.

² Cf. P. G. Salvi, *Comecon and the Emerging Nations* (New Delhi: Writers and Publishers Corp., 1971), 72.

³ Ibid., 71, 73. Salvi explică: „Arta misterioasă a «switch trading» a fost descrisă pe scurt de un scriitor astfel: «Atunci când rușii nu doresc să preia un lot de portocale marocane la care s-au angajat în cadrul unui acord comercial bilateral, se duc la un specialist cunoscut sub numele de *switch dealer* într-unul din centrele financiare europene, iar acesta aranjează revânzarea lor către altcineva la un preț redus.»... Veniturile la export [ale uneia sau mai multor țări în curs de dezvoltare] pot avea de suferit atunci când un partener comercial bilateral se debarasează de o parte din recolta respectivă și contribuie astfel la scăderea prețului mondial al acesteia.”

⁴ U.N.E.C.E., „Recent Changes in Europe's Trade”, op. cit., 27.

⁵ *Time Magazine*, Apr. 26, 1976.

⁶ Edward A. Hewett, „The Economics of East European Technology Imports from the West”, *American Economic Review*, LXV, 2 May, 1975, 379-380; cf. Joyce Kolko, op. cit., 157.

⁷ Vezi Salvi, op. cit.; Nayyar, op. cit.; D. Nayyar, éd., Special Issue on „Economic Relations Between the Socialist

Countries and the Third World”, *World Development*, III, 5, May, 1975; and Sankar De, „Foreign Aid and the Communist Bloc”, *Economic and Political Weekly*, X, 50, Dec. 13, 1975, 1905-1913.

⁸ Vezi CPI-ML, *Soviet Social Imperialism in India*, 1976, 18-19, și „Declaration by the Socialist Countries... at the Third Session of the United Nations Conference on Trade and Development” (Geneva: UNCTAD, TD/154, Apr. 12, 1972).

⁹ Așa s-a întâmplat și la conferința de la Caracas privind dreptul maritim; vezi *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, Sept. 6, 1974.

¹⁰ Deepak Nayyar (coord.), op. cit., 245.

¹¹ *El Mercurio*, Apr. 19, 1973.

¹² *Far Eastern Economic Review*, Dec. 12, 1975.

¹³ Vezi *New India Bulletin*, Jan.-Feb. 1976, 9.

¹⁴ Vezi *Economic and Political Weekly*, Oct. 11, 1975.

¹⁵ *Neue Zürcher Zeitung*, Mar. 18, 1976.

¹⁶ *Far Eastern Economic Review*, Feb. 20, 1976.

¹⁷ Vezi *Economic and Political Weekly*, Dec. 8, 1973, 2161.

¹⁸ *International Herald-Tribune*, Mar. 18, 1976.

¹⁹ Vezi Ruth L. Sivard, *World Military and Social Expenditures* (Leesburg, Va.: WMSE Publ., 1976), 8.

²⁰ Vezi I. Vajda, „Preface” in Vajda and Simai, eds., op. cit., viii.

²¹ *Time Magazine*, Apr. 26, 1975.

²² Citat în in U.N.C.T.A.D., „Trade Relations Among Countries...” op. cit., 39.

²³ Vajda, op. cit., ix, și I. Vajda, „External Equilibrium and Economic Reform”, in Vajda and Simai, op. cit., 54.

²⁴ Vezi *Le Monde*, Apr. 17, 1976.

²⁵ *Time Magazine*, Apr. 26, 1976.

²⁶ Vezi Hewett, op. cit.

²⁷ Vezi *Financial Times*, Feb. 24, 1975.

²⁸ Ibid., Feb. 25, 1975.

²⁹ Vezi U.N.E.C.E., *The European Economy in 1974*, op. cit., și U.N.E.C.E., *The European Economy in 1975*, pre-publication text (Geneva: UNECE, XXXI/1, Add. 1), ch. 2.

³⁰ Béla Csikós-Nagy, „Some Theoretical Problems of the Price System in the Trade between CMEA Countries”, in Vajda and Simai, eds., op. cit., 106, 110.

³¹ Citat de Carlo, 110.

³² H. H. Ticktin, „Towards a Political Economy of the U.S.S.R.” *Critique*, I, 1, Spring 1973, 20-41.

³³ Vezi Hans Heymann, „La economía soviética. Problemas de la productividad de la economía soviética”, *El Mercurio*, Santiago, Apr. 24, 1973.

³⁴ Hewett, op. cit., 380-381.

³⁵ Vezi Hillel Ticktin, „Das Verhältnis zwischen Wirtschaftsreformen und Entspannungspolitik der Sowjetunion”, in Jahn, op. cit., 50-72.

³⁶ U.N.C.T.A.D., „Trade Relations...” op. cit., 1975, 15.

Review (Fernand Braudel Center), vol. 1, issue 1, 1977, pp. 91-140

Traducere din limba engleză Alex Cistelecan

Albert SZYMANSKI

**Societățile socialiste și sistemul
capitalist: un răspuns lui
Chris Chase-Dunn**

Chase-Dunn susține că țările socialiste, în special cele din cadrul Consiliului de Asistență Economică Mutuală (CMEA), inclusiv Uniunea Sovietică și China, fac parte dintr-un unic sistem capitalist mondial și nu formează sisteme sau imperii mondiale separate. Astfel, el susține că evoluțiile din interiorul acestor țări, precum și comportamentul lor extern sunt: (1) în esență determinate de logica sistemului capitalist mondial; și (2) ele seamănă astfel mai mult cu procesele interne și externe din alte părți „semiperiferice” ale sistemului mondial decât cu cele ale unui mod de producție cu adevărat socialist, în care domnește planificarea rațională și democratică. În susținerea poziției sale, el afirmă că diversele legături economice, ideologice și militare dintre URSS și China, pe de o parte, și țările occidentale, pe de altă parte, induc în primele procese tipice țărilor semiperiferice dintr-o economie mondială capitalistă. Examinând afirmațiile lui Chase-Dunn, voi analiza mai întâi natura legăturilor și apoi voi examina pe scurt asemănările dintre cele două seturi de țări. Poziția mea este că, indiferent dacă acceptăm sau nu definițiile marxiste tradiționale ale capitalismului și socialismului sau pe cele oferite de Wallerstein și de școala sistemului lume, și indiferent dacă acceptăm sau nu conceptualizarea marxistă tradițională a sistemelor mondiale capitaliste și socialiste sau cele ale lui Wallerstein et al., există un sistem mondial socialist distinct care cuprinde țările CMEA. Există, bineînțeles, legături economice, militare și ideologice între țările CMEA (precum și China) și Occident. Cu toate acestea, aceste legături sunt de ordinul legăturilor similare care au existat între „sistemele sau imperiile mondiale” anterioare, cum ar fi sistemul mondial european de dinainte de secolul al XIX-lea și imperiile chinez, arab, otoman sau persan. Acestea sunt diferite din punct de vedere calitativ (și mai puțin semnificative) decât legăturile care au existat în cadrul sistemului mondial european în orice etapă a dezvoltării sale. Simpla dovadă a existenței unor legături nu constituie o dovadă a integrării într-un sistem mondial unic. Trebuie mai degrabă demonstrat că toate părțile unui presupus sistem sunt articulate printr-o logică comună care se realizează prin astfel de legături.

Economia sovietică este izolată de forțele economice generate în Occident. Practic, nu există fluxuri de capital sau de forță de muncă între ele. Comerțul Est-Vest joacă un rol relativ minor în economia sovietică. Efectul comerțului exterior este neutralizat de rolul societăților comerciale sovietice și de politicile lor de necorelare între prețurile externe și cele interne.

Deși Uniunea Sovietică încheie acorduri cu corporații occidentale precum Pepsi Cola, FIAT și, în special, cu corporații de „înalță tehnologie”, ea face acest lucru în propriile condiții. Întreprinderile înființate în colaborare cu transnaționalele sunt deținute și controlate de statul sovietic și fac parte din planul general al statului sovietic la fel de mult ca orice alte întreprinderi. Transnaționalele participă la astfel de operațiuni datorită posibilităților de profit oferite de statul sovietic, dar nu pot influența în mod semnificativ procesele economice din Uniunea Sovietică, așa cum o fac în țările capitaliste mai puțin dezvoltate în care investesc. Efectul lor economic este limitat la capacitatea lor de a participa sau de a nu participa, precum și la sfera și amploarea participării lor. Astfel, ele pot influența evoluțiile economice din Uniunea Sovietică, în principal prin accelerarea ușoară a ratei de creștere economică sovietică prin furnizarea de înaltă tehnologie sau încetinind-o ușor prin retragerea lor. Dar chiar și în acest caz, structurile sovietice dedicate științei, ingineriei, cercetării și dezvoltării sunt în mare parte autonome și își pot continua activitatea destul de bine fără astfel de acorduri comune. De exemplu, rata de creștere sovietică, spre deosebire de cea a țărilor mai puțin dezvoltate dar cu o creștere mai spectaculoasă, cum ar fi Brazilia, nu este în primul rând un produs al acordurilor tehnologice comune cu transnaționalele.

Întregul comerț exterior al Uniunii Sovietice este efectuat de companiile comerciale de stat: la sfârșitul anilor '60 existau aproximativ 30 de companii, fiecare dintre ele fiind specializată într-un tip diferit de marfă asupra căreia deținea un monopol complet. Aceste societăți de comerț exterior au dreptul exclusiv de a cumpăra bunuri produse la nivel local pentru export și de a cumpăra bunuri străine pentru import. Ministerul Comerțului Exterior menține un control strict asupra societăților comerciale de stat prin intermediul unor planuri detaliate privind volumul, prețurile de sortiment și transportul de mărfuri, care specifică modul de funcționare a societăților comerciale (Gregory și Stuart, 1974; Wilczynski, 1970).

Profitabilitatea nu joacă vreun rol în comportamentul societăților comerciale. Întreprinderile achiziționează bunuri sovietice la prețurile interne în vigoare și le vând în străinătate la prețul pieței mondiale în vigoare. Diferența dintre prețul intern și cel extern se duce sau provine din rezervele generale ale statului sovietic. Întreprinderile industriale interne sovietice nu cunosc prețul sau dispoziția bunurilor de export și nici nu sunt interesate de acestea. Societățile comerciale de stat achiziționează importuri din străinătate la prețurile pieței mondiale, utilizând fonduri din rezervele generale de stat sovietice, și apoi vând mărfurile importate întreprinderilor consumatoare naționale la prețul intern în vigoare (dacă prețul pieței mondiale este mai mare, întreprinderea este astfel subvenționată de stat; dacă este mai mic, întreprinderea subvenționează trezoreria generală). Deoarece întreprinderile de producție sovietice nu au absolut nici o legătură cu comerțul exterior, fluctuațiile prețurilor mondiale nu au nici un impact asupra planurilor

lor de producție, planuri care sunt determinate de cerințele planului economic general. În general, sovieticii tind să vândă și să cumpere pe piața internațională cu mult sub prețurile lor interne. Acest lucru implică, așadar, o subvenție pentru industriile orientate spre export și o taxă pentru industriile orientate spre import (Sherman, 1969; Gregory și Stuart, 1969: Cap. 8; 1974: Cap. 8). Planul de stat pentru comerțul extern, în baza căruia funcționează societățile comerciale de stat, este orientat spre echilibrul materiale (adică o anumită cantitate de mărfuri), în special spre asigurarea unor importuri corespunzătoare. Planul de comerț extern pornește de la o estimare a tipului și cantității de bunuri care este necesară pentru producția internă, dincolo de resursele interne preconizate. Planificatorii calculează apoi cantitatea de exporturi care va fi necesară pentru a plăti importurile necesare la prețurile mondiale în vigoare. Aceștia examinează apoi producția internă pentru a localiza acele mărfuri care fie sunt susceptibile de a fi produse în exces față de cerințele interne, fie pot fi ușor extinse, pentru a selecta bunuri pentru export. În general, deoarece planul comercial sovietic este orientat spre asigurarea unui anumit nivel de importuri și spre realizarea unor exporturi suficiente pentru a asigura aceste importuri, planul este relativ insensibil la prețurile mondiale; adică volumul importurilor fluctuează mult mai puțin decât prețurile exporturilor sau importurilor (Sherman, 1969, cap. 8; Holzman, 1974: cap. 10).

Uniunea Sovietică, atât potențial, cât și real, este cea mai autosuficientă economie industrială din lume. Importurile sovietice totale au reprezentat doar 4,7% din produsul său material net în 1973. Relativa independență a Uniunii Sovietice față de importuri se datorează atât faptului că are cea mai bogată dotare de materii prime dintre toate țările din lume (a se vedea Departamentul de Interne al SUA, Anuarul mineralelor pentru 1976), cât și datorită tendinței sale de a planifica reducerea la minimum a dependenței sale de importuri, pentru a se izola de presiunile pe care le pot exercita asupra sa țările capitaliste.

Dacă legăturile economice ar fi fost instrumentul logicii sistemului capitalist mondial, ne-am fi așteptat ca aceasta să se manifeste printr-o corelație empirică între rata de creștere economică din Occident și cea din URSS, așa cum există în mod clar între diferitele economii de piață capitaliste din Occident. Dar nu există o astfel de corelație între creșterea economică din Occident și cea din URSS. Economia sovietică a prosperat în timpul Marii Depresiuni din anii 1930. Nu a existat nicio tendință ca recesiunile de după cel de-al Doilea Război Mondial din Europa de Vest și SUA să se transmită în URSS. De fapt, nu există nicio corelație semnificativă din punct de vedere statistic între ratele anuale de creștere a economiei sovietice și cea a SUA (indiferent dacă sunt corelați aceiași ani sau dacă economia sovietică este decalată cu un an). Este clar că economia sovietică nu este un produs al logicii sistemului mondial, ci mai degrabă un produs al propriei logici distincte – cea a planificării socialiste și a problemelor asociate cu planificarea centrală a unei economii moderne extrem de

complexe. Caracteristica distinctivă a unui sistem mondial, articularea claselor și a statelor prin intermediul piețelor, pur și simplu nu explică economia sovietică.

Legăturile economice dintre URSS și Occident sunt comparabile cu cele dintre sistemele sau imperiile mondiale separate care existau în trecut, cum ar fi cel al arabilor, al otomanilor, al Chinei și al Europei medievale. Aceste sisteme mondiale diferite au făcut schimburi comerciale între ele, au transferat tehnologie și au cunoscut migrații ale forței de muncă. Comerțul, în special cel cu mirodenii și alte bunuri de lux în schimbul metalelor prețioase și al altor materii prime între sistemele sau imperiile lumii orientale și occidentale a jucat un rol deloc neglijabil în ambele, dar nu a funcționat ca un mecanism care să supună în mod fundamental cele două părți ale lumii la aceeași logică. Transferul inovațiilor tehnologice chinezești și arabe (de exemplu, busola, praful de pușcă, presa tipografică, algebra) în Europa a jucat cu siguranță un rol important în accelerarea creșterii economice a acestei regiuni, dar nu a reprezentat o determinare esențială a evoluțiilor din Europa prin logica imperiilor mondiale din Est. A existat o migrație între diferitele imperii sau sisteme-lume: de exemplu, expulzarea evreilor din Spania, dintre care cei mai mulți au migrat către sistemul-lume otoman emergent. Astfel de legături economice nu reprezentau mai mult articularea esențială a sistemelor de clasă și a statelor prin intermediul piețelor (sau al mecanismelor politice imperiale) decât o fac astăzi relațiile economice paralele dintre țările CMEA și Occident.

Există, bineînțeles, și legături ideologice și militare între URSS și Occident. Dar, din nou, acestea sunt similare cu cele care au existat între sistemele sau imperiile lume separate de mai demult și nu sunt caracteristice legăturilor specifice ale unui unic sistem sau imperiu mondial. Emisiunile de propagandă occidentală către URSS, împreună cu contactele turistice, publicațiile occidentale și transmiterea de cunoștințe despre Occident prin intermediul mass-media sovietice, au cu siguranță un anumit impact asupra URSS. Dar, în cea mai mare parte, sistemul sovietic are un nivel foarte ridicat de legitimitate în ochii majorității cetățenilor sovietici, după cum concordă aproape toți cercetătorii sociali antisovietici. Influența occidentală, deși ar putea avea un rol considerabil în determinarea gustului tinerilor sovietici urbanizați pentru blugi, jazz, muzică rock sau chiar dorința de a deține o mașină, are un rol relativ mic în influențarea atitudinilor sovietice de bază cu privire la organizarea politică sau economică sau la politica externă. Acest proces este mai asemănător cu impactul modei chinezești sau a altor imperii din lumea orientală asupra elitei europene înainte de secolul al XIX-lea decât cu pătrunderea profundă a ideologiei și gusturilor din SUA și Europa de Vest în America Latină și Africa prin intermediul filmelor, televiziunii, radioului, educației și revistelor. Celebra călătorie a lui Marco Polo în China a fost responsabilă pentru o serie de mode și inovații în Occident. Condimentele orientale și alte articole de lux au fost timp de secole la modă în cercurile europene de clasă superioară.

Există o legătură militară considerabilă între URSS și Occident. Atunci când Occidentul își mărește armamentul sau dezvoltă o nouă armă, cum ar fi bombele atomice lansate prin rachete, bombele cu hidrogen lansate de pe submarine sau focoașe multiple cu lansare independentă, sovieticii îi urmează întotdeauna exemplul. Dar acest lucru nu este o dovadă, nici măcar în cadrul wallersteinian (care definește un sistem mondial în termeni de integrare prin intermediul piețelor), a apartenenței la sistemul mondial comun. Din nou, evoluțiile militare din Imperiul Roman au avut un efect major asupra armatei imperiului persan contemporan, iar armatele imperiilor arab și otoman în expansiune din secolele al VII-lea până în secolul al XVII-lea au avut un impact major asupra dezvoltărilor militare din Europa.

Cu toate acestea, este adevărat că, fără nivelul ridicat al cheltuielilor militare ale SUA și fără inventarea și desfășurarea continuă de către SUA a unor arme din ce în ce mai distructive (acum Trident, MX, rachete de croazieră, bomba cu neutroni, Pershing II), sovieticii ar avea mai multe resurse disponibile pentru a accelera dezvoltarea nivelului lor de trai și, astfel, pentru a se izola și mai mult de tentațiile materiale ale Occidentului. De fapt, o parte integrantă a strategiei americane în privința cheltuielilor și cercetărilor militare a fost aceea de a-i forța pe sovietici să cheltuiască o proporție mai mare din resursele lor (deoarece economia lor este mai mică, trebuie să cheltuiască o proporție mai mare doar pentru a egala SUA), subminând astfel rata rapidă de îmbunătățire a standardelor de viață sovietice.

Chase-Dunn susține, urmându-l pe Wallerstein, că statele socialiste sunt un exemplu caracteristic de semiperiferie și, prin urmare, sunt în esență similare unor societăți precum Japonia și Germania: societăți care, de asemenea, s-au bazat pe un stat puternic și pe mobilizarea populară pentru a se moderniza.

Revoluțiile socialiste nu sunt caracteristice semiperiferiei, deși statele socialiste pun accentul pe industrializare și pe îmbunătățirea nivelului de trai. Revoluții socialiste autentice (adică cele cu sprijin majoritar) au avut loc în țări capitaliste avansate (de exemplu, Cehoslovacia); în țări semiperiferice (de exemplu, Rusia, Iugoslavia, Bulgaria și Cuba); și în țări clar periferice (de exemplu, China, Vietnam, Coreea, Laos, Kampuchea, Mongolia, Albania și, probabil, Angola și Mozambic). De fapt, revoluțiile socialiste au mai multe șanse de a se produce la periferie decât în semiperiferie. Incidența lor este astfel diferită de cea a regimurilor fasciste și capitaliste de stat, cum ar fi cele din Germania și Japonia în anii 1930, care apar în țările de rangul ale centrului sistemului.

Deși statul a jucat un rol central în ambele tipuri de țări, conținutul participării statului în cele două tipuri de economii a fost foarte diferit. În țările centrale de rangul al doilea și în timpul modernizării Japoniei, statul a înființat adesea industrii moderne, pe care le-a predat apoi întreprinderilor private. Aceste economii au fost orientate, de obicei, spre accelerarea acumulării de capital prin comerț (de exemplu, politicile de dezvoltare ale Japoniei) și, prin

urmare, spre integrarea economică cu restul lumii capitaliste. În general, rolul statului a fost în cea mai mare măsură de susținere a profitului privat și de creare a condițiilor pentru capitalismul de piață privat și de reproducere a acestuia. El a acționat pentru a crea și apoi a reproduce structuri de clasă și instituții sociale mai mult sau mai puțin identice cu cele din principalele țări capitaliste din centru.

Toate acestea sunt foarte diferite de rolul statului în URSS, China sau în alte țări socialiste. Aici, statul însuși devine operatorul permanent al mijloacelor de producție, folosind mai degrabă planificarea centralizată decât principiile pieței pentru a ghida economia. Mai mult, distribuția veniturilor, modelele de ocupare a forței de muncă (ocuparea deplină a forței de muncă este caracteristică economiilor socialiste), structurile de clasă și instituțiile politice și sociale sunt calitativ diferite de cele stabilite în țări precum Japonia sau Germania. Chase-Dunn admite că relațiile de producție sunt probabil calitativ diferite în URSS și China față de cele din Occident, dar susține că acest lucru nu este incompatibil cu faptul că acestea fac parte dintr-un același sistem mondial. În sprijinul argumentului său, el subliniază faptul că sclavia a prosperat în regiunea Caraibelor din sistemul mondial european din secolul al XVII-lea până în secolul al XIX-lea și că servitutea a reapărut la est de Elba după secolul al XVI-lea ca răspuns la creșterea economică a Europei de Vest. Deși este adevărat că stabilirea relațiilor de producție socialiste în URSS și China a fost în mare măsură un produs al expansiunii capitalismului vest-european în aceste țări, acest lucru este adevărat într-un sens foarte diferit de cel al expansiunii sclaviei sau a șerbiei în secolele anterioare. În timp ce revoluțiile socialiste din URSS și China au fost reacții împotriva relațiilor de producție capitaliste, renașterea sclaviei și a șerbiei au fost aspecte integrante și continue ale realizării profitului capitalist. Zahărul și bumbacul produse în Caraibe cu ajutorul sclavilor erau esențiale pentru economiile capitaliste în creștere din Europa de Vest și America de Nord. Reînvierea șerbiei la est de Elba a fost, de asemenea, un produs al cererii economice din Europa de Vest pentru cereale și alte mărfuri. Nimic asemănător nu s-a întâmplat în cazul relațiilor sociale din URSS sau China, care, în consecință, nu pot fi considerate ca fiind un produs al cererii economice din Occident. Dacă țări precum URSS și China sunt, în esență, părți ale aceluiași sistem mondial ca și Europa de Vest și SUA, ar trebui să vedem asemănări esențiale în instituțiile lor sociale. Dar pur și simplu nu este așa. Procesele lor economice, sociale și politice interne sunt calitativ diferite de cele din Occident. Conținutul și logica relațiilor lor externe sunt, de asemenea, în mare parte calitativ diferite. De exemplu, distribuția veniturilor (în special la categoriile superioare și inferioare) este calitativ mai egalitară decât cea din Occident. De exemplu, în URSS, la mijlocul anilor 1970, raportul dintre venitul primilor 10% dintre sovietici și cel al primilor 90% era de 2,9. În contrast, în SUA, același raport este de 6,2. În plus, a existat o tendință semnificativă spre egalitate. În URSS, în 1956, raportul era de 4,4 (a se vedea Hough, 1973: 12).

Acest lucru sugerează nu numai că distribuția economică funcționează după principii calitativ diferite în URSS, ci și că tendința în timp este ca în această țară să existe o diferențiere tot mai mare, mai degrabă decât o convergență, cu logica distributivă a Occidentului capitalist. Politicile de stabilire a prețurilor în URSS sunt calitativ diferite de cele din Occident. Toate prețurile sunt stabilite la nivel central pe baza priorităților de planificare pe termen lung și a principiilor privind ce tip de bunuri de consum ar trebui să fie încurajate și care ar trebui descurajate, precum și în funcție de cererea populară. De exemplu, bunurile de lux, cum ar fi automobilele, sunt vândute la multiplii ai costurilor lor de producție pentru a descuraja consumul, în timp ce produsele alimentare de bază și locuințele sunt furnizate la prețuri considerabil mai mici decât costurile lor de producție (pentru a subvenționa nivelul de trai al lucrătorilor. S-ar putea spune mult mai multe despre diferențele calitative dintre politica economică internă sovietică și cea occidentală, dintre instituțiile sociale, formațiunile de clasă și procesele politice, dar spațiul nu ne permite (cei interesați pot consulta Szymanski, 1979: Capitolele 3, 4 și 5).

După cum recunoaște Chase-Dunn însuși, relațiile economice externe sovietice sunt calitativ diferite de cele ale țărilor imperialiste occidentale. Uniunea Sovietică exportă mai ales materii prime și importă mai ales bunuri industriale. Termenii comerțului nu sunt, așa cum afirmă Chase-Dunn, stabiliți de Uniunea Sovietică. Și cu siguranță nu sunt niște termeni exploatare. De la jumătatea anilor 1950, țările CMEA au stabilit prețurile utilizate în comerțul lor reciproc prin negocieri libere, folosind prețurile din comerțul mondial ca linii directoare. Ca exportator de materii prime, URSS pierde în general în raport cu exportatorii de produse manufacturate atât din Europa de Est, cât și din Europa de Vest. Studiile empirice ale comerțului sovietic cu Europa de Est au arătat că aceasta din urmă își asigură termeni comerciali de aproximativ 1,8 ori mai buni în comerțul cu URSS decât cu Europa de Vest (Holtzman, 1974). Acest lucru este la fel de adevărat și în cazul comerțului sovietic cu țările mai puțin dezvoltate.

Spre deosebire de țările capitaliste occidentale, Uniunea Sovietică nu are investiții transnaționale în alte țări (cu excepția câtorva bănci comerciale și a câtorva întreprinderi mixte la graniță). Astfel, spre deosebire de SUA și de alte țări occidentale, politica sa externă nu trebuie să fie și nu este concepută pentru a proteja și a promova obținerea de profituri peste hotare. În general, politica externă sovietică în țările mai puțin dezvoltate a fost calitativ diferită de cea a SUA, Marii Britanii, Franței sau a altor țări capitaliste. În timp ce aceste din urmă țări susțin regimuri conservatoare și, de obicei, represive, angajate să permită corporațiilor transnaționale să obțină profituri uriase în țările lor (de ex, șahul din Iran, familia Saud din Arabia, Somoza din Nicaragua, dictatura braziliană și Marcos din Filipine), sovieticii sprijină în mod destul de consistent mișcările progresiste și revoluționare care restricționează sau elimină obținerea de profituri

transnaționale și pun în aplicare politici egalitare și în general progresiste (de exemplu, Vietnam, Cuba, O.P.L., Algeria și M.P.L.A. din Angola).

În concluzie, argumentele lui Chase-Dunn nu se susțin. E limpede că marile țări socialiste nu fac parte dintr-un unic sistem capitalist mondial. Natura instituțiilor lor interne, tendințele proceselor lor sociale și economice interne, logica relațiilor lor internaționale, rolul piețelor și planurile pentru economiile lor sunt toate calitativ diferite de procesele similare din Occident. În plus, logica piețelor capitaliste nu se transmite în marile economii socialiste prin mijloace economice (sau militare sau ideologice) pentru a produce procesele și structurile interne ale societăților socialiste. Astfel, aceste economii nu îndeplinesc criteriile de a face parte din sistemul capitalist mondial unic.

Mai mult, în ciuda unor răsturnări de situație temporare, precum cele care au avut loc în China după moartea lui Mao, tendința pe termen lung este de a se diferenția tot mai mult de sistemul capitalist mondial în ceea ce privește valorile, instituțiile sociale, procesele politice și formele economice. Odată ce Uniunea Sovietică va depăși SUA în ceea ce privește nivelul de trai, ceea ce, la ratele relative actuale, ar trebui să se întâmple probabil în aproximativ o generație, este de așteptat ca societatea sovietică să devină și mai izolată de influența ideologică și economică a Occidentului. Tentația Occidentului, care a fost responsabilă de emigrația sovietică relativ minoră și de un anumit prestigiu al stilurilor de viață occidentale, ar trebui să dispară atunci, poate pentru a fi înlocuită de un flux de imigranți spre est indus de atracția stilului de viață mai înalt și mai uman al sistemului socialist mondial.

Referințe:

Datar, Asha, 1972: *India's Economic Relations with the U.S.S.R. and Eastern Europe 1953-1969*, Cambridge: Cambridge University Press.

Gregory, Paul and Robert Stuart, 1974: *Soviet Economic Structure and Performance*. New York: Harper and Row.

Holtzman, Franklyn, 1974: *Foreign Trade Under Central Planning*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Hough, Jerry, 1974, „The Brezhnev era: The man and the system”, *Problems of Communism*, 23, 6 (November-December).

Sherman, Howard, 1969: *The Soviet Economy*. Boston: Little, Brown.

Szymanski, Albert, 1979: *Is the Red Flag Flying?: The Political Economy of the U.S.S.R. Today*. London: Zed Press.

Wilczynski, J., 1970: *The Economics of Socialism*. Chicago: Aldine.

Social Problems, Vol. 28, No. 5 (Jun., 1981), pp. 521-526

Traducere din limba engleză de Alex. Cistelecan

Alexander HERBERT, Bryan GIGANTINO

Mizeria istoriei culturale: Decolonizare, rasă și politică în studiile post-socialiste

În fiecare an, Asociația pentru Studii Slave, Est-Europene și Eurasiatice (ASEEES) își organizează conferința anuală. În acest an, au participat între două și patru mii de persoane și au fost peste 200 de paneluri, mese rotunde și prezentări virtuale care au reunit cercetători internaționali și interdisciplinari din toate generațiile, acoperind totul, de la istorie la antropologie, sociologie și studii literare. Ca atare, ASEEES oferă o imagine panoramică a stadiului actual al domeniului, dezvăluind noi tendințe în domeniul cercetării și prezentând cercetătorilor idei inovatoare. De-a lungul anilor, temele conferințelor ASEEES au reflectat tendințele dominante din domeniu: Credință (2019), Anxietate și rebeliune (2020), Diversitate, Intersecționalitate și Interdisciplinaritate (2021), Precaritate (2022) și, în cele din urmă, tema din acest an, Decolonizarea (2023). Într-adevăr, „decolonizarea” a fost aleasă în lumina apelurilor de a decentra Rusia în domeniu după escaladarea conflictului Federației Ruse cu Ucraina în februarie 2022.

Cu toate acestea, spre deosebire de temele din trecut, „decolonizarea” transmite un mesaj politic explicit într-un moment în care multipolaritatea în ascensiune și schimbările globale mai ample alimentează tensiunile geopolitice, în ceea ce unii numesc un „nou Război Rece”. De la prăbușirea Uniunii Sovietice, istoria și politicile memoriei au evoluat într-un mod

complementar cu – și au fost întărite de – interesele de politică externă ale SUA în spațiul post-sovietic, prin revendicări naționaliste de continuitate istorică între un imperiu sovietic centrat pe Rusia și Federația Rusă post-sovietică. În acest context, accentul pus pe reprezentări înguste și chiar esențialiste ale națiunii, ca un efort de „decolonizare” a regiunii, a avut întâietate, atât în plan politic, cât și științific, față de analiza materială. Supunând construcția națiunii unui proiect în mare parte interpretativ, pierdem din vedere modul în care națiunile sunt și caută să fie constituite material. În opinia noastră, accentul pus pe „decolonizare” în cadrul istoriei culturale ignoră componentele structurale și stimulentele materiale din spatele statului-națiune, a căror cercetare oferă o interpretare mai riguroasă și mai imparțială a istoriei sovietice și a politicii post-sovietice de astăzi. Astfel, ceea ce urmează este o invitație pentru cercetătorii din domeniul nostru de a resuscita analiza materială ca modalitate de analiză a istoriei și de înțelegere a prezentului.

Studiile SEEE nu sunt complet lipsite de analize materiale. În pofida deceniilor de cercetare modelată de paradigmele Războiului Rece, de legăturile instituționale cu statul american și chiar de grupurile de interese anticomuniste, studiile despre Europa de Est au păstrat cel puțin un fir marginal de lucrări inspirate de marxism, materialism și un angajament față de detensionarea relațiilor dintre SUA și Uniunea Sovietică. Mișcările sociale globale, luptele anticoloniale și revigorarea marxismului la mijlocul și sfârșitul anilor 1960 au inspirat istorici precum Gregory Freeze și Ben Eklof, care și-au găsit inspirația în E. P. Thompson și au practicat istoria structurală și socială. Cercetătorii din „școala revizionistă” au combătut „teza totalitară” din timpul Războiului Rece, o idee care a încadrat Uniunea Sovietică drept antiteza autocratică a democrației capitaliste occidentale, a respins marxismul (ca tradiție politică, metodologie și bază legitimă de guvernare) și a ignorat atât rolul activ (the agency) al cetățenilor sovietici, cât și textura nuanțată a vieții sovietice. Lucrările istorice ale școlii revizioniste care au încercat să răstoarne această viziune totalitară au inclus, printre altele, scrierile lui Ronald Suny despre națiuni în calitate de constructe istorice și materiale, studiile lui Lewis Siegelbaum asupra muncii și disecțiile lui Sheila Fitzpatrick asupra structurii socio-economice a stalinismului. În aceeași tradiție, sprijinul îndelungat al lui Stephen Cohen pentru detensionarea relațiilor dintre SUA și Uniunea Sovietică a ghidat studiile sale istorice și scrierile sale politice prin lecturi favorabile ale politicii sovietice (și mai târziu rusești), alături de critici ale politicii americane față de URSS și Rusia post-sovietică deopotrivă.

Dezmembrarea URSS la începutul anilor '90 a transformat studiile sovietice în studii SEEE. Cadrele Războiului Rece au suferit o mutație, transformându-se într-o largă îmbrățișare a triumfalismului american. Deși există excepții notabile, cum ar fi lucrările sociologilor

Simon Clarke, Michael Burawoy și Boris Kagarlitsky, abordările metodologice ale studiilor de istorie sovietică și ale statelor postsocialiste au început să reflecte turnura culturală mai largă din domeniul istoriei. Chiar și potopul de materiale provenite din arhivele proaspăt deschise după 1992 în Rusia și nu numai, deși a fost crucial în producerea de lucrări de istorie și nu numai, nu a putut contracara în totalitate această tendință *politică*.

Dezvoltări istoriografice importante, lansate inițial și continuate de istoricii revizionști, cum ar fi cele privind construcția națională, nu au fost imune la schimbările politice mai ample. Dispariția URSS pe criterii naționale a încurajat ideea că, așa cum victoria SUA în Războiul Rece a însemnat „sfârșitul istoriei”, tot așa și națiunile pre-sovietice au fost răzbunate din punct de vedere istoric prin „întoarcerea” lor la independență și eliberarea națională de sub dominația sovietică. Istoricii puteau considera națiunile ca fiind construite, afirmând în același timp că națiunea sovietică a fost o impunere nefirească asupra unei națiuni sau naționalități presovietice mai autentice. Analiza națiunii ca o „comunitate imaginată” construită istoric nu a împiedicat prin ea însăși capacitatea de a încadra cultura, identitatea sau naționalismul ca fenomene separate sau chiar opuse forțelor materiale, în loc să fie strâns legate de acestea.

Este important de menționat că studiile despre cultură și, prin extensie, „studiile culturale” nu sunt în mod inherent antimaterialiste. Există o moștenire bogată de critică culturală marxistă avându-și originea în lucrările de pionierat ale lui Raymond Williams și ale multor alora. În plus, studiile asupra culturii socialiste și sovietice au adus un mare aport la istoriografie. Cu toate acestea, intrăm pe un teritoriu politic subred atunci când istoricii și politologii abordează cultura, ca și națiunea, ca pe o esență separată de forțele materiale.

Într-adevăr, astăzi, „analiza materială” suscită o serie de interpretări. De exemplu, alte domenii ale istoriei utilizează obiecte materiale din viața cotidiană pentru a articula narațiuni mai ample despre spațiu și apartenență. Acest tip de cercetare este inovator și necesar, dar nu este tipul de analiză materială la care ne referim aici, deoarece riscă adesea să facă deducții generale despre națiune și identitate doar din obiecte culturale și fotografii inofensive. Dar națiunile, de exemplu, nu sunt o constelație de metafore întruchipate în lucruri. Mai degrabă, obiectele sunt o poartă de acces spre forțele istorice care au adus culturile la existență. Cultura materială este, prin urmare, un aspect al dezvoltării istorice a unei națiuni, nu o reprezentare a esenței sale. În loc să sugerăm că borșul reprezintă o națiune sau alta, ar trebui să ne întrebăm cum a apărut locul controversat al borșului, înrădăcinat cum e, printre altele, în anumite practici agricole și relații de piață. Alternativ, am putea să ne întrebăm mai degrabă ce fel de forțe politice și economice stau la baza unor astfel de dezbateri post-sovietice despre particularitatea culturală. Acesta nu este un apel la argumente economice reductive, ci la o economie politică a culturii

mai integratoare. Fenomenele culturale și ideologia sunt prea des considerate a priori, fără context.

Tipul de materialism la care ne referim folosește în primul rând economia politică pentru a analiza fenomenele istorice, concentrându-se asupra acumulării de bogăție, luptei de clasă, teritorializării, financiarizării, capitalului și resurselor naturale. În plină epocă antropocenă, accesul la resursele naturale limitate a devenit condiția sine qua non a statelor care caută atât legitimitatea în rândul muncitorilor lor, cât și acumularea de capital pentru cei bogați. Este uimitor faptul că o conferință precum ASEEES, dedicată lumii post-socialiste, având în centru al doilea cel mai mare stat petrolier din lume, este lipsită de panouri pe aceste subiecte (cu excepția notabilă a panelului „Socialism sau barbarie”). În schimb, un studiu al programului complet al conferinței Asociației Americane de Istorie relevă mai multe paneluri care utilizează în mod explicit cadre marxiste sau cel puțin sondează istoria practicii și gândirii radicale (adică marxiste sau anarhiste). Ipoteza noastră este că această diferență își are rădăcinile politice în sentimentul antisovietic care persistă și în ostilitatea implicată față de Rusia, care este insuflată în mod sistematic în cultura occidentală și, mai ales, în acest domeniu.

„Dar dacă «decolonizarea» implică doar instituirea politică a statelor-națiune ca ideal politic istoric – acele presupuse «comunități imaginare» – atunci domeniul se concentrează în mod disproporționat pe «construcția culturală a națiunii» (de exemplu), în locul unei perspective asupra națiunii care analizează dezvoltarea și controlul resurselor, comerțul și producția.”

Tema conferinței ASEEES din acest an, „decolonizarea”, a fost menită să atragă atenția asupra faptului că studiile de arie au tendința de a favoriza în mod disproporționat Rusia în detrimentul zonelor non-ruse din URSS și din lumea post-socialistă. Lărgirea domeniului de analiză și discuție pentru a include studiile baltice, uzebece, georgiene, armenie și ucrainene este o invitație foarte binevenită. Dar dacă „decolonizarea” implică doar stabilirea politică a statelor-națiune ca ideal politic istoric – acele presupuse „comunități imaginare” – atunci acest domeniu s-a concentrat în mod disproporționat asupra „construcției culturale a națiunii” (de exemplu), spre deosebire de o viziune a națiunii care analizează dezvoltarea și controlul resurselor, comerțul și producția. Astfel, limitele analizei ajung să fie circumscrise la interpretări și resuscitări ale particularității naționale ca o reflectare a practicii culturale, mai degrabă decât la ceva înrădăcinat material, iar această practică este întărită de însăși disciplina academică: examenele de calificare, consilierii și colegii tobă de istorie culturală tind să producă mai degrabă clone decât divergențe.

În principiu, acest lucru nu ar fi o problemă dacă nu ar fi însoțit adesea de o implicație politică și istorică dubioasă – aceea că Uniunea Sovietică a fost un actor

politic imperialist, colonial sau chiar antinațional. În acest sens, apelul la „decolonizarea” domeniului este o invitație la interpretarea semnificației termenului „sovietic” de pe poziția narațiunilor naționale istorice antisovietice sau a naționalismelor post-sovietice. Concluzia unor astfel de abordări inversează adesea teza decolonială: dezvoltarea politică și economică specifică a națiunii sovietice (instituții de stat, culturi naționale, industrie, drepturi naționale) ca o inversiune radicală a aranjamentului imperial care a precedat-o este respinsă pentru a afirma viziuni abstracte, imateriale, cu determinatii culturale, ale națiunii. Pe de altă parte, centrarea pe compoziția materială și descompunerea Uniunii Sovietice, precum și pe bazele politico-economice ale statelor care s-au desprins din ea aduce un plus de claritate. De exemplu, este bine documentat faptul că construcția națiunii sovietice a facilitat concepțiile primordialiste și, uneori, etno-esențialiste ale istoriilor și grupurilor naționale. Dar aceste narațiuni și producția culturală națională aferentă acestora nu au existat doar pe tărâmul ideilor. Acestea au fost legate de procesele de teritorializare, de construcție instituțională, de mobilizare politică și de industrializare. Națiunile sovietice nu erau simple construcții culturale, națiunea era un mijloc concret de modernizare socialistă. Istoricul Artemy Kalinovsky explorează cu luciditate aceste procese materiale în cartea sa din 2018, *Laboratory of Socialist Development: Cold War Politics and Decolonization in Tajikistan*. În mod similar, naționalismele și națiunile post-sovietice trebuie să fie contextualizate și explicate în raport cu răspândirea dezindustrializării, declinul economic, măsurile de austeritate și dezmembrarea politică din care au apărut.

Ca un alt exemplu, o întrebare care a apărut în multe paneluri și prezentări la ASEEES în acest an a vizat natura imperialismului rusesc, ceea ce este logic având în vedere cadrul „decolonial”. Dacă ne limităm la o analiză culturală, e greu de găsit vreun motiv pentru care Rusia a lansat invazia pe scară largă a Ucrainei în februarie 2022. Astfel, atunci când aceasta a avut loc, cercetătorii occidentali l-au catalogat rapid pe Putin drept un actor irațional, guvernul rus drept malefic, iar rușii ca fiind mulțumiți din punct de vedere politic și, prin urmare, vinovați în mod colectiv doar în virtutea faptului că sunt cetățeni ruși. În afară de câteva excepții, au apărut multe cărți care au încercat rapid să explice cauzele războiului prin identificarea elementelor idiosincratice ale „putinismului” și ale campaniei „Z”, amintind adesea de vechii tropi ai despotismului oriental. Persistența interpretării culturale a permis efectiv ca o serie de ipoteze din epoca Războiului Rece să se strecoare rapid și eficient înapoi în discursul politic dominant. Menținerea acestei narațiuni este o decizie politică în măsura în care etichetarea lui Putin și a regimului său ca fiind iraționali legitimează răspunsul Americii – miliarde de dolari de ajutor militar – ca o apărare a civilizației democratice împotriva barbariei și autocrației.

Pe de altă parte, analizând criza din punct de vedere material, cu scepticism față de ipoteza că ura etno-națională sau ideologia sunt principalele motoare ale războiului, devine mai clar rolul central al cauzelor materiale ale conflictului și modul în care acestea interacționează cu factorii politici. În primul rând, în epoca actuală de agravare a catastrofelor climatice, Putin, la fel ca și liderii politici americani, înțelege importanța pe termen lung a menținerii accesului neîngrădit la rutele de tranzit cheie și a controlului asupra resurselor naturale. Cu toate acestea, atât pentru Rusia, cât și pentru SUA, concurența geopolitică și preocupările de securitate animă modul în care sunt negociate acest acces și acest control.

Helen Thompson, economist politic la Universitatea Cambridge, subliniază importanța acestor factori geoeconomici în cartea sa *Disorder: Hard Times in the 21st Century*, apărută în 2022. De la criza petrolului din anii 1970, SUA au acceptat cu reticență dependența Germaniei de importurile de petrol și gaze sovietice și, ulterior, rusești, din cauza capacității limitate a Americii de atunci de a aproviziona țara cu petrol și gaze din resursele interne sau din Orientul Mijlociu. Cu toate acestea, Thompson notează că „în anii 2010, într-o lume în care atât petrolul și gazele americane, cât și cele rusești erau în revenire, această legătură a devenit o falie geopolitică semnificativă legată de independența Ucrainei, de extinderea NATO și de slaba capacitate militară a Germaniei” (p. 32). Ruperea legăturilor germano-ruse în materie de petrol și gaze (odată cu explozia dramatică a gazoductului Nord Stream II) și reafirmarea SUA ca furnizor major de gaze în Europa în urma invaziei Rusiei în Ucraina este o dovadă a centralității dinamicii geoeconomice.

Din 1992, prăbușirea ordinii europene de securitate instituită după cel de-al Doilea Război Mondial și apariția a șaisprezece state post-sovietice mult slăbite, cu un viitor incert (și cu relații neclare între ele) au împiedicat o cooperare politică stabilă între SUA și Rusia. Această dinamică s-a exprimat în modul cel mai acut în termeni de securitate, piețe și resurse naturale. Insistența SUA asupra extinderii NATO ca o condiție prealabilă pentru stabilitatea europeană s-a ciocnit cu anxietățile persistente ale Rusiei cu privire la extinderea unei alianțe militare ostile, la care țara nu putea adera în mod realist. Încercuirea de către capitalul occidental a rezervelor de petrol și gaze naturale, a infrastructurii și a lanțurilor de aprovizionare din fostele republici sovietice, precum și intervențiile militare nestingherite ale NATO și ale SUA deopotrivă au exacerbă aceste tensiuni. În plus, statele din cadrul Uniunii Europene, o uniune politică și economică în expansiune, distinctă de arhitectura de securitate a NATO, dar dependentă în mare măsură de aceasta, nu au fost niciodată unitare în ceea ce privește modul în care să se angajeze în relațiile cu statele post-socialiste din punct de vedere politic sau economic, în special cu Rusia. Într-adevăr, un bloc politic, economic și de securitate strâns integrat

cândva – Pactul de la Varșovia și URSS – a făcut loc unor state postcomuniste instabile, nesigure și sărace, forțate să navigheze prin crize fără precedent într-o nouă ordine globală modelată agresiv de SUA și de instituțiile occidentale. Nu a fost niciodată prea limpede nici pentru elitele occidentale, nici pentru cele rusești cum se va integra Rusia post-sovietică, un stat mare, dar slab, înarmat cu stocuri nucleare și resurse naturale masive, în această ordine mondială globalizantă, dar unipolară. În ciuda eforturilor oneste ale unora, legăturile politice și economice dintre Rusia și SUA nu au putut depăși tensiunile competitive și din ce în ce mai ireconciliabile. Cu toate acestea, așa cum observa Thompson mai sus în cazul importurilor germane de gaz rusec, limitele influenței geoeconomice a SUA în a-și afirma controlul pe anumite piețe au fost determinate de lipsa lor de capacitate, nu de o eventuală cooperare politică altruistă. Pentru că dereglementarea post-comunistă a piețelor a declanșat crize interne și a generat noi forme de competiție politico-economică, actorii locali și statali din statele post-sovietice, Europa și SUA au concurat deopotrivă asupra modului de reutilizare a legăturilor economice, a infrastructurii, a capacității de producție, a rutelor de tranzit și a lanțurilor de aprovizionare din epoca sovietică, de gestionare a resurselor naturale finite, de asigurare a cotei de piață pentru anumite exporturi critice și de restructurare a arhitecturii europene de securitate.

Cu timpul, în Rusia a apărut o formă mai stabilă de capitalism post-sovietic care, în ciuda unei relative integrări pe piețele globale și a unor investiții străine masive în țară, s-a confruntat în mod obișnuit din punct de vedere politic cu proiectele de globalizare de după Războiul Rece conduse de SUA. Asimetria competitivă a relației dintre SUA și Rusia s-a manifestat din ce în ce mai mult în termeni geopolitici. Ucraina, cel mai mare stat post-sovietic după Rusia, a fost profund afectată de această rețea complexă de forțe. Timp de decenii, criza politică a mocnit în această țară fracturată, izbucnind în cele din urmă cu revolta de pe Maidan din 2013-2014. Acest eveniment și consecințele sale au dus la deznodământ rivalitatea geoeconomică îndelungată dintre SUA și Rusia din Ucraina, expunând totodată faliile interne fragile dintre capitaliștii politici ucraineni cu interesele lor personale, adesea articulate la nivel regional, precum și dintre viziunile din ce în ce mai ireconciliabile asupra națiunii ucrainene și a istoriei sale. Anexarea Crimeei de către Rusia, conflictul separatist din Donbas, operațiunea antiteroristă din estul țării lansată de guvernul de la Kiev în 2014, invazia rusă ulterioară și apoi patronajul militar occidental fără precedent oferit Ucrainei nu au avut loc în vid. Astfel, abordând invazia Rusiei din februarie 2022 cu aceste dinamici în minte, cauzele par mai puțin a fi decizia unui nebun irațional sau angajamentul ideologic, ci mai degrabă rezultatul unor crize politice contingente, al unor rațiuni economice, al unor preocupări legate de resursele naturale și al unor decenii de competiție geopolitică.

Cu toate acestea, orice încercare de a analiza rațiunile materiale ale invaziei rusești se confruntă cu o rezistență puternică. Există temerea că localizarea unor cauze raționale sau structurale ar descuraja oamenii să se ralieze la sprijinul SUA și UE pentru efortul de război al Ucrainei. Chiar mai personal, unii se tem că dacă ar afirma că acțiunile Rusiei sunt în vreun fel raționale în termenii lor, la o conferință publică precum ASEEES, dedicată în mod explicit „decolonizării”, ar duce la includerea lor pe lista neagră. În măsura în care „decolonizarea” susține vreun mesaj politic, câmpul însuși produce consimțământ prin impunerea acceptării implicite a narațiunii asupra unei întregi rețele de edituri, cercetători, institute, studenți și administrații. A te opune acestui proces nu înseamnă nicidecum a pretinde că Rusia este nevinovată sau justificată – a invada o altă țară pentru a-i confisca bunurile este un lucru îngrozitor – dar a privi conflictul printr-o lentilă materialistă, cu istoria în minte, evidențiază un set diferit de factori și complică narațiunile civilizaționaliste dominante în Occident (democrație vs. autocrație), precum și narațiunile naționaliste care domină și sunt consolidate în universități (fie că este vorba de pretenția Rusiei de a proteja etniciei ruși din Ucraina, fie de narațiunea specifică Ucrainei privind suveranitatea națională și națiunea exclusivistă). Astfel de narațiuni eclipsează modul în care conflictul a fost modelat de crizele economice, politice și teritoriale stratificate, declanșate de dezmembrarea URSS în cadrul globalizării conduse de SUA.

Analiza materială ne îndepărtează astfel de ipotezele pe care le prezintă istoria culturală. Dacă presupunem că Putin este un actor politic rațional, care acționează în cadrul unui set de circumstanțe istorice, forțe materiale și alegeri politice contingente, dar limitate, atunci apare o gamă complet nouă de întrebări: Care este rațiunea financiară pe termen lung a intervențiilor Rusiei în exterior? Cum au afectat acțiunile statului rus, ucrainean, precum și ale statului american, politica internă de clasă în aceste regiuni? Dacă lumea devine din ce în ce mai multipolară, cum ar trebui gestionate resursele naturale limitate? În ce fel a stimulat aventurismul militar al SUA concurența militarizată a resurselor? În mod similar, cum a împiedicat contradicția dintre unipolaritatea SUA și globalizare o cooperare durabilă între SUA și Rusia? Și cum au modelat toate acestea interesele capitaliștilor și ale elitelor politice din fostul Pact de la Varșovia și din țările post-sovietice? Și care este relația exactă dintre stat și capital în Rusia de astăzi? Deși departe de a fi o listă exhaustivă, astfel de întrebări reprezintă un punct de plecare util.

Un aspect frapant al conferinței ASEEES din acest an, având în vedere tema conferinței – „decolonizarea” – a fost lipsa unui angajament substanțial cu teoria, istoria și mișcările anti-coloniale și post-coloniale din sudul global, în ciuda tuturor gesturilor retorice în această direcție. Firește, au existat

paneluri și prezentări despre relația Uniunii Sovietice cu fostele colonii din Africa, Asia de Sud-Est și America Latină. Unii au examinat chiar și modul în care Uniunea Sovietică s-a angajat în timpul Războiului Rece în relația cu statele în curs de decolonizare și dezvoltare din Africa și nu numai. Cu toate acestea, chiar și așa, majoritatea cercetătorilor SEEES prezenți la conferință aspiră să elaboreze un cadru de decolonizare în cadrul domeniului, fără a dialoga direct cu teoria și politica unor clasici materialisti ca Walter Rodney și Frantz Fanon sau cu experiențele istorice cu care acești gânditori s-au identificat. Astfel de gânditori s-au implicat activ sau cel puțin au dialogat cu mișcările anticoloniale din secolul XX (și cu alte lupte) care nu luptau doar pentru independența națională, ci mai degrabă pentru state dezvoltationiste sau pentru socialism în mod explicit. Revoluția socială și controlul resurselor naturale au fost astfel parte integrantă din decolonizare, iar pentru cercetători precum Fanon, specificul cultural legitima cererile materialiste de independență. Precedentul istoric privind modul în care se poate depăși material dominația colonială poate fi găsit în cadrul unei mișcări globale de succes pentru socialism. Prin faptul că nu s-au implicat în această istorie într-un mod amplu sau serios, discuțiile despre „decolonizare” de la ASEEES s-au concentrat în mod covârșitor pe analiza culturală, în detrimentul subiectului în cauză.

Fără materialism, analiza culturală „decolonială” nu poate răspunde în mod adecvat la întrebările cruciale cu care se confruntă în mod regulat cercetătorii studiilor SEEES: De ce a fost dezvoltarea culturală a uzbekilor sau a tadjicilor un aspect important al modernizării sovietice? Ce forme de drepturi și *agency* naționale au apărut în URSS care nu existau anterior? Ce a însemnat „sovietizarea” pentru consolidarea națională a naționalităților non-rusești? Și ce au avut de-a face dezvoltarea economică și industrializarea cu construirea națiunilor sovietice? A fost acest proces doar rusificare și „imperialism” cultural-național (termeni din ce în ce mai imposibil de definit)? Sau a fost înrădăcinat într-o credință sinceră în marxismul de atunci, că un anumit nivel de dezvoltare național-culturală era o precondiție necesară pentru consolidarea unor relații de muncă viabile din punct de vedere economic și a unui sistem de producție integrat (în măsura în care era posibil) care, în cele din urmă, să îmbunătățească condițiile materiale existente la nivelul uniunii și ale primului proiect socialist din lume? Și, în această privință, a fost stalinismul cu adevărat o cultură „imperială” sau o cultură revoluționară și dezvoltationistă axată pe creștere? În ce fel a rupt în mod radical și material cu Imperiul Rus care l-a precedat? Nu este nevoie să ne jucăm cu definiții decontextualizate ale imperialismului pentru a stabili faptul că, pe tot parcursul existenței URSS, interesele materiale au jucat un rol decisiv în orientarea politicii din zonele sale de frontieră.

Un panel care merită abordat în mod direct s-a axat pe problema rasei în URSS. Înainte de a comenta pe marginea sa, trebuie să spunem că îi respectăm pe cercetătorii care au participat la acest panel. Credem că contribuțiile lor la acest domeniu sunt foarte necesare și le admirăm tenacitatea și munca. Rasa este un subiect crucial care are nevoie de explorare și studiu critic. Ca paradigmă de analiză, ea poate ilumina realitățile vieții sovietice, precum și implicațiile politicii sovietice pe plan intern și global. Prin urmare, critica noastră de aici nu este menită să submineze cercetările lor, ci să sugereze o formă alternativă de abordare a subiectului rasei în URSS.

Unul dintre participanții la panel a prezentat o lucrare care recurgea la afro-pesimism pentru a interoga politica antirasistă sovietică și pentru a critica reprezentările vizuale sovietice ale negritudinii. Afro-pesimismul nu este un set coerent de politici sau ideologii, ci mai degrabă un cadru de critică înrădăcinat în principal în studiile literare și cinematografice, teoretizat cel mai cuprinzător de Frank B. Wilderson III, cu descendență intelectuală la cercetători precum Saidiya Hartman, Hortense Spillers și Orlando Patterson. Termenul „pesimism” se referă la un nihilism explicit care refuză potențialul soluțiilor politice pentru condiția ontologică a rasei. În această privință, este categoric antimaterialist și, prin urmare, se distinge de bogata tradiție a marxismului negru. Afro-pesimismul se concentrează pe anti-negritate (și chiar pe rasă însăși) înțeleasă mai puțin ca o relație socio-economică sau de clasă concretă, ci ca ceva pe cât de personal, pe atât de abstract, adesea explorat prin intermediul implicațiilor ontologice și structurale ale producției culturale, semioticii și narațiunii. O astfel de critică este utilă în explorarea modalităților sadice și uneori imateriale în care teroarea albă a fost (și continuă să fie) centrală în reproducerea societății americane încă de la nașterea și dezvoltarea țării prin sclavie, legi rasiale și rasism sistemic. Cu toate acestea, problema este că o astfel de abordare a dinamicii rasiale unice din URSS, cât și a rezultatelor politice ale antirasismului sovietic se bazează pe un cadru înrădăcinat în experiența americană, ceea ce ridică probleme analitice evidente.

Contextul american al afro-pesimismului este esențial deoarece, în calitate de cadru al criticii, se concentrează pe reprezentările suferinței negrilor, în special în SUA, și conceptualizează ontologic negritudinea ca o condiție de excludere permanentă și moarte socială. Această condiție este reciproc constituită de opusul ei, albul. Miza criticii panelistului, așa cum o înțelegem noi, a fost aceea de a susține că imaginile antirasiste sovietice nu numai că s-au concentrat în mod disproporționat și lipsit de sinceritate asupra reprezentărilor suferinței negrilor, dar, de fapt, au reprodus parțial ideologia de stat sovietică prin reificarea vieții negrilor dezumanizați.

După cum explică o istoriografie solidă și în creștere pe această temă, antirasismul ca politică de stat

sovietică a fost în primul rând preocupat de condițiile negrilor americani și de diversele lor lupte pentru eliberare din anii 1920 până la sfârșitul URSS. În timp ce articularea politică a acestei politici a suferit schimbări, elementele fundamentale au fost mai mult sau mai puțin consecvente, iar aceasta a însemnat mai mult decât o retorică antirasistă de formă. La sfârșitul anilor 1920, politica sovietică (și intervenția lor politică directă) a încurajat Partidul Comunist din SUA (CPUSA) nu numai să crească numărul membrilor săi de culoare, ci și să pună în centrul programului său lupta politică a negrilor. Studiul clasic al istoricului Robin D.G. Kelly, *Hammer and Hoe* (1990), documentează modul în care comuniștii de culoare din Alabama au călătorit în URSS în timpul Marii Depresiuni, primind o educație politică și un sprijin care s-au dovedit a fi esențiale în organizarea agricultorilor negri în perioada de vârf a segregării. Statul sovietic s-a raportat și a interacționat cu negrii americani (la fel ca și cu africanii, deși reprezentarea lor politică presupunea anumite diferențe) nu doar ca fiind oprimați, ci mai degrabă ca subiecți politici aflați în avangarda luptei revoluționare din SUA.

Indiferent de părerea fiecăruia cu privire la intenția statului sovietic sau la calculele sale geopolitice, antirasismul sovietic a articulat în mod constant condiția negrilor drept mărturie vie a inumanității americane – ceea ce nu diferă în mod semnificativ de premisa de bază a afropesimismului. Cu toate acestea, spre deosebire de regimul rasial din SUA (ca să nu mai vorbim de populația de culoare mult mai mică din URSS, formată în principal din vizitatori, studenți și profesioniști/experti), suferința negrilor nu a fost reificată pentru a reproduce albitatea în interiorul sau în afara URSS. Deși în Uniunea Sovietică existau diferențe etnice și naționale, dezvoltarea politică și socio-economică a acestor diferențe nu a fost rasializată structural, așa cum s-a întâmplat în SUA prin sclavie și segregare.

URSS-ul multinațional s-a dezvoltat prin construirea de națiuni. Națiunile sovietice au încercat în mod activ să asimileze alte grupuri, adesea mai mici, în grupuri mai mari, deși acest proces complex, inegal și uneori contradictoriu a avut loc în cadrul unui federalism etnonațional negociat în mod constant și aflat în continuă schimbare, specific construcției naționale sovietice. În esența sa, particularismele naționale (teritoriu, cultură, limbă, instituții) erau elementele constitutive ale unui universalism sovietic. Modernizarea sovietică s-a bazat pe integrarea economică și unitatea politică a diferențelor – ceea ce un cercetător numește „internaționalism intern” – structurate prin consolidare națională, dezvoltare și teritorializare. Prin urmare, nu este surprinzător faptul că comuniștii de culoare din SUA au găsit inspirație în URSS ca alternativă radicală la apartheidul rasial din SUA, la fel cum liderii din lumea a treia care au vizitat Tașkent-ul sovietic au laudat adesea orașul ca pe un exemplu inspirat de dezvoltare anticolonială.

În acest context, reprezentările sovietice ale

negritudinii au fost comunicate pe plan intern pentru a întări ideea că lupta negrilor din SUA și decolonizarea din Africa, în special, erau preocupări serioase ale statului sovietic și ale comuniștilor de pretutindeni. Astfel, este mai corect să înțelegem antirasismul sovietic ca un angajament politic și chiar material pentru actualizarea umanității negrilor (atât în SUA, cât și în Africa) prin intermediul unor mișcări pe care URSS (sau COMINTERN) le putea susține, celebra și influența, dar pe care nu le controla și nici nu le dirija. Comunismul de culoare Paul Robeson își concepea în mod obișnuit simpatiile sale politice față de URSS parțial în termeni de revendicare a umanității sale de la rasismul american. Există nenumărate alte exemple interesante. În timpul revoltei Watts din 1965, reporterii sovietici de la TASS au scris despre evenimente ca despre o revoltă a celor oprimați – concentrându-se în mod conștient pe pauperitatea socio-economică și pe teroarea poliției drept cauze, revolta fiind înțeleasă ca o reacție politică conștientă la aceste condiții. Umanitatea negrilor prin activarea politică a fost formulată explicit într-o perioadă în care mass-media, politicienii și societatea americană criminalizau în mod covârșitor chiar și activitatea politică reformistă a negrilor. Și mai important, sprijinul deschis al URSS pentru „black belt thesis” din anii 1930, ideea de a crea o națiune neagră separată în sudul Statelor Unite, a influențat comunismul american și a inspirat generații de lupte radicale de eliberare a negrilor în SUA din anii 1930 până în prezent. În același timp, rasismul din Statele Unite s-a împletit politic cu anticomunismul, ca politică și mijloc de guvernare, așa cum se subliniază în studiul lui Charisse Burden-Stelly din 2023, *Black Scare / Red Scare: Theorizing Capitalist Racism in the United States*.

Flacăra, 16.01.1960

Deși prezentatorul cunoaște foarte bine istoria de mai sus, aceasta nu a fost abordată în mod sistematic. Și totuși, situația excepțională a singurului american de culoare care a pierit în gulag – Lovett Fort Whiteman – a fost menționată în mod explicit. Cadrul cultural-semiotic al prezentării a eliminat pozițiile și rezultatele interacțiunii dintre sovietici și negri din contextul politic și material al vremii și, în schimb, a abordat antirasismul sovietic ca pe o esență, goliță de context critic. Acest lucru nu numai că se bazează pe o analiză îndoielnică, dar exclude și capacitatea de a face o critică onestă a limitelor și deficiențelor antirasismului sovietic în termenii săi.

Prezentarea a susținut, de asemenea, că, deși Angela Davis, comunistă americană și militantă pentru eliberarea negrilor, a devenit o cauză celebră în URSS prin campania „Eliberați-o pe Angela Davis!” și chiar a vizitat URSS după ce a fost eliberată din închisoare în 1972, sovieticii au operat o rasializare deliberată a lui Davis, subminând astfel un angajament serios față de antirasism. Cu toate acestea, acest argument a ignorat vizibil faptul că Davis era un membru mândru și declarat al CPUSA la acea vreme. În schimb, ca o ilustrare a sărăciei analizei culturale, prezentatorul a subliniat că, deoarece Davis nu purta sutien, deja aspectul ei era o rebeliune împotriva presupuselor moravuri de gen sovietice înrădăcinate. Dar, mai fundamental, prezentarea a trecut cu vederea lunga istorie a interacțiunii politice dintre negrii americani și sovietici, în tradiția unor istorici precum Robin Kelly, Gerald Horne, Joy Gleason Carew și alții. Ca un ultim punct de critică, trebuie să subliniem că prezentarea s-a bazat pe surse discutabile, analizate printr-o interpretare culturală care reflectă experiența trăită de cercetător, și care l-a împiedicat să vadă că artistul care a realizat una dintre imaginile analizate [afișul sovietic al procesului Scottsboro care ilustrează acest articol] a încercat să reproducă modul în care americanii îi priveau pe oamenii de culoare. Vulgaritatea unora dintre reprezentări era exact ceea ce se urmărea.

Desigur, acest proces de „rătăcire în traducere (lost in translation)” nu reprezintă doar limitele analizei culturale și nici nu este exclusiv americanilor. Istoricii care au crescut în Uniunea Sovietică, dar care acum trăiesc și lucrează în Statele Unite, par, de asemenea, loiali cu obstinație analizei culturale. O parte a motivului este presupusa lor suprasaturare în teoria marxistă de la o vârstă fragedă, în care principiile materialismului istoric au fost băgate în psihicul lor ca o componentă de bază a educației lor. Se întâmplă adesea ca cercetătorii post-sovietici să își dea ochii peste cap la așa-numiții cercetători „marxiști occidentali” și să îi respingă dintr-un punct de vedere al „experienței”. Pe cei crescuți în anii 1980, îi îndemnăm să se gândească la rolul pe care l-au jucat narațiunile naționaliste emergente în înțelegerea lor a teoriei marxistă și la modul în care efectele economice ale perestroikăi au fost confundate cu starea pe termen mai lung a sistemului sovietic. A spune că Uniunea Sovietică a fost un infern economic

și a cita penuria de bunuri și servicii înseamnă a aminti efectele economice ale tranziției și schimbării și a ignora standardele de viață relativ ridicate de dinainte de 1985.

În cele din urmă, dorim, de asemenea, să ne reamintim că, în calitate de cercetători, suntem conștienți de faptul că textele au o viață proprie care ia forme diferite și are implicații diferite în timp și spațiu. Teoria marxistă nu este diferită – o educație sovietică în ideologia marxist-leninistă nu a fost și nu este în niciun caz obiectivă. Nu luptăm cu țarismul sau căutăm să explicăm eșecul lui 1917; încercăm pur și simplu să înțelegem schimbarea și politica de stat printr-un cadru materialist, considerând că acțiunile oamenilor sunt modelate de forțele economice. Acest lucru implică în mod necesar un nivel de cauzalitate, ceea ce adesea provoacă dezgustul academicienilor, dar oare nu cumva motivul pentru care respingem ideea de cauzalitate este că acceptarea ei ne-ar duce înapoi la materialism.

Pentru a încheia, dorim să revenim la ideea cu care a început acest eseu – că structurile și narațiunile academice dominante din cercetare au implicații politice. În primul rând, este clar că o evaluare negativă a Uniunii Sovietice se bazează pe preeminența analizei culturale, deoarece aceasta le permite cercetătorilor să facă generalizări ample despre estetică și idei. Aceste abstracțiuni sunt înrădăcinate în anticomunismul american sau, în cazul unor cercetători ex-sovietici, în cadrul narațiunilor naționaliste și al greutăților postsocialiste. Pentru aceia dintre noi care se identifică drept marxiști, dar ezită să fie prea direcți în această privință, se simte ca și cum hegemonia culturală și liberalismul american – acea lungă mahmureală a „sfârșitului istoriei” – atârână deasupra câmpului ca o sabie a lui Damocles. Aceasta face ca cercetătorii să fie descurajați să nu pară prea marxiști, ceea ce înseamnă că principala lor alternativă este de a construi argumente ample prin intermediul culturii, temându-se că orice abatere riscă să le saboteze proiectul de disertație, procesul de publicare sau perspectivele de angajare. Narațiunea triumfalistă americană este astfel întărită nu numai prin istoriografia pe care suntem cu toții forțați să o studiem ca un ritual de trecere în domeniu, ci și prin domeniul însuși, iar aceasta se răsfrânge asupra studenților noștri, asupra modului în care aceștia interpretează lumea. În Statele Unite, un astfel de proces nu face decât să reproducă narațiunile dominante ale istoriei postsocialiste, dar în lumea post-sovietică, el pune în discuție moștenirile istorice, ascunde cauzalitatea și intensifică animozitățile naționale. Dacă am dori cu adevărat să decolonizăm domeniul, poate că ar trebui să începem prin a critica bazele teoretice, sursele de finanțare și proiectele politice care ne-au determinat să colonizăm domeniul în primul rând.

(*LeftEast*, 1 ianuarie 2024, <https://lefteast.org/author/co-authored-by-alexander-herbert-and-bryan-giganti/>)

Traducere din limba engleză **Alex Cistelecan**

II. Arhive

Diversitatea condițiilor și opțiunilor economice și social-politice în țările în curs de dezvoltare

(dezbatere organizată de revista „Era socialistă” în colaborare cu Academia Ștefan Gheorghiu, 1978)

Ioan Ceterchi:

Tema dezbaterii noastre se înscrie în cadrul unei problematice a cărei deosebită importanță și actualitate partidul nostru le-a relevat nu o singură dată. Evoluția economică și social-politică a țărilor în curs de dezvoltare prezintă interes nu numai prin faptul că se referă la un mare număr de state în care trăiesc două treimi din populația globului, ci și pentru că propășirea acestora devine, în condițiile creșterii interdependențelor pe plan mondial, o necesitate stringentă a progresului și bunăstării întregii omeniri, un factor esențial pentru consolidarea păcii și securității în lume. În același timp, evoluția țărilor în curs de dezvoltare prezintă o însemnătate aparte pentru înțelegerea întregului proces revoluționar care se desfășoară pe plan mondial în zilele noastre, a schimbărilor în raportul de forțe în favoarea progresului social, a perspectivelor dezvoltării lumii contemporane, a diversificării tot mai accentuate a căilor și formelor trecerii la socialism a noi și noi popoare. În acest cadru este necesar să fie abordate asemenea semnificative aspecte cum sunt: diversitatea structurilor economice și sociale; particularitățile istorice, naționale specifice; forțele politice, partidele și organizațiile politice; modul de organizare și de acțiune a statului, a partidelor și a altor elemente ale suprastructurii; perspectivele legate de progresul social al acestor țări și căile de dezvoltare în favoarea cărora ele se pronunță, în special cele două mari opțiuni – socialistă sau capitalistă. Practica ne arată că opțiunea cea mai larg acceptată, mai avantajoasă și care răspunde intereselor acestor popoare, este opțiunea pentru o dezvoltare socialistă. Această opțiune trebuie înțeleasă nu într-un sens dogmatic, ci într-un sens propriu socialismului, cu alte cuvinte în sensul acelor trăsături care stimulează dezvoltarea progresistă a popoarelor, contribuie la ridicarea nivelului lor social-economic, la formarea națiunii și întărirea independenței naționale, la lichidarea tuturor formelor de colonialism și neocolonialism. Cred că trebuie să ținem seama, într-adevăr, de faptul că numai calea socialistă oferă acestor popoare posibilitatea și terenul de a-și manifesta creativitatea și particularitățile în toate domeniile de activitate – social, economic, politic, juridic ș.a. Trebuie pornit de la concepția că dezvoltarea pe această cale a țărilor respective va îmbogăți atât teoria cât și practica edificării socialismului ca nouă orânduire socială. Evoluția țărilor în curs de dezvoltare aduce elemente

proprii, originale în ce privește practica trecerii la noua societate, cât și teoria construcției acestei societăți.

Consider, de asemenea, necesar ca în analiza evoluției țărilor în curs de dezvoltare să avem în vedere raportul dintre factorii interni și externi, rolul hotărâtor al efortului acestor popoare în dezvoltarea lor pe calea progresului. În același timp, analiza evoluției acestor țări nu poate fi desprinsă de problematica generală a făuririi noii ordini economice și politice internaționale. Noua ordine nu numai că pune problema înlăturării subdezvoltării, a lichidării divizării lumii în țări bogate și țări sărace, ca obiectiv fundamental, dar ea este chemată să asigure, totodată, promovarea unor principii juste și echitabile în relațiile dintre toate statele, aplicarea consecventă a principiului suveranității și independenței popoarelor, a dreptului fiecărui popor de a dispune liber de bogățiile și resursele sale naturale, de a-și hotărî în mod suveran propria soartă, fără de care dezvoltarea și progresul națiunilor, inclusiv ale celor în curs de dezvoltare, sunt de neconceput în lumea contemporană.

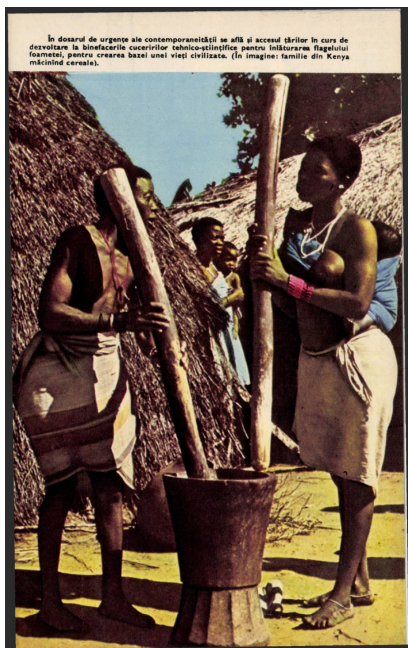
Gheorghe Dolgu:

Aș vrea să abordez problematica pusă în discuție prin prisma eforturilor pentru edificarea unei noi ordini economice internaționale.

Pornesc de la teza că modului de producție capitalist îi sunt caracteristice, în cel mai înalt grad, exportul modelelor de dezvoltare bazate pe exploatare și asuprire, subconsiderarea particularităților naționale, a condițiilor specifice din fiecare țară. Cred că ideea aceasta ar trebui să fie explorată de noi mai sistematic și mai în profunzime, pentru că, într-adevăr, dacă stăm să reflectăm, trebuie să dăm dreptate acelor economiști care văd în țările slab dezvoltate un tip specific de reproducție, tipul de reproducție pe care îl întâlnești în țări dependente. Capitalismul și-a creat în fostele țări coloniale puternice puncta de sprijin ale dezvoltării sale, iar dezvoltarea acestora a devenit un produs derivat al dezvoltării în centrele avansate.

În condițiile când circuitele comerciale, monetare și financiare internaționale sunt dominate de țările capitaliste industrializate, când economia țărilor în curs de dezvoltare, economie extravertită, dezarticulată sau, în orice caz, dispunând de un grad redus de integrare națională, se bazează pe unul sau câteva sectoare ce produc pentru export, de regulă sectoare extractive sau agricole, companiile supranaționale devin vectori atotputernici ai implantării modelelor capitaliste de dezvoltare. Pentru aceste companii, mecanismele de piață și dezvoltare de tip spontan, bazată pe proprietatea privată, în mediile lor de expansiune externă reprezintă un cadru ideal, deoarece, pe de o parte, aceasta le permite să evite a trata cu parteneri de o talie comparabilă, cum este cazul, de pildă, al economiilor naționale organizate pe baze socialiste, iar pe de altă parte le permite să modeleze, potrivit intereselor lor, cerințele de expansiune.

A doua teză pe care doresc să v-o propun este aceea că imitarea de modele străine duce la impasul

Almanahul Femeii 1976

dezvoltării. În fond, dacă vorbim de o criză a sistemului actual al relațiilor economice internaționale, vorbim implicit și de o criză a dezvoltării, ca rezultat, în primul rând, al procesului, desfășurat de-a lungul deceniilor sau chiar secolelor, de transplantare a rânduielilor, a modelelor capitaliste în țări dispunând de cu totul și cu totul alte condiții. Aici se pot da exemple foarte numeroase; mă refer doar la unul dintre ele – modelele tehnologice. Evident, nu poate fi împărtășită poziția acelor economiști care, fără nuanțări, atribuie un caracter de clasă oricărei tehnologii. Dar tot atât de adevărat este că nu tot ce s-a produs până astăzi în țările capitaliste dezvoltate se potrivește țărilor în curs de dezvoltare. Desigur, în unele domenii, tehnologiile sunt indiferente la condițiile social-economice și nu au nevoie de niciun fel de adaptare. În altele însă, tehnologiile create în țările dezvoltate oglindesc condițiile specifice ale acestora, lucru extrem de vizibil în industriile menite să satisfacă numeroasele nevoi artificiale, proprii „societății de consum”. În genere, acestea sunt tehnologii ce presupun o anumită structură a economiei, existența anumitor premise, o anumită structură a importurilor și exporturilor și care se caracterizează printr-o anumită indiferență față de criteriile de raționalitate socială exprimate altfel decât prin profit, printr-o anumită indiferență față de ecologie și de interesele generațiilor viitoare.

În această situație, o politică tehnologică bazată nu pe creativitate, cel puțin în vederea unui proces de adaptare, ci pe imitație nu poate să nu ducă la impas.

Una din marile probleme care trebuie să fie rezolvate în procesul de edificare a unei noi ordini economice internaționale este lichidarea așa-numitei sărăcii absolute, a mizeriei care există încă în lume. Aceasta presupune, printre altele, elaborarea a noi metode de satisfacere a nevoilor omului, pornindu-

se de la ceea ce există, de la ceea ce este posibil și rațional în fiecare țară, și nu cred că se pot găsi soluții prin extinderea la scară planetară a obiceiurilor, deprinderilor, tipurilor de satisfacere a nevoilor create de o societate caracterizată, pe de o parte, prin risipă, iar pe de altă parte prin inegalitate.

În asemenea condiții, o a treia teză care ar trebui afirmată și dezvoltată aici este teza că dezvoltarea nu poate să fie autentică decât dacă reprezintă un fenomen endogen, cu rădăcinile într-un sol național determinat, într-o societate structurată într-un anumit fel și înzestrată cu un anumit set de valori. Caracterul endogen al dezvoltării, teză care începe să capete o recunoaștere tot mai largă în teoria și în practica socială, este un punct de pornire esențial în afirmarea necesității și inevitabilității diversității formelor de desfășurare a progresului economic și social.

În lumina cerințelor edificării unei noi ordini economice internaționale, consider că nu se mai poate vorbi de dezvoltare în termeni abstracti, ci numai în cadrul unor coordonate spațiale și temporale foarte precise, deci numai despre țara x, y și z, având anumite niveluri medii de venit pe locuitor, anumite potențiale și care, în decursul vieții a 2-3 generații, trebuie să rezolve un anumit număr de probleme, în multe cazuri probleme de supraviețuire. Dacă în toate cazurile abordarea trebuie să fie sistemică, iar marile probleme sunt în esență aceleași, expresiile lor naționale sunt atât de diferite încât orice încercare de a ignora condițiile și particularitățile locale, de a aplica șabloane fabricate, de a evita elaborarea și aplicarea de soluții proprii nu poate să ducă decât la eșec. Firește, ținând seama de unicitatea problematicii dezvoltării, de similitudinea restricțiilor decurgând din stadiul dezvoltării științifico-tehnice mondiale, din unicitatea contextului internațional, modelele naționale de dezvoltare și componentele lor sectoriale nu pot să nu conțină o serie de trăsături comune.

O dezvoltare reală, adică o dezvoltare endogenă, înseamnă, înainte de toate, o dezvoltare bazată pe efort propriu. Prin aceasta înțeleg atât efortul material cât și strădania fiecărui popor de a găsi soluții specifice problemelor dezvoltării sale economice și sociale. În fond, cadrul unic pentru aplicarea efortului propriu îl oferă economia națională, în cazul când aceasta este concepută, așa cum rezultă și din experiența României, drept cadru de bază al progresului economic și social. În acest caz, când dezvoltarea este orientată spre crearea unui complex economic național unic, ea încetează să mai fie un produs derivat al dezvoltării din centrele industrializate, izvorăște din impulsuri interne, se bazează pe decizii care își au sediul în interiorul țării.

Efortul propriu rămâne însă în sfera afirmațiilor generale dacă nu punctăm necesitatea unei rate înalte a acumulării. Economistul American W. Leontief, în scenariile sale de reducere la jumătate, până în anul 2000, a decalajelor existente, conchide, pe baza testărilor întreprinse prin modelul său multiregional

computerizat, că țările în curs de dezvoltare vor trebui să aloce 35-40% din venitul național pentru acumulare, iar în unele cazuri chiar mai mult. O asemenea creștere, pe lângă asigurarea unor ritmuri rapide, permite o extindere dinamică a pieței interne.

O cerință a oricărui model de dezvoltare autentică o constituie, de asemenea, rolul hotărâtor al industriei, căci, așa cum arată și analiza științifică și experiența istorică, principala pârgie a progresului rămâne, în cele din urmă, dezvoltarea industrială.

Dacă modelele de dezvoltare autentică trebuie să implice asemenea orientări, cred că de aici s-ar putea trage unele concluzii și în ceea ce privește organizarea economică. Consider că o rată înaltă a acumulării, de pildă, atrage după sine și un tip de organizare care trebuie să se caracterizeze printr-un grad destul de înalt de centralizare a deciziei strategice în problemele economice, dar și a deciziei politice, în sensul cel mai general. Totodată, corolarul centralismului trebuie să fie caracterul participativ al sistemelor de conducere și organizare, pentru că numai astfel, prin ridicarea maselor la creativitate, pot fi identificate problemele specifice și se pot găsi la ele răspunderi adecvate, poate reuși sinteza dintre tradiție și inovație, dintre valorile naționale și cele universale.

În sfârșit, orice schemă de dezvoltare autentică trebuie să urmărească dobândirea independenței economice, pe care o definesc ca o situație în care factorul intern al dezvoltării este hotărâtor, iar cel internațional – complementar, în care dezvoltarea este, dacă pot spune așa, autocentrală, conducând deci la alcătuirea unui complex economic național sau decurgând din cerințele dezvoltării lui și fiind capabilă astfel să se sprijine pe efortul propriului popor. Ca o situație în care există capacitatea exercitării depline a suveranității în ceea ce privește forma de structurare a spațiului național, controlul resurselor naturale, al circuitelor monetare și financiare, al tuturor activităților economice de pe teritoriul țării, precum și în ceea ce privește elaborarea și aplicarea strategiei dezvoltării și a modalităților de încadrare în schimburile internaționale, capacitatea de a rezista la presiuni din afară, la acte de agresiune economică ș.a. (...)

În concluzie, se poate afirma că, dacă sistemul capitalist implică export sau imitare de modele, socialismul presupune organic o dezvoltare de tip endogen; de fapt, opțiunile socialiste se nasc în mod firesc din preocupările – la început chiar lipsite de o orientare ideologico-politică clară – pentru rezolvarea unor probleme cu adevărat vitale ale dezvoltării, cum ar fi: punerea în valoare a resurselor, lichidarea sărăciei, ridicarea nivelului de trai al populației ș.a.

Mircea Nicolaescu:

Aș dori să mă opresc asupra unor particularități ale situației economico-sociale din țările Americii Latine, în special asupra caracteristicilor bazei de pornire a procesului dezvoltării în aceste țări, în totalitatea lor

țări în curs de dezvoltare, unele chiar subdezvoltate. Mă voi referi, în acest sens, la impactul dominației monopolurilor străine asupra structurilor economico-sociale de pe continent și, în consecință, la problema dependenței, a alienării economice. (...)

Consecințele dominației neocolonialiste asupra țărilor latino-americane depășesc cu mult cadrul general al participării acestor țări la diviziunea internațională a muncii. Monopolurile nord-americane au fost și, în bună măsură, mai sunt și astăzi profund implantate în economiile țărilor latino-americane; ele își definesc strategiile în funcție de interesele proprii, desconsiderând în fapt suveranitatea națională a țărilor pe teritoriul cărora acționează.

Economistul latino-american Celso Furtado ridică problema dacă, în asemenea împrejurări, se poate vorbi de o economie națională independentă, de un complex unic al economiei naționale: „până la ce punct – se întreba el – poate fi vorba de decizii care să reprezinte interesele specifice ale unei colectivități naționale?” Fapt este că marile companii străine au pătruns puternic în toate sectoarele economiei marii majorități a țărilor latino-americane, că ele facilitează evoluția instituțiilor social-economice numai în măsura în care aceasta corespunde interesului lor, alterând astfel mersul firesc al dezvoltării societăților naționale.

Toate acestea au căpătat denumirea de „noua dependență”, situație în cadrul căreia schimbările sociale interne pot avea loc numai în măsura în care nu lezează interesele marilor monopoluri supranaționale. Se întrerup astfel în mod artificial procese de dezvoltare favorabile progresului industrial, economic în cadrul național, se ridică obstacole în calea afirmării nu numai a rolului statelor naționale, dar chiar și a rolului întreprinzătorilor capitaliști din țara respectivă, care, așa cum arăta C. Furtado, sunt împiedicați să aibă acces la sectoarele de avangardă ale dezvoltării; activitatea lor este restrânsă la domenii secundare, sectoarele legate de transformările structurale fiind tot mai inaccesibile elementelor autohtone. Ca urmare, în multe țări, tocmai sectoarele ce implică o asimilare rapidă a tehnologiei sunt abandonate rapid și progresiv. Reducerea capitalului național la un rol de dependență întrerupe, de fapt, procesul de dezvoltare autonomă de tip capitalist, proces care în unele țări de pe continent este doar la început. (...)

Ivanciu Nicolaie-Văleanu:

Problema pusă în discuție ne obligă la o investigare corelată a ceea ce este general și caracteristic „lumii a treia”, luată în ansamblul ei – fapt care ne determină să vorbim despre o lume specifică epocii noastre –, cu ceea ce este particular, propriu fiecărei țări a acestei lumi. Aș reține atenția asupra câtorva elemente definitorii ale specificului structurilor social-economice, al problematicii și strategiilor dezvoltării „lumii a treia”. Mai întâi de toate, structurile ei social-economice sunt, de regulă, tranziționale, într-un sens determinat, mai

ales în noile state independente din Asia și Africa, dar chiar și din America Latină; mai toate țările acestei lumi sunt subdezvoltate sau în curs de dezvoltare; strategiile dezvoltării sunt, într-un fel sau altul, axate pe eforturile de creare a unor mecanisme economico-sociale și politice în măsură să asigure dezvoltarea independentă a fiecărei economii naționale, accelerarea creșterii economice, pentru a depăși subdezvoltarea și a se apropia de țările cu nivel mediu de dezvoltare, iar apoi de cele avansate –, făurirea unei noi ordini economice internaționale.

Într-o epocă de tranziție, ca cea pe care o parcurgem, pot exista, și există realmente, – din punctul de vedere al modului de producție, al orânduirilor sociale și al structurilor social-economice – anumite stări tranziționale, care nu pot fi considerate capitaliste, dar nici socialiste. Un gen specific de stări tranziționale – deocamdată doar ca posibilitate – îl oferă fazele de tranziție de la capitalismul monopolist de stat spre socialism în țările capitaliste dezvoltate, faze cărora le corespund, în diferite țări, variate forme de alternative democratice la capitalismul monopolist de stat. De un alt gen specific sunt sterile tranziționale – de astă dată reale și nu doar posibile sau ipotetice – în marea majoritate a țărilor slab dezvoltate și în curs de dezvoltare. În cele mai multe din aceste țări, capitalismul „de la centru” – în virtutea legilor sale – a împiedicat modurile de producție existente să evolueze în mod firesc, dar nu a generalizat modul de producție capitalist la „periferie”. Prin „enclavele” capitaliste create de metropole în colonii sau țări dependente nu s-a creat un mod de producție capitalist, ci s-au stimulat, de regulă, formațiuni hibride, în care se întâlnesc diverse elemente: de la formațiunile comunei primitive până la cele ale capitalismului dezvoltat. (...)

Opțiunea pentru o formă sau alta ori – în decursul unei anumite perioade – pentru o formă de tranziție constituie o problemă în care trebuie să decidă forțele sociale din fiecare țară, fără amestec din afară. Până în prezent, un număr de țări și-au proclamat oficial opțiunea pentru calea socialistă, care le va conduce la crearea unor structuri, a unui mod de producție și a unei orânduirii social-economice socialiste, cu importante elemente originale. Alte țări se înscriu pe o cale capitalistă. Dar multe din țările „lumii a treia” nu au optat încă nici pentru una și nici pentru alta, ci urmăresc crearea unei orânduirii, a unei societăți cu structuri așa spune tranziționale. Mie mi se pare că în fața cercetării științifice se pune problema de a investiga această „societate cu structuri tranziționale”, ceea ce ar permite înțelegerea locului și rostului ei istoric, ar contribui la definirea profilului „lumii a treia” din punctul de vedere al orânduirii social-economice. Când științele despre societate vor face suficienți pași în această direcție, vom putea renunța și la convenționala categorie de „lume a treia”, despre care spunem de mult că nu corespunde realității, dar pe care, totuși, o utilizăm.

Ilie Șerbănescu:

Tovarășe Ivanciu, sunteți pentru înlocuirea categoriei de „lume a treia” cu cea de „societăți cu structuri tranziționale”?

Ivanciu Nicolaie-Văleanu:

Sunt pentru ceea ce ne arată viața, care, prin dinamismul ei, sparge tiparele teoretice, chiar și pe cele cu valabilitate pentru o anumită perioadă. După opinia mea, din moment ce unele țări înglobate tradițional în „lumea a treia” se dezvoltă pe cale capitalistă, ele fac parte din lumea capitalistă, cu problemele ei specifice. Cele care au formulat opțiuni socialiste – și mai ales cele care au făcut pași importanți în direcția creării bazelor socialismului – pot fi, ca noțiune, încadrate în lumea socialistă; ele trebuie să fie sprijinite pentru ca, în mod independent și suveran și cu elementele de specificitate cerute, să-și creeze structuri, mod de producție și o orânduire cu caracter socialist. În categoria de „țări cu structuri social-economice tranziționale” le-aș include pe celelalte. (...)

Într-adevăr, numeroși economiști, ca și alți oameni de știință din țările „lumii a treia” (aș aminti, pentru exemplificare, pe André Gunder-Frank, Celso Furtado, Samir Amin, A. Emmanuel, Raul Prebisch), dar și din țări capitaliste dezvoltate (Fr. Peroux, Gunar Myrdal, J. Frayssinet, J. M. Albertini), marxiști sau nemarxiști, influențați sau nu de marxism, au arătat că, de regulă, țările acestei lumi au moștenit mecanisme economice naționale dependente, dominate și dezarticulate. Dacă m-aș referi numai la școala latino-americană de gândire economică, aș putea spune că ea s-a afirmat cu contribuții remarcabile pe linia demonstrării modului în care capitalismul, în procesul istoric al dezvoltării sale, a dus la crearea, pe de o parte, a unor mecanisme economice articulate, independente și dominante, care au permis și stimulat creșterea economică a țărilor aflate în centrul lumii capitaliste, iar pe de altă parte a dus la crearea de mecanisme dezarticulate, dependente și dominate, care au frânat creșterea economică și au fost generatoare de subdezvoltare în marea zonă numită „periferia lumii capitaliste”. Ar fi, desigur, multe de spus în legătură cu crearea celor două tipuri de mecanisme economice. (...)

Asemenea mecanisme nu pot fi create – este de prisos să o mai spunem – în condiții de dominație și dependență, chiar dacă acestea sunt mascate în forme neocolonialiste, ci numai în condițiile existenței unor state suverane, pe deplin independente, în care popoarele au devenit stăpâne pe bogățiile naționale, pe propriile destine.

Ilie Șerbănescu:

Doresc să fac unele considerații cu privire la impactul actualelor relații economice internaționale asupra țărilor în curs de dezvoltare. Acest impact este deosebit de puternic și – ținând cont de actualul caracter al relațiilor economice internaționale – se dovedește profund negativ. Intensitatea sa se datorează nu atât

unei ponderi disproporționat de mari a comerțului exterior în produsul brut al țărilor în curs de dezvoltare, cât mai ales caracterului deformat, unilateral, nediversificat al economiei multora din aceste țări – urmare a îndelungatei dominații imperialiste, a politicii colonialiste și neocolonialiste. Este vorba, în special, de acele țări cu o economie axată pe existență, în principal, a două sectoare, relativ distincte și slab interconectate: unul bazat pe monocultură sau monoextracție, masiv dependent de piețele externe, altul de subzistență, cu caracteristicile unei economii naturale. În atare condiții, influența relațiilor economice internaționale asupra acestor țări este mult mai profundă decât cea „normală” (pe care ar putea-o sugera indicatorii participării lor la schimburile mondiale), impactul cu fluctuațiile și tulburările de pe piețele externe căpătând, adeseori, accente dramatice.

Controlul riguros asupra comerțului exterior devine, în asemenea împrejurări, o necesitate stringentă pentru țările respective, căci orice opțiune economică internă rămâne altfel la discreția tendințelor de pe piețele externe. Angrenarea directă în competiția din schimburile internaționale (căreia îi pot face cu greu față), expunerea nemijlocită a economiei proprii la consecințele concurenței externe, pe care le presupune tipul capitalist de comerț exterior, așa-numitul sistem al „jocului liber al forțelor pieței” nu pot fi acceptate decât cu riscul compromiterii, în orice moment defavorabil, a obiectivelor urmărite pe plan intern. Reglementarea statală a comerțului exterior devine astfel un „filtru” necesar, stabilizator, al influențelor și tulburărilor din afară, aceasta afirmându-se ca o cerință a îndeplinirii programelor interne de dezvoltare.

Cu alte cuvinte, vreau să spun că țările respective, prin însuși modul în care factorii exogeni influențează asupra factorilor endogeni ai dezvoltării lor, sunt determinate să se orienteze, tot mai marcat, spre opțiuni de tip socialist în ce privește sistemul participării la schimburile internaționale. Semnificativ este faptul că această tendință se manifestă deja destul de pregnant și, probabil, se va manifesta, cu și mai mare putere, nu numai în țările în curs de dezvoltare care și-au exprimat sau sunt pe cale să-și exprime opțiuni socialiste, dar și în multe din acele țări în curs de dezvoltare în care, cel puțin deocamdată, opțiunile socialiste nu fac nici măcar obiectul unor declarații de intenții.

Desigur, există un impuls interior, endogen, spre opțiuni socialiste în numeroase țări în curs de dezvoltare, provenind din însăși cerința de reglare socială a proceselor economice, din nevoia generală de centralizare în mobilizarea și dirijarea eforturilor de dezvoltare, dintr-un anumit raport de forțe pe plan intern, dintr-o anumită orientare a puterii politice – și acest impuls este, fără îndoială, primordial, hotărâtor. În cazul unora dintre aceste țări însă, impulsul spre opțiuni socialiste provenind din necesitatea reglementării statale a comerțului exterior îl precede, cred, pe cel endogen, structurile cărora el le dă naștere contribuind,

la rândul lor, la afirmarea treptată a opțiunilor socialiste în întreaga economie. În general însă se poate afirma că acest impuls se adaugă celui interior, întărindu-l și intensificând orientările spre o dezvoltare socialistă.

Este de remarcat că tendința unei mari părți a țărilor în curs de dezvoltare de a promova un comerț exterior reglementat are un teren mereu mai larg de afirmare. Putem releva, în acest context, importanța – și din acest punct de vedere – a extinderii și aprofundării continue și mereu mai puternice a colaborării economice dintre țările în curs de dezvoltare, dintre statele respective și cele socialiste, cu atât mai mult cu cât nivelul actual de dezvoltare al acestor relații este încă scăzut, aflându-se mult sub nivelul posibilităților existente; schimburile dintre țările în curs de dezvoltare, de pildă, reprezintă doar 5,4% din totalul comerțului mondial, iar cele dintre aceste state și țările socialiste numai 2,5% din același total. Deopotrivă însă trebuie subliniată preocuparea din ce în ce mai insistentă a țărilor în curs de dezvoltare pentru reglementarea, pe baze interguvernamentale, a relațiilor lor cu țările capitaliste dezvoltate. Tocmai în acest sens se înscriu măsurile preconizate de țările în curs de dezvoltare în domeniile comercial, tehnologic și, mai ales, al materiilor prime, eforturile lor de a obține o stabilizare a piețelor și prețurilor prin încheierea de acorduri internaționale interguvernamentale pe produse și crearea unor stocuri reglatoare, finanțate dintr-un fond comun. Pe această cale, țările respective urmăresc, de fapt, înlăturarea acelor instrumente și mecanisme de tip capitalist care, din considerente istorice și economice, predomină încă în sfera desfășurării relațiilor economice internaționale și care nu sunt, nicidecum, „neutre”, ci, dimpotrivă, permit și chiar promovează inechitățile. Prin aceste măsuri, țările în curs de dezvoltare vizează înlocuirea așa-numitului „joc liber al forțelor pieței”, principiu care s-a dovedit a favoriza, substanțial, pe cei puternic dezvoltați și a defavoriza, în mod grav, pe cei mai puțin dezvoltați.

Merită a fi reținut faptul că numeroși economiști și politologi din Occident sunt nevoiți să consemneze, ca o trăsătură caracteristică a perioadei actuale, tendința țărilor în curs de dezvoltare de reglementare interguvernamentală a relațiilor economice internaționale, mulți dintre ei, în special reprezentanți ai școlilor de gândire din țările nordice, recunoscându-I chiar legitimitatea. „Instrumentele jocului liber al pieței – apreciază, de pildă, raportul „Ce-i de făcut” al Fundației suedeze „Dag Hammarskjöld” – dau posibilitate celor mai puternici să-și impună condițiile celor mai slabi, astfel încât planificarea este esențială pentru a permite participarea națiunilor mai numeroase și mai slabe” (Que faire. Rapport Dag Hammarskjöld 1975, în „Développement dialogue” nr. 1—2/1975, Uppsala, p.70-71). Iar economistul și politologul danez Gunnar Adler-Karlsson afirmă pur și simplu: „În actuala situație din economia mondială, tipul de reglementare aproape integrală a relațiilor economice externe, caracteristic țărilor socialiste, este indispensabil, de asemenea, țărilor

slab dezvoltate dacă acestea din urmă vor să realizeze cele trei principale obiective economico-sociale interne – egalitatea, deplina ocupare a forței de muncă, asigurarea bunurilor esențiale de existență pentru toți membrii societății” (G. Adler-Karlsson, *The Political Economy of East-West-South Cooperation*. Springer-Verlag, Wien-New York, 1976, p.141 și 170).

În legătură cu opțiunile pentru dezvoltarea socialistă, aș vrea să arăt că, după părerea mea – în vederea unei analize mai aprofundate a acestora, pe măsura importanței problematicii respective –, ar fi necesare definirea și precizarea conținutului și trăsăturilor lor. În acest sens, consider că trebuie avut în vedere ceea ce, așa cum se subliniază în Programul partidului nostru, este fundamental pentru socialism: natura puterii politice și a relațiilor de producție, trecerea puterii de stat în mâinile oamenilor muncii și statornicirea proprietății socialiste asupra mijloacelor de producție, eliminarea exploatarei omului de către om, înfăptuirea principiilor socialiste de repartiție.

Desigur, legile generale manifestându-se în condiții concrete, generalul realizându-se prin particular, edificarea noii orânduiri îmbracă forme specifice, generate de particularitățile fiecărei țări. Astfel, trecerea a noi și noi popoare pe calea socialismului, ca și forțele ce vor participa la acest proces vor fi inevitabil tot mai diferite. Diversitatea condițiilor existente refuză, prin ea însăși, tiparele, repetarea modelelor și, cu atât mai mult, considerarea formelor actuale ca unice posibile sau ca având o valabilitate generală. Socialismul african, de pildă, va prezenta aspecte distincte, care-l vor deosebi de cel ce se înfăptuiește astăzi într-o serie de țări europene, cât și de cel ce va fi construit, într-un viitor mai mult sau mai puțin îndepărtat, în țări dezvoltate din Europa occidentală. Diversitatea ce trebuie luată în considerare este însă cea dinăuntru, și nu din afara socialismului. Ceea ce este esențial socialismului trebuie avut permanent în vedere pentru caracterizarea opțiunilor privind calea de dezvoltare. Aceasta oferă, în fond, posibilitatea de a aprecia dacă opțiunile se înscriu sau nu pe linia înaintării spre socialism.

Costin Murgescu:

Am impresia că, uneori, noțiunea de „opțiuni socialiste” este folosită fără altă acoperire decât simpla declarație de intenții a unui lider sau a unui partid, ceea ce, evident, nu poate satisface pe un cercetător marxist; altele se ajunge la cealaltă extremă, noțiunea părând a dobândi un sens strict de construire efectivă a societății socialiste.

Nefiind de acord cu nici una dintre aceste interpretări, doresc să mă refer acum la cel de-al doilea sens amintit.

Cred că este necesar să dăm un sens mai larg noțiunii, atunci când vorbim de „opțiuni socialiste” în unele țări subdezvoltate sau în curs de dezvoltare, ne referim, în fond, la aceste țări nu ca la țări care construiesc sau au construit deja mai mult sau mai puțin socialismul,

ci ca la țări care, călăuzite de un asemenea ideal, iau anumite măsuri pregătitoare, cu caracter progresist, care se orientează spre un anumit tip de societate socialistă, adaptată condițiilor lor istorice concrete, și pregătesc terenul în această direcție prin întărirea suveranității și a sectorului de stat, în general prin transformări de structură economico-socială și politică, de natură să le mărească efectiv capacitatea de rezistență împotriva practicilor neocolonialiste, să asigure o mai mare echitate socială în distribuirea veniturilor și să ducă la mobilizarea întregii forțe creatoare a maselor, la ridicarea nivelului lor de cultură în vederea participării responsabile la făurirea unor noi destine, la întărirea pe toate căile a democrației economice și politice etc.

(...)

Ioan Ceterchi:

Și eu aș fi de acord cu caracterizarea stărilor actuale – pe plan social-economic – din unele țări în curs de dezvoltare drept stări de tranziție; mi se pare o apreciere corespunzătoare pentru că, într-adevăr, este vorba de o perioadă de tranziție, care va dura o vreme îndelungată și în care se vor defini mai precis opțiunile și direcțiile de evoluție. Dar, în același timp, mi se pare la fel de clar faptul că unele dintre aceste țări au optat deja în mod categoric pentru socialism, în timp ce alte țări în curs de dezvoltare merg deja, evident, pe o cale capitalistă; în această ultimă categorie s-ar încadra, de pildă, o serie de țări latino-americane; aceasta este o realitate, chiar dacă din punct de vedere economic ele au încă – în majoritate – un nivel redus de dezvoltare.

Marin Voiculescu:

Altă remarcă se referă la ceea ce eu aș numi, convențional, sincretism terminologic, conceptual. Este un fapt că până în prezent pentru aceste țări sunt folosiți mai mulți termeni, mai multe expresii: „lumea a treia”, țări recent eliberate, țări care pășesc pe o cale proprie de dezvoltare, țări în curs de dezvoltare, iar, după câte știu, O.N.U. – referindu-se la țările cele mai rămase în urmă – folosește în ultima vreme termenul de țările cele mai slab dezvoltate din șirul țărilor în curs de dezvoltare. Sincretismul acesta se prelungește și în semnificațiile concrete pe care le au sau pe care le atribuie specialiștii unor concept cheie politice, juridice și economice, cum ar fi acelea de revoluție, națiune, structură de clasă, structură de partide, front unic, front revoluționar, decolonizare etc. Această situație se explică, după părerea mea, prin cel puțin două cauze: întâi, că realitățile din aceste țări (și mă refer în speță la Africa) sunt atât de complexe încât nu se pot lăsa încorsate într-un concept sau două, și în al doilea rând, prin cercetarea încă sporadică, neadâncită, nebazată pe studii comparative, lipsită de prejudecăți, pe analize care să urmărească „spiritul” marxismului și nu „litera lui”. De pildă, dacă ne-am referi la procesul de decolonizare, constatăm că în numeroase țări ale continentului african el este conceput ca un proces unic, compus

din trei etape: decolonizare spirituală, decolonizare culturală și decolonizare economică. Triada respectivă, menționată în ordinea cronologică pe care conducerile statelor în cauză o urmăresc, poate părea teoreticianului nonafrican curioasă. Ea poate declanșa întrebarea: de ce nu se începe cu decolonizarea economică – cu rol determinant în viziunea marxistă – și apoi să se continue cu cea culturală, respectiv spirituală?

Dacă am porni numai de la experiența unor țări socialiste, de la învățătura izvorâtă din procesele revoluționare nonafricane, am putea să reproșăm unor asemenea optici africane ordinea procesului decolonizării, ponderea atribuită diferitelor „momente” ale lui. Dar experiența acumulată de statele și națiunile respective probează că ele, procedând așa, din rațiuni justificate desigur, realizează o decolonizare efectivă, reală, o dezvoltare anticapitalistă, antiimperialistă. Or, pentru noi tocmai acest lucru este extrem de important: prin propria experiență, ele probează posibilitatea unei dezvoltări independente și suverane. Esențial este dacă în aceste zone ale lumii se înregistrează procese revoluționare, care pot conduce statele respective spre progres, spre civilizație, spre asigurarea unui statut de deplină egalitate în drepturi. Recomandările, rețetele, sugestiile nu le-ar servi la nimic. Dimpotrivă, experiența proprie, originală, trebuie privită, cum se precizează constant în documentele partidului nostru, ca o contribuție la îmbogățirea experienței revoluționare universale. (...)

Un amplu teren de analiză comparativă îl oferă, gândesc eu, instituțiile și structurile sociopolitice africane. Dacă vom merge după tiparele întâlnite în Europa, de pildă, nu vom putea înțelege politica guvernelor africane față de acestea, orientările lor de perspectivă. Tradițional-modern, continuitate-discontinuitate, trecut-prezent-viitor – toate acestea capătă, pe continentul african, semnificații și valențe cu totul particulare. Dacă nu vom înțelege, bunăoară, că, spre deosebire de alte continente, Africa a dispus de instituții și structuri încă cu mii de ani în urmă, instituții și structuri care s-au lăsat și se lasă mai greu „modernizate” sau depășite, care s-au bazat și se bazează pe structuri etnice, regionale etc., nu vom înțelege nici dificultățile în calea modernizării. Aici nu este nicidecum vorba de faptul că actualii conducători africani ar fi „ostili” cumva procesului de modernizare, dar ei simt că nu trebuie să forțeze ceea ce nu poate fi forțat.

Nevoia de restructurare, de reinstituționalizare este evidentă pentru mulți doctrinari și politicieni africani. Programele elaborate în acest sens cunosc în aplicarea lor diferite etape. Întâi de toate, ele au debutat prin înlăturarea treptată a instituțiilor străine, alienante, impuse de fostele puteri coloniale, au continuat prin remodelarea instituțiilor vechi, autohtone dar depășite, și se desăvârșesc prin crearea altora noi, determinate de cerințele dezvoltării prezente și viitoare. Pe de altă parte, instituționalizarea politică africană nu poate fi înțeleasă

corect dacă se ignoră instituționalizarea religioasă, dacă nu se înțelege influența de care se bucură acest tip de instituții în sfere încă largi ale populației.

Sub aspectul partidelor politice, experiența africană apare, de asemenea, destul de bogată. Africa a moștenit în momentul eliberării un mare număr de partide politice. Dacă avem în vedere că, cu câteva excepții, populația țărilor africane oscilează, în medie, între 4 și 6 milioane de locuitori, iar numărul partidelor politice era în multe țări de 20-30, ne putem imagina și anacronismul acestei situații și caracterul ei dăunător, de frână în calea unității de care aceste state aveau și au atâta nevoie. Nu este de mirare astfel de ce în marea majoritate a acestor țări s-a trecut, în scurt timp, la înlăturarea numărului mare de partide și chiar la adoptarea sistemului cu un singur partid politic. (...)

Dacă la pluralismul etnic, tribal, regional, zonal – moștenire a istoriei africane, dar și a politicii coloniale – se va mai adăuga, menține și întări pluralismul partidelor, vor avea de suferit unitatea națională, angajarea națională, solidaritatea internă. Aș spune că simplificarea sistemului de partide în aceste țări face ca partidele de guvernământ să capete o largă bază socială, să devină partide de masă, cu o ideologie mai bine cristalizată. Numai astfel aceste partide se vor transforma în reale forțe conducătoare ale proceselor revoluționare. (...)

Costin Murgescu:

(...) Analizele au reliefat, pe bună dreptate, elementele comune care caracterizează țările în curs de dezvoltare ca urmare a moștenirii epocii coloniale și a practicilor neocolonialiste actuale. Or, dacă în legătură cu moștenirea colonială analizele pot fi considerate ca satisfăcătoare, în legătură cu modul în care este tratată problema practicilor neocolonialiste ar fi o serie de comentarii de făcut. Am sentimentul că adeseori aceste

Sub semnul prieteniei, solidarității și colaborării frățesti româno-cubaneze

Lumea, 16.09.1973

practici sunt tratate cam declarativ și cam global, fără o identificare de detaliu a lor și a consecințelor specifice pe care le au asupra diferitelor laturi ale dezvoltării economico-sociale și politice a țărilor în curs de dezvoltare. Tendința generală de recuperare capitalistă, la care suntem martori, se manifestă în forme extrem de variate, adeseori subtile, ceea ce implică o analiză corespunzătoare, deoarece numai în felul acesta se poate ajunge la o cunoaștere concretă a ceea ce denumim, de regulă, barierele externe ale lichidării subdezvoltării. Pe de altă parte, diferitele țări industrializate folosesc uneori și forme diferite de implantare în țările în curs de dezvoltare, inclusiv de implantare militară, culturală și ideologică, perpetuând astfel pe arena mondială relațiile de dependență și practica sferelor de influență, cu largi implicații pentru întreaga orientare a țărilor în curs de dezvoltare vizate.

A treia observație. În mod paradoxal, poate, dobândirea sau redobândirea identității naționale de către țările în curs de dezvoltare trece, în momentul de față, prin realizarea a ceea ce se numește în literatura de specialitate „autonomie colectivă”. Autonomia colectivă a țărilor în curs de dezvoltare constituie una din pârgurile eliberării lor din strânsoarea practicilor neocolonialiste, reprezintă o condiție a înfrângerii barierei externe care se opune lichidării subdezvoltării, defrișării căilor de natură să permită fiecărei țări determinarea strategiilor naționale în raport cu interesele, vocația și viziunile politico-sociale proprii. Este evident că înfăptuirea acestor idei pune țărilor în curs de dezvoltare probleme extrem de complexe, cere o activitate perseverentă, răbdătoare, pe termen lung, depășirea unor inevitabile tendințe egocentrice.

Este tot atât de evident că țările care beneficiază de actuala diviziune internațională a muncii nu sunt interesate nici în largirea cooperării economice între țările în curs de dezvoltare, nici în consolidarea frontului lor comun pentru negocierea problemelor legate de edificarea unei noi ordini internaționale, de unde și acuzația că „autonomie colectivă” ar echivala cu un apel la concepte demodate sau la o confruntare autodistructivă între națiuni.

Combaterea argumentată a criticilor imperialiste, preocuparea pentru afirmarea ideii de „autonomie colectivă” în cadrul luptei pentru făurirea unei lumi mai drepte, identificarea atentă a căilor concrete de adâncire a cooperării dintre țările în curs de dezvoltare în toate sferele vieții internaționale au nu numai o mare semnificație teoretică, ci și implicații practice pentru realizarea obiectivelor fixate la Conferința țărilor nealiniat de la Colombo și reluate la cea de la Ciudad de Mexico. Fără realizarea efectivă a cooperării orizontale între țările în curs de dezvoltare, nu se pot crea premisele necesare pentru remodelarea echitabilă a cooperării verticale dintre țările cu niveluri și potențiale disproporționate.

Era socialistă, nr. 3/1978, pp. 22-30

Stana BUZATU

(Feminismul „lumii a treia”)

(...) Paginile de epopee națională în care este înscrisă lupta desfășurată de popoarele din Asia, Africa, America Latină și din alte regiuni de pe glob sunt deschizătoare de nouă istorie. În aceste pagini vor rămâne desigur pildele de eroism ale maselor de oameni ai muncii, bărbați și femei, care împărțind o soartă comună, au luptat umăr la umăr împotriva asupririi străine, până la sacrificiul suprem.

Este revelatoare și pe deplin îndreptățită mențiunea făcută, în acest sens, într-un studiu intitulat semnificativ „La majorité absente”. Definind termenii în care se pot formula în mod real problemele egalității femeii, acest studiu apreciază că: „Este vorba de o problemă dintre cele mai serioase. Departate de a se referi numai la burghezie..., ea privește tot atât de profund femeile din țările în curs de dezvoltare, acele femei care s-au aflat atât de frecvent alături de bărbați în lupta pentru independență. Noi încercăm, astăzi, să rupem farmecul care părea să arunce jumătatea omenirii într-o închisoare ai cărei pereți erau sexul și care o situau la periferia istoriei și progresului”¹.

Tot de aici decurge și acea sursă istorică nouă, deosebită, a feminismului lumii a treia. E sursa extrem de puternică a elanului coerent care va condiționa în mod hotărâtor orientările și programele mișcărilor de eliberare a femeii, corespunzător timpului dramatic trăit, dezastrului moștenit de la politica seculară de spoliere a avuțiilor naționale de către marele capital. De aici acel angajament al mișcărilor feminine din aceste țări care, luptând pentru a răspunde întrebărilor cruciale și tulburătoare puse în tăcerea lor misterioasă de privirile tahitienelor lui Gauguin: de unde venim, cine suntem, încotro mergem? vor căuta răspunsurile în primul rând în profunzimile totalității naționale. Pornind tot din aceleași adâncimi, vor țâșni și gravele întrebări puse la genul „feminin”, menite să răscolească și să reconstituie identitatea condiției femeii. Nu este vorba nici măcar de o succesiune în timp, ci de o simultaneitate. Căci, atât decalajele dintre sexe din care inferioritatea femeii decurge, cât și problemele elementare ale existenței, care asaltează popoarele, se împletesc strâns, se intercondiționează, aducând în prim plan imperativul general invocat de Edgar Faure – „Apprendre à être”. Acest „a învăța să fii”, în lumea a treia, are, desigur, altă rezonanță, ținând seama de condițiile istorice ale acestei lumi, decât în lumea capitalistă dezvoltată, iar modelul lui existențial nu este nici el ușor de găsit nici în teorie și cu atât mai puțin în practică. În orice caz, spiritul de echitate la care se face apel atât de frecvent în revendicările mișcărilor feministe din țările capitaliste dezvoltate, desigur în limitele concepțiilor ideologice și

politice ce le promovează, tonul radical în care se discută și se raportează acest concept la misiunea eliberării femeii, se cuvine interpretat, deopotrivă, și în termenii solidarității față de cauza milioanei de femei din această mare lume, victime ale dominației capitaliste și nu în primul rând al celei masculine. Aceasta constituie condiția primordială ca însuși triumful echității în raporturile dintre sexe să dispună de șanse efective, într-un viitor cât mai apropiat, în țările în care feminismul are meritul de a acționa cu o energie și pasiune stimulate de situația critică și revoluționară proprie unor națiuni întregi.

(...)

Despre unele semnificații ale luptei pentru emanciparea femeii în condițiile universului „Lumii a treia”

Înfățișând unele date care privesc „zestrea” primită din partea colonialismului de către lumea a treia, handicapul istoric moștenit de popoarele acestei lumi, ca și prăpastia care le desparte de civilizația țărilor dezvoltate și pe care neocolonialismul o adâncește în condițiile continuării sub forme și mijloace noi a vechilor practici de dominare, am urmărit să sugerăm care sunt și șansele emancipării femeii în această lume. Căci criteriul indicat de Fourier și atât de frecvent menționat astăzi în dezbaterile problemelor condiției feminine, valabil în esența sa, este raportarea problemei la gradul de civilizație al societății în care femeile trăiesc. Prin aceasta nu vrem de fel să ignorăm ori să eludăm existența discriminărilor pe sexe în această lume, nici gravitatea problemelor pe care le ridică lupta pentru emanciparea femeii în raport cu bărbatul, cu atât mai mult cu cât sub raport numeric, după cum am precizat, aici trăiește majoritatea femeilor lumii. Este de asemenea nevoie să precizăm și de această dată că, în expresia de diversitate a condițiilor existente de la o țară la alta, noi includem indiscutabil și acele coordonate esențiale ale ierarhiilor sociale și de clasă din interiorul fiecărei societăți, în virtutea cărora fiecare femeie nu se identifică sub raportul condiției sale cu toate femeile, după cum nici fiecare bărbat nu se identifică cu toți bărbații. Discernământul ideologic și politic, necesitatea diferențierilor sunt extrem de importante și în cercetarea universului lumii a treia. O analiză științifică concret-istorică nu poate să nu oglindească aici dificultățile enorme decurgând din:

a) Diversitatea structurilor economice și sociale, a particularităților istorico-naționale specifice, a forțelor sociale, partidelor și organizațiilor politice, a modului de organizare și de acțiune a statului, a altor componente suprastructurale;

b) Labilitatea care caracterizează termenul de societăți de tranziție, termen folosit tot mai mult pentru a sugera structurile încă necristalizate ale relațiilor economico-sociale din aceste țări. (...)

Dacă în genere asemenea complicații nu pot fi neglijate în studierea științifică a progresului social din această parte a lumii, cu atât mai mult ele trebuie luate în considerație pe planul analizei condiției femeii, problematicei generale și specifice a luptei pentru emanciparea sa, avându-se în vedere că la toate cele de mai sus se mai adaugă *exploatarea cumulată de femeie și pe criterii de sex*. Și dacă, în genere, studiile din domeniul științelor sociale, așa cum am arătat, sunt încă departe de a se fi ridicat la nivelul pe care realitățile sociale ale condiției femeii îl impun, dacă adesea termenii în care se vorbește despre condiția femeii, atunci când nu se ignoră datele elementare ale „problemei feminine”, ajung totuși să deformeze adevărul realităților ori să le expedieze în termeni cvasi-generalii, cu atât mai mult pentru universul condiției femeii din această a treia lume constatarea are o imensă importanță. Este un adevăr frecvent recunoscut de cercetători, de documentele internaționale, inclusiv de cele adoptate de ONU.

În efortul de renaștere a națiunilor care și-au înscris în aceste decenii numele de sine-stătător pe harta statelor lumii și care luptă pentru ca acest nume de sine-stătător să aibă și acoperirea cuvenită în circuitul internațional al valorilor materiale și spirituale se plasează și efortul de reconstituire și construire a istoriei reale a femeilor lumii a treia. O istorie cu datele ei generale și specifice. Important este faptul că interferențele dintre structurile sociale pe sexe cu cele ale stratificării de clasă, aici, pentru covârșitoarea parte a femeilor, se cumulează cu acele remanente arhaice și decalaje datorate îndelungatei dominații străine, imperialiste. Ca atare, semnificațiile pe care le vom consemna în paginile de față vor porni de la tripla discriminare: de clasă, națională și de sex (= colonialistă și neocolonialistă). Așadar, oricâtă înțelege am manifesta pentru tentația feminismului radical de a exprima condiția de asuprire a femeii de către bărbat în termenii de „asuprire colonială”, de „colonialism masculin” etc., datele problemei pentru milioanele de femei din aceste țări pun, odată în plus, în lumină, fragilitatea unor asemenea termeni, mai degrabă metaforici. Pentru covârșitoarea masă a femeilor din această lume, colonialismul a însemnat împărțirea în egală măsură, de către milioanele de bărbați și femei exploatați și asupriți ai unei sorți comune. Această condiție, departe de a fi ușurată, a agravat infinit mai mult stările de discriminare a femeilor caracterizate, pe drept cuvânt, prin trista și paradoxala metaforă „majoritatea absentă”.

În același mod se prezintă lucrurile și cu unele asocieri abuzive pe care radicalismul feminist din țările capitaliste dezvoltate le fac între condiția de discriminare a femeii pe criterii de rasă și pe criterii de sex, preluând unele experiențe ale feminismului incipient în circumstanțele istorice specifice, în mod expres SUA. Dacă este adevărat că la baza ambelor tipuri de discriminare se invocă argumente biologice „naturale”, respectiv culoarea și sexul, și că din

acest punct de vedere expresia „sexism” ar părea îndreptățită, nu-i mai puțin adevărat că în spatele acestor argumente acționează obiectiv interesele și ideologia imperialismului. Aceleași interese legitimează cu argumente situațiile diferite ale asupririi pe criterii de rasă și, respectiv, de sex, iar cumulara lor are o altă rezonanță socială și umană în diferite țări. Dacă rasismul și „sexismul” sunt în aceeași măsură proprii capitalismului, deopotrivă generate și întreținute de el, dacă ambele discriminări acuză sistemul, realitățile existente, rasismul și „sexismul” nu sunt identice, ci tendințele complementare dar distincte ale unuia și aceluiași sistem social. Complementaritatea lor nu exclude deci diferența, ci o implică. Pentru a ilustra afirmația, vom menționa că în Republica Sud-Africană, de pildă, prin restricțiile impuse în zonele rurale, o femeie africană care se căsătorește pierde dreptul de reședință în districtul său de origine fără a obține însă dreptul corespunzător în districtul unde se află soțul său. În aceeași țară, soții care muncesc, în calitate de servitori de regulă, nu pot conviețui acolo unde sunt ambii angajați. Tot aici femeile africane sunt discriminate în materie de salarizare, atât în raport cu bărbații africani, cât și cu femeile albe care depun aceeași muncă. Seria unor asemenea mărturii ar putea continua. Ceea ce ne interesează este tocmai măsura diferită a discriminării femeii, în primul rând în funcție de condițiile rasiale, și în al doilea rând în funcție de sex, diferența pe care o prezintă în legătură cu aceasta înțelesul celor două noțiuni caracterizante ale discriminării – rasismul și sexismul.

În ce privește disparitățile din planul ierarhiei structurilor sociale care hotărăsc distanțele dintre condiția femeii din marea masă a săracilor și cea a femeii din păturile bogate, diversitatea lumii a treia, atât de vastă ca întindere, atât de originală în părțile ei componente, atât e „nemodernă” în sensul tradițional al cuvântului și atât de rezistentă față de tiraniile „modernizării”², să ne limităm de asemenea doar la câteva aspecte ilustrative.

După estimările Băncii mondiale din 1969, 415 milioane de persoane (circa 40% din populația totală a Asiei) – cu excepția Chinei și a altor economii cu planificare centralizată – trăiau în condiții de sărăcie absolută și circa 355 milioane (85%) din acestea se aflau în zonele rurale.

În Asia producția alimentară rămâne îndeosebi tributară variațiunilor climaterice. O recoltă proastă antrenează după sine creșteri foarte mari ale prețurilor – înainte de toate al orezului și al altor alimente de bază – care lezează imens familiile sărace nevoite să consacre achiziționării de cereale o mare parte din veniturile lor. Astfel, în Filipine orezul „înghite” aproximativ 30% din venitul unei familii sărace, în timp ce această proporție reprezintă numai 15% în cazul unei familii cu venit mediu. Aceasta înseamnă că populația săracă trebuie să reducă din consumul de orez, și așa insuficient. De aici seria unor fenomene catastrofale de subalimentație, rezistența scăzută la bolile infecțioase și parazitare,

nivelul ridicat al morbidității și mortalității, cu deosebire cea infantilă etc.

Tot în acest context sunt de reținut și stările de lucruri aparent paradoxale care lezează de asemenea o imensă masă a populației sărace. Astfel, obținerea în anumite regiuni a unei recolte foarte bune este însoțită de o asemenea scădere a prețurilor la produsele alimentare, încât țăranul ajunge să nu mai fie interesat să producă tot atât sau mai mult, în sezonul următor.

Inegalitățile în planul veniturilor sunt strâns legate de repartiția inegală a pământului. În anul 1970, în India 4% din ferme dețineau 31% din pământ; în Filipine la 5% din ferme le reveneau 34% din pământ; în Pakistan 11% din ferme dețineau 43% din suprafețele agricole... La celălalt capăt al ierarhiei: 55% din țăranii Bangladeshului cultivau numai 24% din pământ, iar în India, la o pondere de 51%, gospodăriilor țărănești le corespundea numai 9% din suprafața arabilă.³

Iată, așadar, câteva din crâmpiele din vastul dar sumbrul tablou al lumii a treia care ilustrează și argumentează considerațiile noastre. Iată, așadar, și necesitatea unei analize care să nu ocolească cifrele, oricât de neiertătoare cu adevărații vinovați, și oricât de îngrijorătoare pentru nevinovați, nici în evaluarea situațiilor de fapt și, cu atât mai mult, nici în ce privește reconstrucția acestor societăți.

Din aceste cifre se degajă un avertisment care se referă la spiritul de rigoare și obiectivitate științifică, chemat să contribuie și la înțelegerea exactă a realităților condiției femeii, cuprinsă în multitudinea determinărilor sociale. Și totuși, fundalul proceselor determinante pentru condiția covârșitoare majorității a femeilor din lumea a treia îl constituie înseși contradicțiile capitalismului, relațiile de inechitate pe care marele capital le ridică ca o imensă stavilă în calea progresului „majorității absente”, adică 2/3 din populația feminină a omenirii. (...)

Valoarea emancipatoare a muncii și cadrul specific real al acesteia în istoria contemporană a „lumii a treia”

(...) În perspectiva depășirii subdezvoltării, a trecerii decisive a lumii a treia pe calea afirmării unei economii moderne, o serie de premise de la care am pornit în capitolele anterioare vor putea deveni valabile. Aceasta este și perspectiva în care, exprimându-ne în termenii lui Engels, va deveni posibilă „intrarea sexului feminin în marea industrie”, condiție pentru obținerea „independenței economice a femeii”. Spuneam limitativ „o serie de premise” pentru că, după cum ne arată înseși experiențele de până acum, opțiunile covârșitoare părți a statelor din această lume nu întrevăd preluarea modelelor profilate de drumul țărilor capitaliste dezvoltate. În consecință, „parțialitatea” premiselor privește, între altele, evitarea repetării lecției oferită de aceste modele, evitarea anomaliilor generate de acest tip de dezvoltare în rândul cărora se situează și

problematica raporturilor de inegalitate dintre sexe, condiția de discriminare a femeii.

Deocamdată însă, dincolo de ceea ce numim „parțialitatea premiselor”, dincolo de perspectiva diverselor opțiuni, condiția covârșitoarei părți a femeilor din această lume moștenește, pe tărâmul muncii, un prezent care se modifică greu. Deocamdată, prezentul este cel al ocupării prioritare și cvasigenerale a femeii în agricultură. Care sunt datele istorice reale ale emancipării femeii în acest prezent? Cum se profilează problematica specifică a femeii și care sunt aspectele care marchează discriminarea sa în acest prezent? Precizăm că „specificul” discriminării pe sexe, în lumea a treia, privește un miliard de femei care trăiesc în mediul rural și că aproximativ jumătate din acestea efectuează o muncă remunerată în agricultură.

În Africa, de pildă, cea mai mare parte din femei se consacră unei agriculturi numită de „subzistență”.

La periferia progresului tehnologic. Nu vom pleda pentru lucruri evidente. Este evident, de pildă, că nu se poate vorbi despre funcția emancipativă a muncii într-o lume în tranziție în care schimbările tehnologice au un rol important fără a reflecta datele problemei sub acest aspect. În mod cert, condițiile rezervate femeilor din mediul rural sunt și cele ale bărbaților, ale familiilor țărănești în ansamblu. În mod cert, fiecare pas spre modernizarea agriculturii, spre introducerea progresului tehnic și tehnologic are consecințe favorabile asupra muncii și vieții întregii populații. Cu toate acestea, studii, fie ele și incomplete, vin să certifice de pe acum discrepante între sexe chiar și în condițiile celui mai modest progres, îndreptățind constatarea că femeile se situează la periferia progresului tehnologic. Distanțele dintre nivelurile atinse de tehnologiile proprii muncii bărbaților și, respectiv, a femeilor tind chiar să se mărească.

Referindu-ne la distanțele care despart, de pildă, „agricultura de subzistență” de „marea agricultură”, se constată că tot ceea ce ține de modernizare – începând cu îngrășămintele, ameliorarea soiurilor diferitelor culturi și până la mașinile agricole – este îndreptat în modul cel mai firesc spre sectoarele ale căror produse sunt destinate pieței, schimbului de mărfuri. Spunem firesc, întrucât atunci când analizăm factorii obiectivi, economici, care concură la încurajarea modernizării producției, trebuie să ținem seama de ei, în mod necesar, ca factori prioritari care pot contribui la diminuarea filelor „marelui dosar” al subdezvoltării. Fenomenul în cauză se înscrie printre cerințele obiective de ordin economic, dat fiind că o producție bazată pe diviziunea muncii se soldează cu rezultate evident superioare față de aceea în care fiecare produce „din toate câte puțin” pentru a satisface nevoile familiei. Numai că aceste priorități și aceste cerințe obiective, justificate, vor fi însoțite, în condițiile existente, de procese care fac să crească starea de inferioritate și de dependență a femeii față de bărbat. Este aici un aspect dintre cele mai generale și mai prezente în dialectica contradicțiilor cu care se

confruntă femeia în planul funcției emancipatoare a muncii și care obligă pe cel ce urmărește dezvoltarea adevărului să treacă dincolo de globalitatea proceselor muncii, a tehnicii și tehnologiilor, pentru a putea astfel să indice specificitatea condiției femeii în aceste procese.

Promovarea unor tehnologii moderne, ca o necesitate pentru această lume, are desigur consecințe favorabile asupra agriculturii, economiei în genere, fapt ce explică și eforturile tinerelor state îndreptate în acest sens. În agricultură, unde lucrează majoritatea femeilor, ele având ponderea cea mai mare în forța de muncă agricolă, asemenea eforturi deschid porțile ocupării unor locuri de muncă și pentru femei. Diversificarea producției, cu respectivele efecte pozitive, este însoțită și de apariția unor situații negative care ne indică, de asemenea, în ce măsură condițiile de muncă grele pentru femei se mențin și că ele rămân la periferia progresului tehnic.

Ori de câte ori se face un pas înainte pentru depășirea enormelor dificultăți cu care se confruntă popoarele din aceste zone ale lumii, a lipsei de mijloace materiale, se pare că prioritățile revin muncii masculine. (...)

Considerația este de înțeles dacă avem în vedere, de pildă, că formarea profesională în vederea unei munci calificate presupune, în lumea a treia, confruntarea cu necesități strict elementare, cu lupta pentru cucerirea puținței de a citi și de a scrie, cu analfabetismul. Se confirmă, astfel, încă o dată importanța interdependenței laturilor și aspectelor care alcătuiesc condiția istorică a femeii. (...) Analfabetismul – această infirmitate a condiției umane și a progresului social în secolul nostru – după cum ne arată datele statistice oficiale – este o realitate alarmantă pentru condiția umană din această lume, iar pentru condiția femeii și mai mult.

Geografia ignoranței se suprapune cu „geografia foamei”⁴, a mizeriei, conturând gravele probleme cu care se confruntă viața și munca a milioane de femei din țările subdezvoltate, unde „socul viitorului” despre care se vorbește astăzi cu tot mai multă insistență rezultă din moștenirea persistentă și grea lăsată de istoria exploatarei și jafului colonial, agravat de practicile neocolonialiste. (...) Printre cauzele indicate de asemenea studii în ce privește decalajele între sexe în materie de pregătire profesională și, respectiv, persistența majorității feminine în populația analfabetă, reținem:

- Lipsa localurilor, a materialelor școlare, a personalului necesar pentru predarea cunoștințelor;

- Costul ridicat al învățământului chiar și în țările în care în principiu învățământul este gratuit;

- Valorizarea dintr-o perspectivă „sexistă” a însuși factorului educației-învățământ, în temeiul unor criterii în prealabil stabilite și aplicate discriminatoriu prin atribuirea unor funcții recunoscute special fetelor tinere, viitoare femei adulte etc.

În acest context, dificultățile pe care le întâmpină țările subdezvoltate, incapacitatea lor de a cheltui atât cât e necesar pentru ca să se poată asigura învățământul pentru toți copiii se răsfrâng de regulă în accentuarea discriminării pe sexe, diminuarea ponderii fetelor în învățământ, însoțind aproape peste tot existența unor asemenea dificultăți. În zonele rurale, cu deosebire, puține sunt tinerele care, ajungând totuși să frecventeze școala, reușesc să-și termine primul ciclu al învățământului. Este din nou cazul să atragem atenția asupra importanței cunoașterii interdependenței fenomenelor, a proceselor, căci ceea ce uneori se trece doar pe seama „tradițiilor” și a „mentalităților” trebuie privit prin prisma unor procese obiective, concret-istorice ale dezvoltării, în care asemenea coordonate de ordin suprastructural își află sursa și longevitatea. Astfel, multe din tinerele care nu termină școala se căsătoresc foarte devreme. Acesta nu este însă un fenomen demografic în sine, izolat, aparținând numai „tradiției”. Fenomenul menționat și extrem de trainic corespunde practicii, considerată normală, după care fetele trebuie să înceapă munca în gospodărie încă de la vârsta de șase ani. Ele sunt acelea care se ocupă de frații și surorile mai mici, care „învață” – sarcină care ar trebui să le revină mai târziu – inclusiv căratul apei, al lemnelor etc. și tot ceea ce urmează să facă din plin, devenind adulte. Și aici educația, în sensul învățării rolurilor încă din copilărie, are forme caracteristice, specifice. Pe acest fond se desfășoară procesele formării profesionale și tehnice a tinerelor fete și, tocmai de aceea, decalajele pe sexe nu mai pot surprinde nici măcar în cazul unor sisteme de învățământ recente, inițiate cu mari eforturi în aceste state.

Pe acest fond putem analiza și contradicțiile generate de structurile profesiilor rezervate activității profesionale a femeilor prin programe inițiate pentru a stimula participarea femeilor la dezvoltarea economico-socială.

Sursele în cauză indică, de pildă, că până în prezent programele lansate în acest domeniu vin să ateste valorizarea în continuare a rolului tradițional al femeii, căreia îi sunt destinate cu precădere cursuri de croitorie, bucătărie, broderie și de alte activități casnice, respectiv tot ceea ce corespunde în bună parte economiei „de subzistență”, activităților nerentabile pe piața muncii. Desigur, aici s-ar putea deschide un întreg capitol al problemelor privind raționalitatea sau iraționalitatea unei asemenea situații. Fără îndoială, este corect să se scoată în evidență raționalitatea unor aspecte la care răspund programele în discuție în special în legătură cu prezervarea „economiei familiale” – igiena, puericultura, pregătirea mai bună și mai rațională a alimentelor etc. Toate aceste elemente sunt indispensabile modernizării societăților respective și au o înrăurire favorabilă în cele din urmă (în anumite limite) chiar asupra condiției sociale a femeii. Remarca este cu atât mai necesară dacă se are în vedere faptul că, în ultimă instanță, carențele mari în această privință pot agrava

și mai mult sărăcia, foametea, bolile din aceste țări, cu tot cortegiul stărilor de lucruri proprii subdezvoltării. Indiscutabil, trebuie reținută o asemenea remarcă. Dar, *dincolo de anumite limite*, un asemenea sistem de „orientare și formare profesională” se întoarce împotriva eforturilor, atât pentru depășirea subdezvoltării, cât și pentru emanciparea femeii, pentru aducerea acestor națiuni în pas cu cerințele progresului social. *Dincolo de anumite limite* se proiectează tocmai obstacolele unei integrări eficiente, economice și sociale a femeilor în programele de dezvoltare ale propriilor națiuni, obstacole puse în calea valorificării potențialului lor de creație socială, menite să reducă ritmurile și amplexarea emancipării lor. Cu alte cuvinte, atari caracteristici ale muncii destinate femeilor, nivelurile de instrucție și de educație corespunzătoare unor decalaje pe sexe atrag după sine consecințe negative și în ce privește reducerea ritmurilor și amplexării emancipării generale, care, la rândul ei, printr-un cerc vicios, întreține tradiționala inegalitate a sexelor. Este încă un prilej de a semnala judicioasa pledoarie a numeroși strategii ai dezvoltării pentru fundamentarea unor strategii rurale echilibrate, care să pornească de la un ansamblu de indicatori sociali priviți în interdependența lor și într-o largă perspectivă istorică, inclusiv în ce privește structurile pe sexe ale profesiunilor populației din aceste zone.

Familia în cercul vicios al condițiilor care definesc „condiția femeii”

(...) Despre demografie se vorbește mult astăzi; adesea termenul de „dezechilibre demografice” este folosit în mod unilateral și abstract, parcă pentru a se interveni ordinea reală a faptelor, cauza cu efectul. Considerațiile de principiu referitoare la „politicile demografice” se impun cu atât mai mult cu cât, în mod obiectiv, datele demografice diferă mult nu numai de la o zonă geografică la alta, dar chiar și în cadrul uneia și aceleiași zone, de la o țară la alta. (...) În consecință, multe dintre considerațiile făcute în paginile anterioare și referitoare la „maternitatea conștientă”, la „libera alegere”, la vasta problematică a „eliberării sexuale”, pe drept cuvânt incluse în dezbaterile contemporane, pentru covârșitoarea majoritate a femeilor din aceste zone nu au aproape nici un sens. Sensurile pe care noi le-am consemnat la locul respectiv, manifestând toată receptivitatea față de implicațiile social-umane ale aspectelor analizate și argumentând, pe această cale, necesitatea de a fi integrate în demersul științific și consecvent umanist al marxismului sunt anulate aici, ca neavenite, de înseși structurile economico-sociale, culturale din care se țese continuu condiția femeii de subalternă în familie. Aici tributul plătit ignoranței și măsurat în datele statistice ale analfabetismului, de pildă, se încarcă din imposibilitatea femeii de a munci în afara casei sau, în cazurile cele mai obișnuite, din privațiune și surmenaj, din indigență și boli, din nașterile a căror frecvență face ca maternitatea să acopere aproape întreaga viață activă a femeii. Nu există sursă de specialitate care să nu indice

mărturii revelatoare ale greului tribut plătit de femeie înapoierii mediului social în care trăiește. Longevitatea este în medie mult mai scăzută pentru întreaga populație din aceste zone în raport cu restul lumii, dar și în interiorul acestor zone media de viață a femeii este mult inferioară celei a bărbatului.

Aici, toate contradicțiile proprii condiției sociale, umane a femeilor care trăiesc și muncesc în zonele rurale se întâlnesc într-un adevărat cerc vicios. Productivitatea feminină în agricultură este slabă, pentru că țărancă nu dispune de o formație profesională, de mijloace de muncă moderne, iar munca sa este epuizantă. În condițiile unei munci epuizante, în cadrul unei economii de subzistență, sau al unor ramuri moderne – ea va cumula, indiscutabil mai greu, și munca pentru îngrijirea și creșterea copiilor, ansamblul sarcinilor gospodărești. Aici și revendicarea valorii muncii casnice, pe care am avut prilejul să o analizăm, are cu totul altă rezonanță pentru că are alte dimensiuni, altă greutate.

„În lumea întreagă, femeile au zile de muncă mult mai lungi decât bărbatul – subliniază Richard Fogley – dar acest fapt prezintă o acuitate cu totul deosebită în cazul țăranilor din țările în curs de dezvoltare, care muncesc în condiții penibile, folosindu-se exclusiv de forța lor musculară, fără a beneficia de inovațiile tehnice și de cele ale progresului științific”. În Columbia, femeile pregătesc de câte cinci ori pe zi masa și parcurg lungi distanțe pentru a o duce bărbatului la câmp.⁵

În cumularea muncii din cadrul familiei cu cea din afara familiei intră, de pildă, și corvoada apei, aceasta fiind adusă de femeie de la lungi distanțe și purtând adesea un copil în spate, adunatul și căratul lemnului pentru pregătirea mesei familiei la o vatra situată adesea sub imensul „acoperiș” al cerului. Aceștia sunt termenii reali ai cumulării „muncii casnice cu cea extracasnică” de către femeia mamă, țărancă, gospodină etc. Ei ar trebui completați cu date despre bugetele de timp ale țăranii-mamă și gospodine, date ce ar spune enorm despre spolierea resurselor umane ale popoarelor respective, a resurselor personalității femeii, despre cercul vicios al subdezvoltării.

Note:

¹ *La majorité absente. La femme*, 1975, Food and Agriculture Organization of the United Nations, p. 1.

² Sugata Dasgupta (India), „Științele sociale și societatea viitorului”, în *Viitorul comun al oamenilor*, București, Editura politică, 1976, p. 60.

³ Cf. *Problèmes économiques*, nr. 1527, 15 iunie 1977, p. 15.

⁴ Titlul cunoscutei cărți a lui Josué de Castro – un adevărat manifest de demascare a unor realități anacronice, un manifest care se cere permanent actualizat în conștiința forțelor progresului din zilele noastre.

⁵ Richard Fogley, *Easing the Burden of Rural Women*, Les carnets de l'enfance (cf. „Femmes au travail”, nr. 3/1977, p. 10).

(din Stana Buzatu, *Condiția femeii: dimensiune a progresului contemporan*, Editura Politică, 1979, pp. 325-357)

Vasile SECĂREȘ

Contradicțiile vieții internaționale în etapa actuală

Sub impactul transformărilor revoluționare, sociale și naționale, al revoluției științifice și tehnice, al schimbărilor produse în raportul de forțe în lume, vechiul sistem internațional a intrat, în momentul de față, într-o criză profundă. Suntem martorii modificărilor, adesea ai convulsiilor structurilor economice create de imperialism, ai dezintegrării cadrului politic și de securitate bipolar și ai apariției unor noi centre de putere; ai dereglării mecanismelor de soluționare a problemelor mondiale, bazate pe rolul marilor puteri și pe recurgerea la forță. Devine din ce în ce mai clar că vechea ordine internațională a încetat să mai corespundă stadiului atins în dezvoltarea societății, că posibilitățile sale s-au epuizat. Pe drept cuvânt, în Programul partidului se apreciază că epoca noastră este „epoca lichidării dominației imperialiste, colonialiste și neocolonialiste, a așezării relațiilor dintre state și națiuni pe principii noi, de egalitate și respect al independenței și suveranității naționale”. Evoluțiile din ultimul timp demonstrează, în mod limpede, că ne aflăm, în prezent, într-o perioadă de restructurare a raporturilor social-economice, politice, militare internaționale, de reaşezare a raportului de forțe, de realizare a unui nou echilibru mondial între diferite state și grupări de state, ca reazem al unei noi ordini în lume, care să înlocuiască vechea ordine bazată pe inegalitate și asuprire imperialistă și colonialistă. Raporturile politice mondiale sunt marcate deci în actuala etapă de o confruntare în legătură cu natura și caracterul ordinii internaționale, de confruntarea între două tendințe diametral opuse. Așa cum se arată în raportul prezentat la Conferința Națională a partidului, se manifestă, „pe de o parte, politica imperialistă, de forță și dictat, de amestec în treburile altor state, de menținere și împărțire a sferelor de influență, de înarmare, care duce la creșterea pericolului unor războaie, inclusiv al unui război mondial. Pe de altă parte, se dezvoltă cu putere tendința spre lichidarea politicii imperialiste, colonialiste, a sferelor de influență, de amestec în treburile interne, tendința de instaurare a unor relații noi între state, bazate pe egalitate, pe respectul independenței și suveranității, pe neamestec în treburile interne, tendința de lichidare a politicii de forță și dictat, de asigurare a dreptului fiecărui popor la dezvoltare liberă, independentă, așa cum dorește, fără nici un amestec din afară”. Apare mai mult decât evidentă complexitatea diferențierilor, a opozițiilor, a ciocnirilor și, corelativ, a conjuncțiilor de interese, a apropiierilor sau a grupărilor în contextul cărora se afirmă cele două tendințe. Evoluția actuală materializează manifestarea unei varietăți de contradicții pe arena mondială.

Determinări de clasă și naționale

După cum este știut, studiile marxiste au utilizat mult timp un model al contradicțiilor și, în general, al raporturilor politice dintre state care presupunea reducerea acestora la antagonismele și la relațiile cu caracter de clasă. Analiza opera deci cu o singură variabilă, care acoperea doar factorii de clasă, simplificând în mod nejustificat geneza politicii mondiale și nesocotind, pe de altă parte, caracterul său specific. Ca o consecință, s-a considerat, de exemplu, multă vreme că eliminarea contradicțiilor dintre clase trebuie să antreneze, prin însuși acest fapt, dispariția antagonismelor și a conflictelor dintre națiuni și state. O asemenea perspectivă a dus, de altfel, la caracterizarea necorespunzătoare sau eronată a unei serii întregi de fenomene și procese de cea mai mare însemnătate ale epocii contemporane. Prima subliniere care ar trebui făcută în acest context privește însăși semnificația „factorilor de clasă” pentru analiza contradicțiilor ce se manifestă astăzi în lume. În mod concret, avem în vedere specificitatea manifestării intereselor, a raporturilor și a luptei de clasă pe arena mondială. Dacă ne situăm în planul determinărilor structurale ale acestui nivel, relațiile internaționale apar, înainte de toate, ca relații între națiuni și state. Statul național este unitatea de bază a vieții internaționale, iar manifestările sale sunt esențiale pentru fixarea caracteristicilor acestui perimetru de raporturi social-economice, politice, militare etc. Desigur, nu vom trece cu vederea caracterul de clasă al acțiunilor statelor „în exterior”, al relațiilor ce se stabilesc între ele. Contradicțiile din viața internațională vor reflecta, și ele, repartitia și influența forțelor de clasă, așa cum se întâmplă și în prezent. Cu toate acestea, mai ales pe arena mondială, statul național este departe de a fi, pur și simplu, un „alt nume” pentru „clasă” (chiar dacă ne referim la clase conducătoare în stat). El exprimă o realitate distinctă, a cărei întemeiere nu se reduce la datele de clasă, ci presupune elemente complexe, de ordin social-economic, politic, cultural, psihologic și, în mod deosebit, legate de manifestarea națiunii ca formă specifică de comunitate umană. Concluzia pe care am putea să o tragem se referă, pe de o parte, la faptul că factorii de clasă, relațiile de clasă acționează, în esență, în mod mediat, în viața internațională, prin intermediul activității statelor și al relațiilor dintre națiuni și state, în mod inevitabil, contradicțiile cu caracter de clasă manifestate la nivelul vieții politice mondiale nu vor fi identice cu cele dintre clase în interiorul unei societăți (națiuni). Pe de altă parte, apare, credem, limpede că luptele de clasă și luptele naționale sunt inseparabile. În mod deosebit, cum vom avea prilejul să evidențiem și în continuare, este necesar ca dialectica luptei de clasă pe plan internațional să fie analizată în legătură nemijlocită cu mecanismele și cu consecințele dezvoltării inegale a națiunilor și a statelor.

O altă subliniere, pregătită nemijlocit de considerațiile de mai sus, se referă la faptul că viața politică mondială nu poate fi înțeleasă în mod adecvat și adesea nu poate fi înțeleasă deloc dacă recurgem exclusiv

la factorii de clasă, a căror importanță nu poate fi, desigur, subapreciată. Manifestarea națiunilor, a statelor naționale ca unități fundamentale ale vieții internaționale are, după părerea mea, două consecințe extrem de importante în perspectiva analizei noastre. Pe de o parte, este vorba de faptul că politicile externe, deși prezintă, așa cum spuneam, reale și evidente conotații de clasă, au ca punct de plecare interesele naționale, așa cum sunt ele definite de scopurile pe care puterea de stat urmărește să le promoveze în exterior. Iar formularea și materializarea acestor interese și scopuri se realizează în cadrul unei determinări complexe, al acțiunii unor factori diverși, exprimând totalitatea condițiilor existenței și ale dezvoltării de sine stătătoare a națiunilor în cauză, a problemelor pe care le presupune sau cu care se confruntă această dezvoltare într-o anumită etapă, ansamblul trăsăturilor specifice ale cadrului național, al atributelor de ordin social-economic, politic, militar, ideologic, cultural rezultate în procesul evoluției istorice a statului.

În consecință, și contradicțiile vieții internaționale se vor dezvolta – și trebuie, cred, analizate – în legătură cu diferențele, opoziția și chiar antagonismele specifice problematicei conturate de afirmarea valorilor și a determinărilor esențiale ale națiunii și ale statului său: constituirea, menținerea și consolidarea statului național; asigurarea reală și multilaterală a independenței și a suveranității sale; materializarea intereselor și a obiectivelor proprii de dezvoltare economică și politică și manifestarea capacității sale de a adopta o anumită politică internă și externă, de a participa la interacțiunile internaționale și de a influența mediul în care acționează. Nu este greu de văzut, de exemplu, că transformările sociale și politice contemporane se suprapun unor mișcări cu o puternică amprentă națională și, ca urmare, toate aspectele ținând de autodeterminarea națiunilor sunt intens politizate, dobândind o pondere majoră în definirea contradicțiilor lumii noastre. După cum apare limpede că o serie de contradicții generate de anumite realități teritoriale sau naționale, de interesele economice rezultate din dezvoltarea diferențiată a statelor sau de anumite țeluri asociate evoluției în planul puterii statului național depășesc adesea „frontierele” de clasă.

Pe de altă parte, este ușor de văzut că trăsăturile structurale ale relațiilor dintre națiuni și state creează o bază amplă pentru apariția unor „laturi și tendințe contradictorii”. În mod evident, contradicțiile ce se dezvoltă în contextul distribuției bogăției și a puterii în lume – deci contradicții fundamentale pentru viața internațională – nu pot fi reduse la raporturi, la contradicții cu caracter de clasă. Mai mult, așa cum arată realitățile, în acest cadru se pot manifesta contradicții puternice între state aparținând aceluiași sistem social. Descrierea lor reclamă, de aceea, luarea în considerare a unor variabile-cheie privitoare la trăsăturile actualei structuri internaționale în domeniul repartitiei inechitabile a bogăției pe plan mondial, al efectelor unei anumite diviziuni a muncii în lume, al decalajelor și relațiilor asimetrice dintre țările bogate și cele sărace, ca și în domeniul „repartiției” inegalitare și

ierarhice a pozițiilor de putere, a resurselor, atributelor și intereselor politice, militaro-strategice, economice.

O precizare, de asemenea, necesară, după părerea mea, ar fi aceea că prin determinarea complexă a contradicțiilor existente pe plan mondial trebuie să înțelegem nu numai implicarea unor variabile multiple, ci și interferența și mixarea factorilor respectivi. Cu alte cuvinte, în viața internațională se manifestă nu contradicții pure (de clasă, cu caracter național, de putere etc.), ci contradicții cu o bază mixtă. În apariția și dezvoltarea lor intervin, în proporții variate, o serie de factori cu caracter de clasă, factori legați de manifestarea determinărilor esențiale ale națiunii, de pozițiile și relațiile definite în planul dezvoltării, de raporturile de putere proprii ordinii mondiale. În contextul diferențelor, al inegalităților și, în general, al relațiilor existente astăzi în lume, influența integrată, dar asimetrică a acestor variabile va contura lanțuri multiple de opoziție, de coexistență contradictorie, cu un grad mai mare sau mai mic de coerență și individualitate. Pe aceeași bază se realizează, totodată, intersectarea și împletirea tipurilor respective de contradicții.

Complexitatea și varietatea contradicțiilor lumii contemporane

Apare, așadar, limpede că dinamica vieții internaționale nu implică o singură categorie de contradicții și, corelativ, de convergențe: laturile și tendințele, forțele care se opun sau se conjugă sunt diverse, iar înfruntările și alinierea lor se caracterizează prin complexitate și varietate. Mai mult, liniile „de front” și „tranșeele” acestor confruntări, departe de a urma trasee distincte și/sau paralele, se intersectează, se întrepătrund de o manieră evidentă. Este necesar să subliniem, în acest sens, importanța deosebită a perspectivei antidogmatice, profund creatoare introdusă de Partidul Comunist Român, de secretarul său general, în studierea contradicțiilor vieții internaționale, semnificația majoră a rezultatelor teoretice obținute pe acest plan. Încă în anii '70, în analizele secretarului general al partidului, tovarășul Nicolae Ceaușescu, tabloul confruntărilor actuale apărea într-o lumină cu totul nouă: alături de contradicțiile cu caracter de clasă, erau menționate contradicțiile dintre țările imperialiste și țările subjugate, dintre imperialism și țările în curs de dezvoltare, precum și alte contradicții dintre diferite state și grupări de state. În expunerea sa la plenara largită a C.C. al P.C.R. din iunie 1982, secretarul general al partidului a formulat o teză a cărei semnificație teoretică se impune de la sine. Avem în vedere aprecierea că istoria omenirii este istoria luptelor de clasă și, concomitent, istoria luptelor pentru apărarea ființei proprii sau pentru eliberare națională și dezvoltare de sine stătătoare, împotriva dominației străine. Această subliniere vorbește, cred, în mod limpede despre determinarea raporturilor politice mondiale ca interacțiune dialectică a contradicțiilor generate de interesele de clasă și contradicțiilor generate

de interesele și pozițiile reciproce ale națiunilor și statelor.

Situându-ne într-un asemenea cadru teoretic, putem spune că viața internațională contemporană se caracterizează prin existența a numeroase și variate contradicții. Este vorba, în primul rând, de contradicții structurale sau constitutive care definesc raporturile fundamentale, esențiale pentru dinamica vieții internaționale în epoca noastră: contradicția între capitalism și socialism; contradicția între țările dezvoltate și cele în curs de dezvoltare, între țările bogate și țările sărace; contradicția creată de structura asimetrică și ierarhică a puterii, de relațiile de dominație și dependență. Alături de acestea și în strânsă legătură cu ele, există ceea ce am putea numi contradicții asociate sau derivate: între statele imperialiste, între marile puteri angajate în politici hegemoniste, expansioniste; între țările capitaliste; între țările dezvoltate, bogate; între statele socialiste; între țările în curs de dezvoltare; între diferite alte state, pe plan bilateral sau regional, în legătură cu variați factori (naționali, economici, politici, militari, demografici, ideologici, culturali etc.).

Contradicția între capitalism și socialism – contradicție fundamentală a lumii contemporane – exprimă în termeni esențialmente de clasă dinamica vieții internaționale. Ea a început să se manifeste ca raport constitutiv al politicii mondiale odată cu apariția țărilor socialiste, moment care a marcat încetarea coincidenței sistemului internațional cu sistemul mondial capitalist și declanșarea crizei acestuia din urmă. Caracterul său fundamental rezultă din faptul că, pe termen lung, evoluția relației implică transformări de esență în structura social-economică mondială, mai precis, înlocuirea modului de producție burghez, ca bază a rânduinelor existente pe plan internațional. Fără a intra într-o analiză mai largă a acestei contradicții, socotim totuși necesară evidențierea câtorva aspecte:

În special, trebuie subliniată complexitatea raporturilor contradictorii implicate de restrângerea ariei de dominație a capitalismului și de lupta pentru socialism pe plan mondial. Pe de o parte, este vorba de faptul că înlăturarea modului de producție burghez se definește ca un proces în care sunt implicate, concomitent, forțe diferite – atât ca proveniență și orientare cât și ca poziție în raport cu puterea de stat – și care se desfășoară pe căi și în forme diferite. Ca urmare, opoziția dintre țările angajate pe calea socialismului și țările capitaliste constituie doar o componentă a contradicției dintre capitalism și socialism, care, desigur, nu ar putea fi redusă doar la opoziția menționată.

Vom conchide, de aceea, că, în privința determinării contradicției dintre capitalism și socialism, este necesar să respingem imaginea simplistă, unilaterală a unei polarizări rigide a lumii. Firește, lupta pentru socialism generează o confruntare serioasă pe plan mondial; transformările social-economice și politice implicate de construirea noii orânduiri în diferite țări au pus și pun în discuție și rânduilele internaționale

generate de capitalism, fapt care a implicat și implică, adesea, reacții și contra-reacții corelate. Cu toate acestea, contradicția capitalism-socialism nu înseamnă o împărțire a lumii în „două lagăre” și nici nu poate fi descrisă în mod adecvat în termenii așa-numitului „conflict Est-Vest”. Este adevărat, această viziune restrictivă – atât în legătură cu procesul trecerii la socialism, cât și cu cel referitor la relațiile externe pe care acest proces le prilejuește – cunoaște încă o mare răspândire și dovedește o persistență serioasă în planul confruntărilor ideologice. Antagonismul și polarizarea „Est-Vest”, survenite în politica internațională în perioada imediat postbelică, s-au datorat însă nu atât luptei pentru socialism, cât anumitor condiții specifice create de confruntarea bipolară în plan politic, militar și ideologic, în termeni de putere. Contradicția dezvoltată în acest cadru – și care a implicat constituirea blocurilor militare și accentuarea politicii de forță, împărțirea lumii în sfere de influență etc. – a ajuns adesea, cum o demonstrează episoade mai îndepărtate sau mai recente, să mistifice, să exacerbeze, să deformeze, să-și subordoneze sau să sacrifice interese și obiective ale dezvoltării social-economice și politice în diferite țări (în acest context, ale luptei de clasă); nu mai puțin importantă a fost și este acțiunea negativă asupra raporturilor dintre state, în special prin afectarea unor principii de bază ale acestora: independența și suveranitatea, neamestecul în treburile interne, nerecurgerea la forță.

Nocivitatea unei asemenea abordări este evidentă. Ea neagă libertatea alegerii propriilor căi de dezvoltare, inclusiv a propriului drum către socialism, împiedicând considerarea problemelor interne ca probleme ce trebuie să fie soluționate de către fiecare popor. Această poziție determină judecarea evoluțiilor ce au loc într-o țară sau alta, a evenimentelor de pe arena internațională doar în termenii confruntării bipolare. Dar, așa cum sublinia secretarul general al partidului în raportul prezentat la

Conferința Națională, „socialismul nu poate fi exportat, nu poate și nu trebuie impus din afară, el se va realiza numai de forțele sociale progresiste din fiecare țară și trebuie să exprime voința fiecărui popor. În același timp, trebuie respins cu fermitate orice export de contrarevoluție, de susținere din afară a forțelor reacționare în lupta împotriva propriilor popoare. Fiecare națiune trebuie să-și hotărască calea dezvoltării sociale și naționale în mod liber, să-și făurească orânduirea pe care o dorește, fără nici un amestec din afară”.

Perspectiva confruntării dintre „cele două lagăre” conduce, de asemenea, la reducerea contradicției capitalism-socialism la o expresie militară, apreciindu-se că raporturile în planul forței armate sunt esențiale pentru evoluția acesteia, și la înțelegerea desfășurării ei sub forma unui lanț de confruntări la „granița” dintre sisteme (cu războaie „locale”, cu operații „de învăluire” etc.). Această viziune este din ce în ce mai periculoasă în condițiile nivelurilor atinse de dezvoltarea arsenalelor nucleare ale supraputerilor.

Este limpede că realitățile contradicției socialism-capitalism se refuză unei tratări pe baza logicii de bloc, în lumina intereselor distribuirii sau redistribuirii zonelor de dominație, ale echilibrării sau reasezării raporturilor în plan militar-strategic. Nimic nu va putea opri trecerea a noi și noi popoare, într-o formă sau alta, corespunzător condițiilor din fiecare țară, pe calea socialistă a dezvoltării. Trebuie să arătăm, totodată, că sesizarea și respectarea diversității evoluțiilor social-economice și politice din lume creează în mod direct posibilitatea renunțării la politica de forță și a dezvoltării unor strategii de cooperare multilaterală între state în vederea unei abordări constructive a problemelor omenirii. Astăzi există o mai bună înțelegere cu privire la necesitatea coexistenței pașnice între țările cu orânduirii sociale diferite.

Paralel cu contradicția socialism-capitalism s-a dezvoltat în lume o contradicție nouă – contradicția dintre țările dezvoltate și țările în curs de dezvoltare, dintre țările bogate și țările sărace, creație în timp a dezvoltării inegale, disproporționate a sistemului mondial ca urmare a politicii imperialiste, colonialiste și neocolonialiste. Faptul că toate încercările de până acum de a se ajunge la anumite înțelegeri cu privire la lichidarea subdezvoltării și realizarea noii ordini economice internaționale nu au dus la rezultatele așteptate – dimpotrivă, în această perioadă s-au adâncit decalajele între bogați și săraci – face ca această contradicție să capete o formă tot mai puternică. După cum se subliniază în raportul prezentat la Conferința Națională a partidului, prin amploarea și caracterul ei, ea devine „cea mai importantă contradicție a epocii contemporane”.

Definirea specificității acestei contradicții implică sublinierea faptului că ea nu se reduce, pur și simplu, la anumite diferențe, mai mult sau mai puțin importante – create întâmplător de evoluția istorică și/sau care pot să facă obiectul unor clasificări relativ variate –, în planul dezvoltării economice. Ea implică state și

grupuri de state care ocupă poziții diferite în structura economică și politică a sistemului internațional și cărora le revin părți diferite din bogăția lumii. Trebuie spus că această contradicție se referă la grupuri de țări angajate în raporturi inegale, asimetrice, de exploatare (unele dezvoltându-se pe seama altora), la țări dintre care unele doresc să-și păstreze privilegiile, iar altele să realizeze „decolonizarea economică”, să înlăture sărăcia, diferitele forme de dependență, să-și afirme drepturile. În mod întemeiat deci, partidul nostru apreciază manifestarea contradicției dintre țările bogate și țările sărace ca o luptă între exploatați și exploatați pe plan mondial. De altfel, este semnificativ că reacțiile ideologice și politice față de dezideratele statelor din „lumea a treia” devin negative atunci când acestea formulează explicit țelul unei transformări de substanță – în sensul redistribuirii – în domeniul puterii economice (și politice), al instaurării unei noi ordini mondiale.

Contradicție cu caracter structural, contradicția dintre țările dezvoltate și țările în curs de dezvoltare îmbină în desfășurarea sa elemente variate, legate de deosebirile de ordin economic, politic, militar, ideologic și cultural, dintre state, dobândind o semnificație cu adevărat globală pentru evoluția lumii de astăzi. Desigur, rolul esențial revine, cum arătam, pozițiilor diferite în sistemul economic internațional și care pot fi definite în termenii opoziției „centru” (dominant) – „periferie” (exploată). Vom remarca, totuși, în acest cadru, două aspecte. Pe de o parte, avem în vedere faptul că nici această confruntare nu trebuie înțeleasă ca implicând o polarizare simplă, strict curtată a vieții internaționale. După cum se știe, nu există o situație absolut identică a tuturor țărilor în curs de dezvoltare: unele, de pildă, au anumite relații speciale cu țările dezvoltate; de asemenea, în rândul lor își afirmă interesele specifice un număr de așa-numite puteri „regionale”. Toate acestea complică mult raporturile ce definesc contradicția menționată, generând uneori obstacole în calea solidarității statelor în curs de dezvoltare în lupta pentru emanciparea lor.

Pe de altă parte, apare limpede că relații marcate de consecințele dezvoltării diferențiale și ale inserării asimetrice în diviziunea internațională a muncii se manifestă, într-o măsură sau alta, între sau în cadrul tuturor categoriilor de state, și nu numai în legătură cu așa-numita axă „Nord-Sud”, și în interiorul ariei capitaliste „centrale”, și în raporturile dintre statele capitaliste și cele socialiste, și în rândul țărilor socialiste ș.a.m.d. Soluționarea contradicției analizate presupune, cu alte cuvinte, restructurarea ansamblului relațiilor dintre state, marcate de decalaje de dezvoltare, implică o adevărată revoluție în eșafodajul social-economic și politic al lumii, sub semnul făuririi unei noi ordini economice internaționale, bazate pe principii noi, de egalitate și echitate, de avantaj reciproc. Iar criza care ia amploare astăzi în lume indică în mod direct urgența unui asemenea curs. Există o legătură strânsă între rezolvarea contradicției capitalism-socialism și cea a contradicției dintre țările bogate și cele sărace. Trebuie să subliniem

însă că relația respectivă nu poate fi caracterizată în mod adecvat în termenii unui triumf „Est-Vest-Sud”, cu alte cuvinte în termenii confruntării, în lumea în curs de dezvoltare, a două grupări politice militaro-economice cu o natură de clasă diferită. De asemenea, nu este vorba de condiționarea prefacerilor în direcția noii ordini economice internaționale de evoluția spre socialism în țările „lumii a treia”. În manifestarea lor concretă, contradicția capitalism-socialism și contradicția state dezvoltate-state în curs de dezvoltare se intersectează în mod dialectic. În acest sens, lupta pentru eliberare națională, pentru înlăturarea dependenței economice și politice față de imperialism este un pas decisiv pe calea unor schimbări istorice în lume, către socialism.

Contradicția dintre diferite state și grupuri de state – o altă contradicție importantă a vieții internaționale –, apărută în contextul și în legătură cu structura de putere a sistemului mondial, are ca premise, printre altele: diferențele majore în planul resurselor și al atributelor – mai ales politice și militare, dar și economice; concentrarea și centralizarea deciziei în problemele mondiale; relațiile inegalitare, ierarhice stabilite între națiuni și state; practicile imperialiste, hegemoniste de recurgere la forță, de creare, menținere și reîmpărțire a sferelor de influență; imposibilitatea afirmării plenare, în acest cadru, a valorilor ce definesc poziția sau manifestarea națiunii, a statului național în lume. Socotim această contradicție, generată de raporturile de diferențiere și opoziție dintre marile puteri și statele mici și mijlocii, dintre țările angajate pe calea unei politici imperialiste și țările devenite țintă a politicii respective, integrate în relații de dependență sau cuprinse în anumite sfere de influență ș.a.m.d. – ca una din contradicțiile structurale, constitutive ale vieții internaționale. Desigur, nu se poate ignora faptul că funcționarea structurii de putere – și, în acest context, manifestarea și consecințele decalajelor și ale raporturilor politico-militare – nu este străină de acțiunea factorilor de clasă. Este firesc de aceea să se ia în considerare deosebirile de orânduire socială dintre marile puteri. Totuși, după părerea mea, aspectul menționat trebuie să ne ducă nu la concluzia inexistenței contradicției în cauză, ci la înțelegerea intersectării sale specifice cu contradicțiile în termeni de clasă. Mai mult, este necesar, cred, să ținem seama că ea se intercondiționează, de asemenea, cu contradicția asociată, derivată, ce se manifestă între statele imperialiste, în general între marile puteri (ca, de altfel, și cu alte contradicții). Mai ales în etapa prezentă, contradicția creată de actuala distribuție a puterii, de raporturile actuale de forță pe plan mondial dobândește o semnificație critică pentru evoluția relațiilor interstatale. Apare limpede că un deziderat esențial al momentului de față este acela de a se pune capăt politicii de mare putere, de hegemonie și de amestec sub orice formă în treburile interne ale țărilor mici și mijlocii, politicii zonelor de influență și de interese. Câteva elemente merită o atenție deosebită: în primul rând, avem în vedere afirmarea tot mai clară a luptei țărilor mici și mijlocii, a

țărilor nealiniat, a țărilor în curs de dezvoltare pentru restructurarea echilibrului existent în lume, pentru înlăturarea raporturilor de inegalitate, de dominație, pentru democratizarea relațiilor internaționale. În al doilea rând, este vorba de diversificarea centrelor de putere, de faptul că noi state și grupuri de state reclamă un rol mai important în politica mondială. În al treilea rând, s-a dezvoltat o confruntare amplă în legătură cu dezideratul opririi cursei înarmărilor și al trecerii la dezarmare, tot mai multe state înțelegând importanța distrugerii armăturii militare a vechii ordini politice internaționale. În al patrulea rând, trebuie menționată contrareacția violentă a unor mari puteri, a unor state occidentale – care refuză să admită că au pierdut capacitatea de a controla în mod absolut evenimentele – în vederea blocării cursului spre schimbare, a înghețării și întăririi actualei distribuții a puterii în lume, a sferelor de influență. (...)

Imperativul conlucrării pașnice între toate popoarele și națiunile lumii

Datele esențiale ale contradicțiilor constitutive ale vieții internaționale și elementele specifice referitoare la interferarea acestora conturează nemijlocit și concretizează conținutul amplei confruntări ce se desfășoară astăzi în lume între cele două tendințe diametral opuse. În acest cadru, putem remarca tendința actuală către constituirea, în contextul manifestării contradicțiilor fundamentale descrise, a unei structuri globale – politice, militare și economice – menite să apere și să consolideze vechile rânduiri și privilegii, să stabilizeze vechea ordine internațională în interesul „centrului”, al celor care, datorită resurselor și puterii lor, socotesc că au un „rol special” în lume. Evident, această „superstructură” imperială(istă) se bazează pe corelarea atributelor și a acțiunilor de putere și își determină funcționarea în termenii forței, în variatele sale înfățișări. Acestei tendințe i se opune manifestarea tot mai puternică a voinței popoarelor lumii de a asigura afirmarea unei politici noi, de egalitate și echitate, de respect al independenței și suveranității naționale, de neamestec în treburile interne ale altor state, de a asigura instaurarea – pe baza acestor principii – a unui nou raport de forțe, a unui nou echilibru mondial între diferite state și grupări de state.

Ne aflăm într-o perioadă de largire și aprofundare a crizei sistemului mondial, de agravare a confruntărilor, de accentuare a vechilor contradicții și de apariție a unor noi contradicții economice și sociale. Aceasta generează serioase incertitudini asupra perspectivelor stabilității, securității și păcii în lume. Încordarea deosebit de gravă creată în lume a dus la creșterea pericolelor izbucnirii unor noi conflicte militare, inclusiv a unui război mondial. În aceste condiții, modul în care evoluează contradicțiile vieții internaționale – mai precis, în care acționează diferitele forțe social-politice în contextul relațiilor dintre ele – prezintă o importanță capitală. În

concepția României socialiste, a președintelui Nicolae Ceaușescu, o prioritate absolută a etapei actuale – esențială pentru abordarea rațională a problemelor care confruntă întreaga omenire – trebuie să fie acordată eliminării forței și amenințării cu forța, frânării evoluției către război. În actuala situație internațională, indiferent de forma sub care se manifestă, recurgerea la forță agravează direct instabilitatea, tinde să împingă lumea nu spre rezolvarea contradicțiilor, ci spre o catastrofă. Iată de ce este necesar, așa cum arăta secretarul general al partidului, „să se renunțe la calea armelor, să se treacă la tratative pentru soluționarea tuturor problemelor dintre state”.

Țara noastră și-a exprimat convingerea că statele, popoarele lumii au capacitatea de a opri degradarea climatului internațional, accentuarea confruntării. De fapt, trebuie spus că, în epoca contemporană, în condițiile accentuării interdependențelor pe plan mondial, ale lărgirii spectrului intereselor comune, cu caracter global, terenul pentru impunerea unei perspective noi cu privire la contradicțiile vieții internaționale a devenit din ce în ce mai ferm. De asemenea, dacă ținem seama de schimbările care se produc, inevitabil, în raportul de forțe în lume, există suficient temei pentru a se vorbi despre posibilitatea reală de a transforma abordarea constructivă, în spiritul conlucrării pașnice, a oricăror probleme litigioase dintre state într-un pivot al luptei pentru schimbări progresiste, democratice în relațiile internaționale.

Desigur, așa cum subliniază partidul nostru, cadrul soluționării corespunzătoare a contradicțiilor actuale îl pot constitui numai înlăturarea vechilor rânduiri și crearea unei noi ordini economice și politice internaționale. O însemnătate hotărâtoare, în acest context, ar avea așezarea efectivă a relațiilor dintre toate statele pe baza principiilor recunoscute ale dreptului internațional. „Toate statele, și în primul rând marile puteri, – se arată în raportul prezentat la Conferința Națională – trebuie să-și asume obligația solemnă de a se călăuzi în relațiile internaționale și de a respecta principiile deplinei egalități în drepturi, respectului independenței și suveranității naționale, neamestecului în treburile interne și avantajului reciproc. Evenimentele, viața demonstrează cu putere că numai pe baza acestor principii se pot soluționa problemele complexe ale vieții mondiale.” Acest proces nu poate fi rupt de eforturile îndreptate spre lichidarea stării de subdezvoltare, spre stabilirea unor raporturi economice echitabile. Este necesar, totodată, să fie relevată legătura sa directă, organică cu oprirea cursei înarmărilor și trecerea la dezarmare, în primul rând la dezarmarea nucleară. Așa cum a subliniat în repetate rânduri partidul nostru, viitorul aparține unei lumi mai drepte și mai bune, egalității sociale și naționale, respectului dreptului fiecărui popor la dezvoltare liberă, independentă.

III. Perspective actuale

Raluca GROSESCU

Socialism, drept internațional și criminalizarea *apartheid*-ului

Dreptul internațional este un domeniu cheie care ne permite să reevaluăm rolul țărilor socialiste în crearea lumii contemporane, un rol care, în general, este încă prezentat - atât în literatura academică, cât și în discursurile publice - în termeni de obstacol care progresul către democrație și drepturile omului. Proiectul nostru contestă această perspectivă. Este totuși greu să vorbim despre un veritabil proiect socialist unificat asupra dreptului internațional, mai ales după ce Uniunea Sovietică a aderat la Liga Națiunilor și apoi la Organizația Națiunilor Unite, dar cercetarea noastră subliniază câteva inițiative importante care au dus la transformări progresiste ale dreptului internațional după 1945. Voi da câteva exemple, dar înainte de aceasta vreau să fac două afirmații.

Prima este că, atunci când analizăm abordările socialiste ale dreptului internațional, trebuie să facem o distincție între dreptul din cărți și dreptul în practică. Astfel, Uniunea Sovietică a pus pe agenda ONU idei importante, dar, în același timp, a încălcat aceleași principii acasă sau prin intervenții ilegale în străinătate. Așadar, aceasta este o distincție importantă. Cea de-a doua este valabilă nu numai pentru lumea socialistă, ci pentru orice fel de analiză a dreptului internațional, în care trebuie să acordăm atenție acestor idei de principiu, dar și Realpolitik-ului, intereselor economico-politice. În același timp, atunci când privim lumea socialistă, trebuie să o vedem ca pe un proiect ambiguu, inspirat atât de Uniunea Sovietică, cât și de alte modele care au fost mai atente la provocările Sudului Global. Deși în prezentarea mea voi sublinia modul în care aceste diferite socialisme au colaborat pentru a transforma dreptul internațional, trebuie să luăm în considerare și faptul că au existat conflicte, atât în interiorul Europei de Est, cât și între tipul de socialism est-european și socialismul pan-african sau socialismul chinezesc.

Acestea fiind spuse, voi da câteva exemple pentru a ilustra influența crucială a socialismului est-european asupra dezvoltării dreptului internațional după 1945. O intervenție majoră a fost efortul de a elimina clauza colonială din tratatele internaționale. Acest demers a început cu Declarația Universală a Drepturilor Omului din 1948 și a continuat pe tot parcursul Războiului Rece. Înainte de presiunea sovietică pentru eliminarea clauzei coloniale, această prevedere permitea puterilor imperiale să aplice sau nu dreptul internațional în coloniile lor. Prin acest tip de efort împotriva ordinii coloniale, Uniunea Sovietică contribuit la democratizarea aplicării dreptului internațional.

Al doilea exemplu este dreptul la autodeterminare. Spre deosebire de teoria wilsoniană a autodeterminării, care a fost concepută în principal pentru popoarele „albe” din națiunile europene și așa-numitele „națiuni civilizate”, teoria bolșevică a autodeterminării a fost concepută în egală măsură pentru popoarele „non-albe” și non-europene. Uniunea Sovietică a făcut presiuni pentru includerea dreptului la autodeterminare în preambulul Cartei ONU, în declarația ONU privind drepturile omului din 1948 și s-a aflat, de asemenea, în fruntea eforturilor de a introduce pe agenda ONU Declarația privind acordarea independenței țărilor și popoarelor coloniale în 1960. În acest sens, în 1977, statele est-europene au sprijinit statele africane și asiatiche pentru a include în protocoalele adiționale ale Convenției de la Geneva războaiele de eliberare națională și, astfel, a integra principalele mișcări de eliberare ca subiecte ale dreptului internațional. Dar, bineînțeles, așa cum am mai spus, a existat o inconsecvență între teorie și practică, așa cum arată, de exemplu, anexarea statelor baltice sau intervențiile sovietice din Ungaria, Cehoslovacia și, mai târziu, Afganistan.

Voi trece acum la dreptul penal internațional, care este de fapt domeniul în care lucrez. Cred că o intervenție importantă a fost faptul că teoreticienii sovietici au jucat un rol foarte important atât în definirea, cât și în introducerea crime de agresiune în Carta Tribunalului Militar Internațional de la Nurnberg. De fapt, unul dintre cei mai importanți cercetători sovietici în domeniul juridic, Aron Trainin, a scris și a avut un rol important în acest sens. Apoi, în anii 1970, Uniunea Sovietică a reușit să pună pe hartă o definiție a agresiunii adoptate de ONU, și care a fost inclusă mulți ani mai târziu în protocoalele de la Kampala din 2010 ale statutului Curții Penale Internaționale.

În toate convențiile privind dreptul penal internațional, guvernele est-europene au făcut presiuni nu numai pentru incriminarea comiterii războiului de agresiune, a genocidului, a crimelor de război ci și pentru incriminarea propagandei și incitării la aceste crime. Puterile occidentale s-au opus acestei inițiative în numele libertății de exprimare. Dar est-europenii au reușit în acest sens. Guvernele est-europene au propus, de asemenea, măsuri avansate privind protecția patrimoniului cultural în timpul conflictelor armate, dar fără succes. De exemplu, au vrut să criminalizeze genocidul cultural în convenția ONU din 1948, dar, în același timp, au încercat să elimine grupările politice din convenție, deoarece includerea lor ar fi fost contrară propriilor interese. În 1954, în cadrul Convenției UNESCO privind protejarea patrimoniului cultural în timpul conflictelor armate, socialiștii est-europeni au dorit atât să instituie răspunderea penală pentru distrugerea patrimoniului cultural, cât și să elimine clauza necesității militare, care ar fi permis, de fapt, distrugerea proprietății culturale în numele autoapărării, de exemplu. Dar nu au reușit să facă acest lucru.

După cum voi arăta în continuare, statele est-europene au avut un rol important și în extinderea

definiției crimelor împotriva umanității, precum și în ceea ce privește imprescriptibilitatea crimelor internaționale majore. Cu toate acestea, ei s-au opus creării de tribunale penale internaționale, în numele suveranității statelor, dar și pentru a evita o potențială tragere la răspundere pentru propriile încălcări ale drepturilor omului sau pentru intervențiile lor ilegale în străinătate.

În sfârșit, voi trece la criminalizarea apartheidului, care a fost, de asemenea, unul dintre domeniile majore în care socialismele est-europene, dar și alte socialisme, au jucat un rol foarte important. Apartheidul a fost recunoscut drept crimă internațională în trei convenții ONU. Toate trei au fost puse pe agenda ONU de către țările socialiste, toate au fost adoptate printr-o alianță între statele est-europene și blocul afro-asiatic la ONU, toate au fost combătute de puterile occidentale și toate au adus, pe lângă incriminarea apartheidului, și alte intervenții în dreptul penal internațional.

Prima a fost „Convenția ONU din 1968 privind imprescriptibilitatea crimelor de război și a crimelor împotriva umanității”. Pentru cei care nu știu, prescripția legală înseamnă că, după o anumită perioadă de timp, nu mai este posibilă investigarea sau urmărirea penală a anumitor crime. Această convenție a fost introdusă pe agenda ONU în 1965 de către Polonia, pentru a permite continuarea urmăririi penale a crimelor naziste. De ce? Pentru că anul 1968 marca expirarea termenului de prescripție pentru asasinat comise în timpul celui de-al doilea război mondial în Republica Federală Germania și în diferitele țări în care s-au refugiat criminalii naștiți. Așadar, în cazul în care comunitatea internațională nu făcea ceva, anul 1968 marca sfârșitul posibilității de urmărire penală pentru crimele naziste. Polonia, susținută de Franța, a înaintat o propunere la ONU, susținând că nu ar trebui să existe prescripții pentru crimele majore înscrise în Carta de la Nuernberg, adică războaiele de agresiune, crimele împotriva umanității și crimele de război, și că aceste crime trebuiau pedepsibile indiferent de momentul în care au fost comise. Convenția ar fi avut astfel efect retroactiv. Cu toate acestea, propunerea poloneză și franceză se referea doar la crimele comise de puterile Axei în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. În acest context, statele africane și asiatice au criticat puternic eurocentrismul propunerii, argumentând că o convenție internațională nu ar trebui să se refere doar la europeni, ci ar trebui să ia în considerare cazurile de crime în masă sau de agresiune, din trecut sau din prezent și din întreaga lume. De exemplu, pentru Tanzania era foarte important să incrimineze actele de apartheid, argumentând apartheidul era pentru africani ceea ce nazismul fusese pentru europeni. În acest context, au existat intervenții ale țărilor din “lumea a treia”, iar convenția avea să fie adoptată în 1968, datorită alianței dintre statele est-europene și cele africane și asiatice.

Această Convenție a condus, de fapt, la trei inovații majore în dreptul penal internațional. Prima a fost extinderea definiției crimelor împotriva umanității, pentru a include, în primul rând, evacuarea prin atac

armat sau ocupație - o propunere arabă care urmărea să condamne ceea ce statele arabe considerau a fi crime împotriva umanității comise de Israel în teritoriile palestiniene ocupate. În al doilea rând, au fost introduse actele inumane săvârșite de regimurile de apartheid. Un alt aspect important al definiției a fost faptul că, la Nuernberg, categoria crimelor împotriva umanității a fost legată de existența unui război de agresiune. În timp ce aici, datorită intervenției statelor arabe și africane, pentru prima dată, crimele împotriva umanității au fost criminalizate și în timp de pace, fără nicio legătură cu un război de agresiune. Iar cea de-a treia inovație a fost faptul că aceste crime nu erau supuse prescripției legale, ci trebuiau pedepsite indiferent de momentul în care erau comise, convenția având astfel un efect retroactiv.

Puterile occidentale s-au opus acestei convenții, nu au ratificat-o și au invocat în acest sens două argumente importante: unul era de natură politică, și anume că o convenție internațională de drept penal nu ar trebui să se ocupe de politici de stat precum apartheidul și că nu era legitim să fie numit doar apartheidul, deoarece ar fi trebuit menționate și alte episoade de crime în masă. Mai mult, doar numirea apartheidului ar fi minimizat de fapt Holocaustul. Cel de-al doilea argument era de natură juridică - retroactivitatea încălca prevederile constituționale ale democrațiilor liberale occidentale. Astfel, având în vedere extinderea definiției plus efectul retroactiv, Convenția a fost adoptată, dar numai prin votul unui număr mic de state - și anume 55, dintre care niciunul din Europa de Vest sau America de Nord.

Cea de-a doua convenție este Convenția anti-apartheid din 1973. Aceasta a fost o propunere introdusă pe agenda ONU de către Uniunea Sovietică și Guineea, la acea vreme un stat socialist african. Toate țările occidentale au refuzat să ia parte la negocieri, cu excepția Olandei și Austriei care au asistat în calitate de observatori. Când proiectul a ajuns în Adunarea Generală ONU, au existat două aspecte importante care au fost contestate de puterile occidentale: unul dintre ele a fost definirea largă a listei de crime de apartheid. Pentru că lista nu includea doar crimele în masă sau tortura, ci și interzicerea dreptului de a avea sindicate, dreptul la căsătorii între persoane de rase diferite și, de asemenea, instigarea la crearea unui ethos rasial. Mai mult, convenția nu incrimina doar comiterea sau incitarea la crima de apartheid, ci și orice fel de colaborare la comiterea crimei. Aceasta era o prevedere care viza corporațiile occidentale care făceau afaceri cu Africa de Sud. Așadar, acest lucru a alarmat guvernele occidentale, chiar și pe cele care au condamnat politic regimul rasist de la Pretoria. Mai mult, convenția nu se referea doar la Africa de Sud. Ea includea, de asemenea, regimurile asemănătoare apartheidului și alte forme de segregare rasială, supremație rasială etc. Aceasta a fost o propunere inclusă de Egipt pentru a condamna ceea ce statele arabe considerau a fi un regim de apartheid impus de Israel în teritoriile palestiniene ocupate. De asemenea, Convenția privind apartheidul a fost convenția care, pentru prima

dată, a legitimat principiul jurisdicției universale, ceea ce înseamnă că ai dreptul de a judeca crime extrateritoriale, deoarece acestea sunt atât de grave încât atacă însăși fundamentul umanității. Principiul jurisdicției universale a fost un element foarte greu de acceptat de către diplomații sau guvernele occidentale, pentru că astfel cineva putea fi condamnat, de exemplu, de către un judecător din Uniunea Sovietică pentru colaborare cu regimul rasist de la Pretoria. Astfel, din cauza definiției largi și a acestui nou regim de urmărire penală, toate țările occidentale s-au abținut sau s-au opus ratificării convenției. Dar convenția a intrat în vigoare – la fel ca și cea din 1968 - datorită coaliției între țările est-europene și blocul afro-asiatic. Este interesant că țările socialiste au acceptat acest principiu al jurisdicției universale, care era în contradicție cu principiul suveranității statelor lor - dar l-au acceptat pentru că nu au crezut niciodată că o astfel de convenție li se va aplica. Ungaria și Bulgaria au fost primele țări care au ratificat convenția și au fost, de asemenea, primele țări care și-au modificat codul penal pentru a introduce, în anii 1970, infracțiunea de apartheid, discriminare rasială și incitarea la discriminare rasială.

Cel de-al treilea instrument adoptat în timpul Războiului Rece care incriminează apartheidul în dreptul penal internațional este Protocolul adițional 1 din 1977 la Convenția de la Geneva. Aici, apartheidul și încălcările demnității umane în urma discriminării rasiale au fost incluse pe lista crimelor de război grave - un aspect foarte controversat, deoarece, de fapt, apartheidul este o politică de stat care se desfășura pe timp de pace. Propunerea a fost introdusă de Mongolia și Tanzania (ambele țări socialiste) și Uganda, care nu mai era socialistă - și a fost susținută de Uniunea Sovietică, Polonia și Vietnam. Propunerea susținea că apartheidul a generat conflicte armate, iar incriminarea acestuia ca infracțiune de război ar reduce riscul de război. Tanzania, de exemplu, era foarte interesată de acest aspect, deoarece pe teritoriul său existau multe mișcări de eliberare națională. De asemenea, Africa de Sud invadase Angola, iar partizanii angolezi se aflau pe teritoriul Tanzaniei, așa că a existat acest interes politic. Deși este problematic să definim apartheidul ca fiind o crimă de război, propunerea a fost adoptată în urma alianței dintre statele din Europa de Est și blocul afro-asiatic de la ONU. Cu toate acestea, majoritatea țărilor nu au ratificat protocolul până la mijlocul anilor 1990, în special pentru că acesta transforma războaiele de eliberare națională și lupta armată împotriva rasismului, colonialismului și apartheidului în conflicte internaționale, iar acest lucru a fost considerat mult timp inacceptabil de către Marea Britanie, SUA, Israel și, bineînțeles, Africa de Sud. Aceste prevederi au fost aprobate însă de Crucea Roșie, de țările nordice și chiar de Franța. Astfel, transformarea apartheidului într-o crimă internațională a fost un proces apărut în urma alianțelor dintre țările socialiste est-europene și blocul afro-asiatic de la ONU, statele africane de orientare

socialistă, precum Ghana, Tanzania și Guineea, fiind cei mai vocali susținători ai criminalizării apartheidului.

Rămâne o întrebare cu privire la importanța acestor convenții, în special pentru că ele rămân cumva marginale. Convenția ONU din 1968 rămâne în mare măsură marginală, deoarece are doar 56 de ratificări. Cu toate acestea, ea a devenit un instrument cheie de luptă împotriva impunității după 1989 în Europa de Est, în procesele împotriva foștilor lideri comuniști, și, în anii 2000, în America Latină, în procesele împotriva juntelor militare de dreapta. Doar pentru a vă da un exemplu, în România, procesul împotriva lui Alexandru Vișinescu s-a bazat pe un nou cod penal adoptat în 2014, care a introdus în legislația națională crime împotriva umanității, pedepsite indiferent de momentul în care au fost comise, în conformitate cu convenția ONU din 1968, pe care România a ratificat-o în 1969. Și, de asemenea, în America Latină, diferite state, precum Argentina, Uruguay și Paraguay, au ratificat convenția la începutul anilor 2000 pentru a fi utilizată în procesele împotriva foștilor oficiali militari și pentru a depăși obstacolul prescripției legale pentru astfel de infracțiuni. Convenția ONU din 1968 rămâne un instrument marginal, dar utilizat în semiperiferii pentru justiția post-dictatorială. Convenția ONU împotriva apartheid din 1973 nu a fost niciodată utilizată pentru tragerea la răspundere a liderilor regimului din Africa de Sud. A fost în schimb folosită ca argument în procesele bazate pe jurisdicția universală din Spania, împotriva unor foști oficiali militari din Chile, Guatemala și Argentina; în Bulgaria au existat încercări, dar fără succes, de a folosi categoria de incitare la discriminare rasială în procesele împotriva unor foști oficiali comuniști acuzați sau implicați în asimilarea forțată a minorității turce la sfârșitul anilor 1980. Apartheidul și practicile similare apartheidului sunt înscrise ca infracțiuni împotriva umanității în statutul normativ al Curții Penale Internaționale, deși nu există în prezent nicio anchetă privind aceste infracțiuni și nimeni nu a fost încă urmărit penal pentru crima de apartheid.

Notă:

Prelegerea este bazată pe capitolul „State Socialist Contributions to the Criminalization of Apartheid under International Law” din volumul colectiv *Socialism and International Law during and after the Cold War*, editat de Raluca Grosescu și Ned Richardson-Little, în curs de publicare la Oxford University Press. Prelegerea și volumul au fost realizate sub egida proiectului CNCS-UEFISCDI, PN-III-P4-ID-PCE-2020-1337 intitulat „Contribuția statelor socialiste din Europa de Est la dreptul penal și umanitar internațional după 1945”.

(Transcriere a prezentării susținute în cadrul proiectului *Revisiting State Socialism* (V), București, 22 februarie 2024; traducere din limba engleză de Alex Cistelean).

Bogdan IACOB

Sănătatea ca drept al omului

În deschiderea intervenției sunt nevoit să fiu descriptiv pentru că trebuie să enumăr documentele care au fost cele mai importante în timpul Războiului Rece în ceea ce privește codificarea sănătății ca drept al omului.

Primul document a fost Constituția Organizației Mondiale a Sănătății (OMS), care a fost adoptată în 1946 și care prevede că „beneficierea de cel mai înalt standard de sănătate posibil este unul dintre drepturile fundamentale ale fiecărei ființe umane, fără deosebire de rasă, religie, convingeri politice, condiție economică sau socială”.

Cel de-al doilea document este Declarația Universală a Drepturilor Omului (DUDO – decembrie 1948), care nu prescrie sănătatea ca un drept în sine, dar o include în articolul 25, alături de alte drepturi economice și sociale.

Al treilea document este articolul 12 din Pactul internațional cu privire la drepturile economice, sociale și culturale (PIDESC, adoptat în 1966, intrat în vigoare în 1976), care conferă sănătății ca drept al omului o identitate juridică separată, bazată pe bunăstarea copiilor, igienă, prevenirea și controlul bolilor și crearea condițiilor pentru servicii medicale pentru toți.

Iar cel de-al patrulea document este Declarația de la Alma-Ata, emisă în 1978, care „reafirmă cu tărie că sănătatea este un drept fundamental al omului” și o leagă de definiția sănătății din constituția OMS, care este o definiție foarte importantă, deoarece susține că bunăstarea nu este doar absența bolii, ci depinde de factorii socio-economici determinanți pentru sănătate, ceea ce înseamnă că ea este legată de medicină, dar și de profilaxie, nutriție, condițiile locative etc. - deci este o definiție foarte largă a sănătății.

Așadar, care a fost contribuția experților din socialisme de stat la aceste documente? Conform literaturii actuale, inexistentă sau cel mult periferică. În contrapondere la astfel de afirmații, abordarea mea este diferită: analizez internaționalizarea sănătății ca drept al omului la intersecția dintre codificarea dreptului internațional (DUDO și PIDESC) și evoluțiile politic-intelectuale din cadrul OMS.

Acest lucru îmi oferă posibilitatea, pe de o parte, de a scoate la lumină unele istorii necunoscute ale contribuției Europei de Est, dar și de a arăta că există o geografie complexă a acestei istorii, în sensul că și statele din America Latină, printre care cele mai importante sunt Chile și Uruguay, sau cele nealiniat (în special Egiptul sau India) au avut contribuții semnificative la codificarea sănătății ca drept al omului. Atunci când eforturile lor s-au suprapus ori s-au intersectat cu cele

ale est-europenilor, asta s-a întâmplat datorită bazelor socialiste comune, dar și datorită propriilor lor istorii de asistență medicală sau a provocărilor generate de construirea statelor post-coloniale. Acest lucru arată, de asemenea, că trebuie să depășim bipolarismul ideologic, deoarece, în ceea ce privește aceste alianțe și intersecții, avem, pe de o parte, solidaritate și, în același timp, disonanță, întrucât există înțelegeri diferite ale autodeterminării și bunăstării colective.

Occidentul însuși nu era un monolit. Experții din Norvegia, Suedia și Danemarca au prezentat interpretări care se suprapuneau, într-o anumită măsură, cu cele din Europa de Est - o consecință a tradițiilor lor care combină comunitarismul, reforma socială și medicina. La rândul lor reprezentanții Franței au avut o viziune etatistă asupra asistenței medicale, care se suprapunea cu perspectivele din Europa de Est, dar, în același timp, se deosebeau de omologii lor socialiști în chestiunea anticolonialismului. Cu toate acestea, est-europenii au ieșit în evidență pentru că, timp de trei decenii, au legat în mod constant sănătatea ca drept al omului de anticolonialism și antirasism.

Încă de la prima Adunare Mondială a Sănătății din 1948, delegații est-europeni au susținut că medicina ar trebui să adopte „o atitudine pozitivă, mai degrabă decât defensivă”, pentru a-l cita pe Andrija Štampar (un reformator iugoslav proeminent în politicile de sănătate interbelice și postbelice). Aceasta însemna că, indiferent de sistemele politice, „comunitatea ar trebui să fie obligată să ofere tuturor membrilor săi o protecție sanitară cât mai completă”. O astfel de viziune a fost încorporată în definiția sănătății din Constituția OMS; Štampar însuși a fost unul dintre autorii acesteia.

Vizibilitatea lui Štampar în dezbaterile postbelice timpurii a fost o consecință a rolului crucial al Europei de Est în activitatea Organizației de Sănătate a Ligii Națiunilor, predecesorul OMS. Aceasta a fost prezidată până în 1938 de bacteriologul polonez Ludwig Rajchman, care, împreună cu Štampar și alți experți est-europeni, a contribuit la două abordări ale asistenței medicale cu impact global pe termen lung. Prima a fost conexiunea dintre medicina socială, care se ocupă de contextualizarea social-economică a bolii și de importanța medicinei curative și preventive pentru comunitățile defavorizate, deci conexiunea dintre medicina socială și ideea de guvernare sanitară condusă de stat. Acesta este un principiu guvernamental din perioada interbelică, care se menține până în zilele noastre. A doua abordare era bazată pe ideea că orice reformă realizată în domeniul sănătății în Europa trebuie să fie conectată și sincronizată cu ceea ce se întâmpla în Asia, America Latină și, într-o mai mică măsură, în Africa, din cauza tipului de guvernare colonială care exista acolo la acea vreme.

Astfel, dezbaterile din cadrul OMS din primii ani postbelici au arătat rezistența acestui consens din anii 1930 privind abordările medico-sociale ale asistenței medicale naționale și legătura potențială a acestora cu autodeterminarea. O modalitate de a consolida solidaritatea anti-colonială în domeniul sănătății a fost, de exemplu, faptul că delegații sovietici au susținut că organizația internațională ar trebui să își concentreze activitățile asupra nevoilor țărilor devastate de război (referindu-se în mod specific la cele din Europa de Est), precum și a teritoriilor coloniale și neautonome. Ceea ce au făcut ei a fost să pună semnul egal între ocupația nazistă și colonialismul occidental ca încălcări ale sănătății ca drept al omului.

Acest tip de solidaritate în ceea ce privește (re) construcția sistemului de sănătate le-a permis est-europenilor să își unească forțele cu voci anticoloniale precum Amrit Kaur, prima ministă a sănătății din India și proeminentă susținătoare a drepturilor femeilor, pentru a demonstra că demnitatea umană nu putea fi realizată în regimurile coloniale din cauza discriminării sociale, politice și rasiale. Practic, acest lucru plasa dominația colonială occidentală în contradicție cu Constituția OMS. Acest tip de argument contrazicea afirmațiile francezilor sau ale britanicilor privind așa-numitul „colonialism progresist”, care susțineau că regimul colonial aducea dezvoltarea, inclusiv asistența medicală, popoarelor supuse.

Cam în aceeași perioadă cu dezbaterile din cadrul OMS, în 1948, au avut loc discuțiile privind Declarația Universală a Drepturilor Omului. Dinamica acestora a fost similară cu cea de la OMS. Delegația sovietică a propus o rescriere masivă a ceea ce a devenit articolul 25 din DUDO, cu clauze precum: „Orice persoană are dreptul la îngrijire și asistență medicală în caz de boală”; „Este de datoria statului și a societății să ia toate măsurile necesare, inclusiv legislația corespunzătoare, pentru a asigura tuturor posibilitatea reală de a se bucura” de acest drept.

Ideea de autodeterminare prin intermediul sănătății ca drept al omului a fost întărită de formularea „obligația statului de a lua măsuri legislative” în textul DUDO. Interesant este că, așa cum am menționat mai devreme, această opinie a fost susținută de René Cassin, reprezentantul francez, care a susținut etatizarea politicilor de sănătate, idee propusă în cadrul discuțiilor de către Uniunea Sovietică; cu toate acestea, francezii au fost, desigur, în dezacord cu extinderea dreptului la sănătate în cazul teritoriilor coloniale.

În cele din urmă, formularea „dreptul la îngrijiri medicale” a fost inclusă în DUDO fără alte prevederi, deoarece s-a decis la momentul elaborării proiectului că astfel de prevederi suplimentare vor apărea în cadrul elaborării Pactelor internaționale privind drepturile omului.

Statele est-europene reprezentate la ONU în 1948 (RSS Belarusă, RSS Ucraineană, URSS, Cehoslovacia, Polonia și Iugoslavia), împreună cu Arabia Saudită și Africa de Sud nu au ratificat Declarația și s-au abținut de la votul final asupra DUDO. Delegații socialiști și-au motivat decizia din cauza caracterului neobligatoriu al Declarației și a refuzului țărilor occidentale de a condamna în document fascismul și colonialismul. Dar statele comuniste au reușit să împiedice aplicarea clauzei coloniale pentru acest document. Ceea ce este ironic este faptul că, în anii 1960, când regimurile socialiste de stat și-au relansat ofensiva anticolonială în cadrul sistemului ONU, decizia lor inițială de a se abține de la semnarea DUDO a fost trecută sub tăcere.

Ca un ecou al acestei nemulțumiri față de redactarea DUDO, majoritatea regimurilor socialiste de stat (cu excepția Iugoslaviei) s-au retras din OMS în anul 1950, rămânând în afara organizației până la sfârșitul decadei. În acei ani, reprezentanții est-europeni au considerat OMS drept o platformă pentru susținerea colonialismului. În timpul absenței lor, imperiile occidentale, și în special Statele Unite, au schimbat complet termenii discuției, în sensul în care sănătatea nu mai era văzută ca o problemă relevantă pentru drepturile omului sau legată de probleme rasiale, ci mai degrabă ca o chestiune de asistență tehnică vizând boli infecțioase specifice.

Trebuie totodată să fim conștienți că pretențiile oficiale din țările socialiste privind accesul universal la asistență medicală erau neîntemeiate, deoarece categorii întregi de populație (cum ar fi țăranii care refuzau colectivizarea sau meșteșugarii) nu erau acoperite de serviciile gratuite ale statului. Alte categorii, cum ar fi muncitorii din industria grea, aveau prioritate în sistemul medical, conform așa-numitului „principiu industrial”.

Cu toate acestea, concluzia este că sfârșitul anilor 1940 și începutul anilor 1950 reprezintă o perioadă de reformă masivă a sistemului de sănătate în Europa și în America Latină.

În ciuda faptului că nu făceau parte din OMS, delegații din Europa de Est au încercat să aibă un impact asupra elaborării PIDESC. În 1951, în cadrul Comitetului ONU pentru drepturile omului, experții sovietici și iugoslavi au insistat asupra unei definiții largi a „îngrijirii medicale”, care să includă medicina curativă și preventivă și care să acopere problema accesului la servicii care să nu depindă de costuri și de obligația statului de a le furniza. Ceea ce este interesant este că, în timp ce sovieticii veneau cu o viziune extrem de centralizată despre asistența medicală socialistă, iugoslavii propuneau o interpretare descentralizată a asistenței medicale socialiste.

Ei au fost susținuți de Egipt, Chile, Uruguay, Suedia, Danemarca și de directorul general al OMS, canadianul Brock Chisholm, care provenea din același

mediu al reformatoarelor de stânga din domeniul sănătății din anii 1930 din care făcea parte și Ștampar. Această alianță largă a produs cea mai cuprinzătoare formulare a sănătății ca drept al omului. Ea includea atât obligația statului de a asigura implementarea, cât și contextualizarea social-economică a bolii.

Cu toate acestea, ceea ce se întâmplă după aceea este o răsturnare completă, reflectând polarizarea din timpul Războiului Rece. Eleanor Roosevelt a propus eliminarea formulării „măsuri legislative” și a definiției sănătății preluate din Constituția OMS, care a fost transplantată în articolul 12 din Pactul internațional.

Chile, o țară care tocmai legiferasse un Serviciu Național de Sănătate, și Uruguay, un lider în medicina socială încă din anii interbelici, s-au opus inițiativei sale. Cele două țări au fost susținute de delegații sovietici și polonezi. Totuși, India, Pakistanul și Libanul au susținut intervenția americană, argumentând pentru realizarea dreptului la acest drept. Poziția lor reflecta dificultățile multor state postcoloniale, care aveau rețineri față de povara financiară generată de obligațiile specifice ale semnatarilor PIDESC.

Rezultatul a fost împărțit: terminologia „măsuri legislative” a fost eliminată; cu toate acestea, Uruguay a reușit să mențină definiția sănătății din Constituția OMS. Est-europenii au reușit să extindă sănătatea ca drept al omului la teritoriile aflate sub control colonial.

În 1957, aceste dezbateri s-au mutat la Comitetul pentru probleme sociale și umanitare al Adunarea Generală a Națiunilor Unite. Participanții români (în special Eduard Mezincescu, care era medic și era bine conectat la stânga europeană formată în perioada interbelică), iugoslavi și sovietici au continuat să insiste, alături de delegați din Irak și Chile, asupra unei definiții a sănătății ca o datorie a statului de a asigura accesul tuturor la sănătate. Intervențiile lor nu au avut succes, deoarece, în acel moment, destul de multe țări nou-independente evitau, din motive financiare, această idee de asistență medicală pentru toți. Aceleași țări s-au luptat să mențină definiția sănătății din Constituția OMS, dar delegații din Afganistan și Filipine au reușit să o elimine din articolul 12 din PIDESC. În cele din urmă, articolul 12 nu a menționat cadrul social-economic al bolii și intervenționismul de stat.

Cu toate acestea, viziunea est-europenilor despre sănătate ca drept al omului a avut succes la OMS, odată ce regimurile socialiste de stat au revenit în organizație la sfârșitul anilor 1950.

Primul moment cu adevărat crucial are loc în 1961, când ideea de autodeterminare prin realizarea nediscriminatorie a sănătății ca drept al omului este consolidată în cadrul OMS. Inițiativa este din nou una sovietică, delegații URSS prezentând un memorandum care pune pe seama dominației coloniale foametea, epidemiile, speranța de viață scăzută și moartea prematură

în teritoriile extraeuropene. SUA și (fostele) imperii occidentale s-au opus discuției despre colonialism la OMS, insistând în schimb asupra beneficiilor medicinei imperiale pentru popoarele supuse.

Dar majoritatea țărilor din cadrul OMS au fost de acord cu principiile care stăteau la baza memorandumului sovietic. Acesta a fost aprobat într-o nouă formă care a păstrat ideile sale generale fără a se referi direct la colonialism. Rezoluția a fost promovată de Ghana, care era o țară socialistă la acea vreme, și a fost susținută de alte state socialiste, precum Cuba, Polonia, URSS, dar și de țări precum Irak, Mexic, Noua Zeelandă, care era un pionier în domeniul drepturilor socio-economice în perioada interbelică, precum și de Arabia Saudită și Republica Arabă Unită, care încercau să folosească pledoaria pentru autodeterminare și asistență medicală pentru a contracara influența țărilor occidentale în lumea musulmană.

În această rezoluție se afirmă că autodeterminarea este esențială „pentru progresul social și pentru îmbunătățirea standardelor de viață”; că sistemele de sănătate ar trebui să fie create la nivel național de către stat; rezoluția sublinia relația dintre „egalitatea rasială și nediscriminare” și realizarea „dreptului fundamental al fiecărei ființe umane la sănătate și la servicii de sănătate”.

Cu toate acestea, unele țări africane – delegații din Senegal și Gabon (membri ai grupului pro-occidental de state africane Brazzaville) – nu au apreciat faptul că Uniunea Sovietică a încercat să monopolizeze discuția despre colonialism și au acuzat țările socialiste de stat din Europa de Est de paternalism, pe care îl condamnau la fel de ferm precum colonialismul. Pentru a complica și mai mult situația, pe măsură ce antirasismul socialist de stat atingea un crescendo internațional în anii 1960, se înmulțeau și incidentele cu motivație rasială care vizau studenții asiatici și africani din statele est-europene. Astfel de fenomene contraziceau pretențiile est-europenilor de a fi „albi mai buni”, deoarece promovau o modernitate socialistă nediscriminatorie în lumea postcolonială.

Cu toate acestea, lunga istorie a legăturii dintre sănătate ca drept al omului, antirasism și autodeterminare în pledoaria țărilor socialiste a permis est-europenilor să se alătore agendei statelor africane. În 1965, această coaliție a reușit să obțină condamnarea Africii de Sud în cadrul OMS pe motiv că regimul de apartheid încălca sănătatea ca drept al omului.

Cele două momente – 1961 și 1965 – au consolidat practic relația dintre sănătate, autodeterminare și antirasism. De asemenea, au permis țărilor socialiste să devină extrem de relevante în politica globală în domeniul sănătății, fapt confirmat în 1970, când Uniunea Sovietică a fost vârful de lance al unui nou consens prin intermediul unei rezoluții privind principiile de bază

pentru dezvoltarea serviciilor naționale de sănătate. Sovieticii au reușit să creeze o mare coaliție formată din țări socialiste precum Bulgaria, Cuba, Cehoslovacia, Mongolia, Polonia, România, Ungaria, țări precum Franța și Regatul Unit, în care statul avea control asupra majorității serviciilor de sănătate, sau țări precum Jamaica, care a fost un lider al luptei anticoloniale. Documentul proclama „responsabilitatea statului și a societății pentru protecția sănătății populației”, „crearea unui sistem național de servicii de sănătate la nivel național bazat pe un plan național general” și „integrarea serviciilor curative și preventive”. Deci, practic, tot ceea ce rămăsese necodificat din perspectiva dreptului internațional a fost realizat prin această rezoluție.

Rezoluția din anul 1970 a fost adoptată la Adunarea Mondială a Sănătății în plină perioadă de destindere a Războiului Rece în Europa. Țări precum Franța și Regatul Unit, care admiseseră încă din anii 1950 importanța implicării statului în realizarea sănătății ca drept al omului, au fost mai puțin reticente în a internaționaliza acest principiu, deoarece căutau să se îndepărteze de trecutul lor colonial.

Patru ani mai târziu, Consiliul Executiv al OMS a confirmat că „dreptul la asistență medicală... este aplicabil din punct de vedere juridic”. Membrii săi au lăudat consolidarea de către țările socialiste de stat a dispozițiilor constituționale referitoare la acest drept. Într-adevăr, de la sfârșitul anilor 1960 până la începutul anilor 1970, RDG, URSS, Ungaria, Polonia, Bulgaria și Cehoslovacia au elaborat amendamente constituționale sau legi speciale care au universalizat accesul la serviciile de sănătate. O astfel de codificare națională a dreptului internațional a confirmat rolul lor de pionierat în punerea în aplicare a sănătății ca drept al omului.

Cu toate acestea, interesant este faptul că, la scurt timp după recesiunea globală și criza economică severă care a urmat și care a lovit Europa de Est, s-a creat o prăpastie tot mai mare între cadrul legal și punerea sa în practică – realitatea locală a serviciilor medicale în declin. Poate că România este cazul paradigmatic în această privință, deoarece a avut o lege a sănătății care

a fost adoptată în 1978, aproape simultan cu austeritatea socialistă.

Totuși, anii 1970 au fost descriși de către contemporani ca fiind „o revoluție în domeniul sănătății”. Asta deoarece sănătatea, ca drept al omului, a fost din ce în ce mai mult legată de principiile justiției sociale, de ascuțirea conflictului dintre Nord și Sud și de criticile împotriva disparităților, a depersonalizării și a supraspecializării intrinseci biomedicinii.

Un nou concept a câștigat teren: asistența primară de sănătate. Ideile-cheie care au stat la baza acestui concept au fost: concentrarea asupra tehnologiei medicale care să reflecte nevoile și posibilitățile unor comunități specifice; opoziția față de elitismul medical; sănătatea ca instrument de dezvoltare socio-economică; și participarea comunității.

În 1978, la Alma-Ata, în Uniunea Sovietică, a avut loc conferința internațională privind asistența primară de sănătate. Evenimentul a produs Declarația menționată la începutul prezentării mele. Documentul a făcut legătura între sănătate, ca drept al omului, și critica și lupta împotriva inegalităților socio-economice globale. Ceea ce trebuie remarcat însă este faptul că, deși regimurile socialiste de stat au aprobat oficial documentul, în culise, acestea au criticat această paradigmă, considerând-o o consecință a popularității sistemului de sănătate al Chinei, adaptat țărilor cu venituri mici, care se baza pe „doctorii desculți” și medicină tradițională. Ascensiunea Realpolitik-ului și o distanță tot mai mare față de Sudul global au temperat dorința experților din regimurile socialiste de stat din Europa de a consolida Declarația de la Alma-Ata ca document de drept internațional.

În anii 1980, putem observa și erodarea accelerată a pretenției est-europenilor de a fi pionieri în domeniul sănătății ca drept al omului, deoarece mișcarea disidentă se revendica de la acest principiu – sănătatea ca drept al omului prevăzut în Constituție – pentru a critica regimurile socialiste, dar nu dintr-un punct de vedere liberal – solicitând, de pildă, privatizarea sistemului medical – ci de fapt de pe o poziție socialistă foarte

PATRULĂ PORTUGHEZĂ ÎN LUANDA
Războiul colonial consumă o jumătate din venitul național

Lumea, 17.06.1971

puternică. În același timp, est-europenii nu s-au opus semnificativ ascensiunii Băncii Mondiale în politica globală în domeniul sănătății – de exemplu, nu există nicio critică la adresa raportului Băncii Mondiale din 1987 care redefinea sănătatea publică în termenii ideii de sănătate publică de la sfârșitul anilor 1950, care viza doar lupta împotriva bolilor infecțioase și susținea că accesul individual la serviciile medicale este „un bun privat”.

Principiile cardinale pe care sănătatea ca drept al omului s-a ridicat în anii 1960 și 1970 – intervenția statului și o noțiune cuprinzătoare de sănătate publică – s-au prăbușit la sfârșitul Războiului Rece sub povara globalizării neoliberale, dar și a crizei regimurilor socialiste de stat.

Cu toate acestea, și voi încheia cu acest aspect, există o moștenire post-Război Rece în această istorie. În august 2000, Comitetul pentru drepturile economice, sociale și culturale, creat de Organizația Națiunilor Unite în 1986, a emis Comentariul general 14 pentru a clarifica articolul 12 din PIDESC. Comentariul a reafirmat multe dintre principiile susținute de experții socialiști și de aliații lor înainte de 1989, și anume responsabilitatea statului pentru cel mai înalt standard de sănătate care poate fi de atins; cadrul social-economic al bolii; interdependența sănătății cu alte drepturi ale omului; accentul pus pe medicina preventivă și curativă. Comentariul este important deoarece le permite în prezent statelor să se opună marilor companii farmaceutice - cum ar fi celebrul caz al Africii de Sud, care a reușit să folosească acest comentariu general pentru a obține posibilitatea de a produce medicamente antiretrovirale generice pentru tratamentul SIDA. Totodată, Comentariul a fost invocat de populații indigene din America Latină, care au reușit să schimbe legislația națională pentru a avea un acces mai bun la asistență medicală și chiar și în cazuri precum condamnarea genocidului din Sudanul de Sud.

Notă:

Prelegerea este bazată pe capitolul „Health as a Human Right and Central and Eastern European Anti-Colonialism” din volumul colectiv *Socialism and International Law during and after the Cold War*, editat de Raluca Grosescu și Ned Richardson-Little, în curs de publicare la Oxford University Press. Prelegerea și volumul au fost realizate sub egida proiectului CNCS-UEFISCDI, PN-III-P4-ID-PCE-2020-1337 intitulat „Contribuția statelor socialiste din Europa de Est la dreptul penal și umanitar internațional după 1945”.

(Transcrierea prelegerii susținute pe 22 februarie 2024 la București în cadrul seriei *Revisiting State Socialism* (V); traducere din limba engleză de Alex Cistelean).

Horațiu NAN

Stafia nealinierii în România socialistă: între destindere globală, pragmatism local și dialectică negativă

*Să nu credem că toți oamenii
sînt frați și că acum nu ne-a mai rămas
decît să ne așezăm și să mîncăm blînii.*

– Leonid Ilici Brejnev¹

Europa de Est: spațiu liminal

Europa de Est, ca entitate geoistorică a cărei identitate e definită de trecutul ei socialist, e tot mai mult concepută în discursurile de specialitate drept spațiu liminal. Estul comunist le apare istoricilor sub semnul liminalității spațiale și epocale, ca prag al unei tranziții triumfaliste de la vechiul Sud Global la noul Nord Global.²

Dacă forțăm puțin ideea liminalității, în sensul a ceea ce se află „betwixt and between”, ca proces în care se dizolvă o anumită societate (*comunitas*) și se coagulează una nouă³, lucrurile devin și mai clare: pare că ceea ce i-a conferit Europei de Est identitatea ei regională, adică diversele socialisme reale de stat, a fost doar o etapă intermediară, o crisalidă între larva periferică oprimată de vechile imperialisme dizolvate după primul război mondial și fluturile semi-periferic al Vestului. S-a născut un Nord Global estic care nu mai trebuie să se împiedice de câștigurile sociale ale Nordului Global vestic, din moment ce tot ceea ce ținea de cuceririle social-economice estice au fost circumscrise comunismului demonizat și erau, astfel, numai bune de exorcizat. Est-europenii au devenit mai catolici decât Papa, mai libertarieni decât Hayek și Milton Friedman; premianții austerității și terapiilor de șoc; trupele de șoc ale unui Vest răsăritean care reușește cumva să fie și mai belicos decât miezul său apusean; un Est lipsit de complexe în a-și afișa șovinismul occidental.

Istoria statelor socialiste e redusă, prin urmare, la o existență spectrală, fantomatică, fiind condamnate să rătăcească într-un soi de *Backrooms*⁴ ideologice. Dar dacă liminalitatea estului se manifestă nu numai ca prag între două universuri imperialiste, ci și între războaie mondiale, unul trecut, altul care se prefigurează la orizont, dacă nu cumva a început deja? Liminalitatea Estul înseamnă, deci, și amânare a dezastrului, ceea ce complică schema inițială, căci asta înseamnă că socialismul nu a reprezentat o simplă tranziție fără rest într-un imperialism euroatlantic. Ceva s-a pierdut, poate în mod ireparabil. A rămas doar creșterea necontrolată a tensiunilor militare și politice. În visul febril rezultat, împlinirea grotescă a dorințelor cade în sarcina pulsuniilor somnolente a destinderii.

Destinderea: o idilă brejnevistă

Aș dori să lucrez mai mult, dar munca aceasta de partid și de stat este foarte grea. Am ajuns să nu mai dorm și mă gândesc și noaptea. Cândva, istoria va vorbi despre această muncă.

– Brejnev⁵

În funcție de unde e privită, destinderea are nume multiple: coexistență pașnică, *détente*, *Ostpolitik*, reducere a tensiunilor și, la limită, luptă pentru lichidarea încordării dintre cele două mari blocuri militare, sociale și politice ale secolului al XX-lea. În sensul restrâns al termenului, destinderea denotă specificul politicii externe din perioada imediat următoare încordării maxime a Războiului Rece din anii '50 și începutul anilor '60, și reprezintă pilonul de bază al punților construite de diplomația sovietică, brejnevistă, în direcția unor Nixon, Pompidou și Willy Brandt.

Indiferent de disputele istoricilor asupra rolului politic al lui Leonid Brejnev, cam toată lumea e de acord că aplanarea tensiunilor Est-Vest și, astfel, evitarea conflagrației atomice a reprezentat obiectivul numărul unu pentru liderul sovietic în calitate de secretar general. După cum insistă Brejnev în fața lui Ceaușescu: „Acesta este principalul, să preîntâmpin un război nuclear”⁶.

Impulsul de a evita al treilea război mondial a izvorât întâi de toate din experiențele personale ale lui Brejnev din timpul celui de-al doilea război mondial⁷. Într-un anumit sens, destinderea s-a născut în tranșee⁸. Teroarea stalinistă – și faptul că i-a supraviețuit fofilându-se pe lângă excesele ei – a reprezentat trambulina care, neținând cont de ambiții personale sau de lipsa lor, l-a propulsat pe Brejnev în carieră. La sfârșitul războiului a aterizat în picioare, dar sever traumatizat. În ciuda neajunsurilor și obstacolelor întâlnite pe parcurs, prioritatea lui cât se poate de urgentă a fost, dacă nu pacea mondială, atunci măcar prevenirea catastrofei catastrofelor. Munca asiduă de destindere depusă de-a lungul carierei politice i-a distrus sănătatea, i-a provocat un teribil stres cronic, atacuri de cord, și insomnii care au condus, îndeosebi în a două jumătate a anilor '70, la dependența de sedative a omului de stat. Campionul estic al destinderii avea el însuși nevoie să se destindă. Brejnev – buimăcit sub influența benzodiazepinelor și consumului copios de votcă, în combinație cu efectele fumatului furibund de-a lungul vieții – rula pe un strașnic cocktail anxiolitic care i-a grăbit, într-o măsură deloc neglijabilă, sfârșitul care trâmbea, la rându-i, apusul *epocii stagnării*. Consecințele acestui amestec psihoactiv târziu au pus în umbră celelalte adicții, ceva mai dinamice, de muncă, mașini rapide și idile tovarășești ale lui Brejnev, cimentându-i imaginea pentru totdeauna în folclorul politic al țării sale, dar și al lumii

largi. E una dintre ironiile viclene ale istoriei faptul că un vitezoman afemeiat toropit de tranchilizante a ajuns să fie efigia stagnării. Dincolo de sex, droguri și gerontocrație însă, destinderea rămâne una dintre marile cauze și moșteniri politice ale tovarășului Leonid Ilici Maserati⁹.

Dar, ca în cazul așa-zisei epoci a stagnării, era destinderii suferă și ea de problema periodizării istorice. Așa cum în cazul celei dintâi se vorbește despre stagnare fie pentru toată epoca Brejnev (1964-1982), fie, mai realist, numai pentru perioada de după 1976 (plus toate combinațiile cronologice intermediare posibile), tot așa, istoricii au ajuns să vorbească despre o „destindere lungă” inaugurată de moartea lui Stalin și care continuă până la moartea lui Brejnev sau chiar până la prăbușirea URSS¹⁰. La cealaltă extremă, se prefigurează ceea ce putem numi o „destindere scurtă” de la începutul anilor '70 până în 1974. anul în care Nixon, Brandt și Pompidou își pierd funcțiile, înseși funcțiile vitale în cazul celui din urmă¹¹. Deși coexistența pașnică a fost anunțată, ca deziderat politic, odată cu Hrușciov (poate încă din timpul lui Stalin, în 1952¹²) și deși biografia lui Brejnev, Susanne Schattenberg, vorbește despre o minidestindere hrușciovistă între 1955-1959, abia după criza rachetelor cubaneze tensiunile au început să se reducă simțitor. În general însă, când se vorbește despre destindere, vizat e acel set de politici internaționale situat între intervenția din Cehoslovacia și neintervenția din Polonia, în contextul operațiunii deja în desfășurare din Afganistan.

„Coexistență pașnică” are o rezonanță cam nedialectică și pare, prin urmare, o formulă nu foarte marxistă, dar, sigur, e ușor să critici principiile coexistenței pașnice de pe poziții pretins ortodoxe atunci când nu dispui de arme atomice. Din punct de vedere dialectic – și în conformitate cu învățăturile clasicilor despre „dedublarea unului și cunoașterea părților lui contradictorii”¹³ – coexistența nu poate fi decât antagonistică; ceea ce se și observă, de altfel, în forma conceptului, unde avem de a face, în interiorul „coexistenței pașnice” cu două laturi: încordarea și destinderea. Fiindcă orizontul încordării e unul termonuclear, comuniștii sunt constrânși să adopte o poziție unilaterală, adică destinderea. De unde rezultă și conținutul aparent nedialectic al coexistenței pașnice. Abstracția cât se poate de reală a iernii nucleare obligă la adoptarea abstracției destinderii, potrivit vechiului principiu: dacă adversarul îndoiaie prea mult bățul într-o direcție, atunci, pentru a-l îndrepta, trebuie îndoit în cealaltă direcție¹⁴. Pentru a rămâne pașnică, coexistența trebuia îndoită în direcția destinderii, direcția opusă, a încordării, fiind fatală de la un punct, inimaginabil de apocaliptic, încolo. Astfel, deși în discursul și practica oficiale cele două laturi

apar în mod necesar separat, destinderea nu reprezintă doar antiteza abstractă a încordării, ci și, în bună tradiție dialectică, forma ei, forma destinsă a încordării¹⁵.

În plus, alegerea Estului de a coexista pașnic cu Vestul avea și rațiuni strategice, nu numai tactice. În siajul optimismului și încrederii în forțele proprii ale *socialismului dezvoltat*, destinderea era imaginată ca politică de izolare și restrângere (*containment*) a capitalismului. Așa cum imperialiștii, în prima fază, dominată de încordări, a Războiului Rece, sperau să conțină și, apoi, să rostogolească înapoi influența comunistă tot mai virală, tot așa, în faza a doua a conflictului Est-Vest, a luptei pentru destindere, comuniștii, în special cei de la Moscova, sperau să schimbe cursul imperialismului, izolându-l până când, în cele din urmă, capitalismul va imploda ca urmare a victoriilor eurocomuniștilor în Europa occidentală, pe de o parte, și a mișcărilor de eliberare națională în Sudul Global, de cealaltă parte¹⁶. Din acest unghi, global, care ia în considerare *Lumea a treia* și raporturile întreținute cu ea de către *Lumea a doua*, iese în relief inadecvarea abordărilor limitate, eurocentrice, care văd în destindere un fenomen pur european¹⁷ sau o monstruoasă alianță între conducerile celor două blocuri adverse pentru a năbuși mișcările contestatare șaizeciste și șaptezeciste din interiorul lor¹⁸.

Avem, astfel, de-a face, de-a lungul literaturii de specialitate, cu granițe geografice extrem de flexibile ale destinderii, pe lângă deja discutatele granițe cronologice. La un capăt se află o destindere foarte bine delimitată regional, o afacere strict europeană, iar la celălalt capăt o politică globală, implementată eventual în mod imperfect, limitată de constrângerile europene impuse de cele două alianțe militare principale, NATO și Tratatul de la Varșovia, dar, totuși, cu bătaie intercontinentală.

Nealinierea: fațada autarhiei românești

L. Brejnev: Gustați din prăjitura aceasta; se numește „Napoleon”.

Tov. Nicolae Ceaușescu: Se poate numi astfel; a trecut destul timp.

L. Brejnev: Totuși, Napoleon a fost o mare personalitate.

Tov. Nicolae Ceaușescu: În momentul în care a renunțat la principiile revoluției burghezo-democratice, el și-a pierdut influența în Europa.

L. Brejnev: Trebuie, totuși, să gustați din prăjitură. Este făcută de soția mea.¹⁹

Pe lângă destinderea lungă și destinderea scurtă, așadar, există și o destindere regională și una mondială. Iar destinderea globală nu e nimic altceva decât *mișcarea de nealinier*, dat fiind că această mișcare ia

fință în baza imperativelor coexistenței pașnice. Așa e și reprezentată, în fond, nealinieră la nivelul discursului public din România socialistă, și anume ca intensificare și universalizare a cursului destinderii. Așa își justifică România în mod public avansurile politice către *Lumea a treia*.

Motorul principal, interesat material, al acestor tentative ale României de aliniere la nealinieră este în realitate alimentat, însă, de contextul poziționării singulare a Bucureștilor față de puterile aliniate: distanțarea față de Moscova și, în paralel, înscrierea a României în relații economice inegale și de dependență cu Europa de Vest²⁰; relații care au ajuns, începând cu a doua jumătate a anilor '70, să fie tot mai neavantajoase și au coincis cu izolarea României nu doar față de sovietici, ci și, în mod ironic, față de Occident²¹.

Situația aceasta de economie geopolitică de neînviat se reflectă în presa română prin aceea că interesul ideologic pentru nealinieră se corelează cu interesul material. Astfel, în presa română până în 1961, anul primei conferințe a mișcării, la Belgrad, nealinieră e menționată sporadic și numai ca simplă politică de nealinieră (a Indiei în principiu, dar și a Indoneziei sau a țărilor africane), o politică printre altele, deci nu ca mișcare propriu-zisă. În 1961 e publicat primul articol important asupra subiectului: în *Lupta de clasă* e tradusă o versiune prescurtată a textului teoreticianului comunist britanic R. Palme Dutt, „Ce este neutralismul?”²². Aici nealinieră nu este doar o politică a unei țări sau alta, ci un principiu de acțiune la care aderă o mulțime de state. Deși nu e descrisă în mod expres ca „mișcare”, conceptul de nealinieră începe să se configureze ca atare în acest articol. În 1964 mai apar două articole notabile²³, tot traduceri, însă.

Răspunzind unor întrebări ale ziariștilor, după întâlnirea cu responsabilii presei egiptene, președintele Anwar El Sadat a subliniat, din nou, importanța pe care țara sa o acordă stabilirii unei legături exacte între eventuala normalizare a relațiilor ei cu Israelul, prin semnarea unui tratat de pace, și adoptarea de măsuri pentru soluționarea globală a conflictului din Orientul Mijlociu

Lumea, 16.07.1978

În afara acestor câteva excepții nealinieria continuă să fie menționată marginal ca o simplă opțiune politică națională (sau, cel mult regională: africană, arabă etc.) până la prima mențiune a mișcării *ca mișcare* în 1970²⁴. Dar primul articol autohton consistent dedicat nealinierii ca amplă mișcare internațională vede lumina tiparului abia în 1976²⁵, urmând ca din 1978, odată cu publicarea primului volum de sine stătător²⁶, nealinieria să figureze proeminent în discursurile ideologice române privitoare la relațiile internaționale. Încoronarea interesului românesc pentru acest subiect are loc în opurile lui Gheorghe Sprințeroiu care scoate în 1985 și 1989 două volume pe tema nealinierii²⁷. De la ceea ce părea, până la mijlocul anilor '70, o simplă opțiune politică națională sau, cel mult, regională, nealinieria urcă în importanță și dobândește tot mai multă demnitate ideologică în discursurile oficiale din România ultimului deceniu comunist, ajungând, în fine, să fie ridicată în mod oficial la rangul de principiu, concept, doctrină și mișcare de importanță mondială decisivă.

Toată această mizanscenă ascunde o campanie de legitimare a echilibristicii tot mai fragile a politicii externe românești. Înțelegerea de sine a nealinierii, preluată și prelucrată în camera obscură a ideologiei românești, suferă, bineînțeles, o inversiune: de la globalizare (tiermondistă) a destinderii la regionalizare (est-europeană) a nealinierii. Șantajul cu nealinieria devine, astfel, parte a arsenalului propagandistic românesc în misiunile României de șicanare a hegemonului sovietic. Îndărătnicia statului român când venea vorba de a se imprima o direcție unitară comună politicii blocului socialist se manifesta, pe axa economică, prin faultarea oricăror propuneri serioase în favoarea unei politici regionale coordonate în cadrul CAER²⁸, iar pe partea geopolitică și în relație cu cea economică, prin șantajul cu nealinieria.

Puterea nealinierii în epoca destinderii rezidă în capacitatea și dispoziția nealiniaților de a se alinia. Cu alte cuvinte, pârghia nealiniaților constă în faptul că pot renunța oricând la statutul lor, iar cu cât sunt mai flexibili, mai puțin rigizi în nealinieria lor, cu atât au mai multă putere și influență. Marea putere, poate singura putere adevărată, a nealiniaților în epoca destinderii ține de șantajul geopolitic pe care îl pot practica. Cu cât sunt mai flexibili și cu cât par mai nestatornici, cu atât e mai credibilă amenințarea lor²⁹. Acest tip de joc se poartă și de cealaltă parte a liniei fierbinți, cu semn, desigur, schimbat, unde se observă fenomene de „alinie disociativă”: Franța în NATO³⁰ și România în Organizația Tratatului de la Varșovia (OTV). A-i fierbe la foc mic pe sovietici pare a fi fost, dacă nu unul dintre scopurile principale ale curtării nealiniaților, atunci în orice caz o consecință pe care omologii lor români și-o asumau cu predilecție. Fie din cauza fricii de o (ne)intervenție sovietică de *normalizare*³¹, fie din rațiuni (nu mai puțin iraționale) de salvagardare a suveranității naționale, românii insistau (ca vecinul absurd cu bormașina) să bată cuiul lui Pepelea în edificiul OTV. Lumea a treia a servit, astfel, drept

monedă de schimb și a jucat rolul de obiect șantaj în relația României cu blocul politic la care era, chipurile, aliniată.

În lumina acestor considerații, declarațiile lui Ceaușescu – conform cărora esențialul ar fi destinderea, nu alinieria sau nealinieria la blocuri³² – nu mai pot fi interpretate în mod inocent. Ceaușescu folosea destinderea (globală) împotriva destinderii (regionale) și împotriva maestrului destinderii de la Kremlin. Brejnev îl citește pe omologul său de la București. Îi recomandă să facă bine să șadă în banca destinderii regionale și a OTV, acolo unde îi e locul. În, plus liderul de la Kremlin îi reproșează faptul că tovarășii români par să opereze cu o falsă echivalență între NATO și OTV³³, ceea ce ar reprezenta o sfidare la înșeși principiile nealinierii³⁴.

Schimburile pe care cei doi oameni de stat le-au avut în Berlin în 1976 (acel an crucial pentru stagnarea și sănătatea brejnevistă, dar și pentru campania ideologică întru nealinieria sub Ceaușescu) concentrează esența mizei geopolitice a problemei. Sensul și destinul uverturilor către nealinieria ale României sunt descifrabile în replicile dintre liderul de la București și Brejnev. La un moment dat, Ceaușescu încearcă să-i dea lui Brejnev la operație – îl citează pe Lenin – dar *unchiu* 'Lionea se eschivează grațios și lovește unde doare mai tare, în complexul de inferioritate:

Tov. Nicolae Ceaușescu: „Pornesc de la necesitatea ca țările socialiste să fie mai active în relațiile cu Lumea a Treia. Așa cum a spus și Lenin: că trebuie să ne aflăm în rândul popoarelor, iar țările lumii a treia sunt foarte numeroase.”

L. Brejnev: Știu că în sufletul tău ai adesea sentimentul că nu respect îndeajuns România, sau pe Ceaușescu, că nu vin la voi și așa mai departe. În acest context, doresc să-ți spun că am o atitudine sincer bună față de Partidul Comunist Român și față de tine. De aceea spun că nu ar fi bine să mergi acolo [în Sri Lanka, la Colombo, unde urma să aibă loc al cincilea summit al țărilor nealiniat – n.n.]. Nu trebuie. Ești membru al Tratatului de la Varșovia, care reprezintă un colectiv mai apropiat al comunității socialiste.³⁵

Knockout.

În loc de „în loc de încheiere”

În flirtul ei frivol cu nealinierea, România se nealiniază la sine. Contactul cu țările Sudului Global demarează din pricina marginalizării României de către Vest după ce ea însăși s-a automarginalizat în Est.

Apogeul destinderii tensiunilor Vest-Est pe care îl reprezintă acordurile de la Helsinki (1975) nemulțumește Bucureștiul mult mai vulnerabil, în dependența sa de Occident, la consecințele obligațiilor asupra drepturilor omului asumate de toți semnatarii³⁶. Joe Biden, pe atunci senator american din partea statului Delaware, îi mărturisea în 1979 consilierului lui Brejnev și viitorului arhitect al perestroicai, Vadim Zagladin, că îngrijorările Partidul Democrat din SUA pentru respectarea drepturilor omului erau de față, cu scopul de a se da bine pe lângă alegătorii lor, democrații nefiind realmente preocupați de soarta dizidenților³⁷. Calul troian umanitar deranjează considerabil relațiile române cu Occidentul, iar administrația Ceaușescu se orientează, atunci, spre Sudul Global și se aliniază timid la nealiniere. Strategia pare a consta în curtea „forului politic al Lumii a treia”³⁸ pentru a atinge forul economic, de unde și insistențele României de a fi recunoscută ca țară în curs de dezvoltare. Țara noastră a pus în aplicare, fără prea mult succes însă, principiul rostit de premierul indian Morarji Desai atunci când India a fost acuzată de „dublă aliniere”: „nealinierea înseamnă alinierea cu toți”³⁹. România: aliniată cu toți, dar abia în ultimul rând cu socialismul; aliniată disociativ (ca membru OTV); aliniată, dar în curs de deviere de la nealiniere; și, totuși, nealiniată la nealiniere⁴⁰.

Tot acest spațiu de manevră disponibil pentru contra-aliniere, nealiniere și ezitare ca pisica în fața ușii deschise a dispărut odată cu victoria decisivă NATO. Deși poziția oficială a Estului socialist era că nealinierea nu va mai avea sens după abolirea ambelor blocuri, a fost nevoie să fie abolit doar blocul Pactului de la Varșovia pentru ca mișcarea de nealiniere să își piardă relevanța. Nealinierea apare astfel ca o stafie, România însă i-a anticipat moartea pe când în restul lumii era încă o realitate vie. În lumea largă a început să bântuie în momentul în care condiția ei de posibilitate, alinierea, s-a unipolarizat. În lipsa contradicției capitalism-socialism⁴¹ nu ai la ce să te nealiniezi. În România socialistă, în schimb, caracterul spectral al nealinerii rezidă în utilizarea ei pretins pragmatică (în realitate, disperată) a demnitarilor comuniști.

Nealinierea, neintervenția, neamestecarea în treburile interne ale altor state, neaderarea la blocuri, „opțiunea în favoarea neopțiunii”⁴², neapartenența și neparticiparea la alianțe și pacte militare, neacceptarea

bazelor militare pe teritoriul țării, nerecurgerea la forță, neintrarea în coaliții ostile, neimplicarea, nefolosirea și neamenințarea cu forța în relațiile internaționale, neproliferarea armelor nucleare – toate acestea nu mai apar decât ca o neputincioasă dialectică negativă, reală pentru România socialistă, fantasmatică pentru prezentul nostru. În liminalitatea celor două momente negația intensivă se prefăce negație privativă. Față în față cu clătitile umaniste și prăjiturile bonapartistice, noi toți am înghițit gălușca.

Note:

¹ În convorbirile din 16 ianuarie 1973 cu miniștrii de Externe ai țărilor participante la Tratatul de la Varșovia, cf. *Documente Diplomatice Române, seria a III-a: România și Tratatul de la Varșovia. Conferințele miniștrilor Afacerilor Externe și ale adjuncților lor (1966-1991)*, Editura Alpha MDN, București, 2009 (citată de acum înainte ca *DDR*), p. 373.

² Cf. James Mark et al., *Socialism Goes Global: The Soviet Union and Eastern Europe in the Age of Decolonization*, Oxford University Press, Oxford, 2009, p. 10; p. 17, nota 46; pp. 256, 258.

³ Cf. Victor Turner, *The Forrest of Symbols: Aspects of Ndembu Ritual*, Vail-Ballou Press, 1982 și *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*, Cornell University Press, Ithaca, New York, 1991. Pentru comunism ca liminalitate permanentă vezi B. Thomassen, „The Uses and Meanings of Liminality”, în *International Political Anthropology*, Vol. 2, 2009. Nr. 1. p. 23.

⁴ https://en.wikipedia.org/wiki/The_Backrooms

⁵ *DDR* p. 377.

⁶ Pe 3 august 1973, în *DDR*, p. 480.

⁷ Susanne Schattenberg, *Brezhnev: the Making of a Statesman*, trad. John Heath, I. B. Tauris, 2021, p. 284.

⁸ Cel puțin în sens metaforic. Vezi Schattenberg, *ibid.*, p. 60, pentru controversa privind existența tranșelor despre vorbește Brejnev în memoriile sale.

⁹ Pentru Maserati-ul pe care i l-a dăruit Pompidou unui Brejnev extaziat, vezi Schattenberg, *ibid.* p. 306.

¹⁰ Cf. Oliver Bange și Poul Villaume (coord.), *The Long Détente: Changing Concept of Security and Cooperation in Europe, 1950s-1980s*, CEU Press, Budapesta și New York, 2017, unde autorii resping până și ideea unui „al doilea război rece” în anii ’80.

¹¹ Cf. Schattenberg, *op. cit.*; există și propunerea destinderii celei mai scurte între 1972-1974 la Richard B. Day, *Cold War Capitalism: The View from Moscow 1945-1975*, Routledge, 1995, p. 268.

¹² Cf. *Long Détente*, p. 10

¹³ Lenin, *Opere complete*, vol. 29, Editura Politică, București, p. 1966, p. 296

¹⁴ Lenin, *Opere Complete*, vol. 7, Editura Politică, București, 1962, p. 265

¹⁵ Pentru dialectica dintre cooperare și competiție vezi și A. P. Rana, „Detente and Non-Alignment: A Conceptual Study”, în *International Studies*, Vol. 13, nr. 4, 1974, pp. 751-774.

¹⁶ Richard B. Day, *ibid.*, p. 275.

¹⁷ Pe motiv că eșecul destinderii ar fi afectat în primul rând țările europene în modul cel mai grav, potențial termoneuclear; vezi *Long Détente*, p. 8.

¹⁸ Ideea ar fi că *destinzătorii* Nixon, Brandt, Brejnev, Mao s-ar fi folosit de politica de destindere pentru a-și acuza adversarii domestici, deci și radicalii de stânga, că pun în

pericol pacea mondială; vezi Jeremi Suri, *Power and Protest: Global Revolution and the Rise of Détente*, Harvard University Press, 2005.

¹⁹ La 3 august 1976, Crimeea, în *DDR*, p. 487.

²⁰ Cf. Mioara Anton, Introducere la *DDR*, p. XXV; vezi și lucrările ample ale Elenei Dragomir asupra politicii externe a României, *Opoziția din interior. România și politicile CAER față de CEE*, Cetatea de Scaun, 2019; *O relație asimetrică: România și piața comună (1957-1989)*, Cetatea de Scaun, 2022, discutate de Alex. Cistelean în „Forging Europe Under Communist Eyes: The European Community, the COMECON, and Socialist Romania”, *Transylvanian Review*, vol. XXXIII, nr. 1, 2024, pp. 119-140 (vezi p. 126 pentru relația cu Sudul Global).

²¹ Cf. Mioara Anton, Introducere la *DDR*, p. XXV.

²² Nr. 3, 1961, pp. 97-102.

²³ Henry P. Sheridan, „Obiectivele fundamentale ale nealinierii” în *Lumea*, nr. 35, 1964 și Henri Alleg, „Politica de nealinierii”, în *Lumea*, nr. 42, 1964.

²⁴ Jan Prazsky, „Mișcarea țărilor nealiniate”, în *Probleme Ale Păcii și Socialismului*, nr. 11, 1970.

²⁵ Ion Mielcioiu, „Mișcarea de nealinierie”, *Lumea*, nr. 32, 1976, pp. 20-22.

²⁶ Vasile Șandru (coord.), *Mișcarea de nealinierie*, Editura Politică, București, 1978

²⁷ D.G. Sprințeroiu, *Nealinieria în confruntările politice contemporane*, Editura Politică, București, 1985 și Gheorghe Sprințeroiu, *Independență, nealinierie, pace: momente și semnificații ale unei mișcări istorice a secolului XX*, Editura Politică, București, 1989.

²⁸ Cf. Alex. Cistelean, *op. cit.*

²⁹ Cf. Rana, *ibid.* pp. 768-70.

³⁰ *Ibid.*, p. 773

³¹ George Macovescu, prim-adjunct al ministrului Afacerilor Externe, nota în 1971 în jurnalul său: „După cele întâmplate în 1968, în Cehoslovacia sunt posibile orice gesturi și față de România”, în Mioara Anton, Introducere la *DDR*, p. XXIII.

³² Nicolae Ceaușescu, *România pe drumul construirii societății socialiste multilateral dezvoltate*, vol. 13, Editura Politică, București, pp. 415-416, apud. Sprințeroiu, *Nealinieria în confruntările politice contemporane*, p. 185.

³³ La 3 august 1976, Crimeea, în *DDR*, p. 488.

³⁴ Cf. Sprințeroiu, *ibid.*, p. 64.

³⁵ Pe 30 iunie 1976, Berlin, în *DDR*, pp. 475-6.

³⁶ Cf. Mioara Anton, în *DDR*, p. XXVIII

³⁷ Cf. Schattenberg, *ibid.*, p. 260

³⁸ Expresia Vanessei Ogle în „State Rights against Private Capital: The «New International Economic Order» and the Struggle over Aid, Trade, and Foreign Investment, 1962-1981”, în *Humanity: An International Journal of Human Rights, Humanitarianism, and Development*, vol. 5, nr. 2, 2014, p. 215

³⁹ Sprințeroiu, *ibid.*, p. 64.

⁴⁰ Propunînd să „aplaneze situația” în privința divergențelor dintre China și Rusia sovietică (probabil pentru a se revanșa pentru încurcarea itelor destinderii), Ceaușescu se erija într-un Spătar Milescu al secolului XX (sic!), vezi *DDR*, p. 492.

⁴¹ Contradicția principală, cum declara răspicat N.N. Rodionov, adjunctul lui Gromîko, reputatul ministru sovietic de externe, poreclit de occidentali *Domnul Niet*, vezi *DDR*, p. 467.

⁴² Expresia îi aparține lui Frane Barbieri apud. Sprințeroiu, *ibid.*, nota 31 la p. 68.

Alex CISTELECAN

Vechea „Nouă ordine economică internațională” și nebănuiții ei profeți

În decembrie 2022, Adunarea Generală a ONU a adoptat rezoluția „Către o nouă ordine economică internațională”, marcând astfel politic și instituțional ascensiunea Sudului Global – cel puțin ca temă și problemă globală, dacă nu tocmai ca centru de putere – din ultima decadă.

În acest context, poate fi utilă o privire asupra modului în care s-a manifestat, acum cincizeci de ani, prima ocurență a conceptului și dezideratului de „nouă ordine economică internațională” ca platformă de politici economice și relații internaționale a Sudului Global, și mai ales o revizitare a perspectivei României comuniste asupra acestui fenomen: în fond, pentru România comunistă mișcarea de nealinierie și, în general, sudul țărilor în curs de dezvoltare nu erau doar obiecte exotice, îndepărtate, ale politicilor sale economice, relațiilor diplomatice și reprezentărilor culturale, ci funcționau ca un fel de identitate în străinătate. După cum se știe, România se percepea și prezenta pe sine, tot mai explicit în ultimele decenii ale socialismului de stat, ca țară în curs de dezvoltare, aliniată astfel natural și structural nu atât cu blocul socialist mai mult sau mai puțin industrializat, ci cu mișcarea de nealinierie a țărilor „lumii a treia”, ceea ce înseamnă că perspectivele României comuniste asupra mișcării de nealinierie și, în special, asupra încercărilor de articulare din anii 1970 a unei „Noi ordini economice internaționale” pot fi citite aici și ca un autoportret în oglindă, auto-orientalizant, al socialismului românesc de stat.

Originile și antecedentele Noii ordini economice internaționale se suprapun cu istoria postbelică a mișcărilor de eliberare națională și a expresiilor ei de la nivelul diplomației internaționale: de la proiectul de declarație privind drepturile și îndatoririle statelor din 1949 de la ONU, la prima articulare a Mișcării de nealinierie la conferința de la Bandung din 1955, la instituirea Grupului celor 77 la conferința de la Geneva din 1964, până la adoptarea de către Adunarea Generală ONU, în 1974, a proiectului de instituire a unei Noi ordini economice internaționale. Efectele și istoria reală a NOEI – cel puțin în această primă ocurență – aveau să fie însă considerabil mai scurte decât antecedentele ei, cu un sfârșit neoficial, dar larg recunoscut, al acestor eforturi consfințit în conferința de la Cancun din 1981¹ și, în general, în criza datoriilor externe care îngroapă, în anii 80, orice speranță de dezvoltationism și

suveranism nutrite de țările din Sud, și implicit și orice bază economică și politică a unei eventuale NOEI.

Pachetul de principii și revendicări al NOEI, care a evoluat desigur de la an la an și de la o rundă de negocieri la alta, era rezumat în presa locală a vremii astfel:

„1. Promovarea largă a colaborării economice mondiale prin reglementarea situației în comerțul internațional...; [încetarea] măsurilor protecționiste care limitează posibilitățile de dezvoltare a schimburilor economice și eliminarea practicilor discriminatorii care frânează comerțul mondial. Se impune, de asemenea, ca țările dezvoltate să faciliteze accesul produselor industriale exportate de țările în curs de dezvoltare, să îmbunătățească sistemul generalizat de preferințe și să-l aplice consecvent, nediscriminatoriu. 2. Asigurarea comercializării materiilor prime la prețuri remuneratorii pentru producători și echitabile pentru consumatori, așa încât aceasta să contribuie la oprirea deteriorării în continuare a situației economice a mării majorități a țărilor în curs de dezvoltare, exportatoare de materii prime. Pentru aceasta sunt necesare măsuri de asigurare a unor raporturi corespunzătoare între prețurile materiilor prime și cele ale produselor industriale. 3. Convenirea unor programe speciale de ajutorare a țărilor în curs de dezvoltare în domeniul agriculturii, industriei, transporturilor, precum și în alte domenii, de natură să asigure o mai bună valorificare a resurselor lor materiale și umane, pentru progresul economic și social al acestor țări. 4. Realizarea unui transfer substanțial de tehnologii moderne către țările în curs de dezvoltare, în condiții avantajoase, și asigurarea cadrului instituțional necesar în acest scop. 5. Sprijinirea formării de cadre naționale în țările slab dezvoltate și evitarea consecințelor deosebit de păgubitoare pe care le are racolarea de cadre calificate asupra economiilor acestor țări. 6.

Stimularea dezvoltării cooperării economice între țările în curs de dezvoltare. 7. Sporirea substanțială a fondurilor alocate pentru sprijinirea țărilor slab dezvoltate, astfel încât în următorii 3—4 ani să se ajungă la un volum anual de resurse financiare suplimentare de cca 60 miliarde dolari destinate acestor țări. 8. Soluționarea problemei datoriei externe a țărilor în curs de dezvoltare, problemă ce a căpătat caracter global”².

Merită desprinse câteva aspecte din această cartă de principii. În primul rând, paradigma dreptului statelor, care, așa cum am văzut, începuse să se articuleze la ONU deja din 1949 și care își găsea consfințirea supremă aici, în viziunea NOEI în care statul este unitatea de măsură politică și economică fundamentală – el e cel care numără societatea ca unu, cel care deține dreptul suveran asupra resurselor naturale, cadrului economic național și relațiilor diplomatice și economice internaționale. Nu întâmplător, eșecul încercărilor de instituire a NOEI din anii 1980 avea să se traducă, la acest nivel al dreptului și al proclamațiilor, în ascensiunea unei paradigme opuse dreptului statal – și anume paradigma eminamente individualistă a drepturilor omului, care fisurează și de sus, și de jos, suveranitatea etanșă a statului național și a dreptului său³. Această insistență pe suveranitatea politică și economică a statului național, perfect explicabilă prin aceea că majoritatea acestor țări își câștigaseră foarte recent independența și autonomia postcoloniale, și nu se grăbeau să renunțe la ele, avea însă și consecințe problematice: ea putea funcționa ca un paravan ideologic, declarativ convenabil care să mascheze și să legitimizeze niște regimuri represive, autoritare în interior – așa cum Andre Gunder Frank remarcă deja la acea vreme⁴. În al doilea rând, paradigma suveranistă a NOEI era refractară la orice idee de integrare supranațională a economiilor țărilor în curs de dezvoltare, care ar fi reprezentat, în ochii noilor lor elite statale, știrbirea suveranității naționale tocmai în ce privește strategia dezvoltării economice, expresie

Reuniune cu reprezentanți ai R.D.Vietnam (Lumea, 02.08.1973)

supremă a acestei suveranități. Această integrare supranațională ar fi însemnat, de altfel, instituirea încă unei „grupări regionale închise” cu tot cu piedicile sale protecționiste în calea comerțului mondial liber – adică exact ceea ce denunța proiectul NOEI⁵. Or, această poziție suveranistă a făcut ca mai toate aceste țări tinere să trebuiască să apuce pe drumul dezvoltationismului și industrializării cu aceleași lipsuri și aceleași nevoi: practic, cu aceeași dependență de același capital și aceeași tehnologie occidentală. Tocmai aceste dependențe aveau să le frângă solidaritatea și îneca mișcarea. Interdependența clamată și dorită a noii ordini economice internaționale s-a manifestat mai curând ca o codependență de capitalul și produsele capitalismului industrial occidental – și s-a destrămat la primele zdruncinături ale acestuia.

Raportarea blocului socialist est-european la revendicările NOEI și, în general, la Mișcarea de nealinie, a fost, să spunem, una complexă. La nivel de principii, cu cât mai înalte cu atât mai bine, statele socialiste își exprimau desigur neobosit solidaritatea cu lupta țărilor în curs de dezvoltare cu structura neocolonială a ordinii politice și economice internaționale. La nivelul măsurilor și politicilor concrete, raportarea era mai complicată. Și asta fără doar și poate pentru că, în ce privește relațiile economice efective, așa cum arăta același Gunder Frank într-un text reprodus parțial în acest grupaj, țările socialiste întrețineau cu țările sudului global același raport inegal pe care țările dezvoltate din Vest îl întrețineau cu blocul socialist⁶. Esența acestui schimb „neocolonial” inegal, care practic departajează între centrul și periferia sau semi-periferia sistemului economic mondial, este, după cum se știe, raportul inegal de preț între materii prime și produse manufacturate și ponderea inegală a acestor produse în schimburile centru-periferie. În lucrarea sa clasică din 1972⁷, Emmanuel Arghiri surprindea paradoxul acestui raport de preț între materii prime și produse industriale: acolo unde toată economia clasică, marxistă și nemarxistă, se aștepta la o scumpire progresivă a prețului materiilor prime, eminemamente finite, și la o ieftinire relativă și progresivă a produselor industriale, datorată progresului tehnologic potențial nelimitat, istoria economiei, și mai ales cea postbelică, a avântului tehnologic, a fost martora unei evoluții opuse, în care prețul materiilor prime scade continuu în vreme ce prețul produselor industriale crește relativ neîncetat. Acest raport inegal, pe care Arghiri îl pune pe seama nu atât a realităților economice „obiective”, ci a raporturilor politice de putere, afecta profund schimburile comerciale centru-periferie, în care, prin definiție, periferia exportă preponderent materii prime și importă în schimb tehnologie. Or, din această perspectivă, pe această chestiune spinoasă a rearanjării raporturilor de preț propusă de NOEI, blocul socialist

nu prea putea decât să mimeze o solidaritate de fațadă, în măsura în care rearanjarea respectivă îi afecta direct propriile interese: pentru blocul socialist, așa cum arăta același Frank, sudul țărilor nealiniat furniza exact acel spațiu prețios de desfacere pentru mărfurile industriale și tehnologia pe care Occidentul refuza să le importe de la el, debușeu semi-neo-colonial care-i permitea estului să balanseze propria sa expunere din poziții de inegalitate și dependență față de Occidentul industrializat – și nu în ultimul rând o sursă prețioasă de valută forte, care-i permitea din nou să abordeze comercial Vestul de pe poziții ceva mai solide. Așa se explică de ce, în ciuda declarațiilor de solidaritate, țările socialiste din Est votau, pe chestiunile economice concrete și cu adevărat spinoase, de obicei aliniați cu țările occidentale și în opoziție cu susținătorii NOEI⁸.

România articula însă o poziție aparte în corul țărilor socialiste în această chestiune a noii ordini economice internaționale – ceea ce a și împiedicat coagularea unei poziții comune CMEA în această chestiune⁹. Spre deosebire de celelalte state socialiste din Est, România cerea să fie recunoscută ca țară în curs de dezvoltare și milita pentru includerea sa în mișcarea țărilor nealiniat – ceea ce se va și întâmpla în 1977. În mod corespunzător, eforturile de constituire a NOEI sunt întâmpinate în presa românească a vremii cu un entuziasm sporit – un entuziasm neobosit, care supraviețuiește inerțial, cel puțin la nivel discursiv, mult după expirarea mișcării: de la seria de articole „Argumente pentru o nouă ordine economică” din *Revista economică* din septembrie 1974 și texte precum „Abolirea vechii politici — condiție primordială a instaurării noii ordini internaționale”¹⁰ sau „Principiile raporturilor între state și imperativul instaurării unei noi ordini internaționale”¹¹ – până la declarațiile la fel de dedicate proiectului instituirii NOEI – „Ne pronunțăm pentru lichidarea subdezvoltării, soluționarea globală a datoriilor externe ale țărilor în curs de dezvoltare, pentru o nouă ordine economică mondială” – pe care Ceaușescu le dă la întoarcerea sa din Iran pe 19 decembrie 1989.

Această supraidentificare a României cu țările în curs de dezvoltare și cu platforma NOEI nu era însă neapărat dezinteresată. Ea îi permitea, în primul rând, României să spere la condiții mai bune de schimburi comerciale cu Vestul dezvoltat, condiții la care statutul său de membru COMECON nu-i prea lăsa speranțe; și în al doilea rând, în raport cu statele din mișcarea de nealinie, statutul de țară în curs de dezvoltare îi permitea României să pretindă să fie considerată beneficiar, și nu donator de facilități, favoruri și condiții preferențiale, așa cum ar fi presupus în schimb statutul de țară industrializată asumat de colegii săi de bloc socialist. Pe lângă acest *côté* pragmatic al solidarității sale cu NOEI, România revendica și o anumită originalitate în înțelegerea principiilor noii internaționale: „Contrar

„teoriilor“ despre perimarea statului național, sau încercărilor de a acredita permanentizarea actualelor tendințe de reîmpărțire a lumii între diferite state sau grupări de state, conceptul românesc privind noua ordine mondială este asociat unei asemenea imagini a configurației internaționale, în care economia fiecărei țări constituie cadrul de bază al progresului economic și social, iar independența și suveranitatea asupra resurselor și activităților economice de pe teritoriul național reprezintă punctul de pornire pentru desfășurarea largă și fructuoasă a cooperării între popoare”.¹² Surplusul de deschidere a României și identificare cu țările în curs de dezvoltare era, astfel, reversul unui exces de închidere și încordare național-suverană.

Mă voi opri, în cele ce urmează, asupra a două aspecte – în opinia mea, cele mai importante – din pachetul de principii și revendicări al NOEI, survolând reflectarea lor în presa românească a vremii: problema raporturilor de preț și a ponderii importului și exportului de materii prime și produse manufacturate în schimburile internaționale dintre centru și periferii (și semiperiferia socialistă)¹³; și problema datoriei externe a țărilor în curs de dezvoltare. Am urmărit cele două aspecte, pe de o parte, în anuarul Institutului de economie mondială/ Institutul de conjunctură a economiei mondiale intitulat *Conjunctura economiei mondiale*, respectiv în numeroasele publicații din presa de specialitate ale lui Mugur Isărescu, principal comentator al problemei datoriilor externe din acea perioadă.

Anuarul *Conjunctura economiei mondiale*, editat de Institutul pentru studierea conjuncturii economice internaționale (redenumit în 1976 Institutul de Economie Mondială), și lansat odată cu acesta în 1967 – și care anuar, în mod destul de semnificativ, pentru a sublinia „unitatea economiei mondiale”¹⁴ își schimbă numele în 1970 din *Conjunctura economiei capitaliste* – nu este nicidecum, așa cum ne-ar putea înșela speranțele și așteptările, vreo analiză marxistă sau marxizantă a evoluțiilor și contradicțiilor capitalismului timpului său, ci este o culegere periodică de sinteze și studii de caz de marketing, înțeles ca „investigarea și folosirea optimă a conjuncturii internaționale”¹⁵, prospectarea diverselor piețe naționale și de mărfuri de pe glob pentru a identifica oportunitățile de export și import ale statului român.

Or, dacă există un fir conducător și un deziderat călăuzitor în toate aceste ediții ale prospectelor piețelor internaționale este imperativul de a rebalansa raportul exporturilor și importurilor de produse manufacturate și materii prime – unul din principiile de bază ale NOEI – în relațiile comerciale ale României:

„Creșterea ponderii produselor cu un înalt nivel de prelucrare, în care se încorporează o cantitate sporită de muncă complexă pentru fiecare unitate de materie

primă, reprezintă calea principală pentru promovarea unor schimburi comerciale avantajoase pentru economia națională”.¹⁶

Dar exact asta urmărea și nu prea reușea Sudul global:

„... problema promovării și diversificării exportului de mărfuri, cu un grad superior de prelucrare pe piețele țărilor dezvoltate preocupă tot mai intens țările aflate în procesul de industrializare. În cursul anului 1969, în politica de dezvoltare economică a țărilor din Asia, Africa și America Latină au fost adoptate o gamă largă de măsuri pentru stimularea investițiilor după criterii selective, în vederea încurajării cu prioritate a producției industriale destinate exportului, măsuri pentru protejarea acestora de concurență străină pe propria piață... Cu toate eforturile depuse de majoritatea țărilor în curs de dezvoltare... , poziția acestor țări în comerțul internațional nu s-a ameliorat față de anii precedenți;... indicele raportului de schimb continuă să se deterioreze atât datorită structurii dezavantajoase a importului și exportului acestor țări cât și datorită înrăutățirii foarfecelui prețurilor pentru produsele primare și produsele manufacturate”¹⁷.

Șase ani mai târziu, aceeași situație: „Scăderea recesionistă, de proporții neobișnuite a cererii de import în țările capitaliste dezvoltate, în principal de materii prime și combustibili, ... precum și manifestarea tendinței de reducere a prețurilor la produse primare industriale și agricole au provocat o deteriorare considerabilă a condițiilor de desfășurare a schimburilor comerciale pentru țările în curs de dezvoltare. În mod evident, o parte a dificultăților economice întâmpinate de țările capitaliste dezvoltate au fost transferate asupra țărilor în curs de dezvoltare atât pe seama refacerii foarfecelui neavantajos al prețurilor internaționale pentru aceste din urmă țări cât și pe seama ridicării de noi bariere de competitivitate și acces în calea produselor ce se livrează din țările mai puțin dezvoltate spre piețele țărilor capitaliste dezvoltate”¹⁸.

La celălalt capăt al decadei NOEI, anuarul din 1985, de pildă, constată aceleași probleme structurale ale comerțului extern al țărilor în curs de dezvoltare: „Deteriorarea raportului de schimb și reducerea cererii mondiale pentru unele materii prime a generat diminuarea substanțială a veniturilor din exporturi, influențând negativ evoluția economiei... Țările africane se confruntă în dezvoltarea resurselor proprii de materii prime cu importante dificultăți... Ca urmare a acestei realități, în unele țări africane ideea de suveranitate permanentă asupra resurselor naturale continuă a fi, în fapt, mai mult un concept teoretic”¹⁹.

În tot acest timp și această strădanie epocală, România, „ea însăși țară în curs de dezvoltare, acordă un loc deosebit de important amplificării și diversificării constante a relațiilor de colaborare cu țările africane în

curs de dezvoltare... Acțiunile prezente și potențiale de cooperare vor contribui la creșterea și diversificarea schimburilor comerciale reciproce, facilitând exportul românesc de mașini, utilaje și mijloace de transport și asigurând într-o măsură sporită importul de materii prime...”.²⁰ Astfel, anualele Institutului de economie mondială recomandă dar și salută anual creșterea exporturilor românești de produse cu grad ridicat de prelucrare – arătând însă că acesta a crescut doar în exportul spre țările în curs de dezvoltare, nicidecum cu cele dezvoltate.²¹ În același timp, România spera desigur ca, în relațiile sale comerciale internaționale, Sudul să fie nu doar destinația exporturilor sale de produse industriale necăutate în altă parte, ci și sursa principală de materii prime – în special petrol și gaze naturale – la prețuri convenabile, vitale dezvoltationismului său de acasă.

Trăgând linie, în această chestiune a raportului de schimb inegal dintre exporturile de materii prime și importurile de produse industriale, precum și a prețurilor relative ale celor două categorii de mărfuri, performanța membrilor NOEI a fost mai curând negativă, sau cel mult stagnantă: raportul dintre exporturile de materii prime și importurile de produse prelucrate din țările industrializate nu a putut fi modificat în mod considerabil în favoarea țărilor în curs de dezvoltare, decât cel mult în raporturile dintre ele – așa cum e cazul României, care reușește să echilibreze parțial schimburile sale inegale cu țările industrializate pe spezele schimburilor sale inegale, dar de data asta profitabile, cu țările în curs de dezvoltare. Cât privește celălalt aspect, al prețurilor relative a materiilor prime și a produselor industriale, reușitele mobilizării diplomatice din jurul NOEI aveau să fie extrem de parțiale și, în cele din urmă, consecințele lor – deosebit de nefaste. Principala materie primă care este valorizată considerabil în această perioadă este, desigur, petrolul, după șocul din 1973 – iar efectul acestei creșteri masive de preț, corelat cu inflația petrodolarilor și apoi șocul Volker din 1979, va fi aruncarea sudului global, cu România cu tot, în criza datoriilor externe.

Pentru reconstituirea acestui fir narativ – de la decizia administrației Nixon de a suspenda convertibilitatea dolarului în aur, ceea ce desființează practic sistemul Bretton Woods care guvernase economia mondială postbelică, la decizia statelor OPEC de a impune un embargo asupra vânzărilor de petrol către statele occidentale care au susținut Israelul în războiul de Yom Kippur din 1973, la creșterea prețului petrolului și invazia de petrodolari pe piețele internaționale, până la șocul Volker din 1979 care crește abrupt rata dobânzilor și aruncă astfel în insolvență țările în curs de dezvoltare care se împrumutaseră masiv, la dobânzile mici de la începutul decadei – textele lui Mugur Isărescu

de dinainte de 1989 sunt o mină de aur²².

Din mulțimea de articole în care Isărescu comentează criza datoriilor externe a țărilor în curs de dezvoltare, voi cita – extensiv – doar din două, subliniind în același timp actualitatea și rezonanța straniei, *uncanny*, pe care le articulează, atât în raport cu pozițiile guvernatorului Isărescu din timpul crizei economice din 2008, cât și în raport cu prezentul nostru imediat, măcinat și el, ca și anii 80, de aceeași stagflație, îndatorare și înarmare generalizate despre care vorbea viitorul guvernator BNR.

Într-un articol din 1982, Mugur Isărescu rezumă astfel dinamica care au condus la criza datoriilor țărilor în curs de dezvoltare:

„Dintre numeroasele mecanisme care au condus la sporul accelerat al datoriilor externe, acțiunea concertată a două grupuri de factori negativi a fost hotărâtoare. Pe de o parte, scumpirea țiteiului, în 1979, și recesiunea economică din țările occidentale au deteriorat substanțial balanțele comerciale ale țărilor în curs de dezvoltare importatoare de țitei,... Pe de altă parte, pentru a finanța aceste deficite și a importa bunurile necesare realizării programelor lor de dezvoltare, țările „lumii a treia” au trebuit să recurgă într-o măsură crescândă, proporțional cu majorarea deficitelor, la împrumuturi externe. Deoarece sursele oficiale — care acordă, de regulă, credite mai avantajoase — au oferit un volum tot mai limitat de credite comparativ cu necesarul de finanțat, țările în curs de dezvoltare s-au văzut nevoite să apeleze, cu precădere, la surse private, acceptând nivelul deosebit de înalt al dobânzilor percepute de acestea.

Orientarea țărilor în curs de dezvoltare spre piețele de capital private nu a fost cîtuși de puțin o opțiune proprie, liber consimțită — nimeni nu alege de bunăvoie soluția cea mai grea. Ea le-a fost impusă în mod sistematic. Îngustarea contribuției instituțiilor internaționale la finanțarea țărilor în curs de dezvoltare nu poate fi desprinsă de politica expresă, declarată public, a unor țări dezvoltate care au acționat pentru limitarea volumului creditelor de favoare acordate de instituțiile financiare internaționale. În aceste condiții, împrumuturile contractate de la băncile private occidentale — deci la dobânzile înalte ale pieței — au sporit de aproape 4 ori din 1977 pînă în 1980...

Ceea ce este mai neliniștitor este „neglijența” cu care politica monetaristă tratează efectele nivelului înalt al dobânzilor. Fiind omniprezente în orice economie modernă, creditul și condițiile de creditare au efecte adînci, de durată, de structură, cu multe ramificații asupra fiecărui domeniu al

activității economice. Scumpirea creditului nu poate fi tratată ca un fenomen oarecare...

Promovarea unei politici deliberate de scumpire a creditului nu poate fi motivată prin fluturarea stindardului luptei contra inflației. Este axiomatic faptul că lupta contra inflației nu se împacă cîtuși de puțin cu politica de înarmări, de sporire constantă a cheltuielilor militare, cu politica deficitelor bugetare. În timp ce prin intermediul nivelului exagerat al dobînzilor sunt sacrificate numeroase și importante proiecte de investiții productive, mai ales în țările în curs de dezvoltare, motivîndu-se că aceste sacrificii sunt cerute de combaterea inflației, pentru înarmare sunt alocate sume tot mai mari. Apare evident că prin aceste mecanisme — sporirea cheltuielilor bugetare cu caracter militar și restrîngerea masei monetare — se ajunge, de fapt, la situația în care povara cheltuielilor militare este transmisă, treptat, pe umerii altor țări... prin majorarea dobînzilor, țările dezvoltate li se returnează mai mult decît întreaga sumă acordată sub formă de ajutor țărilor în curs de dezvoltare. Concluzia este clară: prin politica dobînzilor înalte se finanțează, de fapt, cheltuielile militare sporite, se transmit pe umerii altor popoare - în special ai țărilor cu datorie externă, ai țărilor în curs de dezvoltare - deficitale bugetare ale țărilor bogate, în genere dificultățile determinate de criza economică²³.

Șase ani mai târziu, Isărescu revine și mai apăsător asupra chestiunii:

„Se știe că printre principalele instrumente economice de ingerință în treburile interne ale altor state, de dominație și exploatare a altor popoare, se numără creditele și investițiile externe. Caracteristică, în această privință, pentru ultimele două decenii este „descoperirea” unor tehnici și modalități de acordare a creditului internațional care înlocuiesc amestecul direct în treburile interne ale altor state cu forme mascate de dominație și exploatare, care duc la creșterea treptată a dependenței debitorului față de instituțiile creditoare. Astfel, mecanismele ratelor flotante ale dobînzilor — o „invenție” a capitalului financiar-bancar, pusă în aplicare începînd cu prima jumătate a anilor 70 — a permis extinderea treptată a practicii majorării ratelor dobînzilor, ulterioare momentului în care s-au luat creditele, asupra tuturor creditelor acordate în acest fel țărilor debitoare... Ce implicații economice și politice a avut — și are — această „invenție”, care, la prima vedere, ar putea părea o strictă chestiune de tehnică bancară? În primul rînd, băncile occidentale creditoare, capitalul financiar-bancar își feresc, pe această

cale, cîștigurile de variațiile ciclului conjunctural, de fluctuațiile ratelor dobînzii pe piețele de capital, de situațiile nefavorabile în care, la rîndul lor, băncile respective trebuie să plătească dobînzii mai mari celor care le pun fonduri la dispoziție. Băncile occidentale, marele capital financiar își asigură astfel creșterea neconținută a profiturilor chiar și în condiții de criză, prin trecerea nemijlocită a tuturor dificultăților pe seama celor îndatorați.

...strategiile promovate pînă acum — sub influența țărilor occidentale — de reglementare a crizei datoriilor externe constituie, în esența lor, tot politici de factură neocolonialistă, specifice capitalului financiar-bancar. Caracteristica definitorie a acestor strategii este aceea că aruncă întreaga răspundere a crizei și toate dificultățile ieșirii din criză pe seama țărilor debitoare, făcînd astfel jocul băncilor occidentale creditoare. Cauzele reale ale crizei datoriilor externe — mecanismele discriminatorii și inechitabile ale creditului internațional, ratele flotante de dobîndă menținute la niveluri exorbitante, fluctuațiile excesive și perturbatoare ale cursurilor de schimb, scăderea prețurilor la materiile prime ș.a. — sunt pur și simplu eludate de strategiile de tip neocolonialist.

Este deosebit de semnificativ faptul că, după ce au propovăduit abordarea „de la caz la caz” a crizei globale a datoriei externe (pentru a scinda încă din start unitatea țărilor debitoare și a pune fiecare debitor în fața creditorilor occidentali uniți în diferite cluburi, cum ar fi, de exemplu, Clubul de la Paris), după ce au impus țărilor debitoare programe deosebit de severe de austeritate și restructurare economică (care nu au ținut seama de posibilitățile reale ale acestor țări de a rambursa datoriile) și după ce au impus țărilor care nu și-au putut onora plățile scadente o suită prelungită și umilitoare de proceduri de reeșalonare a datoriilor, în prezent, țările occidentale, marele capital au lansat o nouă formulă pentru „soluționarea” crizei: transformarea unei părți din datoria țărilor debitoare în cote de participare ale investitorilor din țările occidentale (în special, bănci și societăți financiare) la fondul social al întreprinderilor din țările debitoare. Aceasta evidențiază, încă o dată, esența neocolonialistă, acaparatoare a strategiilor de „soluționare” a crizei datoriilor externe; după ce a adus țările debitoare într-o situație economico-financiară precară, marele capital occidental cumpără la prețuri derizorii întreprinderile din țările debitoare, nu cu bani lichizi și nici cu produse — mijloace de producție sau tehnologie —, ci chiar cu vechile credite prin care a îndatorat și ruinat aceste țări, credite pe care, de fapt, debitorii le-au rambursat deja cînd au plătit dobînzii mult mai mari

decît cele avute în vedere inițial. În acest sens, este vizat, în primul rînd, sectorul de stat din țările în curs de dezvoltare, odată ce acesta este „cumpărat” de fapt, de capitalul occidental și, deci, practic, desființat, dispare și pilonul principal al dezvoltării economice independente a acestor țări”.²⁴

Privind, în final, înapoi, asupra acestui destin trist al primei încercări de articulare a unei Noi ordini economice internaționale de acum o jumătate de secol, aș mai remarca două aspecte. În primul rînd, combinația instabilă, și în cele din urmă autosabotantă, de internaționalism și repliere suverană care a marcat strategia NOEI: pe de o parte încrederea optimistă în internaționalism, în puterea solidarității inter-statale și capacitatea ei de a muta bazele economice ale ordinii internaționale, i.e. legea colonială de fier a raporturilor de preț între materii prime și produse industriale, precum și protecționismul puterilor occidentale; pe de altă parte, o certă neîncredere în internaționalism înțeles nu doar ca paralelism de destine statale, ci ca veritabilă integrare supranațională și încercare de creare a unui sistem economic internațional ferit, pe cât posibil, de efectele capitalului occidental și relațiilor sale capitaliste.²⁵

În al doilea rînd, nu putem să nu remarcăm doza considerabilă de ironie a întregii povești. Ironia poveștii – nașterii și decăderii NOEI, dar și a „pragmatismului” suveranist și decolonial al României comuniste – este că ambele momente de cotitură din această istorie par să fie nu atît șocuri exogene care deraiază procesul de înfiripare al NOEI, ci împliniri ale propriilor deziderate: șocul petrolier, ca urmare a războiului de Yom Kippur din 1973, este o realizare – dar cu efecte perverse neașteptate – a dezideratului rebalansării prețurilor la materiile prime, principalul obiect de export și sursă de valută forte a țărilor în curs de dezvoltare. Infuzia masivă de dolari la dobîndă mică pe piețele internaționale, cel de-al doilea moment, efectul primului act, a fost și ea în acord cu dezideratele NOEI, de acces mai facil la credite și capital, necesare efortului dezvoltationist de acasă. Deznodămîntul – devenit clar odată cu creșterea bruscă a dobînzilor de către Fed-ul american în 1979, și consfințit în eșecul conferinței de la Cancun din 1981, care îngroapă practic proiectul NOEI pentru încă 40 de ani – și gradul său de abatere, deraiere chiar de la așteptări țin cumva de însăși natura capitalistă a capitalului: de cortegiul de relații sociale și politice din spatele unui instrument aparent neutru, pur monetar – dolarul ca monedă internațională, cu tot eșafodajul său imperial. Capitalul în primul rînd – prin cele două spasme: flotabilitatea valutilor + creșterea prețului petrolului – a fost cel care a dezbinat Sudul global în țări subdezvoltate dar putred de bogate (țările producătoare de petrol) și țări subdezvoltate și tot mai sărace – și care a subminat posibilitatea proiectelor dezvoltationiste

urmărite de către țările lumii a treia. În cele din urmă, *world system theorists* vor fi avut așadar dreptate, măcar în acest sens – pe care comuniștii români, așa cum am văzut, se grăbeau să-l uite deja din 1970: nu există o economie mondială alta decît economia mondială capitalistă, ale cărei structuri fundamentale – moneda internațională, raporturile de exploatare și de putere dintre muncă și capital – nu sunt niște instrumente neutre ce pot fi exploatate „pragmatic” de către orice nouvenit, ci chiar lopețile cu care vestiții gropari ai capitalismului mondial își sapă propria groapă.

Note:

¹ La Cancun, „speranțele nu s-au împlinit însă și cei 4 000 de ziariști au ascultat, în după-amiaza zilei de 23 octombrie 1981, pe cei doi copreședinți ai reuniunii - președintele Mexicului și primul ministru al Canadei — citind fiecare, cite o jumătate din comunicatul pentru presă, un document ale cărui rînduri nescrise evidențiau impasul, iar cele scrise comunicau un mesaj asemănător cu cel al Conferinței de la Paris : problema era transferată din nou Adunării Generale a O.N.U., fără acordurile politice scontate, datorită aceluiași cauze ținînd de rigiditatea atitudinii unor state industrializate, care se opun la tot ceea ce riscă să slăbească pozițiile lor privilegiate într-o serie de mecanisme ale actualului sistem economic mondial.” (Valentin Păunescu, „Ce este „dialogul Nord-Sud”?”, *Era socialistă*, 05.11.1982)

² „Activitatea României pentru instaurarea noii ordini economice internaționale”, *Revista Economică*, 15.06.1984.

³ Pentru această evoluție, de la *state rights* la *human rights*, paralel cu ascensiunea capitalului privat pe piețele internaționale, care marchează parcursul primei NOEI, vezi Vanessa Ogle, „State Rights against Private Capital: The “New International Economic Order” and the Struggle over Aid, Trade, and Foreign Investment, 1962–1981”, *Political Science, History, Economics, Law*, July 2014.

⁴ Andre Gunder Frank, „Rhetoric and Reality of the New International Economic Order”, in Herb Addo (ed.), *Transforming the World Economy? Nine critical essays on the New International Economic Order*, United Nations University, 1984.

⁵ Și ceea ce denunța și România deja de la începuturile turnurii sale național-decoloniale din anii 60: „caracterul de grupare economică închisă și consecințele care decurg de aci nu se schimbă prin extinderea numărului partenerilor; soluția — potrivit părerii acestora — trebuie căutată nu în izolarea în cadrul unui bloc mai mult sau mai puțin larg, ci în dezvoltarea comerțului cu toate țările... înseși procesele obiective ale economiei lumii capitaliste împing — așa cum prevăzuse cu clarviziune Lenin — spre desfășurarea unui comerț internațional liber, fără nici un fel de discriminări, călăuzit de principiile egalității și avantajului reciproc, temelie economică de nădejde a coexistenței pașnice („O filozofie justă — comerț internațional fără discriminări”, *Lumea*, 12.5.1963). Să remarcăm și racolarea lui Lenin ca profet al globalizării liberale.

⁶ Andre Gunder Frank, „Long live the transideological enterprise! The socialist economies in the capitalist international division of labour”, *Review (Fernand Braudel Center)*, vol. 1, no. 1, 1977.

⁷ Emmanuel Arghiri, *Unequal Exchange. A Study of the Imperialism of Trade*, Monthly Review Press, 1972.

⁸ Această poziționare în care solidaritatea declarativă

era mereu temperată de pragmatismul măsurilor concrete se sprijinea și pe argumentul, invocat în mod repetat de țările socialiste, că nu ele sunt de vină pentru colonizarea și exploatarea Sudului de către capitalismul imperialist, drept pentru care el e singurul care trebuie să plătească daune și reparații. Vezi C.W. Lawson, „Socialist Relations with the Third World. A Case study of the New International Economic Order”, *Economics of Planning*, vol. 16, no. 3, 1980.

⁹ Lawson, p. 150.

⁰ Mihai Matei, *Lumea*, 19.12.1974.

¹ Ion Voiculescu, *Era Socialistă*, 15.12.1974.

² „Activitatea României pentru instaurarea noii ordini economice internaționale”, *Revista Economică*, 15.06.1984

³ Problema crucială a NOEI, așa cum rezuma de exemplu Samir Amin carta mișcării: „Reduced to its bare outlines, this demand [for a new international economic order] seems to be the following: to impose a rise in the real prices of raw materials exported by the Third World countries in order to acquire further resources which, together with the importing of advanced technologies, could finance a new stage of industrialization involving large-scale exports to the centers of products manufactured in the periphery with the advantage of favourable natural resources and abundant cheap labour - hence the demand for access to the markets of developed countries for these industrial products.”, Samir Amin, „Self-reliance and the New International Economic Order”, în Herb Addo (ed.), *Transforming the World Economy?*, p. 212.

⁴ „Din 1971, pentru a reflecta unitatea economiei mondiale, publicația a inclus și studii asupra evoluției economice din țările socialiste, lărgindu-și astfel titlul în „Conjunctura economiei mondiale” (CEM 1985, p. 3).

⁵ Manualul acestui gen de analize e A. Zamfir, *Marketing, conjunctură și prospectarea piețelor internaționale*, Editura didactică și pedagogică, București, 1974.

⁶ Institutul pentru studierea conjuncturii economice internaționale, *Conjunctura economiei mondiale. Studii privind situația pe 1973 și previziuni pentru 1974*, p. 6.

⁷ Institutul pentru studierea conjuncturii economice internaționale, *Conjunctura economiei capitaliste. Studii privind situația pe 1969 și previziuni pe 1970*, pp. 21-22.

⁸ CEM 1976, pp. 23-24. Alte reflectări similare ale problemei raporturilor internaționale de preț între produse de bază și produse prelucrate în comerțul țărilor în curs de dezvoltare: Alexandru Puiu, „Dezvoltarea neîngrădită a comerțului și cooperării, cerință obiectivă a unei noi ordini economice internaționale”, *Era socialistă*, 12/1976; Victor Aldea, „Spre o reglementare globală a problemelor comerțului cu produse de bază”, *Revista economică*, nr. 34/1976.

⁹ CEM 1985, p. 141.

²⁰ Ibid., 144.

² Vezi, de exemplu, CEM 1974, p. 9, sau CEM 1976

²² Într-un soi de mișcare la rândul ei decolonială (vezi, în această privință, textul lui Alexander Herbert și Bryan Gigantino din acest dosar), tendințele dominante din istoriografia actuală a comunismului par să răstoarne consensul predominant de acum cincizeci de ani: în anii 70-80, dominantă în înțelegerea socialismului de stat, cel puțin la stânga, era paradigma *dependency & world system theory*, care punea accentul pe structurile de dependență și lanțurile de necesitate care înscriau blocul socialist (și „lumea a treia”) în sistemul capitalist mondial și în relația sa structuralmente inegală cu Occidentul dezvoltat. În ultima decadă însă, în istoriografia și înțelegerea socialismului de stat – de la Johanna Bockman, la Besnik Pula, la Oscar Sanchez-Sibony, sau, la noi, Elena Dragomir sau Cornel Ban, această viziune tinde să fie respinsă ca injustă și neacomodantă cu *agency*-ul

istoric al actorilor locali, în speță elitele politice și economice ale vremii, care nu au fost doar niște vehicule pasive ale necesității istorice impuse de centrul sistemului mondial, ci niște actori parțial liberi și, deci, parțial decisivi în evoluția acestor societăți. Dacă așa stau lucrurile, nu există figură mai potrivită pentru verificarea acestei ipoteze decât activitatea pre- și post-89 a lui Mugur Isărescu: cel care avea să devină „cel mai longeviv șef de bancă centrală din lume” (apud Wikipedia), cu un mandat de peste 30 de ani, întrerupt doar de o scurtă intervenție în teren ca prim ministru în 1999-2000, întruchipare supremă, așadar, a joncțiunii statului național și capitalului internațional, și care până la revoluția din 1989 activează ca cercetător al Institutului de Economie mondială, publicând frecvent în presa vremii, de la cea de specialitate (*Revista economică*) la cea de propagandă (*Era socialistă*) la cea de divertisment (*Scînteia tineretului*). Remarcabile sunt, în acest sens, pentru viitorul guvernator al Băncii naționale, mai ales seriile de articole publicate târziu în *Scînteia tineretului*, cum ar fi foiletonul în 9 episoade din martie 1988 cu titlul „Capitalul financiar-bancar, principalul factor de aspirare și exploatare neocolonială” sau, în februarie 1989, seria de patru articole intitulată „Sistemul internațional de relații monetar-financiare, generator de nedreptate și inechitate”. Chiar parcursul carierei lui Isărescu, de la cercetător la guvernator, de la cunoaștere la acțiune, dar mereu din centrul sistemului, e un test prețios de failibilitate și plauzibilitate al paradigmei *agency*-ului local: dacă există într-adevăr un asemenea *agency* al elitei locale, așadar o capacitate de a acționa istoric eficient, de a schimba cursul istoriei din (semi)periferie, aceasta trebuie să se manifeste la cineva ca guvernatorul Băncii Naționale, sau nicăieri altundeva. În acest text însă mă voi mulțumi să reconstitui doar perspectiva lui Isărescu asupra crizei datoriei externe a țărilor în curs de dezvoltare, lăsând reconstituirea vieții, operei și *agency*-ului său pre- și post-89 pentru un alt text.

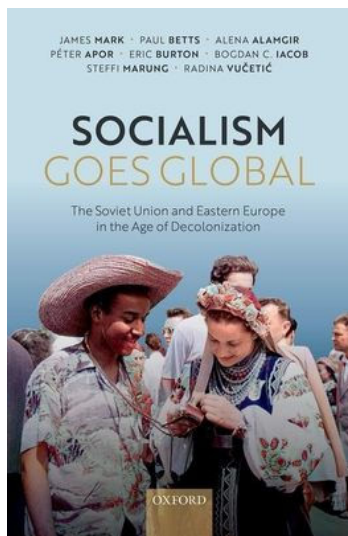
²³ Mugur Isărescu, „Povara datoriilor externe, stavilă în calea progresului țărilor în curs de dezvoltare”, *Era socialistă*, 20.04.1982.

²⁴ Mugur Isărescu, „Mecanismele economico-financiare de tip neocolonialist”, *Era socialistă*, 25.04.1988.

²⁵ Samir Amin recomanda, în textul deja citat, această integrare supranațională și relativ autarhică a blocului țărilor în curs de dezvoltare ca singură alternativă la dependența lor neocolonială față de centrul capitalismului mondial, dependență pe care, în schimb, suveranismul și naționalismul mișcării NOEI nu fac decât să o adâncească. Pe de altă parte, această integrare supranațională într-un sistem economic relativ autonom față de lumea capitalistă nu a reușit nici măcar în cazul blocului socialist și COMECON-ului său, așadar în condiții mult mai pronunțate de internaționalism și similaritate/compatibilitate între sistemele economice naționale – încercare eșuată, în Est, în bună măsură și datorită opoziției României: vezi, în acest sens, Elena Dragomir, *Opoziția din interior*, Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2020. Șansele ca ea să fi reușit – sau măcar să fi fost încercată – de blocul structuralmente neintegrat și nealiniat al țărilor în curs de dezvoltare erau de la bun început mult mai mici.

Cristian NICHITEAN

Estul, sudul și vestul, sau problema celor trei blocuri

1. Deși volumul coordonat de James Mark și Paul Betts¹ – ale cărui principale direcții vor fi explorate în textul de față – abordează în principal relațiile dintre blocul socialist est-european și ceea ce avea ulterior să fie denumit „sudul global”, se înțelege de la sine că problema nu poate nici măcar fi pusă în discuție fără a lua în considerare arhitectura politică mondială care a survenit la sfârșitul celui de-al doilea război mondial și care a pus față în față cele două superputeri secondate de sateliții lor. Relația est-sud se definește prin urmare nu atât prin sine însăși ci prin prezența amenințătoare a celui de-al treilea, reflectată în sferele politică, socio-economică sau ideologică. Dacă relațiile est-sud au arătat așa și nu altfel, este pentru că ele au fost astfel modelate, refractate de relațiile est-vest.

2. Originea relațiilor postbelice dintre est și vest e de găsit în timpul războiului civil din Rusia, când țările occidentale au intervenit militar în sprijinul contrarevoluției și foștii aliați au devenit peste noapte inamicii noului stat proletar. Slăbit la limita supraviețuirii de războiul civil, regimul sovietic a mizat pe cartea revoluțiilor socialiste din vest, mai ales în Germania, iar înfrângerea acesteia a pus capăt ultimelor iluzii. Ultimii ani ai lui Lenin au marcat o reorientare necesară: dacă revoluția mondială nu mai era de actualitate iar marile puteri capitaliste dădeau semne de stabilizare, tot ce mai putea fi mobilizat în sprijinul sovietelor era teza coexistenței pașnice.

A fost o retragere tactică determinată de realitatea din teren: în timp ce Rusia zăcea în ruine, motorul revoluției mondiale a rămas fără abur. Această nouă orientare urmărea doar o cooperare temporară și limitată pentru a obține un „spațiu de respirație” necesar pentru consolidarea statului proletar, un răgaz în lupta

cu capitalismul: doctrina coexistenței a fost un răspuns la un set de circumstanțe internaționale dominate de înfrângerea revoluției germane, stabilizarea capitalismului, relativa slăbiciune a statului sovietic și relativul declin al luptelor de clasă și al militantismului muncitoresc în occident. Inevitabil, noua direcție a priorizat interesele Uniunii Sovietice în detrimentul celor ale mișcării comuniste internaționale. A fost nevoită să amâne ambițiile revoluționare mondiale și să conceapă alianțe cu diverse forțe burgheze din lumea capitalistă. Fără să abandoneze în principiu internaționalismul proletar, a trebuit să aleagă între o strategie antifascistă și una anticapitalistă și, în cele din urmă, a optat pentru prima, punând greutatea unei organizații precum *Comintern* în sprijinul „Fronturilor Populare” din anii '30. Situația de după cel de-al doilea război mondial a suferit din nou schimbări majore. URSS nu mai era singură pe scenă, ci lidera unui bloc politic antioccidental, mai ales odată cu revoluția chineză și cu consolidarea „democrațiilor populare” est-europene. În plin război rece, Nikita Hrușciov a ridicat teza coexistenței pașnice (pe care o concepea simultan ca rivalitate ideologică și cooperare economică) de la nivel tactic la strategie, convins că timpul joacă în favoarea blocului socialist în cursa contracronometru pe care acesta o ducea pentru ajungerea din urmă a țărilor dezvoltate capitaliste. Așadar relația est-vest este așezată din start pe coordonate contradictorii, între război rece și destindere. De altfel, coexistența dintre blocuri nu putea fi decât relativ pașnică deoarece, după cum remarcă Georg Lukács² spre finalul anilor '60, capitalismul și socialismul erau „sisteme economice universaliste a căror logică internă urmărește să supună întreaga lume modului lor de producție”.

3. În ciuda importanței sale, relația est-vest nu este tratată direct în *Socialism Goes Global*. La fel de puțin preocupati sunt Mark, Betts & co. să definească teoretic natura regimurilor socialiste. Apare însă explicit intenția autorilor de a defini relațiile est-sud din timpul războiului rece în termenii unor proiecte de globalizare alternativă, o „globalizare anti-imperialistă” în contrast cu forma ei neoliberală promovată de vest. Desigur, relațiile dintre est și sud nu au fost statice, ci au suferit modificări esențiale pe parcurs, au luat forme diferite în faza de ascensiune și în cea de declin al socialismului real. Perspectiva diacronică a lucrării surprinde această evoluție, iar abordarea metodologică, în măsura în care excludem un anumit eclectism inevitabil într-o lucrare colectivă, pare a prezenta anumite afinități cu *world systems theory*, prin accentul pus pe relațiile structurale dintre nucleul imperial capitalist occidental, semiperiferiile socialiste și periferia reprezentată de lumea a treia.

În anii '70, sociologul Andre Gunder Frank, care ulterior avea să aducă o contribuție majoră la *world systems theory*, înclina să vadă socialismul real existent ca o formațiune *sui generis*, nici socialistă nici capitalistă, dar aflată probabil în tranziție înapoi spre capitalism³. Aceasta deoarece – scria Frank – această parte a lumii era din ce în ce mai integrată în economia mondială capitalistă. Pe scurt, statele socialiste fuseseră prinse în capcana dezvoltării capitaliste. Imperativul ajungerii vestului

din urmă presupunea importul de tehnologie avansată, de unde necesitatea achiziționării de *hard currency*, integrarea în comerțul internațional și prin aceasta în diviziunea capitalistă internațională a muncii. Această integrare și compromisurile politice aferente puneau sub semnul întrebării, după Frank, existența unei diferențe semnificative între socialism și capitalism. În această diviziune internațională a muncii, comerțul dintre est și sud putea să contrabalanseze parțial deficitul comercial al estului în fața de țările capitaliste avansate, dar pentru sudul global el nu făcea decât să întărească propria sa periferizare și dependență. Astfel, participarea estului la comerțul mondial avea drept efect involuntar consolidarea ierarhiei capitaliste, țările socialiste ocupând în această ierarhie o poziție intermediară, la același nivel cu unele state capitaliste mai puțin dezvoltate, „sub-imperialiste”. În limbajul *world-systems theory*, eforturile socialiste de integrare aveau drept efect paradoxal consolidarea structurii tripartite formate din centru, semiperiferii și periferii. Pe lângă consecințele negative economice directe ale integrării – precum inflația importată din vest în anii '70 – aceasta a provocat și o schimbare de optică în rândul elitelor ce puneau în discuție raportarea ideologică fundamentală a statelor socialiste la capitalism – ele au devenit cointeresate în stabilitatea capitalismului. Mare parte din materialul istoric prezentat de *Socialism Goes Global* ar putea fi interpretat în cadrul teoretic propus cu mult înainte de Frank.

4. Relația dintre estul Europei și sudul global ne este prezentată ca evoluția istorică a unui raport de solidaritate care își are originile în intervalul interbelic (dacă nu chiar în secolul XIX), atinge apogeul odată cu luptele decoloniale din anii '50-'60, pentru a se dilua în cele din urmă, chiar dacă el nu s-a stins cu totul nici în post-comunism. De altfel, această insistență asupra originilor pare a fi unul din aspectele mai degrabă problematice ale lucrării. Desigur, se poate argumenta că un anumit tip de solidaritate est-europeană cu popoarele colonizate era prezentă deja în diverse mișcări naționaliste din secolul XIX (prin urmare că aceasta nu a fost specifică regimurilor socialiste), mișcări care au intuit similitudinea de condiție dintre *hinterlandul* european și cel extra-european și s-au recunoscut în lupta de eliberare a popoarelor oprite din Africa, Asia și America Latină. După cum conștiința acestei solidarități apare în diverse mișcări anti-fasciste interbelice. Dar cu toate acestea, „tradițiile de solidaritate” cu sudul s-au coagulat în linia dominantă a politicii externe est-europene în relație cu sudul abia în timpul războiului rece. Dimpotrivă, în perioada interbelică tendințele contrare erau cel puțin la fel de influente. Atitudinea est-europeană în epocă era ambiguă, anticolonialismul unor actori politici coexistând cu justificarea ambițiilor coloniale de către alții (mai ales în Polonia și Cehoslovacia). Posesiunea de colonii era, pentru aceștia din urmă, o manifestare a viabilității naționale, un tur de forță care avea rolul de a preveni riscul propriei colonizări de către marile puteri. Prin urmare, ea servea cauzei integrării acestor țări în lumea „civilizată”. Acest impuls colonial ar fi fost mai puțin pregnant în țările balcanice, tocmai datorită conștiinței proprii lor

precarității. Balcanii erau, precum Asia și Africa, teritorii prin excelență colonizabile, tocmai pentru că aici nu ar fi existat o bază socială pentru viziuni coloniale.

În cele din urmă, acest tip de anti-colonialism interbelic est-european era mai puțin expresia unui universalism progresist cât o formă indirectă de enunțare a unor deziderate de independență și suveranitate națională precum și cel de preservare a *statu quo*-ului politic în fața amenințărilor imperiale. În schimb, viziunea alternativă a unui imperialism semiperiferic ce urmărea asigurarea unei poziții acceptabile pentru statele est-europene în „ierarhia civilizațională” dominată de puterile imperiale tradiționale sau revizioniste îmbrățișa rețeta fascistă de revitalizare națională. (Cu toate ambiguitățile, este suficient de clar că în general naționaliștii au sprijinit colonialismul, în timp ce socialiștii și comuniștii s-au identificat cu cauza popoarelor oprite). Pentru autorii acestei monografii, ecouri ale celor două atitudini interbelice – solidaritatea anti-colonială și privirea colonială – se vor regăsi și în atitudinea postbelică a estului socialist față de sudul global și vor contribui la coloratura ambiguă a acestuia, tonalitatea dominantă progresistă fiind umbră de incapacitatea de a depăși până la capăt anumite prejudecăți eurocentrice. Din această perspectivă, ruptura ideologică pe care a reprezentat-o comunismul contează prea puțin în fața continuității istorice: „alianțele ulterioare din timpul războiului rece – pe măsură ce mare parte a Europei de est a devenit comunistă iar decolonizarea în Africa și Asia s-a accelerat – nu erau nici complet noi, nici o ruptură totală cu presupusul parohialism și eurocentrism al regiunii. Mai degrabă, ele au fost o continuare a luptelor ce vizau poziția Europei de est într-o lume a imperiilor europene aflate într-un declin care începuse în urmă cu decenii”. O perspectivă care în mod evident subliniază continuitățile și minimizează discontinuitatea introdusă în istorie de tipul de solidaritate socialistă care a dat fenomenului o altă formă și amploare.

5. Alianța bazată pe solidaritatea socialistă și anti-imperialistă nu a rezistat testului timpului, fiind erodată pe de o parte de condițiile materiale obiective, pe de alta de propriile sale contradicții. Aceasta deși solidaritatea antiimperialistă postbelică a generat inițial un puternic activism domestic în țările socialiste, rezultat atât al unor inițiative venite de la centru cât și al unor spontane, la firul ierbii. Chiar și teoria a fost modificată, pentru a concepe posibilitatea tranziției directe de la forme economice și politice precapitaliste la socialism, eliminând preconditiona existenței unui capitalism complet dezvoltat – calea noncapitalistă spre socialism însemna arderea etapelor și eliminarea evoluționismului adoptat de stalinism.

Această alianță a fost concepută ca un proiect de modernizare (și de globalizare) alternativă, un tip de dezvoltationism protecționist în raport cu vestul și bazat pe planificarea de stat. În diverse capitole ale lucrării, motivele pentru care acest proiect nu a putut depăși anumite limite devin aparente. Cele mai importante sunt cele structurale, determinate de poziția în cel mai bun caz semiperiferică a estului și de dezideratul acestuia de a se integra în sistemul economic mondial – aici regăsim compatibilitatea cu

analiza lui Gunder Frank. Ambiția de a recupera retardul industrial și tehnologic a accentuat dependența estului și l-a obligat să mențină relații funcționale cu occidentul. Importul de tehnologie a avut ca efect dependența de credite occidentale, iar îndatorarea s-a dovedit pe de o parte cheia dezintegrării relațiilor bazate pe solidaritate cu sudul, iar pe de altă parte cea a integrării progresive în sistemul global capitalist. Astfel, în ultimul deceniu al războiului rece doar România și Iugoslavia mai aveau la principiul solidarității (la summitul țărilor nealinate din 1989 Iugoslavia a susținut ștergerea datoriilor țărilor puțin dezvoltate, idee pe care puține state socialiste au sprijinit-o, întrucât la rândul lor urmăreau să recupereze creditele acordate celor dintâi). Îndatorarea progresivă a modificat poziția estului în economia mondială, apropiind-o de vest și îndepărtând-o de sud, în timp ce reducea capacitatea sa de a influența ordinea economică globală. Îndatorarea estului avea drept condiție de posibilitate turnura financiară a capitalismului vestic care, apărută în parte ca efort de contracarare a pretențiilor economice a periferiei post-coloniale, a eliberat fluxurile de capital și a oferit credit ieftin. Astfel estul a fost prins în capcană: angajamentele ideologice de solidaritate față de sud puteau fi onorate doar cu riscul propriei sale re-periferizări. La orizont se afla dezintegrarea alianței anti-imperialiste.

Dacă îndatorarea s-a dovedit o „școală pentru capitalism” este și pentru că deja terenul devenise propice pentru o nouă generație tehnocratică care nu avea experiență luptei antifasciste și care abandonase conceptele ideologice pentru un limbaj comercial ce a pus bazele unei culturi a experților. În mod paradoxal, acești experți din noua generație, mai ales economiști, acumulasera experiență în contactele internaționale (inclusiv cu reprezentanți ai unor firme occidentale) pe care le stabiliseră în timpul activităților pe care le desfășuraseră în sudul global ca reprezentanți ai statelor socialiste. Astfel, acești experți din comerțul exterior au contribuit la practicile noii ordini capitaliste financiarizate, fapt care le-a modificat viziunea și le-a slăbit fidelitatea ideologică. Atunci când au primit acces în poziții politice sau academice, ei au dirijat reformarea sistemului economic socialist în direcția liberalizării. Modelul economic socialist inițial, care se baza pe teza celor două piețe mondiale paralele, altfel spus a două lumi practic separate, în care Europa de est era un actor socialist cheie, a fost înlocuit cu modelul unui singur sistem-lume capitalist în care statele socialiste est-europene erau retrogradate la statutul de semiperiferie, strânse între centrul puternic industrializat și periferiile mai sărace. Astfel, prin integrarea în jocul economic capitalist, s-a produs erodarea ideii de convergență a economiilor est-europene socialiste cu cele din sudul global iar odată cu aceasta solidaritatea a lăsat loc motivului profitului.

În noua stare de spirit tehnocratică, înapoierea periferiilor nu mai era explicată prin cauze structurale, cum ar fi efectele de lungă durată ale exploatării imperialiste, ci mai degrabă prin diferențele ireconciliabile dintre culturi și mentalități. De altfel, dimensiunea culturală și ideologică a relației dintre est și sud a urmat în linii mari același parcurs de la solidaritatea inițială (încapsulată într-o cultură politică și ideologică antiimperialistă bazată

pe ostilitatea comună față de vest) la distanțarea ulterioară. Pe scurt, pe măsură ce erau captați în orbita economică a vestului, est-europenii deveniți tot mai burchezi au preferat să se distanțeze de luptele revoluționare comune din trecut și să reinterpreteze distanța economică care îi separau de sud în termeni culturali. Sudul global a fost reexotizat ca spațiu al instabilității, crizei și violenței. Odată trecutul revoluționar rămas în urmă, a urmat reevaluarea noțiunii de violență legitimă, iar proliferarea terorismului odată cu anii '70 nu a făcut decât să accentueze și mai mult dorința est-europenilor de a fi considerați drept parteneri non-agresivi și de încredere ai vestului. Această deradicalizare a socialismului, reflectată în apelul la compromis al lui Mihail Gorbaciov către anumiți lideri revoluționari latino-americani, l-a determinat pe unul din autori – Peter Apor – să susțină că „În anii '80 imperialismul nu mai era inamicul comun care apropia lumea a doua și a treia. Acum era amenințarea comună a violenței radicale cea care lega împreună «lumea civilizată»”. Chiar dacă această formulare este o evidentă exagerare, ea reflectă totuși mutația socio-economică care a dus la apropierea estului de vest.

6. În prezentarea acestei lucrări am luat în considerare mai mult temele economice decât cele „suprastructurale”. În parte pentru că, desigur, ele sunt determinante în ultimă instanță. În parte și pentru că dimensiunea ideologică este oarecum trecută pe plan secund chiar de autorii volumului. Într-adevăr, într-o logică teoretică ce stă sub semnul partiției centru-semiperiferie-periferie contează mai puțin natura ideologică a unei (semi) periferii sau a alteia și mai mult poziția sa în sistem, cea care îi determină și constrânge mișcările. Orice cadru teoretic are limitele și avantajele sale. Cei interesați de materialul istoric vor găsi în acest volum o diversitate de informații (referitoare la drepturi, relațiile rasiale, sănătate, cultură, educație etc.) care nu schimbă esențial datele problemei.

7. Contribuind la recuperarea istorică a unor forme alternative socialiste, sau non-capitaliste de modernizare, *Socialism Goes Global* se distanțează de revizionismul simplificator al unor istoriografii liberale care propun „un model aplatizat, unidirecțional, «de la vest la rest»”, ce „suprimă natura complexă, contestată și formele multiple ale mondializării – un termen forțat pentru prima oară tocmai pentru a descrie formele multiple de construire a lumii, dintre care globalizarea este doar una”. Ascensiunea și declinul relațiilor dintre estul socialist și sudul global, marcate de slăbirea angajamentelor ideologice și tranziția treptată de la solidaritate la interes, tind să fie privite în determinarea lor de către anumiți factori structurali care, menținând țărilor est-europene într-o poziție de dependență semiperiferică au erodat progresiv baza lor socială și elanul ideologic.

¹ *Socialism Goes Global. The Soviet Union and Eastern Europe in the Age of Decolonisation*, Oxford University press, 2022

² *Marxismo e politica culturale*, Torino: Giulio Einaudi editore, 1968

³ *Long Live Transideological Enterprise! The Socialist Economies in the Capitalist International division of Labor*, 1977

Adrian GRAUENFELS

Eclipsă

Soarele de iarnă spune – pregătiți-vă
Aurora arctică spune luptă.

Această lume este plată
chiar dacă capul îmi
spune rotund. Dovezi? Eclipsa
fenomenul brusc, cu vârcolaci și Pegasus
pe cer, nimic nou

Odată ce am văzut orașul
lui Dumnezeu reflectat
într-o umbră ciudată
pe care soarele a aruncat-o.
Am crezut că viața e completă,
strânsă, fericită.

Acum soarele spune că e mistuit de o țigară,
și eu rămân. Îmi amintesc
de razele sale zgomotoase care bat
camera mea pe genunchi
căutând firimituri.

Îmi amintesc zilele și nopți și zile și zile și nopți,
zile, nopți, singure și murdare.

Acum ceața cere cafea,
care mă va aduce înapoi.
Încotro? Unde?
unde locuiesc de fapt atât de departe
în afara capului meu în interiorul chimiei
în interiorul apei chimice de clătit gura.

Mă lupt pentru dragoste
dar am nevoie de un nou zeu. Eu, zac bolnav
de reptila din mine, de dezastrul timpului
de agonia lui în crengi.

Vârcolacul a plecat,
Soarele se scutură și reapare puțin jenat

Voi reveni peste 237 de ani zice cosmologul de
la CNN

Centaurul

Miller Oberman & AG

Întâi i-au spus „ăsta”, apoi,
ignorând modul în care poporul meu
folosește acest cuvânt, au amestecat substantivele sărace
pe care le aveau în dicționar și l-au numit
„goy”, și au spus
că a nu fi de rasă înseamnă a fi un nimic.
A mâncat iarba în care a fost împins,
a îngenucheat să lingă sare.
A luat țepușe și lovituri și le-a zdrobit
în blană și piele. Unse și lustruite, a făcut din ele
jumătăți într-un corp galopant.
Cal și călăreț.
Centaurul a îndurat ziua la școală, crudă cârpă cenușie, murdară-
înțepenit.
Băieții și fetele care se potriveau atât de ușor în costumele lor
arătau ca niște figurine de bălci, grosiere și bidimensionale.

Lullaby

Un ochi pentru ochi, iubitele
O gură pentru o gură
Întinde-te lângă mine iubito
Vei primi și una și alta

Ambele și tot restul
Apoi stai lângă mine
Răsfirați amândoi în cele patru vânturi
Până la cântul cocoșilor

După ce cocoșul va tăcea
Membru după membru
Fiecare din noi
În viața celui alt
Fără regrete

A l e r g ă t o r u l

Bună ziua alergător de maraton, tricoul 17, leu micuț
care bocește prin viruși și gaze lacrimogene.
Ești un nou parfum gazat pe străzi
Înainte ca vreo cicatrice să-ți zgârie tălpile
Ți-aș arăta rândurile de biciclete
în culori arse și fluierături și huiduieli.
Ciupește zăpada rece. Ții în mână o mică
parte din ceea ce înseamnă să fii aici.
Când aerul se spulberă în jurul tău,
mișcând stegulețele, ai să înțelegi jocul
Ești pe jumătate cer, pe jumătate plasă de fluturi, viu
pentru prieteni și străini, alergii vioi
și cu încredere. Nu există nimic
care să nu valoreze mult. Aranjat
pieptănat, antrenat și drogat ar trebui să crești
să vezi ploile verzi și adânci, drumurile...
care se apropie de nori. Pentru a revedea
tot ce ai făcut de pe o verandă în ultima parte a vieții
să ascuți albinele care, de lână
și neînfricate, s-au întors. Sper să
stai la căldură în interiorul amurgului alb al
dimineții. Nimeni nu rămâne nevătămat
dar tu ai zile de vară pentru a crește
în gândurile tale marea de
sarcini și griji. Aveți curți sub copaci
prin care să te antrenezi sub cântecul încet al păsărilor.
Trilurile răgușite pe care le auzi sunt ca o voce de gramofon.
Ele cântă.

Rita CHIRIAN

rușine

poetul care-și rade barba în semn de solidaritate cu *fellow humans* este un om bun,
 directorul care dă soluția de ocolire a sistemului este un om bun, adultul *cool*.
 cei care cunosc acatiste pentru fiecare împrejurare sunt oameni buni,
 curățătorii de morminte, spălătorii de parbrize, cei care te lasă să guști cireșele,
 colegii care au intrat în concediu medical în timpul grevei sunt oameni buni.
 artista care oferă publicului împărtășanie mentolată este un om bun.
 creatorii de soluții și utilizatorii apelativului *tovarăș x* sunt oameni buni.
 cei care adoptă parcuri naționale și orfani la distanță sunt oameni buni.
 bărbatul meu care aduce cumpărături inutile și adolescenți fără adăpost este un om bun.
 cei care au în portbagaj capace de jantă strânse de la marginea drumului,
 limbi de conservă și ambalaje sunt oameni buni.
 cei care lasă apa să curgă peste patibulari și hrănesc limacși, cei care salută aurora,
 cei care plătesc când li se cere, cei agresivi în iubire ca urșii,
 cei care se prind cu lanțuri de copaci și de oameni, cei care cunosc contradicțiile otrăvii,
 oamenii buni care pleacă primii.

rușine

dinamica mulțimii trebuie să fie o disciplină studiată îndelung, cum
 altfel să afli că, subiectul fiind deplasat către margine, o să iasă harcea-parcea,
 cum altfel să afli că, subiectul fiind deplasat către mijloc, o să iasă harcea-parcea,
 dar cu lecții introductive de zbor,
 inutile probabil, dar, la drept vorbind, prea puține lucruri sunt cu adevărat folositoare,
 cum să alungi viespile care-ți atacă partenerul sau
 să nu le alungi din greșeală ori din neștiință, dar să știi tot ce ar putea merge
 prost în funcție de scopul propus. dinamica mulțimii trebuie să fie o disciplină
 care să dezvolte competențe autentice:
 observarea companiei, privește cu atenție,
 imaginează-te vrabia de nimeni fotografiată,
 pasărea cenușie care nu stărnește euforia ori fantezia, aliniază-te intențiilor,
 nu te lăsa ciugulit de niciun răpitor;
 fixarea liniei orizontului, pentru a nu ajunge
 cu burta în sus în locuri în care nu se stă cu burta în sus,
 nici măcar în buza apei;
 stabilirea unei surplombe apropiate,
 o pleoapă care se va închide deasupra ta pentru activarea invizibilității;
 menținerea integrității, fiindcă oamenii
 cu două brațe sunt oameni care pot pălmuși în timp ce-și țin opozantul de
 piepții cămășii;
 eliberarea de morgă pentru evitarea ei.
 dinamica mulțimii te învață mărimi, obscurități;
 dar, aliniindu-se intențiilor
 celor ce o alcătuiesc, mulțimea cunoaște un număr limitat de mărimi,
 pe scurt, salvează vieți, deși numai unele.

rușine

în biserică stă Isus, stau babele și stă
 tata. culcat pe spate, cu buzele trase spre gingie.
 pare gata să vorbească. ar putea fi un poet de provincie, plin
 de sine, care stă să scape, cu ochii închiși, o bășinuță lirică. ar
 putea fi un pechinez scofălcit pe care zgarda prea strânsă îl face,
 tâmp, să rânjească. are picioarele legate cu sfoară
 peste care i s-a tras cu grijă cracul pantalonului,
 pantofi ieftini ca ai actorilor, cravata țepănă-n guler
 ca o furcă-ntr-o claie de fân. un elev de școală profesională
 la prima beție zdravănă, adormit pe scândura gării,
 un jidănaș sclipitor și priapic. cu pălăria alături,
 capul e un ouț peste care o să se așeze,
 dintr-o clipă-ntr-alta, o pasăre cu cioc de argint.

o să clocească, cu gușa plină, ouțul. în jurul cojii galbene
sunt fire lungi, albe, rare, o minunată blăniță chimică.
tata seamănă cu Isus, și din capul lui ies fire
încrêșite de alchilatori ca firișoarele din nimb,
Isus își ține gura strânsă elegant și demn,
gura ouțului a înghețat într-un surâs tălâmb.
o băbuță cu buzele sorbite-năuntru
își frânge palmele, strigă un nume de copil,
care poate să fie-al vreunui tovarăș de joacă de demult.
o pasăre cu cioc de argint calcă asurzitor aerul.
î închid ochii pentru că nu-mi pot acoperi urechile.
î închid ochii fiindcă ochii închiși vorbesc mult unii cu alții.
când se lipește de cuib, hârca face ouțul, ca la un hop, să tresară.
degetele scapă din strânsoare și tata este acum un băietan
cu policarii înfipti în brâu, gata de dansul de obște.
pune-i mâinile bine, poate-ar trebui legate, măi,
dar dacă-l ating, jocul n-o să mai înceapă.
dar dacă-l ating, pasărea cu cioc de argint
o să calce aerul, neîncrezătoare, înfuriată, tot mai departe.
î închid ochii fiindcă ochii închiși vorbesc mult unii cu alții,
și uneori se-nțeleg. e soare, august prăfos, muște
cu curcubeie-n spinare, dac-ar înceta odată cu
zâmbetul ăsta cretin.

rușine

am șovăit ca un câine de stradă, care nu caută ochi,
de teamă să nu zărească o crăpătură portocalie
în care cine cade și vede capătul celălalt iese o jumătate.
asta l-ar lăsa și nemângâiat, și fricos. ne găseam într-un autobuz
albastru, cât un transoceanic, dar asta nu înseamnă nimic. noi
ne întâlnim în incinte împinse-nainte în înclinații improbabile,
ele nu mai silesc să te uiți înainte, să stai cu ochii pe coborâre.
viața e tare frumoasă, mai ales când o petreci între forme bine
întreținute, ar fi păcat să nu le vadă nimeni dintr-un autobuz
albastru. ne găseam, deci, într-un autobuz albastru, cât un amvon
larg, în care zgomotul pașilor e-absorbit de țesături noroite de ceară.
erați atât de frumoasă, încât ți-ar fi stat bine să te uiți la un mort.
unghiile tale sângerii ar fi fost mici compartimente salubre pe pielea
lui întinsă ca o tobă. cât de iubit este mortul acesta.

rușine

refaci o cupolă caldă, cu lumină sfâșietor de galbenă.
sunt un omuleț stângaci care urmează rutele de migrație
ale zonelor securizate. câteva clipe, splendorii îi dau frunze
pe care o copită le strivește. cu gâtul în funii ca un dulău
înnebunit de soare. cu gâtul în funii ca și cum ai sta peste
ghizdurile unei fântâni, un sex tumefiat răscolind ochiuri
de cârpă. cer fleacuri, cer cu stele, creierul e un explozibil
logic autoimun.

rușine

cu bărbații, un rând de haine, un calcul al marjelor de compatibilitate.
cu copiii, un rând de haine, un calcul al marjelor de compatibilitate.
niciunul înăuntrul meu, carcasă de porc în cârlig. la bursa empatiei,
cu boarfele peste cap, un calcul al marjelor de compatibilitate.
(cineva trage paiul cel scurt – un mielut cultural care poate fi urmat
sau nu.) podul de flori al sentimentelor de nevăastă.

aici, numără.

lasă-te numărată.

Eugen BUNARU

Poeme

Am să plec la prima oră cu personalul
de dimineață. Îmi amintesc de noaptea
când am visat că voi ajunge departe
– nu se știe unde – în timp și în spațiu.
Se aude, chiuie, deja, limpede-cristalin,
cocoșul din Ronaț* din curtea poetului
Ioan Crăciun de pe strada Mickiewicz
nr. 7. Am petrecut împreună cândva
nopti albe - sfâșietoare - despre care
voi scrie odată și-odată într-o altă dimensiune existențială o carte fără
început și fără sfârșit. Astăzi este
echinocțiul de toamnă când ziua
va fi egală cu noaptea. Mie mi-e
totuna – eu voi fi când nu voi mai fi.

* cartier periferic timișorean

Astă-noapte spre dimineață am distins la fereastră
o arătare. părea un lup oricum o fiară o sălbăticiune
i-am deslușit colții din care picurau boabe de sânge.
i-am auzit chiar mârâitul deloc încurajator și ghearele
super ascuțite răscăiau deja amenințător sticla subți-
ratică a ferestrei. mai mult intrigat decât înspăimântat
m-am întrebat ce caută arătarea asta parcă total neajutorată
la ora unei dimineți nocturne proțâpindu-se tot mai feroce
mai gata de atac tocmai la geamul unui biet pensionar care
noapte de noapte până la primele licăriri ale zorilor tastează
holbat sub abajur poeme – așa visează el – deranjând (i s-a
dat deja vehement un ultimatum!) vecinii din bloc.
Ce vrei? Pe cine cauți? Și care-i, până la urmă, problema
cu mine? Ori cu tine? i-am strigat în final cu ochii striviți
de fereastră și cu vocea mea juvenilă și tremurândă vocea mea
de demult irecognoscibilă când mi se luase și mie la o lună
după revoluție la radio local un prim interviu. fond muzical:
la boemă cu Charles Aznavour. nu știu: să fi fost asta motivul,
momentul salvator? Fapt e că arătarea de adineaori, din fața
ferestrei, se făcuse aer. Am mai bâiguit în gol: unde ești?
cine ești? Și primele raze – am consultat celularul – își confirmau
punctualitatea țâșnind aiurea printre crengi. nu se știe de unde.

Mă iscodesc de-o vreme – hipnotici – ochii ascunși
Ai unei femei. Fața ei ascunsă după voaleta viorie
ori neagră (în detaliul ăsta să tacă misterul?)

Coboară mereu dintr-o cabrioletă de seară
Într-un târziu silueta ei princiară se prelinge

În aerul de taină în care mi-a plăcut mereu
Să m-ascund să locuiesc acum și aici

În viața cea mereu trecătoare în tinerețea
cea mereu *neîmbătrânitoare*

În preajma casei vibrează-n secret

amintirea Itacăi
Am rupt un fir melodios de salcie
l-am pipăit între degete: supura proaspăt
ca un plâns zvelt de femeie
bătând în nuanțe de verde și galben
În cer sau în neant vuia un avion
(ai zburat și tu deja într-o țară prosperă
din Occident)
Soarele sub ale cărei raze
puteam bănuî o amăgire primăvărată
mângâia pielea albă a pieptului unei femei
pe care am întâlnit-o undeva cândva
într-o lumină intensă de toamnă
când în preajmă – aproape distinct –
se murmurau condoleanțe.

Dimineața la 4 h urie mașina de salubritate
Bombardament chirurgical undeva pe alt meridian
cu sute de victime colaterale. Amețit, te saltă din pat
inteligența artificială. Se donează suflete argintii de copii,
argintiu ambalate în colete fără nici o gură de aer. La TVR
se joacă în draci ba Ciuleandra, ba Călușarii. E noaptea valpuriei.
E ziua culturii globale. Poemele din anii '70-'80 gata betonate
își caută odihna veșnică *la umbra cărților în floare*. A profetizat
cândva profetul. Lupii tineri adulmecă dau târcoale mârâie
gata de asfalt în preajma Grădinii regale. A Catedralei Mântuirii
Neamului. Sfârtecă pe întuneric *noaptea ca hoții*. Se dau pachete
din Occident. Ajutoare sociale. Bate vânt de libertate ca prin anii '50
când sirenele au sunat prelung și milioane de oameni brusc asurzi
au înmărmurit în toiul circulației. Mirosea a doliu roșu a spaimă
a jale tâmpă în aer.

(retro)

Nu se știe niciodată ce și cum. Îți injectezi
anamnezic în vene, în plină eră narcotică,
un sânge furat, încă pulsând pe o *planetă roz*.
Poate doar un sânge albastru din mereu altă și altă
existență. Poate din Galaxia Grației Globale. Deși, pe
străzi, sub neoane susurând monoton și abstract, toate,
jur împrejur, încă te strigă – strigătul lui Munch –
pe numele mic din cea mai însoțită – din celălalt mileniu –
și stinsă copilărie.

Gradul zero (privire de seară...)

Ai ajuns – e timpul s-o recunoști fără tertipuri, fără fasoane! – la o vârstă,
pe cât de incertă, pe atât de ingrată. Unii o numesc respectuos senectute,
alții o răsfăț, o lingușesc, botezând-o *vârstă seniorială*, alții, vezi Doamne,
glumesc, gratulând-o cu apelativul *a treia tinerețe*. Alții o arată cu degetul
fără menajamente: BĂTRÂNEȚE! Ei, de fapt, spun adevărul, adevărul
gol-goluț! Ți-l împoașcă, *pe bune*, în față. În ce te privește, mărturisești:
e vârsta peregrinărilor tale de seară, când *seara* însăși pare o privire tandră,
caducă, ușor distrată, poate doar abulică, poate doar amar-ironică, o privire
care te tot duce cu ea, te ispitește aiurea, pe trotuare pustii, ce se sting unde-
va la marginea orașului. O privire care încearcă din răsputeri să-și amintească
ineditul, mirificul limpede al fiecărei noi zile, acolo, unde, brusc, se iscă, din
cețuri, fără contur, fără sfârșit, arhaica întindere a câmpiei. Alteori, ea, bătrânețea
e vârsta ta cea mai vie, când o adiere palidă, a unui vag început de anotimp,
te poate izbi, ca de un zid tandru, de ceva atât de intim, atât de târziu, atât de veșnic
din tine, de *ceva* pe care, în lipsă de orice altă imagine credibilă, nu poți, nu știi
să-l numești altfel decât, (desigur, atât de banal, atât de livresc!...), *gradul zero*
al scriiturii. Al vieții, firește. De aici, oare ce-ar mai putea începe?

Pastel tardiv

O dimineață târzie o amiază indecent de albastră de fierbinte
o înserare fără contur fără cuvinte. s-ar putea să-ți pâlpâie înainte
printre gene: biete relicve limpezite de ploi din alte ere cusute
în ceață. să tremure livide ca în viața blurată de-apoi. iar tu
să înoți fără destinație să lopătezi mai departe. să călătorești
plutit de curenți într-un soi de transparență acvatică în care
lumina în lumină se tot împarte și din motive tot mai obscure
să te pierzi lent spre celălalt țărm. să dispari într-o rarefiere tot mai
înalță tot mai subțire. și lumina iarăși să cadă de-a dreptul extatică
torențială pe umerii tăi scufundați sub ramuri înghețate de salcie.

Identități onorabile

Ieșirea din vis ieșirea din gang
regăsirea luminii regăsirea lumii pe cale
de scufundare solară toate așezate conștiincios
la locurile lor cosmic prestabilite și *tinere ramuri* bălbâindu-se
vesel la geamuri pândind dansul erotic al unei păsări colibri în lumina
citadină răsfrântă prin intersecții pierdute în memorie și alte sentimente
trezite la viață la căldură și seducția lumii a vieții și scâncetele
realității și chicotelile ei asurzitoare și camera strict înconjurătoare
și exactitatea lacomă a spațiului vital și aritmetica bătrână a pașilor
și numărătorele lor inversă și resemnarea și rebeliunea interioară
cu vuietul ei stins într-un tomberon în care o puștoaică de 15 ani tocmai
și-a avortat pruncul încă scâncind în aburii placentari și restituirea
și reconstituirea și căința și pocăința și liturghia și vecernia și utrenia
și odăjdiiile și cozorocul și epoleții și bebelușii adormiți sub ruine
și resentimentele și responsabilitățile și respectul și restructurările
și respirările ahtiate și (încă) pădurile de brazi atingând direct cerul pictat
cu mici pete albe de nori lunecând pașnic în infinit și ploile de vară cu tunete
și fulgere și particule de ozon recucerind preajma și resturi de țigări stinse
la jumătate și buzele arse și din nou năluciri de fum infuzând spațiul ancestral
și iarăși acest du-te vino frenetic și fără destinație încolo și încoace și commedia dell'arte
și bineînțeles restul și restul și restul (cum spune Will) să fie doar tăcere?

Port ochii surorii mele Maria
ce i-a închis când abia i-a deschis
Poate de-aceea uneori văd câte ceva ca-n vis
de dincolo aici în imediata mea apropiere
și râd pe dos chiar mă pufnește-n toiul
străzii râsu-plânsu când văd jur împrejur
un balet fantast de triste manechine
ce își închipuie că zboară-n cosmos
cu aripi de avioane de nimeni pilotate
supertehnologizate ba chiar se închipuie
că fac amor cu, zău, roboți fătați de o inte-
ligență artificială și se întrec visând la
desfătări în supernave cosmice de gală
înaripate cu scopul ultim să-i descopere
și să-i atingă sexi prin hublouri pe omuleții
gri din filmele sf – așa-numiți extratereștri

Mă târăște de-o vreme un gând afazic:
chipul tău a devenit un punct alb sau negru
tot mai greu de distins aici și acum

tocmai de aceea îți recompun conștiincios

parfumul din ce în ce mai subtil
mai adolescentin mai fără identitate.

Pe vremuri și aprinsul țigării era un sărut
o arsură epidermică brusc convertită
în numărătoare inversă.

Acum și aici mi-am înscenat ochiul în feeria uitării
totul a devenit un punct alb sau negru
ce arde sub frunte în miezul iernii caniculare

* * *

Ai (și tu) o mică rană la cotul stâng.
Uneori îți apare de-a dreptul pe piept –
strălucește ca o decorație în felul ei
sfidătoare. Seara când te pregătești
de somn îți arunci ochii gata speriați
(dar asta nu trebuie să afle nimeni
niciodată) în toate direcțiile pregătit
să te aperi cu ultimii stropi de vlagă
cu ultimele zvâcniri de demnitate.
Prin colțuri, se aud clar niște voci,
bolborosesc ceva confuz despre
un diagnostic exotic, apoi când
să închizi și tu pleoapele apar
(ca) din tavan tot felul de chipuri
pe care le știai de mult oale și ulcele.
Par dispuse să-ți țină de urât, ba chiar
încep să fredoneze: *o sole mio!*

Există un nimic asurzitor
se tot adună. tu vei scrie: așadar
se întorc anotimpuri. cineva își rotunjește
viața scrijelind poema din urmă.
nu vei afla niciodată de unde să începi
unde să pui punctul. uneori inima se oprește
pe linia de demult a cerului.
aici și acum e doar o lume a încălzirii
globale. memoria e doar un câine scheletic
și rebegit rătăcind prin cotloane doar de el
știute. aduhmecă linge urme de sânge de pași
exotici zvâcnind departe și cald sub primele
frunze de toamnă. aurind aiurind aerul.

Treci printre cruci
cu o fată alături proptindu-ți
tăcerea cu o floare și roind
între dinți te gândești aiurea
poate la morții neștiuți dormind
aliniați poate la faptul aiuritor
că și ei au pășit printre cruci
gândindu-se aiurea poate la morții
neștiuți dormind aliniați poate
la faptul aiuritor că și ei au pășit
printre cruci gândindu-se aiurea
poate la morții neștiuți dormind
aliniați care și ei au pășit
printre cruci gândindu-se aiurea
poate la morții neștiuți dormind
aliniați

Alina DIACONU

Expresia dorințelor

Mi-ar plăcea
să fiu
ca o acuarelă
de Turner,
intensă
și diafană
în același timp,
departe de
impulsurile mele
și de
adrenalina mea,
cu forța aceasta
a subtilității,
cu acest orizont
deschis
care este mare
și este deșert.
Mi-ar plăcea
să fiu
ca unul din aceste
peisagii
transparente
de Turner,
care sunt
atât de sublime
încât par să zboare,
care sunt atât de
de vehemente
încât se fac
și se desfac...
Aș vrea să fiu
imposibilul,
necuprinsul,
impalpabilul,
energia
clarobscurului,
ceva precum
umbra
lui Dumnezeu.

Cauzalitate*lui R.C., „Ri”*

Ce este întâmplarea
se întreba Borges...
gândindu-se la
complexa mașinărie
a cauzalității.

Viața mi-a fost
și-mi este un roman,
atâtea coincidențe
alăturate,
atâtea numere,
clipe,
reîntâlniri,
chipuri...
Toate personajele mele
devin
persoane,
și nu mai știu
dacă le-am scris,
le-am descoperit,
le-am conceput
în norii
visurilor mele,
în visele –mi
din veghea
dorințelor mele.
Uneori
numele lor
mă cheamă,
numele meu
le numește
și ne înlanțuim
ca niște vechi
iubiți
în lumina
lunii de carton,
simulând
uneori
că suntem necunoscuți,
ursuzi,
la adăpost de
veselia unei
scenografii.

Poate că suntem
doar
trecători
ai destinului.

Marea Neagră*lui Guillermo Roux*

Memoria este singurul paradis
din care nu putem fi exilați

Anonim

Marea Neagră
nu era neagră
în îndepărtatele
zile
ale copilăriei mele.
Era albastră și verde
și gri
ca toate mările

– am aflat după aceea –
și nu mă impresiona
deloc
cu excepția numelui ei
care dintotdeauna
îmi dădea fiori
în suflet;
o neliniște,
o arsură,
ceva ciudat.

Numele ei
m-a târât
spre interogații
abisale,
ca un val,
ca oda
pentru morți,
naufrația
din o mie și unul
naufrații.

Presupun că
noaptea
Marea Neagră
este mai neagră
decât alte mări,
dar n-am văzut-o niciodată,
viața mea
număra prea
puțini ani
ca să mă ducă
să contemplan
asurzitorul ei
mister
în cavernosul
întuneric
de la Eforie
sau Mangalia...

Acum când anii mei
sunt atâtea,
mi-ar plăcea
să văd bezna
Mării Negre
noaptea.
Ar fi ca un
halucinant
peisaj
din visele mele,
ca un magnet
al tenebrelor,
un testament
al copilăriei mele.

Aproximarea unei stări a ființei*lui Eugène Ionesco*

Sunt
nepieptănată,
nemachiată,
neconectată,
necontrolată,
dezacordată,
nedormită,
nemotivată,

deșelată,
dezechilibrată,
de mine însămi
izgonită.

Vechi fantasme

*„Emigranți, diamante ale
pământului, sălbatică sare...”
Benjamin Fondane (Barbu
Fundoianu)*

Câteodată,
în adolescență,
mi-am dorit să aparțin
unui Club
de Sinucigași
pe care-l creasem
în mintea mea.
Alteori
am visat
că bărbatul
vieții mele
era un
Gerry Mulligan,
un Lacan,
un Ighmar
Bergman,
un Chagall,
un Modigliani,
un Leonard Cohen
sau un Krishnamurti.
Nimic din toate astea
nu s-a petrecut
dar s-a petrecut, desigur,
fiindcă am murit
și m-am sfărâmat
de câteva
ori,
pentru că am iubit
și am fost iubită
pentru Artă,
Frumusețe,
Talent
și Înțelepciune
întrupate,
materializate
și pentru că
fanteziile
nu m-au înșelat,
dimpotrivă,
m-au iluminat,
au răspândit
și au intensificat
incandescența
culoare a
peisajelor mele.

În românește
de Gabriela BANU

Luciana CRĂCIUN

Poeme

*

Nu mai știu dacă ți-am spus cum am avut
Astfel de gânduri – se făceau tot mai multe
Și nu apăreau decât pe rând, câte unul care îl rupea pe
celălalt.
Acolo, totuși, lucrurile apăreau unul după altul intacte,
Deși nu era nicio legătură între ele.

*

Când am mai fost aici se părea că nu se poate mai mult
decât
Aveam și noi mai demult o întindere la fel de mare
De lucruri care să ne spună că acum totul e așa cum se
lăsa
Seara se întindea și devenea întuneric deși
Ea însăși nu era întunecată, era așa pentru că lumina
dispărea.

*

Cum ai găsit tu locul îl vor mai găsi alții –
Vor avea ce să facă ca să li se spună că
Picioarele li se mișcă.
Înaintează și de acolo știu că vor mai face ceva
Din aerul care le vine împotrivă.

*

Acum nu mai rămâne decât acea mișcare
Care te poartă cu ea, pe ea îți lași inerția
Și ea te lasă pe tine ușor să cazi puțin,
apoi să te ridici.
Dar mai este ceva care să te aducă acolo unde voiai
Limitele care se strâng tot mai multe în fiecare punct
Rupte deși le simți tot mai mult în câte un loc
Și încă unul.

*

O dată și o dată tot se va vedea că atunci nu vei putea
Decât să atingi și să te lași purtat.

Am primit asta într-o zi când apăsa în jos,
Totul avea loc ca o boltă care se întinde
Deasupra nu mai e decât ploaia care încă nu a căzut.

Să aducă ceea ce ar face o vreme
Caldă pielea care se înfășoară pe sine.

Între noi era liniște și
Ceea ce nu puteai vedea, era doar apa apropiindu-se de
țarm pe cai
Ceea ce se răsuște mereu spre mijloc
Ceva sigur, pentru că mereu e mijlocul a ceva
La fel și centrul

*
Am cântărit tot felul de sunete până
Nu a mai rămas doar ceva să continue, să aducă ceea
ce noi nu
Puteam să spunem că vom fi, vom spune nu e ceva
visceral

*
Am mai fost aici ca să spun
Că totul nu e decât ceea ce trebuie
Să fie
Lungit
Ca un sunet pe care-l auzi printre brațe
Întinse spre pielea umedă.

*
(Ce e și nu e pentru tine atunci când se întinde spre tine
Din mâini curge un sunet nu mai simți demult cum
mustește
Se apropie un braț care te cheamă și nu se răspunde
Astfel de neguri)

*
Am mai fost aici când nu mai puteam să pornesc,
Am ajuns până aici unde am rămas uitându-mă
La ce am lăsat în urmă.
Nu erau decât câțiva pași.

*
Într-un pic de loc în care să se strângă
Să poarte un pic din lucruri unde nu mai folosește
Să auzi nimic
Să spui că tot ce este se va întoarce cândva.

*
Au vrut mulți un pic de loc
Nu mai este al tău

*
Să fiu eu, să fie altcineva să-și spună părerea
În timp ce totul se duce un pic înspre margine

Mereu zicând că nu e nimic, doar un pic
Până când va cădea, ce se va auzi va începe.

*
Am fost cu tine acolo, încercai să aduci
Un pic de mișcare se simțea și nu ai mai putut

*
Trebuie să fie mai multe metode de a căuta
Ceea ce trebuia să fie aici, nu acum
Ci când se va desface și va pleca.
Am avut și noi ceva care trebuie să se întoarcă

*
La un mod mai de început; de a spune că nu
Se poate să nu mai fie nimic decât ce facem acum.

*
Poate că nu se mai poate decât să îți ții ochii deschiși
Ceea ce nu se întoarce doar merge înainte în fața noastră.

*
Am mai văzut același lucru când căutam
Totuși se scurgea din ce în ce mai mult
Se aducea vorba de tot ce plecase
Vorbesc despre asta prea mult
Cei care spun că nu au decât ceva care să le bucure
privirea
Cum văd oare când se uită la ce e rămas?

*
Să fie un rest, ceva care să ne aducă mai mult
Pentru că tot ce era mai bun a dispărut.

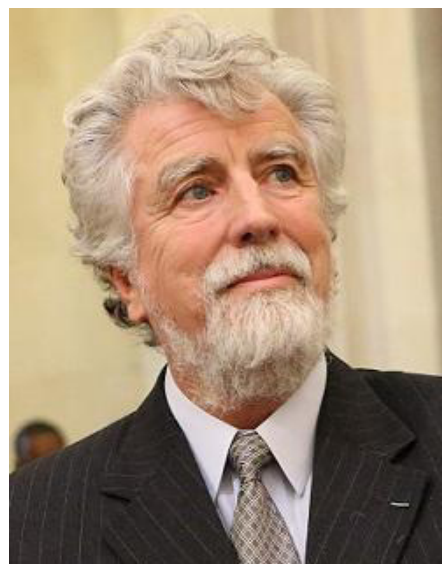
Dar poate că

*
Se va învăța ceva pentru cazuri- limită
Limitate la ce e înainte: nu e prea mult aer în aer
Se aude mereu din ce în ce mai mult, până urechile se
transformă în pâlpii
Nu se toarnă nimic, e doar un bufnet, nici măcar o
explozie

*
Am mai pus deoparte ceea ce se putea să bucure
Să aducă un pic mai mult față de ce se întindea pe
pământul
Care devenea desertic-scheletic, cu oasele ieșindu-i
afară
Se întindeau acolo multe oase alături de cele vii ale
pământului.

Argument

În acest an, criticul și istoricul de artă, eseistul și profesorul universitar Victor Ieronim Stoichiță, una dintre cele mai importante personalități ale culturii românești de azi, împlinește 75 de ani. Intellectual de excepție, de rară noblete sufletească, Victor Ieronim Stoichiță este unul dintre cei mai importanți istorici și teoreticieni contemporani ai artei, cu un parcurs internațional remarcabil, confirmat de cărțile publicate în limbi de circulație europeană (engleză, franceză, germană, italiană, spaniolă), dar și de cariera sa academică prestigioasă. Cu o formație marcată de studiile de licență, începute la București și continuate la Roma sub îndrumarea lui Cesare Brandi, Victor Ieronim Stoichiță a obținut în 1989 titlul de doctor la Paris. După plecarea din România a fost asistent la Institutul de Istorie a Artei al Universității din München și, din anul 1991, profesor titular la Universitatea din Fribourg, Elveția. A fost profesor invitat la universități de prestigiu: Sorbona, Göttingen, Frankfurt, Harvard etc. și cercetător asociat la diferite instituții de cercetare de notorietate. Doctor Honoris Causa al Universității Naționale de Arte din București, al Universității Catolice din Louvain, al Universității de Vest din Timișoara. Din 2012, este membru al Academiei Naționale Italiene („Academia Dei Lincei”), iar din 2014, membru al Academiei Europene. Titularul Catedrei anuale a Muzeului Luvru (2014) și „Chevalier des arts et des lettres” al Republicii Franceze. Activitatea publicistică remarcabilă a lui Victor Ieronim Stoichiță cuprinde peste 15 cărți: *Ucenicia lui Duccio di Buoninsegna* (1976); *Pontormo și manierismul* (1978, 2008); *Mondrian* (1979); *Georges de La Tour* (1980); *Creatorul și umbra lui* (1981, 2007); *Instaurarea tabloului. Metapictura în zorii Timpurilor Moderne* (Paris 1993, trad. rom. 1999; 2012); *Efectul Don Quijote* (1995); *Experiența vizionară în arta spaniolă a Secolului de Aur* (Londra, 1995, trad. rom. 2011); *Scurtă istorie a umbrei* (Londra, 1997, trad. rom. 2000, 2008); *Ultimul carnaval. Goya*, în colaborare cu Anna Maria Coderch (Londra, 1999, trad. rom. 2007); *Vezi? Despre privire în pictura impresionistă*, (2007, 2024); *Efectul Pygmalion. De la Ovidiu la Hitchcock* (Chicago, 2008, trad. rom. 2011); *Efectul Sherlock Holmes. Trei intrigi cinematografice* (2013); *Cum se savurează un tablou și alte studii de istoria artei* (2015); *Imaginea Celuilalt. Negri, evrei, musulmani și țigani în arta occidentală în zorii epocii moderne, 1453–1800* (2017); *Despre trup. Anatomii, redute, fantasme* (2020). Din anul 1995, Editura Humanitas a inițiat seria de autor Victor Ieronim Stoichiță, publicând, în limba română toate cărțile sale, traduse de Anca Oroveanu, Ruxandra Demetrescu, Andrei Niculescu, Mona Antohi sau Gina Vieru. Victor Ieronim Stoichiță a susținut conferințe importante la Colegiul Noua Europă și la Universitatea Națională de Arte din București. În februarie 2018 a susținut, la Ateneul Român, conferința cu titlul *Călătorie în iconosferă*. Atașamentul față de limba română al eseistului silit să se exileze este exprimat cu convingere într-un interviu: „România este țara în care m-am născut, este țara limbii mele materne, țara în care m-am format și mi-am petrecut copilăria și prima parte a tinereții. Sigur că itinerariul meu a fost unul mai complicat și mai complex, dar a fi intelectual european nu exclude a fi intelectual român. Mi se pare că și invers, a fi intelectual român nu exclude a fi intelectual european.” Victor Ieronim Stoichiță a fost preocupat cu deosebire de teme majore și dificile ale picturii, de la condiția creatorului, la problematica umbrei, a tabloului, a corporalității și a imaginii celuilalt, vorbindu-ne în cărțile sale, în stil clar și expresiv, despre aporiile vizualității și despre modul în care încercăm să explicăm lumea prin imagini și cuvinte, interpretând propriul nostru destin și destinul artei. Dosarul tematic aniversar al revistei „Vatra” consacrat lui Victor Ieronim Stoichiță își propune să releve dimensiunile majore ale omului, istoricului și criticului de artă, ale eseistului și profesorului cu talent, tact și vocație pedagogică. Textele ce urmează fixează trăsături, linii de profil, forme de conduită, evocă firescul și bunătatea, inventariază trăsături notabile ale cărților și ideilor, redând dinamica unei gândiri exigente și elevate, într-un efort de a schița un portret în palimpsest al unuia dintre cei mai importanți cărturari ai noștri. Le mulțumim foarte mult tuturor colaboratorilor noștri la acest dosar tematic pentru contribuțiile lor substanțiale. La mulți ani, cu sănătate, cu inspirație, bucurii și noi împliniri, Domnule Victor Ieronim Stoichiță!

I. Vatra-dialog cu Victor Ieronim STOICHIȚĂ

„Scrisul îmi apare ca o chestiune de echilibru psihosomatic”

— *Stimate domnule Victor Ieronim Stoichiță sunteți, astăzi, cel mai reputat teoretician, istoric și critic de artă român. Doctoratul la Paris, activitatea didactică universitară la prestigioase instituții academice, ca profesor titular (Universitatea din Fribourg) sau ca profesor invitat (École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, Harvard University, Sorbona, universitățile din München, Göttingen și Frankfurt), precum și cărțile de incontestabilă reputație și de cert impact internațional – toate aceste însemne ale valorii și competenței au consolidat imaginea unei personalități de anvergură în domeniu. Aș vrea să vă întreb, la începutul acestui dialog pe care l-ați acceptat cu amabilitate, care este opinia dvs. despre raporturile dintre biografie și operă?*

— Întrebarea dumneavoastră mă trimite la celebra replică a lui Proust adresată „biografismului” profesat de cel mai important critic literar al secolului al XIX-lea, Sainte-Beuve. Pentru Proust, spre deosebire de Sainte-Beuve, nu există nici o legătură esențială între biografia și opera unui autor. Se înșela desigur, sau voia să se înșele, iar în căutarea timpului pierdut este cea mai răsunătoare dovadă. Personal nu am nici o îndoială cu privire la existența unui raport complex și uneori ascuns între „viață” și „operă”. Nu este însă o temă care m-a preocupat în mod special, cu excepția (importantă ca orice excepție) cărții de tinerețe *Pontormo și Manierismul* în care, plecând de la extraordinarul jurnal al acestui straniu pictor florentin din Renașterea târzie și de tot atât de strania sa pictură, am încercat să descurc câteva dintre ștele care se țin în opera și o personalitate de excepție. Tema nu m-a preocupat în mod deosebit nici în decursul propriului meu parcurs ca autor. Spus direct, nu am avut timp pentru așa ceva. Întrebarea dumneavoastră îmi prilejuiește însă acum o reflecție care e la locul ei poate la un zenit de viață și de carieră.

Am părăsit țara la vârsta simbolică de 33 de ani, în căutarea unei alte așezări, atât existențiale cât și profesionale. Întemeierea unei familii și strădania apropiării unui alt mediu cultural și a altei limbi (sau, mai exact a altor limbi) s-au petrecut paralel și desigur s-au întretesut. Publicasem mai multe cărți în țară, dar au trecut vreo zece ani până ce am reluat, în Occident, firul prezenței mele editoriale. Între timp ni se născuseră doi copii, prezentasem o teză de doctorat la Sorbona și câștigasem prin concurs internațional o catedră de istoria artei în Elveția. A fost o epocă extrem de bogată și de interesantă. Prins de mai multe mutări dintr-o casă într-alta și dintr-o țară într-alta, nu am avut nicicum timp să mă plictisesc. Necum să adâncesc raportul dintre „viață” și „operă”, care desigur a existat. Retrospectiv, deslușesc însă o legătură semnificativă între subtextul primei mele cărți publicate în Occident, *Instaurarea tabloului*, și întrebările mele de „intelectual din Europa de Est” (și mai precis de intelectual provenind dintr-o țară de tradiție post-bizantină), legate de specificul reprezentării picturale occidentale. Se vede treaba că întrebările și poate și răspunsurile mele au avut un oarecare răsunet, de vreme ce cartea este frecvent tradusă și reeditată. O a doua carte, care se ocupa de *Experiența vizionară în pictura spaniolă a Secolului de Aur* avea, cred, la temelie, o altă serie de întrebări iscate de impactul prilejuit de cultura țării mele de adopție (soția mea e spaniolă) și poate și de amintirea tablourilor lui El Greco care mă tulburaseră în vremea studenției mele bucureștene. Ea este rodul de asemenea al unei călătorii de neuitat în Andaluzia și Estremadura, pe care am făcut-o cu rucsacul în spate, alături de soția mea, atunci când am putut lăsa copiii cu bunicii lor în Catalonia. Apariția în Spania a acestei cărți, publicată inițial în engleză, a iscat o serie de polemici, justificate desigur (și pentru mine extrem de semnificative) legate de o privire considerată drept prea puțin convențională a autorului, contrabalansată însă de succesul surprinzător de librărie la care s-a adăugat apoi și cel al ediției japoneze a aceleiași cărți, epuizată și ea repede. Cred că nu mai e necesar să mă opresc asupra anumitor motivații de ordin personal, venite din condiția unui perpetuu „străin”, pe care

am asumat-o senin, ca pe un fel de fatalitate, ce se poate citi printre rândurile lucrării despre *Imaginea Celuilalt. Negri, evrei, musulmani și țigani în arta occidentală în zorii epocii moderne*, rod al unei colaborări pasionante cu muzeul Luvru. Aș putea continua cu exemplele, dar mă tem că un parcurs de acest fel ar putea deveni plictisitor. Ceea ce aș dori însă să specific este că toate lucrările pe care le-am menționat și altele asupra cărora nu consider oportun să insist, sunt rodul unor cercetări la obiect așa încât „urma autorului” apare eventual doar la o scrutare atentă, oarecum în „filigran”.

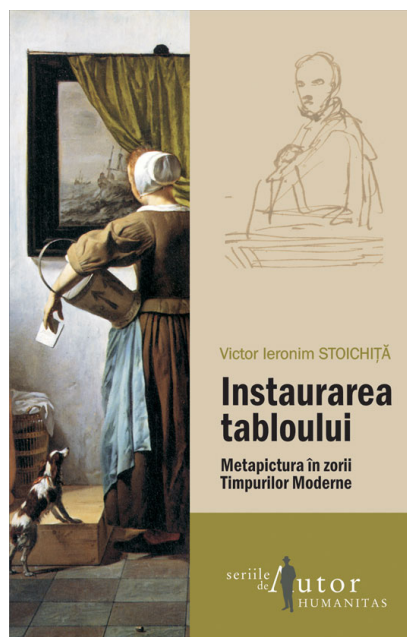
— *Ați absolvit istoria artei, cu o teză de licență susținută la Roma și un doctorat de stat la Paris cu teza intitulată Le Prémoderne, Aspects poétiques et intertextuels dans la peinture du XVIe et du XVIIe siècles. Ce a reprezentat pentru dvs. această perioadă a studiilor în străinătate?*

— Am locuit patru ani la Roma, vremea trezirii culturale a României, încheiate, vai, prea repede, în 1971, prin celebre „teze din iulie”. Era desigur o șansă extraordinară și am încercat să profit cât mai mult de ea. Impactul cu Italia, cu arta și cu cultura ei, a fost, cum vă puteți închipui, extrem de tulburător. Cum grevele studențești se țineau lanț (era epoca de imediat după evenimentele din 1968), cutreieram periodic Italia, adesea cu autostopul, căci bursa era mică, beneficiind pe deplin de rețeaua de „cămine ale tineretului”, foarte accesibilă ca preț. Ca student beneficiam de asemenea de intrare gratuită în muzee, așa încât am parcurs peninsula, de la Palermo și Neapole la Florența și Milano, de fiecare dată când universitatea era închisă. Am „îngurgitat” astfel o cantitate imensă de imagini și de monumente, ochiul a început să mi se formeze iar mintea să se pună în mișcare, în căutarea sensului întregii acestei frumuseți într-o lume pe care o descopeream încetul cu încetul. În vacanțele mari, tot cu autostopul, și când pusesem deoparte destui bani, era rândul Europei, pe care am parcurs-o de la Viena sau Paris, la Bruxelles și Madrid. Țin minte că odată, la Lisabona, rămăsesem fără resurse și m-a salvat Marian Papahagi, bursier în acea vară al Fundației Gulbenkian în Portugalia. Vara mă întorceam apoi pentru o lună acasă, tremurând de fiecare dată la gândul că mi se va putea reține pașaportul.

La un moment dat Universitatea a început să funcționeze normal și am putut să mă concentrez mai mult pe cursuri, seminare și examene. Trebuie să spun că atât colegii, cât și profesorii mei m-au primit cu căldură și cu o evidentă simpatie, amestecată cu o oarecare uimire îngăduitoare în fața curiozității și a elanurilor mele de om venit de dincolo de „cortina de fier”. Au fost ani de intensă formare profesională pe care am crezut a o putea fructifica la întoarcerea mea în țară. A fost greu.

Peste zece ani am plecat din nou, de această dată la München, inițial ca Bursier Humboldt, apoi ca asistent universitar. Catedra de istoria artei a acestei mari universități germane fusese ocupată de personalități celebre care au marcat istoria disciplinei, ca Henrich Wölfflin sau Hans Sedlmayr. La sosirea mea, directorul institutului era Hans Belting, care, printr-o scriere care a făcut multă vâlvă în

domeniu, intitulată *Sfârșitul istoriei artei*, pusese sub semnul întrebării atât sensul disciplinei cât și menirea ei. Avusesem în prealabil o corespondență cu el și fusesem extrem de fericit că mă acceptase ca „Humboldt-Fellow”. Am avut astfel parte de o nouă ucenicie, oarecum atipică prin faptul că mi-a prilejuit pe de o parte familiarizarea cu o glorioasă tradiție universitară – cea germană – confruntându-mă pe de altă parte cu „deconstrucția” ei. Avusesem o formație de italianist, în vremea anilor petrecuți la Roma, dar îmi lipsea rigoarea germanică. Eram în plus foarte atras și de „post-structuralismul” francez și dese stagii la Paris mi-au facilitat contactele, care au devenit apoi prietenii, cu unii dintre reprezentanții ei de seamă. Am prezentat la Sorbona „teza de stat” pe care o menționați și care, conform tradiției, trebuia să aibă mai multe volume și să atingă în jurul a 1000 de pagini. Peste câțiva ani, tăind la sânge, cum se spune, teza a devenit cartea intitulată *Instaurarea tabloului*. La susținere, președintele comisiei de doctorat, André Chastel, foarte sever, m-a făcut să înțeleg destul de clar că demersul meu i se părea cam hibrid din punct de vedere metodologic și că nu-i prea vedea locul în tradiția franceză a istoriei artei, ceea ce era de fapt cu totul exact. Mi-a revenit atunci în minte, un personaj din „Istoria Hieroglifică” a lui Dimitrie Cantemir, dar desigur nu am găsit oportun să-l menționez în discuția destul de aprinsă care se încinsese în Amfiteatrul Descartes al Sorbonei. Mi-am asumat însă, în tăcere acel personaj – „Struțocămila” – ca un fel de emblemă personală și secretă.

De fapt, cred că am învățat destul de mult, pe toate planurile, din existența de pelecet pe care am ales-o. Este o condiție care invită la flexibilitate și la reflexie. Am asimilat limbi, m-am confruntat cu mentalități și scări valorice fluctuante, cu coduri sociale diferite. Acestea din urmă mi se păreau pe alocuri bizare, amuzante alteori, justificate adesea, demne de asimilat din când în când. Am încercat să evit micile naționalisme locale și să reflectez

asupra avantajelor și dezavantajelor unei identități hibride. Singulară în anii formării mele, condiția „multiculturală” a devenit acum mai mult decât frecventă. În „republica literelor” în care îmi petrec mare parte din timp ea este de fapt, acum, norma.

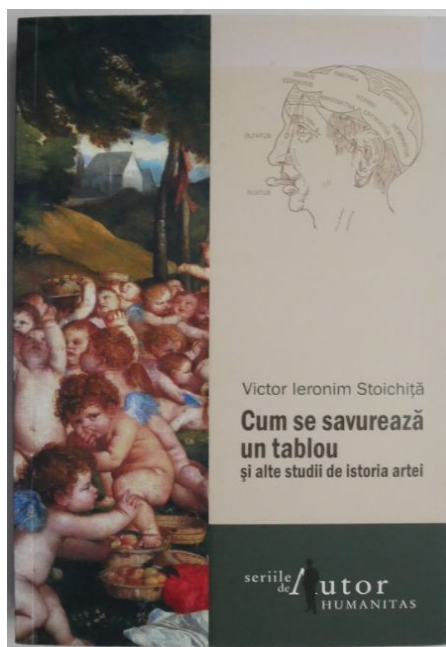
— *Ce rol a avut ambianța universitară asupra formării dvs. intelectuale? Au existat, în decursul formării dvs. intelectuale, oameni, profesori, mentori care v-au marcat în vreun fel? Ce efect au avut asupra dvs. profesorii și colegii de la universitate?*

— Consider Universitatea ca unul dintre ultimele locuri în care schimbul de idei și fervoarea intelectuală se pot desfășura. Desigur, instituția are și ea păcatele ei, dar, prin comparație cu altele, ea oferă în principiu o oază de reflecție demnă de invidiat. Cineva vorbea despre pericolul „turnului de fildeș”, menționând însă și faptul că dintr-un turn – de fildeș sau nu – se poate vedea și ținti mai departe. Am învățat desigur enorm de la profesorii mei și, deopotrivă, de la mulți dintre colegii mei. În anii de la Roma, am avut parte de maeștri de excepție, ca de pildă Giulio Carlo Argan care, la un moment dat, a fost și primar al Cetății Eterne, sau Cesare Brandi, fondatorul Institutului Central de Restaurări, care a fost și îndrumătorul lucrării mele de licență. Datorită conversațiilor cu colegii mei am asimilat în primul rând o limbă pe care o iubesc nespus și pe care o consider cea mai frumoasă din lume, m-am confruntat cu alte mentalități și orizonturi culturale și, ceea ce nu e puțin, am reușit, cred, să nu mă rătăcesc definitiv în imensul labirint cultural și uman care e Roma.

Vorbeam înainte despre importanța pe care a avut-o Hans Belting, mentor și apoi prieten, în formația mea. El mi-a risipit mitul rigidității academice germane printr-o libertate și flexibilitate a gândirii ieșite din comun. Dintre maeștri și prietenii francezi l-aș menționa în primul rând pe Louis Marin, o personalitate solară, care a fost, aș zice, și membru „salvator”, al comisiei mele de doctorat, dar care ne-a părăsit din păcate mult prea timpuriu. Nu se considera istoric de artă, ci „istoric al reprezentării” și știa ca nimeni altul să contextualizeze și să descifreze sensurile cele mai profunde ale unei imagini. Mai aproape de vârsta mea, Daniel Arasse, dispărut și el prea devreme și Georges Didi-Huberman m-au onorat cu prietenia lor și s-au dovedit parteneri de conversație inegalabili. Am profitat de asemenea mult de prietenia și schimbul de idei cu mai mulți colegi și prieteni americani, dintre care aș dori să-l menționez pe David Freedberg de la Columbia, autor al unei cărți esențiale, la răscrucea dintre istoria artei și antropologie, intitulată *Puterea imaginilor* și pe Tom Cummins, cu care am avut plăcerea să organizez timp de trei semestre seminare avansate la Harvard, dedicate reprezentării corpului și care mi-au rămas foarte vii în memorie.

— *Care sunt cărțile modelatoare, acelea care au contribuit la formarea dvs. intelectuală? Mai atrag astfel de cărți acum? Cum ați motiva fascinația lecturii, a cărții în contextul epocii și al vârstei dvs. de început și ce explicație dați aparentului dezinteres pentru lectură de astăzi?*

— Sunt desigur reprezentantul unei generații pentru care cartea a însemnat și înseamnă încă foarte mult. Nu cred că acest depozit extraordinar de edificare și de plăcere va dispărea, chiar dacă el e acum secundat (dar n-aș spune „înlocuit”) de alte mijloace de informație, printre care, în primul rând, internetul. Observ însă cu plăcere, în metrou sau în tren, că alături de mulți pasageri atenți la smart-phone-ul lor, unii, și nu în ultimul rând câțiva tineri, au în mână o carte și ... citesc. Am uneori impulsul să trag cu ochiul la numele sau la titlul înscris pe coperta cărții, dar nu o fac desigur, din discreție. Îmi amintesc însă cu plăcere că odată, în tren, în decursul unei deplasări mai lungi de la Lugano la Fribourg, un tânăr controlor m-a întrebat curios ce anume citesc și și-a însemnat titlul cărții, mărturisindu-mi că lectura este pentru el, după orele de serviciu, tot atât de necesară precum respirația. Mi-am amintit atunci de apetitul meu juvenil al lecturii și chiar mai mult, de faptul că cititul în disperare și înotul îndelungat în Marea Neagră, la Doi Mai sau la Vama Veche, m-au salvat, ca sa zic așa, de comunism. Dar n-am apucat să-mi împărtășesc reflecția: tânărul controlor era deja la celălalt capăt al vagonului, perforând bilete...

Mă întrebați în legătură cu lecturile personale pe care le consider modelatoare. E greu să vă răspund cu exactitate, deoarece sunt multe și depind de vârstă. Am avut faze în care am devorat marile cărți ale literaturii ruse, Tolstoi și Dostoievski în primul rând, revenind la Cehov și la Turgheniev abia în anii maturității. Thomas Mann sau literatura scandinavă (Hamsun sau Undset) m-au pasionat deopotrivă, precum și marii americani precum Melville sau Faulkner. Mi se pare acum deosebit de straniu că a existat o epocă în care cititul intensiv de romane era considerat ca un „păcat”. O fi, poate, dar atunci cred că ar fi vorba mai mult despre un „păcat edificator”.

Am trecut de asemenea printr-o fază în care am căutat sprijin existențial și etic în scrierile tradiționale, cum ar fi Upanișadele sau, mai ales Tao Te King, cărora li s-au alăturat (dar e vorba aici de o experiență oarecum haotică și absolut personală) *Lumea ca voință și reprezentare* de Schopenhauer, *Omul revoltat* de Camus, sau (vi se va părea poate bizar) *Eseurile* lui Montaigne.

Nu adaug la această selecție lucrările de istoria ideilor, cele de istoria culturii sau cele de strictă specialitate care mi-au modelat privirea asupra fenomenului artistic, dar cred că, atunci când ai trecut prin Dostoievski, Hamsun sau Lao Tze lectura de specialitate se petrece pe un palier special.

— *Ați fost apropiat al grupului de la Păltiniș și al lui Constantin Noica. Cum priviți acum acest grup intelectual, figura lui Noica, prietenii intelectuale de atunci, cu Andrei Pleșu, Gabriel Liiceanu, Sorin Vieru, Vasile Dem. Zamfirescu sau Andrei Cornea?*

— Noica a fost personalitatea cea mai charismatică pe care am cunoscut-o. El ne-a marcat foarte mult generația și nu pot decât să deplâng faptul că nu am cunoscut și pe alții de același calibru. Cu trecerea anilor mi se pare că amprenta lui a fost chiar mai importantă în imediat decât în scrierile, însemnate desigur, pe care le-a lăsat. Întâlnirile cu el sunt de neuitat. Ne-a îndemnat să asimilăm „puțină greacă”, „puțină germană” (parcă îi percep încă undă ironică din voce). Îi sunt (îi suntem) datori cu „planul cincinal de istoria filosofiei, de la presocratici la Hegel” (expresia îi aparținea și era la rândul ei ușor ironică) pe care ni l-a alcătuit și pe care Andrei Pleșu, Gabriel Liiceanu și cu mine l-am urmat fidel timp de mai mulți ani, prin întâlniri săptămânale, în apartamentul meu din Bulevardul Lacul Tei, bând cafea cu orz. O încântare!

La plecarea mea din țară, Noica m-a cam muștrat, dar, generos și „charismatic”, mi-a

dăruit *Devenirea întru ființă* care tocmai apăruse, însoțită de o minunată dedicație al cărui conținut prefer să-l păstrez pentru mine.

— *Între anii 1973-1981 ați fost asistent la Catedra de istoria și teoria artei la Academia de Arte Frumoase din București. Ați plecat apoi din România, inițial cu o bursă Humboldt. Ce v-a determinat să părăsiți România și care au fost provocările cu care v-ați confruntat în mediul nou în care ați ajuns?*

— La începutul anilor '80, după cum bine știți, atmosfera în România devenise de nerăsuflat. Am realizat că vremea dialogului cu Noica, a lecturile în cascadă și a înotului la mare se apropiase de sfârșit. Viața mea personală luase la rândul ei o cotitură neașteptată, la care s-a adăugat obținerea miraculoasă a bursei Humboldt, care îmi permitea în principiu reluarea unui contact cu lumea academică occidentală. Soția mea, istoric de artă la rândul ei, dar licențiată și în istoria literaturii, obținuse prin concurs un post la liceul spaniol de la München, așa încât, în 1982, am aterizat amândoi în capitala Bavariei, ea din Catalonia natală, eu – dacă îmi permiteți – de pe malurile Dâmboviței.

Pierdusem între timp postul de asistent universitar de la Academia de Arte Frumoase din București, datorită vieții mele „neprincipiale” și a faptului că nu mai prezentam „garanțiile ideologice” necesare unui cadru didactic.

La sosirea noastră la München un copil era deja pe drum, iar al doilea a urmat peste scurtă vreme. Nu știam nici unul, nici celălalt ce anume vom face când contractele noastre vor ajunge la scadență, dar eram tineri și încrezători în destin. Bursa Humboldt mi-a oferit un an de libertate absolută, fără nici o constrângere academică specială, șansă pe care am folosit-o pentru a plonja în oceanul Bibliotecii Naționale a Bavariei, una dintre cele mai fantastice din lume, încercând să recuperez ceea ce în ultimii ani petrecuți în România, unde nu mai ajungea nici o carte și nici o revistă străină, nu mai era nicicum accesibil. Mai târziu, o dată numit asistent, am beneficiat prin generozitatea universității, de o cameră de lucru la Institutul de Istoria Artei. După ce îmi însoțeam dimineața copiii la grădiniță, îmi petreceam acolo mare parte din timp, pregătind seminarele, care se desfășurau adesea în fața originalelor de la Alte Pinakothek, sau lucrând la teza de doctorat.

Când soseam prea târziu acasă copiii dormeau de obicei, dar uneori așteptau zgomotul ușii și strigau: „O poveste! o poveste!”. Au avut astfel parte de *Ileana Cosânzeana* și *Zmeul cel fioros* sau de *Prăslea cel voinic și merele de aur*. Uneori mă temeam să nu adorm eu însumi înainte ca basmul să se sfârșească!

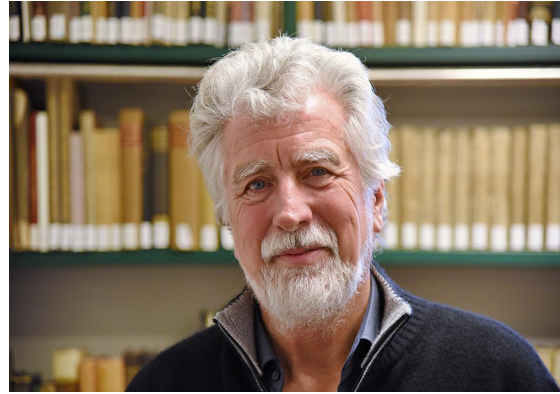
— *Ați fost, între anii 1991 și 2019, titularul catedrei de artă modernă a Universității din Fribourg, Elveția. Aveți satisfacții, nostalgii, regrete, proiecte finalizate sau nefinalizate din perioada profesoratului? Cum se împacă istoria și teoria artei cu vocația de profesor universitar?*

— Cum aș fi putut să nu apreciez șansa numirii mele ca profesor la Fribourg? M-am angajat timp de aproape treizeci de ani în modernizarea unui departament, care avea nevoie de reînnoire, rezistând mai multor invitații atrăgătoare ale altor universități europene sau americane. Am alcătuit, cu ajutorul Fondului Național Elvețian, o mică echipă de asistenți și cercetători, care își au sau își caută acum locul într-o structură universitară tot mai strictă, am organizat colocvii în Elveția sau aiurea, care au dus la publicații colective, am participat la expoziții în mai multe țări și – nu în ultimul rând – am continuat să călătoresc, să citesc și să scriu. Din fericire sistemul universitar elvețian este pe cât de generos pe atât de strict. Nu este deloc în tradiția sa de a se repeta tema unui curs sau a unui seminar de la un an la altul, așa încât pregătirea lecțiilor se îmbina firesc cu redactarea unui articol sau chiar a unei cărți noi. Ca atare, proiectele nu mi-au lipsit și nu-mi lipsesc. Unele le-am realizat, altele doar parțial. Dar consider un mare avantaj faptul în sine de a putea avea proiecte, cât și șansa de a le putea expune, eventual în premieră, unui public tânăr.

— *Cărțile dvs. de istoria și teoria artei (Pontormo și manierismul, Creatorul și umbra lui, Instaurarea tabloului. Metapictura în zorii Timpurilor Moderne, Experiența vizionară în arta spaniolă a Secolului de Aur, Efectul*

Pygmalion. De la Ovidiu la Hitchcock, Imaginea Celuilalt: negri, evrei, musulmani și Țigani în arta occidentală în zorii epocii moderne 1453-1800) *s-au bucurat de interesul cititorilor și al specialiștilor în domeniu. În ce relație se află istoria artei cu teoria artei? Care este opinia dvs. despre istoria și teoria artei din România de azi, în raport cu evoluția acestor discipline în străinătate? Există instrumente de referință, specialiști, un public avizat?*

— Actuala istorie a artei se afla în plină remodelare. Multe departamente din marile universități și-au schimbat titulatura, înglobându-se în mai generoasele „studii culturale” sau definindu-se ca „studii vizuale” (*Visual Studies*), ca „antropologie artistică” (*Bildanthropologie*), sau pur și simplu ca „istorie a imaginilor” (*Bildgeschichte*). În Italia, țară care beneficiază de un patrimoniu imens, tendința actuală, absolut justificată, este cea de a se pune accentul pe salvarea și studierea „bunurilor culturale”. Cred că România, ținând seama de dimensiunile ei, dar și de imperativele integrării europene ar trebui să găsească cea mai potrivită cale de a se adapta acestor schimbări. După cunoștințele mele, la facultatea de Istorie și Teoria Artei de la Universitatea de Arte din București s-a discutat temeinic în ultimii ani în jurul sfidărilor provocate de Bildwissenschaft, Visual studies etc. O contribuție importantă este și cea adusă de Centrul de Excelență în Studiul Imaginii (CESI), care funcționează la Universitate. La Iași există o revistă foarte bună, „Studies In Visual Arts and Communication”. S-a dezvoltat mult interesul pentru curatoriat, iar programul Getty-New Europe College a contribuit foarte mult la dezvoltarea unui spațiu de dezbateră privind mutațiile disciplinei. Există programe - școli doctorale în universitățile de artă (București, Iași, Cluj, Timișoara) precum și la CESI. Mi se pare însă că în momentul de față o problemă este ridicată de numărul mic de profesori habilitați, ceea ce ar putea duce într-adevăr la o criză în următorii ani. E nevoie aici de o strategie culturală luminată și generoasă.

— Cum vedeți, astăzi, condiția criticului de artă?

— Critica de artă a fost întotdeauna și peste tot problematică. Mult mai problematică decât „istoria artei”, care a beneficiat de la bun început de avantajul distanței istorice. Dialogul imediat cu fenomenul artistic, în care „criticul de artă” se vede implicat a beneficiat în trecut de pene de excepție ca cea a Diderot sau a lui Baudelaire, iar paginile scrise de ei sunt parte din marea literatură europeană. Personalități de această anvergură sunt însă inimitabile. Începând cu cea de a doua jumătate a secolului al XIX-lea accesul publicului la creația artistică devine tot mai mult o problemă de „piață” și criticul de artă devine o figură de mijlocitor, importantă și discutabilă deopotrivă. Menirea lui de principiu este cea de discernere a valorilor, dar el nu poate fugi nicicum de presiunile pieței. Actualmente statutul criticului de artă a devenit cu atât mai problematic cu cât însuși statutul creației artistice s-a schimbat radical. Depozitele muzeelor sunt pline, mediile de expresie polimorfe, presiunea „noului”, goana după subvenții sau după comenzi – acerbă. Discernerea valorilor tot mai spinoasă. Pe scurt, nu-i invidiez în nici un chip pe colegii mei critici.

— În cartea dvs. *Oublier Bucarest. Un récit (recompensată cu premiul Academiei Franceze)*, apărută la noi sub titlul *Despărțirea de București*. O povestire evocați o întreagă atmosferă, un trecut cu amprentă tragică revizitat cu ferveare a reconstituirii afective. Ce v-a frapat cel mai mult în perioada pe care ați trăit-o în România în perioada comunismului (o scenă, un personaj, o întâmplare)?

— Dacă m-a impresionat și mă impresionează încă ceva din istoria trăită pe care o evoc în cartea pe care o amintim, este încăpățânarea cu care o lume sortită unei dispariții programate și-a salvat și remodelat valorile. Mă consider eu însumi rodul târziu al acestei înrâncenări.

— *Este scriitorul de azi o conștiință a epocii în care trăiește? Cum vedeți implicarea intelectualului în fenomenul politic?*

— Cred că scrisul este indisolubil legat de politic pe de o parte și de eros pe de altă parte. Legătura nu este întotdeauna aparentă, dar ea este fundamentală. Îmi amintesc că Noica ne îndemna insistent să nu ne lăsăm implicați în politic nici atrași de „sufletele”. Dar, fără să o știm, eram!

— *De ce scrieți, cum scrieți, când scrieți?*

— Îmi este imposibil atunci când am văzut ceva și când am căpătat impresia de a fi înțeles acel „ceva”, să rezist impulsului de a-mi împărtăși gândul. Cred că e vorba mai mult despre o chestiune de viciu decât despre una de virtute. Scrisul îmi apare ca o chestiune de echilibru psihosomatic. Scriu încet, am nevoie de liniște și îl înțeleg cu greu pe unul dintre colegii mei care îmi povestea că scrie oricând și oriunde. Abia suit în avion, de pildă își deschide ordinatorul și se adâncește în lucru. Îl invidiez.

Consider scrisul un act intim. Erotic. Este motivul pentru care nu vă pot da prea multe amănunte. Vă pot totuși spune că scriu cu precădere dimineața, când mi se pare că am mintea mai limpede, în ultimii ani mai ales în camera mea de lucru cu vedere la grădină, din sătucul elvețian în care locuim, asta atunci când vacile vecinului nu-și agită prea mult tălăngile. A existat însă și o excepție. Am scris *Despărțirea de București* în decursul câtorva veri petrecute în Spania, de obicei după-amiaza, la umbra unui arbore de piper, când casa era liniștită.

— *Care sunt proiectele dvs. de viitor?*

— Vă cer iertare dacă nu voi putea răspunde la aceasta întrebare. Unul dintre defectele mele de căpătâi este cel de a fi deosebit de superstițios.

— *Am înțeles. Vă mulțumesc foarte mult!*

Interviu realizat de Iulian BOLDEA

II. Eseu

Victor I. STOICHIȚĂ

Strălucirile și suferințele Europei. O incursiune imaginară în geopolitică

Când, în 1638, Pieter Paul Rubens, care se afla la Anvers, după ani de călătorii prin toată Europa, cu șederi mai mult sau mai puțin lungi în Germania, Italia, Franța, Spania și Anglia, a trimis la Florența tabloul său „Consecințele războiului” (fig. 1) colegului său Josse Suttermans, continentul era cuprins de aprige frământări de vreme de 20 de ani și avea să continue să mai fie pentru încă 10 ani. Această epocă dificilă a rămas în istorie sub numele de Războiul de Treizeci de Ani.

1.

Pictura lui Rubens, o lucrare de mari dimensiuni (peste trei metri pe doi metri), este una dintre cele mai impresionante manifestări artistice ale acestei perioade. O scrisoare a artistului către Suttermans, redactată în italiană și datată 12 martie 1638, ne oferă o cheie de înțelegere: „În ceea ce privește subiectul tabloului, acesta este foarte clar, așa încât aproape nu are nevoie de alte comentarii. Totuși, pentru a vă împlini dorința, vă voi oferi câteva cuvinte de explicație. Personajul principal este Marte (*la principal figura è Marte*), care, ieșind din templul lui Ianus (închis de obicei în timp de pace), umblă cu scutul și sabia însângerați, amenințând poporul cu o mare nenorocire. Îi pasă prea puțin de Venus, iubita lui, care, însoțită câțiva amorași, încearcă să-l rețină cu mângâierile și sărutările ei. Furioasa Alecto, care ține în mână o torță, îl trage pe Marte în partea opusă. Câțiva monștri, semnificând Ciurma și Foametea, tovarăși inseparabili ai Războiului o însoțesc. Zăcând la pământ, se află o femeie cu o lăută ruptă, indicând Armonia, incompatibilă cu Discordia provocată de război, și o mamă cu un copil în brațe, sugerând ideea că Fertilitatea, Maternitatea și Caritatea sunt zădărnicate de Război, distrugător a toate. Se mai poate vedea de asemenea, un arhitect răsturnat la pământ

cu instrumentele sale în mână, semnificând că ceea ce în timp de pace se construiește pentru bunăstarea și frumusețea cetății se transformă în ruină și este distrus de violența armelor. Dacă îmi amintesc bine, cred că se mai găsesc pe jos, sub picioarele lui Marte, o carte și câteva desene pe hârtie, pentru a indica faptul că el calcă în picioare poezia și alte lucruri edificatoare. Se mai află acolo și un mănunchi de săgeți sau sulite împrăstiate, care împreună formau emblema Concordiei, precum și o legătură care le ținea la un loc. Se mai pot vedea de asemenea, aruncate la o parte, un caduceu și o ramură de măsline, simboluri ale Păcii. O femeie îndoliată, îmbrăcată în negru, cu vălul rupt, dezbrătată de toate bijuteriile și ornamentele, reprezintă nefericita Europă (*l'infelice Europa*) care, de atâția ani, suferă ravagiile războiului. Atributul său este globul pământesc, susținut de un înger sau de un mic geniu și având în partea superioară o cruce, ca semn al lumii creștine. Cam asta este tot ce pot să vă spun și cred că este deja prea mult, pentru că, datorită sagacității cu care sunteți înzestrat, ați fi putut ghici totul cu ușurință.”

În scrisoarea sa, după cum se poate observa, Rubens insistă asupra cadrului simbolic al tabloului, evidențiind figura zeului războiului în vreme ce *l'infelice Europa* încheie descrierea. Europa poartă încă o frumoasă coroană pe cap, semn al gloriei sale de odinioară. În ciuda stării sale jalnice, această figură este încă „regina Europa”, *Europa regina*. Ne aflăm oare aici în fața optimismului incorrigibil al lui Rubens, în mijlocul unui dezastru (va trebui să mai așteptăm încă zece ani pentru încheierea Păcii Westfalice) sau este pur și simplu un semnal de alarmă? Coroana care împodobește capul „nefericitei Europa” va mai putea rămâne la locul ei? Și până când?

Acestea sunt întrebări la care este dificil de răspuns.

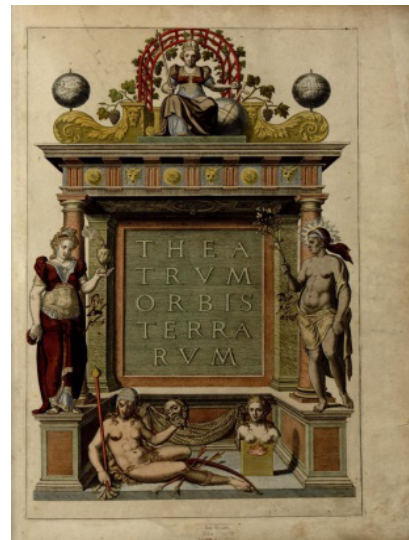
Plecând de la discursul alegoric al lui Rubens, se pot adânci datele unei construcții imaginare a „Reginei Europa”, un parcurs marcat atât de mari elanuri cât și de căderi inevitabile. Ne vom confrunta cu o iconografie selectivă, aparent limitată prin conținutul său, dar care oferă încă azi multe motive de reflecție.

Cu puțin timp înainte de 1600, Marten de Vos și Aadriaen Collaert au realizat o serie de gravuri care evocă cele patru continente. În gravura principală „Europa” este înfățișată incontestabil ca o regină și inscripția care o însoțește insistă asupra acestui fapt (fig. 2). Purtând o armură, Europa este bine instalată pe globul pământesc, iar brațele ei deschise indică atât prosperitatea cât și forța sa războinică.

2.

Cam la aceeași epocă, frontispiciul unei celebre lucrări, datorate lui Abraham Ortelius, *Theatrum Orbis Terrarum* (Anvers 1570/ 1598), oferea imaginea programatică a preeminenței Europei asupra restului lumii (fig. 3).

3.

În partea superioară a unui edificiu simbolic, ea este înfățișată ca o figură suverană, așezată pe un tron, cu sceptrul în mână, dominând Asia, Africa și America.

Lucrarea lui Ortelius marchează un moment

4.

esențial în istoria geografiei sau, pentru a fi mai exact, a gândirii cartografice. În imensa sa operă, precizia științifică stabilește un dialog foarte bogat în implicații cu discursul simbolic. Răsfoind-o putem vedea cum harta Europei (fig. 4), fără îndoială cea mai precisă din epoca sa, este plasată sub semnul mitului, grație inserției emblematice a prințesei Europa, răpite conform legendei de Zeus deghizat taur.

O linie imaginară traversează o reprezentare, care mai mult decât o oglindă fidelă a unei realități terestre, se înfățișează ca o rețea hibridă. Această hartă reprezintă Europa, simbolizează Europa, semnifică Europa. Ea reprezintă, simbolizează și semnifică Europa printr-o acțiune pe care am putea-o desemna drept una „iconizare a spațiului”. În *Theatrum Orbis Terrarum*

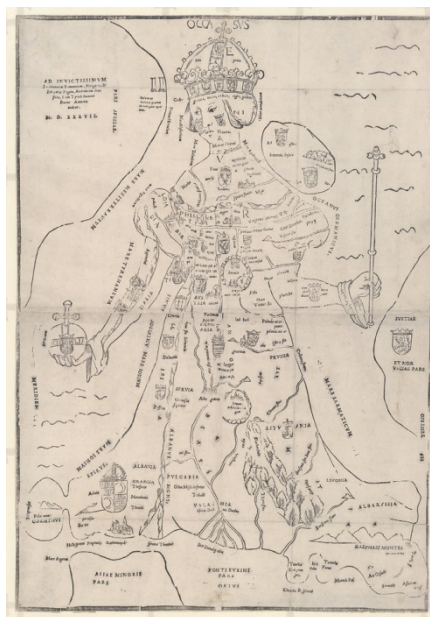

5.

Europa este prezentată într-o triplă ipostază: ca figură a suveranității, ca proiecție grafică a cunoștințelor dobândite și drept consecință a unui mit reînviat.

Sintezele acestor trei configurații sunt rare, dar semnificative tocmai datorită singularității lor. În 1588, Franz Hogenberg („gravor”) și Michael von Eitzing („inventator”) au publicat la Köln o cărtică intitulată *De Europae virginis, tauro insidentis, topographica atque historica descriptione liber* (fig. 5).

Acest atlas de buzunar este alcătuit din 88 de hărți precedate de un frontispiciu. Vedem o prințesă încoronată așezată pe un taur. Europa este acum o hartă și această hartă este un corp. Orientarea hărții urmează obiceiurile cartografice ale vremii și pentru a o înțelege bine azi imaginea ar trebui rotită cu 90 de grade în sens invers acelor de ceasornic. Cititorul-spectator este invitat să ia parte la un ritual de recunoaștere, la confluența dintre mimetic și simbolic și i se cere – în mod esențial – să perceapă unitatea organică a acestui corp simbolic.

6.

Demersul lui Franz Hogenberg și Michael von Eitzing, oricât de ingenios ar fi, se înscrie, fără îndoială, în siajul unei experiențe anterioare, cu valoare inaugurală. Este vorba despre o hartă antropomorfă a Europei sub forma unei Fecioare (*Europa Prima pars Terrae in forma Virginis*) (fig. 6).

Știm că autorul ei, Johannes Putsch, a fost unul dintre înalții funcționari din cancelaria prințului Ferdinand (fratele lui Carol Quintul), menționat în inscripție ca fiind invincibilul rege al romanilor, al Ungariei și al Boemiei și arhiduce al Austriei și al Tirolului. Această hartă antropomorfă (datând inițial din 1537, dar perpetuu reeditată) este concepută ca o reprezentare politică. Europa își dezvăluie numele printr-o inserție literală parțială care îi conferă caracterul unui rebus. Mai mult decât despre o hartă, am putea vorbi aici despre un manifest, sau despre un proiect: un proiect și un manifest privind puterea cvasi-mistică a Casei de Habsburg. Ceea ce reprezintă această hartă, structurată și ea conform codului cartografic al epocii, cu Sudul la stânga, și cu Nordul la dreapta, este, de fapt, proiectul unei Europe habsburgice, fără granițe clare. Spania se află în frunte și Germania în centru. Apare, fără îndoială, problema Franței, ca teritoriu care ocupă un loc important pe această hartă imaginată („pieptul Europei”) și care marchează un clivaj între situația sa geopolitică concretă și proiectul de integrare organică. Insulele Britanice au fost inevitabil separate, în timp ce Sicilia ține în palmă sfera imperială, surmontată de o cruce, iar Danemarca susține sceptrul imperial. Valahia și gurile Dunării marchează o limită cuprinsă între Pontul Euxin și Asia Mica.

Pentru a înțelege modul în care cartografia a cedat sugestiilor figurative și iconografice, capabile să ofere o bază simbolică pentru discursul puterii, trebuie să considerăm situația politică din acea vreme. Harta lui Putsch datează din 1537, iar Carol al V-lea a fost încoronat împărat la Bologna în 1530. Să fie „Europa” soția simbolică a noului împărat? Amintim că Isabella de Portugalia, prin căsătoria sa din 1526 cu împăratul-rege Carol de Habsburg, care era și vărul ei primar matern, a devenit regină a Germaniei, Aragonului, Valenciei, Siciliei și a Neapolelui, ducesă de Burgundia, Milano, Brabant, Luxemburg și Limburg, contesă de Flandra, Olanda și Barcelona și contesă palatină de Burgundia, iar în cele din urmă împărăteasă a Sfântului Imperiu Roman.

Viziunea antropomorfă a Europei s-a bucurat de un succes considerabil, dar la numai câțiva ani după propunerea lui Putsch își face loc tot mai mult o reflecție marcată de pesimismul datorat noilor împrejurări istorice.

La 22 ianuarie 1543, doctorul Andreas Laguna, medicul regal, a rostit în Aula Magna a Universității din Köln o emoționantă „lamentatie a Europei”, care a fost publicată la 11 februarie a aceluiași an. Vremurile erau dificile, iar proiectul unei Europe unite sub coroana habsburgică părea din ce în ce mai îndepărtat. În 1542, Carol al V-lea se afla din nou în război cu regele Franței, Francisc I, care era aliat cu Suleiman Magnificul, care pusese stăpânire pe Transilvania, în timp ce împăratul încheia o alianță fragilă cu Henric al VIII-lea, regele Angliei.

„Lamentația” lui Laguna a fost rostită în Aula Magna a Universității din Colonia, împodobită pentru această ocazie în negru și luminată cu torțe funerare. Europa a fost descrisă ca un trup suferind și muribund, Laguna portretizând-o ca pe o femeie

7.

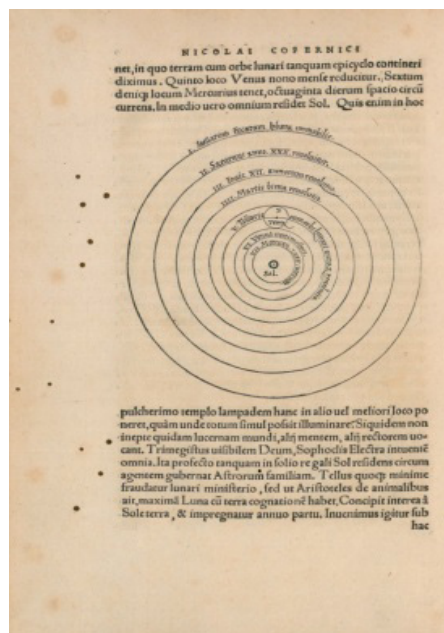

tristă, palidă, cu ochii înfundați în orbite, mutilată, la capătul puterilor. Discursul său a fost presărat cu metafore medicale și a fost străbătut de o întrebare majoră: cum poate fi vindecată Europa?

1543, anul „Lamentației”, a fost un an fundamental nu doar pentru politica europeană, ci și pentru viața intelectuală a Europei. A fost anul publicării primului tratat modern de anatomie umană: *De Humani Corporis Fabrica* de Andreas Vesalius. Acesta este un tratat de disecție și anatomie, axat pe unitatea structurală a corpului uman, și, în același timp, o reflecție profundă asupra condiției umane (fig. 7).

Anul 1543 marchează și ceea ce a fost evenimentul intelectual major al anului: apariția la Nuernberg a lucrării lui Copernic, *De revolutionibus orbium coelestium* (fig. 8). Ce loc ocupă Europa în sistemul copernican?

Întrebările abundă, dar imaginația geopolitică rezistă.

8.

Ne-am îndepărtat însă în mod considerabil de la punctul nostru de plecare și ar fi timpul să ne reîntoarcem. În 1637, Rubens era în mod vizibil preocupat de soarta Europei, pe care o reprezintă sub forma unei regine disperate, implorând cerul (fig. 1). Ar fi inutil să reluăm aici în detaliu descrierea oferită de pictor din amintita sa scrisoarea prin care anunța trimiterea tabloului de la Anvers la Florența. Cu toate acestea, trebuie reamintit faptul că aceeași scrisoare conținea un prolog și un epilog (un dublu paratext,

cum am spune astăzi), care ar putea fi citite în două moduri, deoarece se referă la provocările pe care le implică transportul, pe timp de război, al unui obiect care este o pictură, care, la rândul său, este o alegorie a războiului. Este un episod în care „microistoria” dialoghează cu „macroistoria”.

Iată prologul:

„În urmă cu trei săptămâni v-am trimis lada cu tabloul la Lille, de unde îşi va continua călătoria spre Italia. Să dea cerul să ajungă la dumneavoastră în scurt timp, așa cum sper, pentru că drumurile spre Germania, după cucerirea cetății Hanau și înfrângerea de la Weimar, sunt asaltate de multe obstacole” (urmează descrierea, deja citată).

Epilogul se referă, la rândul său, la momentul mult-așteptatei recepții a tabloului, odată ajuns la Florența, după periplul său european:

„[...] mă tem că tabloul ar fi putut suferi din cauza pericolelor călătoriei și din cauza timpului petrecut într-o ladă. De va fi astfel, el ar trebui să fie readus în stare bună, reparat, restaurat, și reasamblat. Iar dacă culorile sale și-au pierdut strălucirea, ele ar trebui să fie reîmprospătate.”

Să citim acest post-scriptum ca pe o alegorie, care vizează nu doar o imagine și suportul ei material, ci și aceeași imagine și suportul ei imaterial: strigătul ei tăcut de alarmă. Acest strigăt a fost, într-un fel, zadarnic, deoarece visul reginei Europa nu s-a împlinit, sau cel puțin nu în modul în care proiectul imperial îl prevăzuse. Pacea westfaliană a marcat un punct de cotitură în imaginarul geopolitic și a avut ecou semnificativ în arta vremii. Un exemplu grăitor este „alegoria deșertăciunii” de Antonio de Pereda (fig. 9).

9.

Datarea acestui tablou sa este incertă. Dacă a fost pictat după Pacea Westfalică, așa cum cred, el semnaleză inutilitatea războiului și sfârșitul visului imperial. Sfera transparentă a lui Rubens susținută de un înger a lăsat aici locul globului pământesc, iar ideologia imperială semnalată atât de medalionul cu portretul lui Carol al V-lea, cât și de gestul îngerului care ne privește drept în ochi, este mult pusă sub semnul întrebării. Imaginea marchează începutul unui proces de reflecție care a continuat să se rescrie de-a lungul timpului și care este acum mai actual ca niciodată: ce loc și ce viitor pentru Europa după destrămarea imperiilor? Ce loc și ce viitor pentru Europa la finele europocentrismului?

*Acest articol este o versiune prescurtată a prelegerii, având ca titlu *Europa Regina*, susținute de autor la Collège de France, la 4 iunie 2018 în amfiteatrul Marguerite de Navarre, cu ocazia concluderii activității sale ca titular al Catedrei Europene.

Lista ilustrațiilor:

1. Peter Paul Rubens, *Consecințele războiului*, 1638, Florența, Palatul Pitti.
2. Marten de Vos și Aadriaen Collaert, *Europa*, gravura, spre 1600.
3. Abraham Ortelius, Frontispiciu pentru *Theatrum Orbis Terrarum*, Anvers 1598.
4. Abraham Ortelius, Harta Europei, *Theatrum Orbis Terrarum*, Anvers 1598.
5. Franz Hogenberg și Michael von Eitzing), Frontispiciu pentru «*De Europae virginis, tauro insidentis, topographica atque historica descriptione liber*», Köln, 1588.
6. Johannes Pustch, «*Europa Prima pars Terrae in forma Virginis*», 1537.
7. Xilogravură pentru Andreas Vesalius, *De Humanis Corporis Fabrica*, Basel, Oporinus, 1543, fol.164.
8. Copernic, Sistemul solar, *De revolutionibus orbium coelestium*, Nuernberg, 1543, p. 49-50.
9. Antonio de Pereda, *Alegoria Deșertăciunii* (*Vanitas*), după 1648 (?), Viena, Kunsthistorisches Museum.

III. Evocări, portrete, interpretări

Andrei PLEȘU

O întâlnire destinală

Autobiografia mea profesională a început cu un episod tulbure. Mă hotărâsem brusc pentru facultatea de istoria artei, dar urma să descopăr dezamăgit că aveam de ales între două „metode” de lucru: cea dintâi era să devin un specialist aplicat, un documentarist harnic, pentru care obiectul cercetării era doar materia unei analize istorice, „pretextul” unei reconstrucții de arhivă, înălțată pe masive note de subsol... A doua opțiune pe care o vedeam răspândită în viața culturală din jur era să fac din comentariul imaginii o pagină de literatură: să dansez metaforic în jurul obiectelor de artă, să traduc vizualitatea în proză lirică. Pe scurt: ori seriozitate arheologică, ori ceremonie mondenă. Mi se va spune că cele două se pot, la o adică, împleti. Că nu se exclud neapărat. Experiența îmi dovedea, totuși, că a alege una dintre cele două „metode” e a fi marginalizat sever de cealaltă. Iar a le combina e amendat ca o formă de oportunism frivol.

M-am străduit să-mi fac, totuși, meseria fără să fiu nici un cercetător fără chip, acru și sec, dar nici un „animator” comunitar, gazdă și regizor de ceremonii dansante... M-am adresat, ca istoric de artă, imaginii, muzeului, ambianței vizuale, fără să las în umbră căutările proprii, setea de idei, interogația spirituală. Am tratat obiectul cercetării mele nu cu aroganța „specialistului”, ci cu solidaritatea frățească a *căutătorului*.

Evident, nu sunt singurul experimentator al acestui mod de a practica meseria aleasă. Dar urmărind lucrările publicate de Victor Ieronim Stoichiță, parcurgând discursul lui intelectual, am, la bătrânețe, sentimentul miraculos al unei împliniri profesionale fără echivalent în peisajul global al meseriei noastre. Victor a dovedit că ceea ce am încercat să fac o viață e nu doar îndreptățit, dar și miraculos realizabil. Îi sunt recunoscător nu numai în numele vechii noastre prietenii, dar, îndrăznesc, și în numele meseriei noastre, pe care opera lui o ilustrează în varianta ei supremă.

În mod neașteptat, cel care a chestionat de timpuriu, cu radicală autoritate, alegerea noastră profesională, a fost Constantin Noica. Frecventam, împreună cu alți prieteni, „cabana” de la Păltiniș, iar filosoful locului ne-a atras atenția că istoria și critica de artă nu pot fi adevărate așezări intelectuale. Legitime nu sunt decât profesiunile care au „clasicitate”. Nu e cazul opțiunii noastre. Comentariul imaginilor artistice a apărut târziu, pe vremea lui Diderot, spre deosebire de alte îndeletniciri umaniste (istoria, filosofia, știința ș.a.), care aveau deja chip în antichitate. Dl. Noica nu pare a fi rămas blocat în rezerva lui, după cum rezultă din scrisoarea pe care i-a adresat-o lui Victor în 1982, după ce amicul nostru se mutase din țară (vezi Anexa). Iar una din ideile esențiale din care s-au hrănit cercetările ulterioare ale lui Victor a fost tocmai aceea că „originea criticiului de artă se găsește în însăși persoana artistului”. Pe vremea lui Diderot, criticul *nu s-a născut*, cum se spune de obicei, ci doar a „întrupat” „umbră” prezentă dintru început alături de artistul însuși, ca cenzură fondatoare, ca primă judecată a artistului asupra operei sale, asupra lui însuși și asupra căutărilor sale. Cu alte cuvinte, istoricul și criticul de artă e consubstanțial cu autorul operei de artă. Ar fi de adăugat – o dovedesc toate cărțile lui Victor – și că istoricul și criticul de artă nu comentează, pur și simplu, *ceea ce se vede* în imaginile produse de artist, ci abordează simultan „tematizarea privirii”, subteranele, sensul și iradierea actului de a vedea. Și încă ceva, ceva esențial: istoricul de artă include și asumă în construcția lui livrescă nu doar problematica tehnică și istorică a artei, ci interogația eternă a omului, suma reflexiilor sale, a insomniei sale intelectuale dintotdeauna.

Ca unul care a simțit nevoia să abordeze, într-o carte, tema destinului, aș aminti și câteva contaminări destinale între mine și Victor. Sub stimulentele nutritive al Păltinișului, am luat decizia, împreună cu Gabriel Liiceanu, să ne întâlnim săptămânal la Victor acasă, pe Bulevardul Lacul Tei, pentru a seminariza, cumînți, filosofia greacă. Citeam textele și le comentam apoi împreună, după puteri, în micul apartament de bloc nou, din spatele Cîrcului bucureștean. Ne-a priit din plin și mă întreb uneori, vanitos, câți tineri „se jucau” așa în țărișoara noastră din anii '70...

Și încă o amintire: eram studenți la facultatea de istoria artei, Victor cu un an în urma mea, când, pe neașteptate (și greu de imaginat în epocă), a apărut șansa obținerii, prin concurs, a unei burse de studiu în străinătate (în Italia). Am participat amândoi, dar câștigătorul a fost Victor. Am suferit, firește, dar am priceput sensul episodului când, ceva mai târziu, am avut șansa de a fi acceptat la o bursă Humboldt. Tema destinului m-a făcut, din nou, să surdă: ardeleanul Victor avusese, așadar, nevoie de un pic de policromie meridională, iar moldo-valahul care eram, avea nevoie de nițică disciplină nemțească. Amândoi am avut de profitat...

Am devenit un admirator discret (dar tenace) al evoluției private și profesionale a prietenului meu. Și sunt departe de a fi singurul. Când un mare istoric de artă cum este Hans Belting poate spune despre o carte a lui Victor (*L'instauration du tableau*) ca este „una din reușitele majore ale istoriei de artă din ultimii ani”, nu poți decât să fii invidios...Nu mai vorbesc de o carieră academică în care Paris (Sorbona), München, Princeton, Berlin, Roma, Freiburg, Göttingen, Frankfurt, Harvard sunt gazde recunoscutoare. Iar încununarea supremă este întâlnirea unei partenere de viață și gândire de anvergura și farmecul Annei Maria. Aici, am norocul unei consolări private: am avut satisfacția euforică să fiu nașul lor de căsătorie! Vă îmbrățișez, dragii mei! La mulți ani, iubite Victor! Pe cât mai multe cărți și întâlniri viitoare!

Anexă

3.VII.1982, Păltiniș, cod 2440, jud. Sibiu

Dragul meu Victor,

Trebuie să recunosc că până la urmă ai avut dreptate. Iartă-mă că te-am necăjit și îți mulțumesc că nu m-ai ascultat. Îți doresc din inimă, de altfel cu toată încrederea că așa va fi, împlinire pe linia marilor tale daruri.

Deși mă simt puțin rușinat de miopia mea, îți cer în continuare un tribut, ca și cum tu ne-ai fi rămas dator cu ceva. Îți cer să ne trimiți xerografiat (pe adresa mea de mai sus) textul latin al lui Marsilio Ficino, pe care încapseși să-l traduci tu din italiană. Am găsit aici un latinist bun, care să ne facă traducerea pentru volumul Platon, cu „Symposion”, justificând astfel retraducerea în română a comentariului.

În nădejdea că nu-ți va fi prea greu să ne ajuți, fie de acolo, fie din Germania, și cu urarea de-a avea parte de fericire în căsnicie și glorie în viață, te îmbrățișează, al tău,
C. Noica

Anca OROVEANU

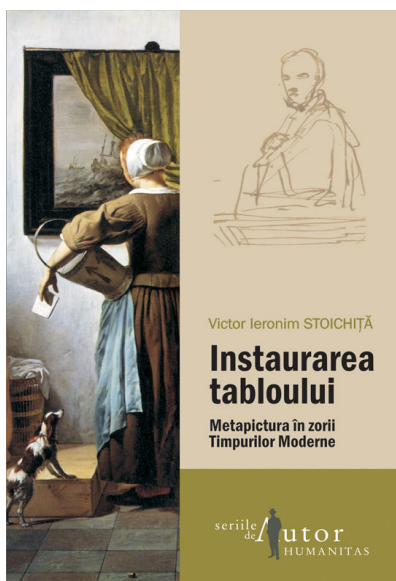
Victor Ieronim Stoichiță, de la *Instaurarea tabloului la Creatorul și umbra lui*

Observam cu un prilej extraordinara versatilitate a lui Victor Stoichiță, exemplificată prin tematica extrem de variată a prelegerilor și seminarelor pe care le-a susținut ca profesor la Séminaire d'Histoire de l'Art, Faculté des Lettres, a Universității din Fribourg, unde a activat ani îndelungați, prin contribuțiile lui ca invitat la conferințe sau la rezidențe de cercetare într-unul sau altul dintre prestigioasele institute care l-au găzduit în astfel de ocazii, cât și – poate în primul

rând – prin temele cărora le-a dedicat cărțile și studiile publicate de el și prin unghiurile de abordare la care a recurs în aceste scrieri. Mă grăbeam să precizez atunci – cum vreau s-o fac și acum – că versatilitate nu înseamnă nici pe departe, în cazul lui, „risipire” și că Victor îmi apare, dimpotrivă, ca unul din istoricii de artă cei mai coerenți, mai puțin risipiți (și risipitori) din câți există; capacitatea sa de a se apleca asupra unor exemple provenind din epoci și contexte diverse, de a investiga o problematică extrem de largă, necesitând, de fiecare dată, un instrumentar adecvat „cazului”, nu e egalată decât de extraordinarul său simț de orientare, care face ca citindu-l sau ascultându-l să ai de fiecare dată surpriza noutății, însoțită de sentimentul unității subiacente, îmbogățită, diversificată, „ornată” de ceea ce un autor frecvent citat de el – Leon Battista Alberti – ar fi numit *copia e varietà*. Reiau și repet aceste observații acum, în preajma unei aniversări căreia sper să-i urmeze multe altele, care fac inutil un bilanț cu siguranță prematur, căci nu mă îndoiesc că avem încă multe surprize de așteptat de la Victor. Cu prilejul acestei aniversări, editura Humanitas și-a propus să reediteze câteva din cărțile lui. Mă simt îndemnată să readuc în atenție, pe acest fundal, o carte despre care spuneam cândva și continui să cred că este o carte incontestabilă pentru orice istoric de artă: *Instaurarea tabloului. Metapictura în zorii Timpurilor Moderne*. Rezultat al cercetării doctorale desfășurate sub coordonarea lui René Passeron și încheiate printr-o teză susținută la Universitatea Paris I (Panthéon-Sorbonne), cartea a fost publicată în 1993 în franceză la editura Klincksieck, sub titlul *L'instauration du tableau. Métapicture à l'aube des Temps modernes* și tradusă în anii următori în mai multe limbi de largă circulație, fiind întâmpinată de recenzenti ca una din realizările notabile ale unui autor aparținând generației „mai tinere”, în cuvintele comentatorilor. Ea a fost publicată în traducere românească în 1999 la editura Meridiane și republicată de Humanitas în 2012, în aceeași traducere, datorată lui Andrei Niculescu. Cum între timp Victor Stoichiță a publicat numeroase cărți, majoritatea traduse și în românește (și nu mă sfiesc să spun că am contribuit la traducerea câtorva dintre ele), aceste noi apariții pot să fi dislocat provizoriu din primul plan *Instaurarea tabloului*. Incitația de a o readuce în atenție nu se datorează însă faptului că ea a fost uitată, ci dimpotrivă, faptului că a fost, în mai multe rânduri, revizitată, poate mai ales de autori de limbă engleză, dovedindu-și astfel vitalitatea și rodnicia. Tradusă în engleză în 1997, ea face obiectul unei traduceri revăzute în 2015 (*The Self-Aware Image. An Insight Into Early Modern Meta-Painting, A Revised and Updated Edition*, Brepols Publishing), cu următoarea prezentare (pe care o traduc mai jos) pe site-ul editurii:

„Publicată inițial în limba franceză, în 1993, cartea lui Victor Stoichiță a devenit un titlu clasic al istoriei artei. Această nouă ediție adusă la zi, într-o traducere revăzută, marchează a douăzecea aniversare a unei lucrări care a schimbat radical percepția artei

secolului al XVII-lea și care constituie o referință de o validitate indiscutabilă pentru cercetarea contemporană. O introducere de Lorenzo Pericolo arată importanța majoră a cărții pentru înțelegerea picturii baroce.”

Mai tânărul Lorenzo Pericolo, devenit el însuși celebru prin câteva contribuții importante, jucase un rol decisiv în organizarea cu doi ani mai devreme, în numele Departamentului de Istoria Artei al Universității din Warwick, în care predă în acel moment, a unei conferințe intitulate „The Metapictorial: East and West”, care a avut loc la Veneția și în deschiderea căreia Pericolo a rostit într-o formă prescurtată, sub titlul ‘*The Self-Aware Image Twenty Years Later*’, textul care avea să servească drept introducere reeditării în engleză a cărții lui Victor Stoichiță. Acesta s-a aflat printre participanții la conferință (alături de alte celebrități ale istoriei artei, precum Elizabeth Cropper, Michael Fried și Craig Clunas), care s-a încheiat printr-o masă rotundă în care conceptul de metapictură, lansat cu douăzeci de ani mai devreme de Victor Stoichiță, a fost unul din subiectele majore.

Cei care i-au citit cartea știu că Victor Stoichiță avea în vedere tendințe în arta europeană între 1522 (anul revoltei iconoclaste de la Wittenberg) și 1675 (anul aproximativ – cum explică el în foarte concisa prefață a cărții – în care pictorul din Anvers Cornelis Norbertus Gijbrechts pictează o pictură care reprezintă reversul unui tablou). „1522 marchează moartea (simbolică) a vechii imagini și nașterea (simbolică și ea) a celei noi, în timp ce experiența liminară a lui Gijbrechts e un discurs extrem privind statutul tabloului ca obiect figurativ. Între aceste două borne, alese, desigur, în mod arbitrar, dar al căror caracter de violentă chestionare a «imaginii» sau a «artei» nu va scăpa nimănui, se desfășoară întregul proiect al obiectului numit «tablou». Rădăcinile sale plonjează dincoace de anul

1522; repercusiunile sale se propagă dincolo de anul 1675.” Aceasta este „instaurarea tabloului” la care se referă titlul: apariția acestui obiect ca obiect autonom și mobil, emancipat de constrângeri ținând de localizarea sa și de funcția sa culturală. Stoichiță precizează mai departe că țelul principal al acestei scrieri e de a face vizibil procesul prin care traviulul metapictural a fondat condiția modernă a artei, înțelegând prin „traviulul metapictural” cel prin care pictura dezvoltă, formulează conștiința sa de sine *ca* pictură. Reperete pe care le invocă Victor pentru intervalul pe care îl are în vedere sugerează – cum exemplificările din carte confirmă – că Italia nu este, în acest caz, în centrul atenției; ele sugerează, de asemenea, că instaurarea obiectului figurativ care se numește tablou s-a petrecut pe fondul unei retrageri – dacă nu eclipse – a sacrului ca funcție determinantă pentru imagine în genere și pentru imaginea pictată în speță. O altă trăsătură apare ca fiind precondiția fenomenelor investigate de Victor: capacitatea picturii de a produce o imagine fictivă, care *del ver piu ver parea*, pentru a cita dintr-un autor (italian) care a găsit o formulă concisă și frapantă pentru caracterizarea acestei trăsături.

Nu știu dacă Victor a fost primul care a recurs la termenul/conceptul „metapictură”; el nu pare să-și revendice invenția lui, ci mai degrabă să-l utilizeze ca pe un termen a cărui forjare apare ca firească (sau indicată) atunci când se încearcă detectarea și numirea unui proces de autorefecție. Întrebat de unul din participanții la discuția finală de la Veneția din 2013 de unde a apărut acest termen în vocabularul lui, Stoichiță nu furnizează un răspuns precis. El se referă la autori care l-au inspirat și la un *Weltaunschauung* împărtășit cu ei. Un eseu din 1960 al lui Roman Jakobson (pomenit între acești autori), „Linguistics and Poetics”, poate oferi exemplul unei adaptări directe. Jakobson face acolo, cum se știe, o distincție între două nivele ale limbajului: nivelul care vorbește despre obiecte [*object language*] și cel care vorbește despre limbajul însuși [*metallanguage*]. „De fiecare dată când adresantul și/sau adresatul au nevoie să verifice dacă ambii utilizează același cod, vorbirea e focalizată asupra codului: ea performează o funcție metalingvistică, adică o funcție de glosare.”

Deși preluat și vehiculat de alți istorici de artă, acest concept este, în percepția participanților la masa rotundă din 2013, insuficient de limpede definit în cartea lui Victor. Cum spune Pericolo în deschiderea conferinței, reluând acest pasaj în textul care avea să servească doi ani mai târziu drept introducere la cartea lui Stoichiță, „deși evidențierea și investigarea metapicturalului este pe cât de convingătoare, pe atât de novatoare, *The Self-Aware Image* [păstrez în această împrejurare titlul englez] nu oferă o definiție a metapicturii înseși. Pentru a elucida meritele cărții lui în reconfigurarea picturii baroce în Europa e crucial să stabilim ce este metapicturalul și cum servește detectarea și examinarea sa drept instrument interpretativ potențial valid pentru studiul oricărei

perioade și oricărui loc în istoria artei.” La întrebarea ce este metapictura, răspunsul formulat de Pericolo este că ea este „auto-înscenarea picturii în pictură [...] întreaga gamă de procedee picturale prin care pictura își pune în scenă caracterul fictiv.”

Nu voi putea – și nu cred că e cazul – intra în detaliile analizei lui Pericolo sau în cele ale altor autori care au atins această temă. În pofida frustrării în fața insuficienței limpezimii a explicației termenului, el e preluat, discutat, adoptat și autorii care fac asta își propun nu să-l strunească sau elimine, ci să-l lărgască aplicarea, în aval și în amonte, în timp și în spațiu. Această ambiție se face simțită în cuvintele lui Pericolo, care face un salt considerabil de la utilizarea pe care o dă termenului Victor Stoichiță, limitându-și ancheta la un interval cronologic definit și la o arie geografic-culturală circumscrisă, la căutarea unor probe ale validității termenului „pentru studiul oricărei perioade și oricărui loc în istoria artei.” La conferința de la Warwick cea mai grăitoare contribuție la lărgirea ariei de aplicare a „metapicturii” în spațiu și timp e de găsit în contribuția lui Craig Clunas, care se referă într-o prezentare captivantă la motivul picturii în pictură – un motiv perceput în mod mai general ca unul din procedeele predilecte prin care metapicturalul este convocat – în arta chineză veche. Michael Fried pare cel mai sceptic dintre participanții la conferință și spune la un moment dat destul de răspicat că el nu dorește ca pictura să devină metapictură, ci ca ea să rămână pictură, implicația fiind că auto-reflexivitatea știrbește plenitudinea picturii ca pictură.

Motivul picturii în pictură ca indiciu al auto-reflexivității are o istorie mai vastă și începuturi mai timpurii, exemplificate prin autori prestigioși. Una din aceste contribuții e cea a lui Andre Chastel, într-un eseu intitulat „Le tableau dans le tableau”, publicat inițial în 1967, reluat ulterior în volume de culegeri de texte și apoi într-o carte cu acest titlu și redescoperit mult mai aproape de zilele noastre, de autori interesați de metapictură. Comentând acest procedeu și analizându-i resorturile, Chastel spune: „Ne putem întreba dacă nu există în anumite condiții o tendință inevitabilă în orice artă umană de a produce, în limitele acestei arte, modelul redus al structurii ei sau scenariul producerii/facerii ei. Fără a neglija diferențele, acesta ar putea fi echivalentul *cogito*-ului filosofic al minții artistului, al său *finco ergo sum* formulat în termeni concret aplicabili.” Trecând peste numeroase exemple ale „tabloului în tablou” și investigării acestui motiv, o anchetă mai recentă are în vedere arta italiană a secolelor XIII-XIV, în cartea lui Péter Bokody *Images-within-Images in Italian Painting (1250-1350): Reality and Reflexivity*, Burlington: Ashgate, 2015: nu e părăsit occidentalul european, dar se coboară în timp dincoace de intervalul pe care și-l fixase Stoichiță. Aici, ca și în alte cazuri în care au loc deplasări spațiale sau temporale, e pusă sub semnul întrebării aparenta solidaritate între metapictură și instaurarea tabloului și între acestea și

reconfigurarea raporturilor dintre sacru și profan (în care comentatorii au văzut impactul lui Hans Belting asupra concepțiilor lui Victor Stoichiță). Bokody reia de o manieră mai explicită problematica metapicturii într-o carte coordonată împreună cu Alexander Nagel, *Renaissance Metapainting*, Brepols Publishing 2020, o culegere de studii care acoperă un vast teritoriu și în care salturile cronologice și stilistice sunt numeroase.

Interesul pe care i l-au trezit lui Victor autori precum Louis Marin sau Hubert Damisch (amintiți și ei ca răspuns la întrebarea privind originea „metapicturii”) face necesară introducerea unui concept îndeaproape înrudit cu metapictura: cel de „obiect teoretic” așa cum e el aplicat operelor de artă. Acesta e mai degrabă termenul la care recur cei doi; desigur, intersecțiile dintre „metapictură” și „obiect teoretic” ar merita o anchetă aparte, chiar dacă „obiectul teoretic” a putut suscita expresii de frustrare comparabile celor suscitade de „metapictură” privind absența unei definiții. În ambele cazuri e vorba de un proces autoreflexiv, atare încât obiectul artistic conține/produce propria sa teorie. Cum spune cu un prilej Hubert Damisch, „obiectul teoretic este un obiect care te obligă să teoretizezi, dar îți furnizează și mijloacele de a o face. Este un obiect teoretic pentru că ne obligă să ne întrebăm ce e teoria. Dar nu pronunț niciodată cuvântul teorie fără a-l pronunța și pe cel de istorie.”

Apropierea, dacă nu chiar identitatea între metapictură și „obiect teoretic” pare să-și afle confirmarea la Mieke Bal: în mai multe din cărțile sale ea se referă pe de o parte la Stoichiță și la conceptul de metapictură, pe de alta la Damisch și la „obiectul teoretic”, pentru a dezvolta acest al doilea concept în analiza unor lucrări de Louise Bourgeois, de exemplu. E un prilej de a observa că relația privilegiată cu pictura care era evidentă în cazul *Instaurării tabloului* (și pe care termenul „metapictură” o face inevitabilă) a suferit o marcată destindere atunci când ideea auto-reflexivității, a unui proces de autocunoaștere și auto-teoretizare a fost detectat, recunoscut în alcătuiri care nu mai datorează nimic mediilor tradiționale. Sentimentul meu este că Victor Stoichiță participă și el la acest proces de dilatare a granițelor aplicabilității unui concept la forjarea căruia a contribuit în mod decisiv.

Această foarte rapidă și superficială anchetă cu privire la „metapictură” și ramificațiile ei poate, firește, continua. O opresc aici pentru moment, pentru a reflecta din nou, prin prisma ei, la coerența traseului lui Victor Stoichiță ca exeget al imaginilor și mă întorc, pentru a o face, la o carte timpurie, ultima publicată înainte ca Victor să părăsească România: *Creatorul și umbra lui*, a cărui primă apariție (la editura Meridiane) datează din 1981. Cartea era, într-un fel, un bilanț a ceea ce Victor realizase până în acel moment (și nu era puțin lucru!), căci includea multe dintre scrierile sale de până atunci.

În eseu care deschide cartea – și care rămâne la locul său, neschimbat, în a doua sa ediție (Humanitas, 2007) – Victor Stoichiță se ocupa de relația între operă și actul critic, pentru a afirma: „Originea criticii de artă se găsește în însuși actul artistic. Originea criticului de artă se găsește în însăși persoana artistului.” El făcea, mai departe, o subtilă analiză a relației inextricabile dintre actul artistic și actul critic/teoretic, pentru care invit cititorii să revină la carte, în oricare dintre edițiile ei. În postfața la ediția a doua, cea din 2007, Victor Stoichiță spune: „majoritatea temelor abordate aici, cu mintea și instrumentele de lucru de care un tânăr intelectual dispunea în România anilor '70, au putut fi reluate și duse mai departe în alte condiții, pe alte meridiane și cu alte împliniri. Rădăcinile acestor strădanii de mai târziu se află aici.” Și mai departe: „Soarta acestei cărți a fost fericită, căci ea se înfățișează azi nu ca o despărțire definitivă de o meserie – cea de interpret al imaginilor și ideilor artistice, așa cum întrucâtva fusese concepută, ci – lucru cu totul de neprevăzut atunci când a fost publicată pentru prima oară – ca un început de drum. Gândul care îi stă la temelie, cel al nașterii instanței critice în însuși actul de creație, e prezent în carte, înconjurat de anumite intuiții de care autorul nu s-a dezis niciodată. Este motivul pentru care nici o literă n-a fost schimbată în text și nici o notă de subsol n-a venit să completeze un aparat critic deja destul de încărcat al primei ediții.”

Aș vrea să sper că cele de mai sus mă îndreptățesc să văd nu numai o continuitate subterană între *Creatorul și umbra lui* și *Instaurarea tabloului*, ci între intuițiile „de care autorul nu s-a dezis niciodată” și parcursul lui de până acum, așa cum îl cunoaștem. Departe de a vedea în această fidelitate față de sine o formă de stagnare, constat progresiva precizare a intuițiilor timpurii, felul în care ele au prins formă, și preocuparea care rămâne vie: a arăta felul în care imaginile gândesc și a ne sugera că dacă vom ști să ne uităm la ele, ne vor învăța, poate, să le deslușim gândul. Victor Ieronim Stoichiță e într-o astfel de încercare un ghid incomparabil.

Ruxandra DEMETRESCU

Toate drumurile duc la Veneția...

În ultimele trei decenii, întâlnirile mele cu Victor Ieronim Stoichiță au fost marcate/punctate de traduceri făcute din textele sale. Am început în 1995 cu cele din limba germană cuprinse în volumul *Efectul Don Quijote. Repere pentru o hermeneutică a imaginarului european*, care a prefigurat seria de autor pe care editura Humanitas avea să i-o dedice în următorii ani. A urmat mai târziu seria volumelor traduse împreună cu Anca Oroveanu: *Experiența vizionară în pictura spaniolă a secolului de aur* (2011), *Cum se savurează un tablou și alte studii de istoria artei* (2015), *Imaginea celui alt. Negri, evrei, musulmani și țigani în arta occidentală în zorii epocii moderne, 1453–1800* (2017) și *Despre trup. Anatomii, fantasmе, redute* (2020, 2024).

Interesant e că unele dintre texte s-au bucurat de un incontestabil „succes de public”, fiind reluate și republicate. Astfel, două dintre eseurile cuprinse în *Efectul Don Quijote* au format, în 2007, împreună cu un al treilea text, volumul *Vezi? Despre privire în pictura impresionistă*, republicat în acest an, într-un moment emblematic, când aniversăm 150 de ani de la prima expoziție impresionistă (eveniment marcat de altfel prin ampla expoziție *Paris 1874. Inventer l'impressionnisme* deschisă la Muzeul Orsay).

Surpriza a constituit-o, cel puțin pentru mine, republicarea, după numai patru ani, a ultimului volum din seria de autor, *Despre trup*. Mi-amintesc că eram gata cu traducerea și corecturile la cumpăna dintre 2019 și 2020 (mărturisesc că cele mai cronofage momente au fost identificările edițiilor românești din reperele bibliografice nenumărate și extrem de diverse mobilizate de Victor în cercetarea sa, iar cea mai mare provocare a constituit-o fragmentul din *Prelegerile de estetică* ale lui Hegel, unde a trebuit să reformulez traducerea venerabilă a lui D. D. Roșca). Cartea a intrat în tipar și a venit apoi pandemia cu Covid 19. A fost un miracol – instrumentat și de tenacitatea Monei Antohi, neobosită redactoare a tuturor volumelor traduse de noi din Stoichiță – că până la urmă cartea a apărut, în condiții grafice remarcabile și că s-a epuizat relativ repede, în ciuda restricțiilor de atunci. Lansarea, programată în primăvara lui 2020, s-a anulat de la sine.

Au trecut patru ani și am aflat cu plăcere, în urmă cu câteva săptămâni, atât de reeditarea cărții, cât și de reprogramarea prezentării sale publice, care s-a desfășurat în 21 mai, la librăria Humanitas Cismigiu. Ca de obicei la evenimentele culturale ce-l au în centru pe Victor Ieronim Stoichiță, spațiul a fost neîncăpător, găzduind un public numeros și entuziast, în care am regăsit colegi, prieteni, studenți. Lansarea volumului, moderată impecabil de Marius Constantinescu, l-a

reunit pe autor cu Andrei Pleșu, Bogdan Tătaru-Cazaban și cu traducătoarele volumului (alături de Anca Oroveanu am participat la toate lansările cărților traduse împreună, într-un exercițiu de „noblesse oblige”, dincolo de plăcerea evidentă de a ne afla alături de Victor).

Pregătindu-mi alocuțiunea pentru eveniment, am recitit cartea, încercând să-mi explic dacă și ce anume a transformat-o într-un fel de „bestseller” în rândul publicațiilor de istoria și teoria artei. Nu știu dacă am identificat argumentele paradoxalei popularități a celui mai dificil – după părerea mea – volum publicat de Stoichiță, dar cred că am descifrat coincidențe și surprize în confruntarea (de acum) cu textul. Câteva le voi împărtăși aici în continuare.

În primul rând am constatat că *Portretul lui Filippo Archinto* de Tițian (reprodus la p.131) figurează pe coperta primei ediții a cărții lui Horst Bredekamp, *Theorie des Bildaktes*, publicată în 2010. Apoi am realizat că tema primului capitol, ce ar putea fi formulată ca „incarnatul în pictură” a fost abordată, din alt unghi, cu patru decenii în urmă de Georges Didi-Huberman în cartea sa *La peinture incarnée*. Coincidențe tulburătoare, care confirmă statura lui Victor Ieronim Stoichiță și locul său printre cei mai mari autori din lumea istoriei artei și a studiilor vizuale. Analizând structura cărții, m-a frapat că ea este „flancată” de doi filosofi: în primul capitol, de Hegel, privit de autor din perspectiva „inconștientului iconografic”, iar în ultimul, de Merleau-Ponty, din care este citat un fragment din *L'Oeil et l'esprit* despre fenomenologia oglinzii.

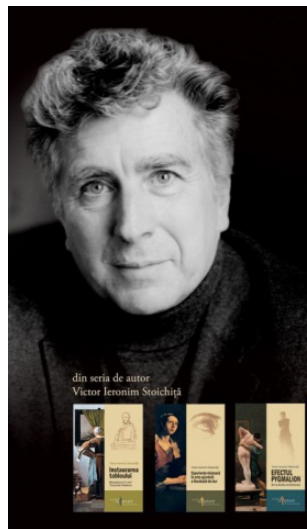
Am descoperit, în interpretarea lui Victor Stoichiță, o remarcabilă apologie hegeliană a culorii, care desfide prejudecata că filosofii s-ar fi „ars la focul coloritului”, pentru a o cita de Jacqueline Lichtenstein. Mai mult decât atât, sintagma hegeliană „inefabila mireasmă a sufletului”, evocă, ne spune autorul, simțurile „minore”, gustul și mirosul. Iar cel din urmă reapare, în capitolul al doilea a părții a treia a cărții, în analiza *Viziunii Sfântului Augustin* de Vittore Carpaccio, când ni se vorbește de „mirosul de sfințenie” pe care pictorul l-ar fi captat prin „mijlocirea picturalului”. Ocupându-se îndeaproape de primatul culorii în școala venețiană, Victor Stoichiță îl privilegiază în primul rând pe Tițian, care devine într-un fel eroul cărții, prezență magnifică în mai multe capitole.

Asistăm la consacrarea cultului artistului și la triumful său necontestat. Surpriza absolută am trăit-o recitind capitolul dedicat portretistei Elisabeth Vigée le Brun (numită de autor „femeie-pictor”). Este impresionantă evocarea călătoriei acesteia, pornind de la analiza volumul ei de memorii, în cimitirul venețian (aflat în insula San Michele). Veneția devine astfel, mi s-a părut, locul predilect al unei geografii spirituale în viziunea lui Victor Ieronim Stoichiță însuși. De la Tițian la Vigée le Brun, trecând prin Carpaccio, toate drumurile par să ducă la Veneția...

Ioana BOT

Profesorul Victor Stoichiță

Dincolo de minunatele lecturi pe care mi le pricinuiesc, dintotdeauna, cărțile lui Victor Stoichiță, mă consider o privilegiată pentru că am avut norocul de a-l audia, ca profesor. S-a întâmplat, cumva, pe neașteptate, în iarna lui 1998, când am ajuns din nou (atunci, cu suportul unei burse de cercetare acordate de New Europe College) la Universitatea din Geneva. Întotdeauna, la Geneva, îmi plăcea să audiez cursuri, chiar dacă subiectele lor nu aveau „nimic de-a face” cu temele de studiu care mă duseseră pe mine într-acolo. De fapt, nu cred că nu aveau chiar „nimic de-a face” și, apoi, nu cred nici că poți să fii un adevărat om de cultură sau un adevărat om de știință, dacă te rezumi a-ți urma ideile proprii, mărginite atent în jurul unui singur subiect; veți fi înțeleș că scriu asta, aici, și ca pe o replică la adresa obsedantelor, astăzi, „focalizări asupra temei alese”, „coerenței specializării de nișă” și altor corectitudini înfloritoare în mediile noastre academice. O fac inclusiv ca parte a omagiului meu către profesorul Victor Stoichiță: niciodată, cursurile și conferințele sale (aveam să le caut, ulterior, cu insistența pe care numai o pasiune ți-o poate inspira...) nu au oferit doar dezvoltarea unei teme (a temei anunțate de titlu...), cu toate că și aceea ar fi fost îndeajuns de frumoasă și de interesantă. Nu. Ci mult mai mult decât atât.

Așa s-a întâmplat și atunci, în cețoasa iarnă helvetă: Victor Stoichiță (profesor de istoria artei la Universitatea din Fribourg) era invitat, în semestrul acela, să țină un curs în cadrul masteratului de Literatură și estetică, coordonat de Laurent Jenny la Universitatea din Geneva. M-am dus la el, înainte de primul curs, să mă prezint și să îi cer voie să asist; mi-a acordat, imediat, nu numai permisiunea cerută, ci și încrederea lui, cu o loialitate amicală emoționantă: eram bursiera unui institut pe care îl cunoștea, eram bursiera prietenului

său Andrei Pleșu (fondator al New Europe College și prim rector al său), se bucura de venirea mea ca de apariția unui sol, purtător de vești despre lumi depărtate. Poate că așa și era, de fapt: de la primul curs, am intrat la rugămintea lui într-o rutină frumoasă, care avea să ne scandeze întâlnirile săptămânale. Voia să îl însoțesc, la sfârșitul cursului, seara, către Gara Cornavin, de unde el lua trenul de întoarcere spre Fribourg, ca să avem timp să mai vorbim – avea atâtea să mă întrebe! Și chiar avea: întrebările lui, sacadate de mersul nostru alert, prin aburii reci ce se ridicau seara din Lemman, săreau de la vești despre cunoștințele comune la noutățile din librării, la noile construcții din urbea X, la consecințele eventuale ale unor decizii politice, la speranțele pentru viitorul universităților românești ale unora ca mine, la plăcerile lecturilor, ale spectacolelor și tot așa... Uneori, răspunsurile mele le întorcea, la fel de pasionat, propriile lui opțiuni: „ți-a plăcut romanul...? Eu l-am citit pe nerăsuflăte, cred că e unul din cele mai bune... Dar despre scriitorul Y ce crezi? Am văzut că a scos acum o carte nouă, abia aștept să ajung să o citesc, pentru că precedenta...” Rostea „București”, „acasă”, „Calea Victoriei” și vocea lui adăuga, rotunzind sunetele, un accent deodată cald în frază, ca atunci când pomenești o iubire veche.

Întrebările lui nu izvorau numai dintr-o curiozitate senină și bucuroasă (față de celălalt, față de lume, față de nou...), ci, aveam să-mi dau seama, emoționată, că se nășteau dintr-un dor nerostit. Poliglot excepțional, universitar onorat de mari academii ale lumii, profesor invitat la Collège de France (2020 – lecția inaugurală de atunci, intitulată *Textes, textures, images*, este, în sine, un exemplu pentru calitățile profesoriale ale lui Victor Stoichiță), incontestabil – unul dintre cei mai importanți istorici ai artei din ultima jumătate de veac, pe plan mondial, Victor Stoichiță mi se arăta, în asemenea discuții, topit de dor pentru o „acasă”, ceea ce îmi mărturisea cu discreție, emoționându-mă, de fiecare dată, cu încrederea pe care o citeam îndărătul respectivei mărturisiri. Discuțiile noastre, în același stil,

aveau să continue, ca de nimic întrerupte, ori de câte ori ne vedeam, peste ani.

Dar, să mă întorc, acum, la amintirea aceluia ianuarie – februarie 1998, când l-am văzut prima dată la catedră. Conceput interdisciplinar – între literatură și pictură – și consacrat impresionismului francez, cursul era mult mai mult decât dezvoltarea didactică a temei alese. Din amplexarea reflecției de atunci, cititorii curioși pot regăsi ecouri interesante și substanțiale în volumul tradus la noi sub titlul *Vezi? Despre privire în pictura impresionistă* (Humanitas, 2005, traducere de Mona Antohi, Ruxandra Demetrescu și Gina Vieru); nota bibliografică finală a ediției românești reconstituie exact atât dimensiunile temporale mult mai largi ale preocupărilor autorului față de „tematizarea privirii” în artele vizuale, cât și lista scrierilor sale, izvorâte din aceste preocupări. Cursul genevez pe care mi-a fost dat să îl urmăresc își iniția auditorii nu numai în meandrele unui subiect complex, impecabil articulat de demonstrația profesorului. Ceea ce încerc să evoc, aici și acum, într-o ocazie festivă, se referă la celelalte „straturi” ale respectivei inițieri.

...Pentru că acele „straturi”, sau „deschideri”, implicate de performanța fiecărei lecții, mi-au dezvăluit calitățile extraordinare de profesor ale lui Victor Stoichiță: acelea, rare între oameni, în general, și imposibil de pus în ecuație, în universitățile noastre scientometriza(n)te, care fac dintr-un universitar un maestru inițiator, un mentor și, totodată, un exemplu pe care studenții/discipolii să își dorească să îl urmeze. De la catedra sălii din clădirea Bastioanelor geneveze, îmbrăcat întotdeauna într-o impecabilă cămașă albă, care îi desena elegant mișcările în fața auditoriului, Victor Stoichiță alegea să se înfățișeze studenților săi *gândind cu voce tare*. Gândindu-se la tema care îl pasiona, întrebându-se (și întrebându-ne, pe noi, cei prezenți – de la care nu aștepta neapărat răspunsuri, ci o atenție măsurată de ritmul respirației noastre, potrivit cu ritmul dicției lui...) și oprindu-se pentru a articula reflecția. „Ce se petrece aici?”, „De ce nu vedem ceea ce ni se spune să vedem?” (discuția era focalizată asupra tabloului lui Edouard Manet, *Calea ferată*, cu analiza căruia se deschide *Vezi?*...). Ceea ce se desfășura acolo, sub ochii mei definitiv fascinați de intensitatea și de importanța „lecției”, era, de fapt, nu atât o lecție despre pictura impresionistă, cât o introducere în arta reflecției intelectuale: ceea ce mi-aș dori ca fiecare curs universitar magistral să pună în scenă, să ofere privirii și minții studenților audienți.

Articulării înalte a reflecției, Victor Stoichiță îi adăuga câteva „ingrediente” la fel de importante și care, într-un anume sens, îl vulnerabilizau în fața auditoriului: gândind cu voce tare, sugerându-ne ce caută să înțeleagă și ce îl pasionează în căutarea respectivă, profesorul ni se oferea nouă, discipolilor săi „preț de-un curs masteral”, sprijinindu-se, deopotrivă, pe forța ideilor și pe fragilitatea inerentă a pasiunii. „Intensitatea prezenței” (nu știu cum să numesc această

calitate aparte, a profesorului care se dăruiește efectiv lecției sale...) ne transmitea, implicit, senzația că asistăm la un eveniment. Spre finalul celor două ore (fără pauză...), oboseala profesorului se îțea, discret, foarte discret, dar perceptibil pentru urechile singurei românofone din sală, care eram: franceza impecabilă a rostirii începea, ușor, să se împiedice, urmând tiparele acordurilor gramaticale românești. Ceea ce mă înduioșa cu asupra de măsură, dincolo de marginile academice ale cursului...

În asemenea instanțe „catedratice”, Victor Stoichiță a fost profesorul pe care-l visam – și mi-a oferit un model academic pe care am căutat să îl urmez, cât m-am priceput. Cu o generozitate niciodată suspendată, între profesor și prieten, între mentor discret și însoțitor loial al traseelor pe care îmi construim proiectele și cărțile, cititor neașteptat de atent a ceea ce scriam și comentator bucuros al teritoriilor noastre comune de interes, Victor Stoichiță mi-a oferit unul din cele mai importante daruri pe care mi-a fost dat să le primesc, în viața adultă.

Iulian BOLDEA

Despărțirea de trecut

Victor Ieronim Stoichiță este, astăzi, cel mai reputat teoretician, istoric și critic de artă român. Cu rădăcini într-o familie aristocratică ardeleană, Victor Ieronim Stoichiță a fost, în vremea comunismului, unul dintre discipolii lui Noica la Școala de la Păltiniș, formă de supraviețuire în atmosfera insalubră de atunci, cu atât mai mult cu cât studiul artei oferea, în acea perioadă, „iluzia unei libertăți”. Referindu-se la plecarea în Occident și la raportarea la România, eseistul recurge, în cartea sa *Imaginea celuilalt*, la un citat din Hugo de Saint-Victor: „Este plâpând cel căruia patria îi mai este încă dragă; este puternic cel care are ca patrie întregul pământ, iar desăvârșit este cel pentru care lumea întreagă este un exil”. Victor Ieronim Stoichiță și-a susținut doctoratul la Paris, cu teza *Le Prémoderne, Aspects poétiques et intertextuels dans la peinture du XVIe et du XVIIe siècles*, având o activitate didactică universitară de prestigiu la reputele instituții academice, ca profesor titular (Universitatea din Fribourg) sau ca profesor invitat (Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris, Harvard University, Sorbona, universitățile din München, Göttingen și Frankfurt). Revelatoare sunt cărțile sale de teoria și istoria artei, care s-au impus prin rigoare, erudiție și prin deosebit impact internațional, cărți care au trasat un destin intelectual de excepție, constituind efigii ale valorii și competenței unei personalități de anvergură în domeniu. În domeniul istoriei, teoriei și criticii de artă, cărți precum *Pontormo și manierismul*, *Instaurarea tabloului*, *Creatorul și umbra lui*, *Efectul Don Quijote*, *Experiența vizionară în arta spaniolă a Secolului de Aur*, *Scurtă istorie a umbrei*, *Efectul Pygmalion*. *De la Ovidiu la Hitchcock* etc., unanim apreciate, reprezintă repere importante, incontestabile în domeniul interpretării imaginii. Lecția erudiției, asimilată și revelată cu tact, elevație și rigoare, se completează prin cultul desenului și simțul nuanței dedicat revelării celor ascunse îndărătul aparențelor. Anca Manolescu surprinde esența acestor cărți: „În aventurile plastice ale primei modernități, lucrările lui Victor Ieronim Stoichiță sînt un ghid plin de savoare savantă. Îl îndeamnă pe cititor să-și rafineze privirea, să-și ducă propria cercetare.” Într-un interviu, Victor Ieronim Stoichiță precizează că erudiția își dezvăluie sensurile și rostul doar în măsura funcționalității sale în dinamica demersului hermeneutic („Erudiția ca scop în sine nu are nici un rost. Mă feresc de ea, sper că nu există acest pericol, pentru că de fapt nu iubesc erudiția în sine. Iubesc numai o erudiție care poate fi pusă în slujba unor descifrări de sensuri. Și asta poate că o știu de la Constantin Noica sau, în orice caz, el mi-a transmis-o picătură cu picătură”).

O carte de excepție (recompensată, de altfel cu premiul Academiei Franceze în 2015) este *Oublier Bucarest. Un récit*. Cartea a fost publicată la editura Actes Sud în 2014 și apoi la Humanitas, în 2015, în traducerea

Monei Antohi, sub titlul *Despărțirea de București. O povestire*. În concordanță cu servituile și privilegiile genului autobiografic, narațiunea lui Victor Ieronim Stoichiță reconstituie portretul unei epoci, prin detalii de atmosferă, prin scene și reprezentări ale destinelor, cu voluptate evocatoare și voință neabătută de a-și clarifica itinerarii ale devenirii pe fundalul unei epoci dramatice, în România, între anii 1953 și 1968, adică între moartea lui Stalin și plecarea autorului la Roma cu o bursă. *Despărțirea de București* este despărțirea de un trecut cu alură tragică, despărțirea de spațiul și timpul copilăriei, de avaturile adolescenței, de familie și de patrie. Subtitlul (*O povestire*) atrage atenția asupra modalităților literare ale reconstituirii, în măsura în care vultele amintirilor sunt orchestrate printr-o strategie rafinată și eficientă a narațiunii autobiografice. Tulburătoare este, de pildă, descrierea „fantomelor” care peregrinează pe străzile Bucureștiului în 1964: sunt deținuții politici eliberați printr-un decret al autorităților comuniste. Acești foști deținuți au privirea rătăcită, sunt tăcuți, sfioși, lipsiți de reflexele oamenilor liberi: „În august 1964, orașul s-a umplut de fantome. Erau, în majoritatea lor, bărbați de o anumită vârstă, uneori și femei, cu toții foarte palizi, contrastând, în acel sfârșit de vară, cu oamenii care se întorceau din vacanță. Erau tăcuți, aveau privirea rătăcită. Îi recunoșteai după hainele din alte timpuri, precum și – așa mi se părea – după un oarecare miros de mucegai. Erau cei care scăpaseră din pușcării, ultimii deținuți politici, eliberați prin decret ministerial, despre care se vorbea în șoaptă de o vreme”. *Despărțirea de București* reflectă o configurație complexă de scene, reprezentări narative și mecanisme descriptive, prin care se înscenează, în fond, un autoportret spiritual, în conjuncție cu portretul epocii și cu contextul social-istoric. Există, pe de altă parte, o ambivalență a notațiilor care sunt întoarse când spre adevărul interior, când spre adevărul cotidianității, spre imaginar și spre concret, spre reverberațiile trecutului și spre reflexele subiectivității prezentului.

Autorul cărții cunoaște aporiile scriiturii autobiografice (reinventarea trecutului, infiltrațiile imaginare în detalii ale referențialității, strategiile ficționalității, ambiguitățile memoriei etc.) și le expune cu deplină luciditate și sinceritate, considerând că *Despărțirea de București* „nu este o carte de memorii, ci o carte de evocare a unei atmosfere”. Este o carte „mai adevărată decât adevărul și mai imaginativă decât imaginarul. Am început să scriu pentru familia mea, pentru copiii mei născuți în Germania, apoi m-am lăsat prins de firul întâmplării, de o anumită melodie a frazei, ceea ce a dus la un text mult mai literar decât aș fi crezut. O adevărată surpriză și pentru mine”. Epicul autobiografic se resimte uneori de infiltrațiile unor proiecții ale imaginare în evocarea unor portrete și scene, în exerciții fragile de rememorări în care sunt implicate vocația distanței și reverberațiile nostalgice, imersiunea în logica trecutului și în fixarea revelatoare a cotidianului, inserturile etice fiind resimțite în subliminalul reprezentării evocatoare. Relevantă, prin prisma unei narațiuni divinatorii și prezumtiv destinale e scena ghicirii viitorului în cafea de către turcoica Menarú: „Trebuiau să

vorbească serios despre toate astea, dar nu atunci, fiindcă era cald și toată lumea era enervată. Sora mea, Cristinel, care dormea în camera de alături, a început să plângă din cauza diareii, iar eu am înțeles că ne așteaptă vremuri grele. Mai mult, am înțeles că se sfârșise copilăria. Aveam treisprezece ani, și era puțin cam devreme, simțeam asta. /.../ Gata! Și mai grav, nu știam ce anume se așteaptă de la mine și, la drept vorbind, nici eu nu aveam habar ce anume așteptam eu însumi de la mine.”). Antinomiile și contrastele timpului comunist, opozițiile dintre lumea veche și cea nouă, sunt sugerate de multe scene, cum este cea memorabilă din Cișmigiu, cu „tovarășul Costel”, cel cu gândire cenușie, cu trăire anostă și cu expresie anodină („Tovarășul Costel avea ochi cenușii. Costumul lui era cenușiu, cravata la fel. Purta șosete verzi. Zărindu-le, m-am simțit deodată liniștit. Eram așezați amândoi pe o bancă din Cișmigiu și, uitându-mă cu coada ochiului la tibiile slabe și albe ale tovarășului Costel, dezgolate de șosetele care-i tot cădeau, am fost sigur c-o să-i fac față”).

Epicul autobiografic se distinge prin suplețe, farmec al amintirii, dar și prin accente diverse ale timpului istoric evocat, de la sentimentul de oprimare, teamă, cenzură, la rezistență interioară, angoasă, teroare etc., aluviunile confesiunii alcătuind un autoportret veridic al autorului, pe fundalul unui sugestiv tablou de epocă, format din nuanțe și senzații, din culori și forme strânse laolaltă sub spectrul nostalgiei, exprimând păienjenisul vibratilor al unor fapte de mult stinse, chipul jumătate real, jumătate ficțional al unei lumi revolute, dramatice, bolnave, în bolgiile comunismului. Sugestive sunt unele personaje (părinți, bunici, mătuși, unchi), dar și câteva peisaje și scene diverse care oferă credibilitate evocării, prin colaje de impresii și amintiri, prin gesturi desuete și tablouri de familie, prin fresca revelatoare a epocii. Memorabil este portretul bunicului matern, afecțiunea față de fratele autorului, Adrian, după cum foarte sugestive se arată a fi listele de lecturi, galeria dascălilor sau rememorarea nostalgică a admiterii la facultate. Cu toată necesara voință de autenticitate, revizitarea trecutului prin impus anamnetic presupune și o revizuire a lui, o ficționalizare a memoriei, prin diverse mecanisme și strategii ale scriiturii, prin care e privilegiat un anumit detaliu, e avantajat un portret, se distinge mai acut o ambianță, o figură, o scenă extrasă din magma trecutului. *Despărțirea de România* a lui Victor Ieronim Stoichiță este despărțirea de un întreg trecut, ea însemnând, însă și prefigurarea intrării într-un nou destin, o nouă existență, în conturul unei ambianțe a libertății de existență, de exprimare și de gândire.

Referințe critice

Julian Boldea, *Luciditatea nostalgiei*, în revista „Apostrof”, nr. 11, 2016.

Andrei Gorzo, *Arta privirii*, în revista „Dilema veche”, nr. 516, 31 decembrie 2013.

Anca Manolescu, *Întâlnirea în imagine*, în revista „Dilema veche”, nr. 733, 8-14 martie 2018.

Ion BUZAȘI

Jurnalul – ca roman anamorfic

Scriitoarea a avut trei interdicții de publicare: 1959-1964, 1985, 1988-1989. La sfârșitul lunii august, Ana Blandiana află că din nou i s-a interzis să publice. Cum pentru ea scrisul era o necesitate aproape vitală, interdicția a fost resimțită și ca o lovitură asupra demnității sale: „singurul lucru care mă poate umili este imposibilitatea de a scrie” (p.470), se hotărăște să scrie un jurnal și cu pagini ce nu vor putea fi destinate publicării ci să se substituie, să țină locul acesteia, „un loc în care să-mi pot descărca revoltele, pentru a nu turna întreaga zgură în cărțile adevărate” (p.192). Este o perioadă de mai puțin de doi ani, de la data interdicției, – 31 august 1988 până aproape de căderea comunismului – 12 decembrie 1989.

Nu este un *Jurnal* după definiția dicționarului de teorie literară și de aceea scriitoarea revine mereu asupra însemnărilor sale, cărora vrea să le definească rostul și specificul. „Nu portretele de scriitori, prieteni sau neprieteni, desenate subiectiv, corect sau nedrept, exaltat sau critic dau rost și importanță paginilor ci *portretul epocii* care i-a marcat și adesea i-a malformat” (p.10). Sunt ultimii doi ani ai „deceniului satanic” 1980-1990, cum l-a numit Mircea Zăciu, sintagma devenită tot atât de celebră ca „obsedantul deceniu” 1950-1960. Imaginea dominantă este aceea a unei degradări morale în toate domeniile sociale și culturale – definită printr-o comparație crudă de Geo Bogza, scriitor pe care-l vizitează mereu și cu care vorbește despre viața contemporană: referitor la cele două decenii (epoci), autorul *Cărții Oltului* îi spune: „atunci înotam în sânge, acum înotăm în c...” Deși, ne spune că în paginile *Jurnalului* n-a fost interesată de portrete de

scriitori ci de portretul epocii prin fața cititorului defilează o paradă a scriitorilor; avem de fapt o imagine a vieții literare din perioada de sfârșit a comunismului.

Jurnalul este, desigur, așa cum își propune autoarea, în primul rând un portret al epocii, dar și o galerie de scriitori contemporani, unii elogiați pentru rectitudinea lor morală, alții, cei mai mulți, stigmatizați pentru lașitatea și duplicitatea lor. Ar fi prea lungă înșiruirea lor și nici n-are importanță dacă cititorul este sau nu de acord cu opiniile autoarei, pentru că Ana Blandiana nu-și arogă meritul obiectivității totale: Geo Bogza, Gelu Naum (cărora le subliniază și unele deficiențe de caracter) apoi D. Micu, Mircea Dinescu (pe care-l elogiază pentru curajul său), Nicolae Manolescu, Augustin Buzura (care o contrariază pentru prietenia lui cu Pavel Suian, portretul robot al spionului), un Dan Deșliu nemulțumit de evoluția comunismului, dar care n-are curajul să-și mențină atitudinea. Are o stimă aparte pentru Nicolae Steinhardt, care a scris o cronică la una din cărțile sale, pe care regretă că nu l-a cunoscut personal. Atunci când notațiile sunt mai ample paginile devin veritabile contribuții de istorie literară, așa sunt notele despre Cella Delavrancea și Horia Stamatu. Scriitoarea care avea rubrică permanentă la „România literară” („Atlas”) și la „Familia” („Poșta redacției”), vizitează mai rar aceste reviste; la „România literară” se simte străină, laudă pe cei de la „Familia” pentru că au avut curajul să-i mențină rubrica chiar dacă nu este semnată. Consideră că Uniunea Scriitorilor în felul cum funcționează a încetat să servească interesele scriitorilor, fiind tot mai mult aservită politici. Autoarea suferă pentru această malformare a relațiilor literare sub presiunea politicului și, adeseori, portretele devin sarcastice. Chemată la „convorbiri” chipurile binevoitoare pentru remedierea situației, Ana Blandiana realizează scene de roman satiric, cum este cea de la întâlnirea cu tovarăsa Emilia Sonea de la C.C. – „o bizară creatură de la brâu în sus de femeie, de la brâu în jos masă de ședință”.

Un titlu potrivit *Jurnalului* i se pare *roman anamorfic* pentru că realitatea este oglindită anamorfic, din secvențe de roman care dau această imagine a societății, ea însăși anamorfică. Degradarea morală a societății este corelată cu degradarea școlii, a educației, cu elevi a căror obrăznicie o face să constate că în perioada studiilor sale liceale, îndrăznelile lor i se par niște „copilării” comparate cu cea din școala de azi. Datorează recunoștință foștilor săi profesori pe care-i evoca cu prețuire în paginile despre revederea colegială de 30 de ani a liceului Oltea Doamna de la Oradea cu rânduri ce amintesc de recunoștința datorată de elevi foștilor dascăli din memoriile lui Nichifor Crainic: „Nu pot suferi oamenii care își bat joc de școala unde au învățat. Ei au ceva din monștrii denaturați care rād de mamele al căror lapte l-au supt. Precum trenul nu ajunge la țintă decât pe drumul de fier, la orice profesiune intelectuală se ajunge prin școală”. Portrete înfiorate de emoția aducerii aminte și de recunoștința filială sunt cele ale *mamei* și *tatălui* din finalul cărții. Pentru tatăl are un respect aproape religios. La parastasul de 25 de ani, spune Ana Blandiana „în cursul căruia nu am încetat să plâng

și să mă gândesc intens la tata și să-l rog să mă ajute. De altfel, ca întotdeauna când vreau să mă rog, în locul rugăciunilor spun cele două poezii pe care i le-am închinat și care păstrează o aură, ca o rană deschisă, durerea și sentimentele mele pentru el... Sunt foarte mulți ani în care locul rugăciunii, deci al dialogului cu Dumnezeu, a fost luat pentru mine de acest dialog cu tata, despre care nu cred că nu participă, că nu aude.”

Pentru evocarea mamei, recurge la o comparație cu Marin Preda, în sensul că atât autorul *Moromeților* că și mama scriitoarei au avut o copilărie cu greutate, îndurând adesea lipsuri și jigniri, ceea ce le-a conferit o fire dărză, în aparență colțuroasă, deși aveau un suflet bun și doritor să ajute pe cei aflați în suferință.

În această situație, Comana, unde are o „casă de paianță” este un loc de refugiu și o oază de liniște, cu reconfortant lucru în grădină și munca fizică i se pare „incomparabil mai ușoară decât scrisul”. Cunoașterea satului, este invitată de prieteni și admiratori și în sate din Ardeal, la Blăjel, la Comandău îi dă posibilitatea să constate curioase mutații ale categoriilor sociale, o serie de structuri anamorfice. La Blăjel, ca și la Comana și la Mogoșești agricultura socialistă se bazează pe țigani de sațră care lucrează sezonier: „Țigani au devenit deci țărani, țărani muncitori, muncitorii activiști, activiștii scriitori, scriitorii spectatori ai unei lumi căreia îi lipsesc foarte multe, dar nu și vitalitatea, plasticitatea și puterea de adaptare”(p.209). Sărăcirea populației a determinat „furtul generalizat” în socialism, care nu mai este socotit un păcat ci un lucru firesc, ca fiecare să ia pentru sine de acolo de unde lucrează.

Dar *Jurnalul* este și un autoportret: paginile arată o ființă sensibilă, chinuită de un ulcer duodenal, iubitoare de animale – grija pentru cei doi cățeluși, Negruț și Brabant, considerați ca „membri ai familiei”, generozitatea cu care oferă prietenilor scriitori (Geo Bogza, Gellu Naum, Mircea Dinescu) fructe și legume din propria grădină de la Comana. Relația cu Romi, numele familiar al soțului Romulus Rusan, (pe care-l îndeamnă mereu la scris, căci preocupat excesiv de starea ei sufletească a ei, scrie tot mai rar), este mai mult decât iubire: „A-i spune că-i sunt recunoscătoare ar fi aproape o jignire. Suntem identificați într-o măsură care exclude sentimentele: chiar și iubirea are nevoie de doi, iar noi suntem unul singur” (p.209). Această relație, dar și firea demnă și curajoasă a mamei, îi dă curajul să-și apere cu îndrăzneală și cu diplomatie, cuprinsul cărților, în discuțiile sale cu redactorii de la edituri. Paginile 326-327 sunt edificatoare în acest sens. De cele mai multe ori, aceste pagini ne amintesc de cărțile de literatură ale Anei Blandiana, fiind autentice pagini cu care ne-a obișnuit scrisul său. Iată o pagină despre frumusețile Apusenilor, pagină descriptivă antologică: „Dincolo de frumusețea oarecum metafizică a peisajului, ceea ce mă fascina era propria mea fascinație în fața lui, felul în care mă emoționa până la tulburarea fizică și până la rău. Nu era prima oară când mă uimea, obligându-mă s-o studiez, reacția mea la peisajul subcarpatin, forța aproape anormală a farmecului pe care o exercită asupra mea dealurile.

Impresia produsă este, evident, mai mult decât estetică, nici frumusețea mării, nici cea a cine știe căror priveliști exotice nu mă stăpânește în aceeași măsură, tot ce pot deduce este o înrudire genetică, o amintire prenatală; nu e vorba numai de admirația mea, ci de admirația zecilor și sutelor mei de strămoși, născuți și morți într-un asemenea cadru. Sensibilitatea lor adăugată sensibilității mele dă naștere acestei exacerbari emoționale de natură aproape magică, care mă face fericită, ca orice dovadă că nu sunt singură, că aparțin unui șir, unei arhitecturi de carne și nervi, cu temelii de mult cufundate în pământ și visul nenăscut încă așteptând în cerul viitorului”.

Așadar „roman anamorfic”, căruia autoarea îi dă un titlu semnificativ *Mai-mult-ca-trecutul* – categorie gramaticală originală, inexistentă în manualele de gramatică, căreia îi adaugă pe lângă dimensiunea temporală și una etică, prin încercarea de parcurgere a unor ani care au pus la încercare păstrarea demnității umane.

*Ana Blandiana, *Mai-mult-ca trecutul*. Jurnal, 31 august-12 decembrie 1989, Humanitas, 2023

Iulian BOLDEA

Viața ca scris

Între viață și scris se situează jurnalul Anei Blandiana *Mai-mult-ca-trecutul* (Humanitas, 2023). Scrisul ca nevoie existențială, ca reper compensator al unei existențe oprite, scrisul ca refugiu și ca revoltă reprezintă nucleeele tematice ale cărții, simboluri persistente și recurente. Neputința de a scrie e resimțită frecvent în aceste pagini ca excludere, frustrare, reprimare („Viața mea, ca o haină uitată pe malul cărților”), în timp ce reușitele scrisului sunt notate cu claritate și chiar entuziasm („Dimineată și zi întregă în casă, la scris”; „La scris afară pe pajiște, între 12 și înserare, cu mâna aproape zburlind. Ce bine e!”). Autoarea recunoaște că publicarea acestui jurnal al scriitorului interzis nu îi va aduce beneficii, ba dimpotrivă: „Nu-(m)i face bine, /.../, nici ca om, nici ca scriitor”. Cu toate acestea, credibilitatea și autenticitatea paginilor diaristice este dincolo de orice îndoială, după cum portretul artistului la maturitate este întregit de un sugestiv portret al epocii, prin care adevărul unui timp trecut și malefic este adus la suprafață, în fața ochilor unor cititori care probabil nici nu l-au trăit și cărora „aceste pagini nu li se vor părea doar incredibile, ci de-a dreptul ireale, stranii, imaginare”. Jurnalul (cu notații ce se încadrează între 31 august 1988 și 12 decembrie 1989) ne furnizează scene ale indiferenței față de drama poetei interzise. Să nu mai vorbim de faptul că interdicția de semnătură

nu are, pentru mulți tineri de azi, nici încărcătura dramatică, nici haloul suferinței trăite de autoare în vremea deceniului „satanic”, cum numea Mircea Zăciu perioada ultimă a dictaturii ceaușiste. Jurnal al obsesiei unei „imposibile opțiuni” între propriul scris și revolta deschisă, directă, *Mai-mult-ca-trecutul* oferă unele chei de lectură credibile ale dilemelor morale trăite de autoarea *Sertarului cu aplauze*, pentru care scrisul era „singurul punct obsesiv, aproape mistic, de sprijin” într-un context în care „indiferența îi era interzisă și de Dumnezeu, și de societate”. Scrisul este privit, însă, și ca o capcană a ipseismului, a claustrării într-o anume „liniște”, cum se exprimă un tânăr care vine la un moment dat în vizită la familia Rusan: „Ce vă pasă! V-ați izolat aici, ați întors spatele lumii ca să n-o mai vedeți, ca să nu știți cât suferă. Refuzați să aflați ceea ce e dincolo de gardul vostru, nu vă interesează decât scrisul, liniștea voastră”. Pe de altă parte, jurnalul însuși se revelează ca un succedaneu al literaturii propriu-zise, transformându-se treptat „într-un înlocuitor de operă”, cu atât mai mult cu cât aluviunile diaristice cuprind însemnări eseistice, reflecții asupra condiției scriitorului, asupra istoriei, într-o expunere acută, tensionată, amestec de notații dense, revelatoare și pulsatile, frisonante meditații aforistice.

Dacă „fiecare oră pierdută este un fragment de sinucidere”, într-un timp atroce „de suferință ambiguă și atât de savant dozată” salvarea spațiului și a timpului „mai mult ca trecut” se poate realiza doar prin „arta pe care o generează, prin literatură în primul rând”. E aici o reacție defensivă, provocată de dilema fundamentală a cărții (a scrie/ a fi revoltat în mod deschis; „a acționa sau a nu acționa”), în măsura în care datoria autoarei, exprimată deschis, tranșant este aceea de a scrie responsabil, implicat („să dau curs vocației mele, să spun adevărul prin scrisul meu”),

punând sub semnul întrebării realitatea și găsim activității creatoare virtuți terapeutice, consolatoare, compensatoare („Mereu, mereu singurul răspuns este că numai scrisul ne poate salva”). Dilematic este, de asemenea, raportul dintre jertfă și scris, ce transpare în mai multe pasaje ale jurnalului: „Scrisul, valoarea și perenitatea cărților scrise fiind singura realitate care – mai importantă decât jertfa – i se opune”; sau: „atotputernica, invincibilă îndoială că o carte – cât de extraordinară? – poate fi vreodată destul de importantă pentru a suplini, pentru a ține locul” acțiunii directe, adică jertfei, conducând la „imposibilitatea de a opta fără zburcime între luptă și scris”. Inventarul zilelor, emoțiilor și impresiilor este transpus într-un repertoriu metodic al mișcărilor zilnice, un catalog al stărilor sufletești și sociale (cozi la alimente, goana după resurse de negăsit, instabilitatea permanentă), al incertitudinilor și temerilor. Portretul epocii reiese astfel din notații directe, din desenul unor scene și din alura ambianței unor întâlniri cu scriitori, precum Nicolae Manolescu sau Marin Sorescu, despre care ni se spune că începuse atunci „construirea unei legende, pe care nu numai că o va exploata în anii viitori, dar care va face să se uite cu totul că în acești ani el a fost unul dintre profitori”.

Jurnalul este, însă, și o formă de a descifra relațiile complicate care se stabileau între oameni, în perioada de final a comunismului. Între scriitori interziși și ceilalți scriitori. Autoarea caută semne de solidaritate intelectuală, le află la început, dar mai apoi acestea se diluează, din pricina fricii, a suspiciunii generalizate, a duplicității și terorii ideologice. Relevante, prin accentele plasate asupra atmosferei de frică generalizată, sunt unele scene care au drept protagoniști diverși scriitori, în redacția „României literare” sau la Uniunea Scriitorilor, fiind cu atenție urmărite și analizate raporturile cu cei apropiați (cu Romulus Rusan, cu mama și sora), dar și cu alții (Gogu Rădulescu, Gellu Naum, Geo Bogza, Buzura, Z. Ornea etc.). Diarista subliniază dilemele cuplului, insolit și individualizat („nu suntem asemenea cu nimeni”), marcat de tensiune și teamă, resimțind tot mai mult un sentiment de solitudine, de lipsă de certitudini și de orizont, într-o atmosferă dominată de culpabilitate, ostilitate, represiune și neîncredere generală: „Nimeni nu mai are încredere în nimeni, nimeni nu mai este alături de nimeni, o asociere este o utopie, un gest de sprijin al cuiva sau a ceva, aproape de neimaginat. Suntem singuri, cu desăvârșire singuri, nu doar în istorie, ca popor, ci și în eternitate, ca oameni. De aceea, în toată devenirea noastră am reușit numai lucrurile care puteau fi făcute de unul singur (poezia, de exemplu) și am fost jalnici sau pur și simplu inexistenți în domeniile în care ar fi fost nevoie de cea mai elementară asociere sau

solidarizare.” Absența empatiei, a înțelegerii celui alt rezumă, în fond, relieful unui univers alienant, marcat de anomie și suferință, în care se inserează spectacolul suplicului scriitoarei supuse interdicției, aflată într-o situație ambiguă, într-o criză a imposibilității opțiunii între exigențele propriului eu și conformația unei lumi amenințătoare, ce contrazice libertatea și nevoile firești, fundamentale ale ființei.

Filele jurnalului Anei Blandiana legitimează, astfel, parcursul unei existențe, profilul unei identități creatoare, sugerând dedublarea și fragilitatea eului lipsit de repere ontologice și axiologice, primejdiile pervertirii și haloul înstrăinării de propria esență și de lume, dar și un soi de deziluzie deznădăjduită față de neîmpliniri și eșecuri, chiar dacă nu lipsește de aici o rază de speranță: „Tot ce se întâmplă și felul incredibil, ușor suspect, în care se întâmplă par a spune că toată durerea, toată suferința unei jumătăți de secol a fost fără sens. Ceea ce nu pot accepta. Există în mine o convingere subterană, ascunsă, nemărturisită pentru că nu știu cum ar putea fi formulată inteligibil, care îmi spune că nici o suferință nu poate fi zadarnică și că țările care ies acum din întuneric și teroare nu pot, nu trebuie să-și dorească pur și simplu să devină asemenea celor ce nu au fost acolo, că societățile care se inventează acum trebuie să adauge libertății și bunăstării statelor apusene și picăturile de umanitate distilate din suferința pe care au îndurat-o.” Între atâtea dileme, suferințe, neliniști și speranțe, cartea Anei Blandiana *Mai-mult-ca-trecutul* redă înaintea de toate ambivalența privirii lucide asupra răului din jur și forța de a descoperi frumusețea rămasă în cuvinte și în oameni.

Dumitru-Mircea BUDA

O lume aproape dispărută

Sunt câteva detalii problematice care sar în ochi, încă înainte de a citi *Mai-mult-ca-trecutul*, acest jurnal scurt al unei lumi revolute. Un jurnal cu bătaie vastă, dar contras la o secvență ale cărei cezuri sunt, ele însele, elemente dintr-o poetică a memoriei. Lumea „mai mult ca trecutului” – așadar, a celui mai îndepărtat dintre avatarurile unui trecut încă prezent (și, oricum, încă manifest în prezentul imediat) – e cea a ultimelor aproximativ 16 luni de dictatură ceaușistă, iar datele ce o încadrează sunt, pe cât de precise, pe atât de încărcate de voltaj simbolic: 31 august 1988 e data la care Blandianeii se retrage (din nou, a patra oară!) dreptul de semnătură, iar 12 decembrie 1989, data ultimei însemnări din jurnal, e, evident, cu 4 zile în avans față de data declanșării revoluției, la Timișoara. Cum am încercat, de la bun început, să citesc cartea nu doar prin ochii mei ci, cu toate nuanțele, și prin aceia ai, să zicem, cuiva de 20 de ani, mi se pare nu doar util, ci fundamental să notăm că jurnalul e, înainte de toate, un decupaj cu tâlc. Asta, dincolo de narativa uitării și regăsirii lui, pe care autoarea o devoalează din primele pagini (e vorba, de fapt, de câteva caiete începute în deziluzia și urgența acelei zile de 31 august – care, ce ironie, a devenit, din 1990, zi națională de celebrare a limbii române!; în plus, sunt pagini asumate explicit drept „de sertar”, cu o vagă umbră de speranță că ar putea vreodată să mai fie tipărite, în fine ajungând să fie „clasate” undeva într-un dulap, după ce au rămas ani la rând pe un colț de masă). Sigur, cam toate jurnalele literare, iar Ana Blandiana pare să livreze, aici, un jurnal redat fidel, fără a-l fi lucrat ori estetizat ulterior scrierii originare, au o poveste de acest tip. Iar pentru cititorul de 20 de ani ar putea părea mult mai incitantă (căci dramatică) povestea unui jurnal gata să fie ars, a unui jurnal pierdut de-a binelea, sustras etc., dar asta numai pentru că e tot mai greu de conceput riscul pe care îl implica, în lumea anilor '80 ai secolului trecut, faptul de a ține în casă un jurnal în care se scria critic despre realitatea cotidiană.

Mai e ceva: oricât ar fi suspectabilă de a face doar o speculație retorică, *for the sake of art*, scriitoarea spune foarte apăsător și onest: „Le-am descoperit, cum se întâmplă, căutând altceva, în timpul pandemiei, când aveam pentru prima oară în viață timp, și – din două motive fără legătură între ele, dar la fel de ciudate – m-am speriat. În primul rând, deschizând la întâmplare unul dintre caiete și citind o pagină n-am recunoscut nimic, nici ceea ce relatea, nici faptul că aș fi scris-o eu, o viață pe care nu mi-o aminteam, dar care mi se părea tulburătoare și, prin necunoscutul pe care îl

conținea, fascinantă. În al doilea rînd, am descoperit cu uimire cît de greu descifram, cît de multe minute îmi luase lectura acelei pagini străine. Nu doar că un fragment de viață dispăruse din mine, dar și pagina care îl descria – scrisă cu pixuri proaste a căror pastă se uscaseră, se făcuse tot mai palidă – se pregătea să dispară.” Or, te întrebi, ce anume *sperie* în alcătuirea unor caiete de jurnal din urmă cu 30+ ani? Blandiana spune, cum se vede mai sus, că e, acolo, în toate codurile textului, o viață străină, necognoscibilă, ca un efect al trecerii timpului – și, înțelegem, nu doar al celui istoric ci și al celui interior, cu propriile lui cezuri și turbulențe. Dar nu doar fragmentul de viață, ci și *scriitura* ce îl încapsulează, sperând să îi păstreze autenticitatea, devine străină și, într-o oarecare măsură, alienantă pentru cel care recitește. Sigur, procesul acesta de alienare nu e, încă, încheiat, astfel că lumea jurnalului, spune scriitoarea, e tot mai palidă și „se pregătește” să dispară. Nu e greu de întrevăzut aici analogia dintre viața textului de jurnal (voiam să scriu „textului intim”, dar notele de jurnal ale Blandiane sunt orice altceva decât intime; chiar și când pleacă din freatica trăirilor celor mai intime, cum e dragostea pentru Romulus Rusan, ele câștigă, în câteva propoziții, portanță, să zic așa, publică și frizează mereu amplitudinea unui fals eseu despre lumea românească din care provin; în plus, sunt ale Anei Blandiana, și aici ar fi multe de scris și citit despre cum ea a izbutit să devină un mit pentru tot ce a însemnat literatura și rezistența prin ea în comunism, dar și memoria comunismului, după '90; în sensul acesta, cărțile ei – inclusiv cele de poeme, și mai ales cele de poeme pentru copii, încep să devină cărți-cult, azi).

Mă întorc, însă, la cititorul meu virtual, de 20+: multe din comentariile despre *Mai mult ca trecutul*, de la, să zicem, Sabina Fati (pe Deutsche Welle) la Sorin Alexandrescu (în *Observator cultural*) remarcă sumbrul, absurditatea, tragicul societății comuniste românești din

ultimele pâlپări de putere ceaușistă. Nu știu dacă e chiar atât de evident, azi, pentru *zoomeri* sau Generația Alfa, de ce anume a-ți lăsa mașina la coadă, la benzinărie, de pe o zi pe alta, pentru a prinde rația, a îndura lipsa alimentelor din magazine prin strategii legate din nou de cartele și rații sau a primi o scatoalcă de la autorități (Securitate, *to be more exact*) pentru că, știind că sunt microfoane în camera de cămin, studenții locatari salută la intrare cu „Să trăiți, tovarășe Colonel!” – de ce, așadar, toate acestea constituiau detalii dintr-o anatomie a suferinței sociale. Mai ales că retorica ideologiei anticomuniste pare să fi obținut, la noi, prin exces de zel extins mult după '90, un efect contrar, legitimând recuperarea nostalgic-condescendentă a trecutului comunist, lucru, în fond, firesc și efect al unei vindecări necesare. Dar cum îi explicăm că detaliile de mai sus nu erau niște elemente în definitiv *cool* unui *zoomer* care își etalează mândru un tricou cu efigia digitală a lui Ceaușescu, doar fiindcă e un fel de grandpa vesel, ca Che? Iată, nu putem vorbi despre literatura Anei Blandiana fără a ajunge la teme sociologice și politice, iar *Mai-mult-ca-trecutul* e, poate involuntar cumva, un inevitabil manifest despre cum scrisul și literatura sunt produse ideologice. Chiar și când sunt (sau mai ales când sunt) focalizate împotriva unei ideologii, fie ea și totalitară.

Ce va înțelege, însă, *alfa* al meu/a mea, din drama Ioanei Creangă, critic teatral ce se sinucide în 1987, după ce e racolată de Securitate? Cât de coerent și onest, fără pasiuni excesive, ar trebui explicată substanța etică a acestui caz pe care jurnalul Anei Blandiana îl reține, fără a abandona simplitatea, esențialitatea condiției unor rînduri de jurnal: Sau: cum ar trebui concepută istoriografia comunismului românesc și prin ce canale ar trebui ea să ajungă la generația 20+, pentru ca lectura unei asemenea cărți să fie, cât de cât, informată despre contexte? Sigur, mi se poate spune: dar un jurnal nu trebuie să își pună

asemenea probleme, el e un document, pe care îl au la îndemână și scriitorii, și istoricii, și dramaturgii, și scenariștii (ș.a.), un document brut ce poate fie valorizat de fiecare prin propriile mijloace. Eu vorbesc, însă, aici despre puterea pe care jurnalul o mai are, atunci când încearcă să facă inteligibile mari teme, între epoci radical diferite. Cum e cea a dictaturii ceaușiste și cea a capitalismului românesc/european de azi. Nu știu, pe de altă parte, ce șansă de relevanță literară poate avea o asemenea carte în sistemul world-literature. Probabil ar deveni o simplă mostră într-un vast osuar de mărturii memorialistice ale Europei de Est. În traducere, tensiunea interioară a textului Anei Blandiana, dar și stilul notelor ei – reci, aparent, deseori fierbând de revoltă, disimulând, de multe ori, suferința, hașurându-i umbrele cele mai bătutoare, descriind un cotidian azi aproape incredibil, halucinant – s-ar pierde, cu siguranță.

E apăsătoare *singurătatea* pe care paginile *Mai-mult-ca-trecutului* o dezvoltă, ca pe o fatalitate istorică. Jurnalul e, întâi de toate, povestea Blandiane și a soțului ei – Romulus Rusan, înconjurați de o mână de prieteni și de familie. Orizontul e, într-adevăr, sumbru – nimic nu pare să anunțe, în România, un sfârșit al dictaturii, în vreme ce cuplul e agasat și presat metodic de chipuri fantasmatică care par a fi mereu informatori, agenți ai Securității etc. De fapt, cum bine zice Sorin Alexandrescu în „Observator cultural”: „*Tipic pentru atmosfera de atunci este faptul că orice lucru inexplicabil este considerat o prezență a Securității, singurul acționar omnipotent: orice știre de la un necunoscut înseamnă tot un mesaj secret de avertizare de la o Securitate suprauman mitologizată, un soi de Diavol laic*”. Una din marile mize ale cărții e, așa zice, tocmai aceasta: reprezentarea la primă mână a atmosferei de nesiguranță, hărțuire și suspiciune generalizată, într-un regim în care dominația

Securității e alimentată de manipulări ce azi par absurd de simpliste, (din nou, dacă nu sunt contextualizate), dar mai ales pe cultivarea unei neîncrederi între indivizi. Sunt numeroase pagini, în jurnal, în care Blandiana își depășește metodic prudența obligatorie și își suspendă izolarea, căutând, între colegi ori cunoștințe, parteneri de dialog. Dacă scriam mai sus despre dragoste, Tatiana Niculescu e convinsă, de altfel, în textul pe care îl publică la apariția cărții, pe hotnews și humanitas.ro, că tocmai dragostea, un fel de coordonată transcendentă a jurnalului, va fi propulsorul întregii lumi a jurnalului înspre noua lume de astăzi. Niculescu vorbește chiar despre trei feluri de dragoste, inclusiv cea pentru țară și cea pentru literatură. Ce-i drept, nici una din ele nu lipsește din *Mai mult ca trecutul*, deși despre cea de-a doua s-ar putea spune că e irizată deseori, explicabil, cu umbrele dezamăgirii și se colorează uneori în tente vitriolante. Explicabil, spuneam, mai ales dacă citim paginile din jurnal unde e relatat spectacolul confruntării cu Comitetul Central, care, dincolo de umorul savuros, e efectiv o cronică a cât de orwellliană putea deveni cenzura comunistă.

Mai-mult-ca-trecutul va rămâne, în descendența (*mutatis-mutandis*) *Falsului tratat de manipulare*, una din cronicile de referință ale sfârșitului lumii ceaușiste. E o carte pentru literați și istorici deopotrivă, dar și pentru sociologi sau politologi, dar literatura din ea o face relevantă, măcar ca atmosferă și frescă a epocii, și cititorul pentru care lumea comunistă e doar lumea bunicilor. Pe iPad sau Kindle, povestea celei care a fost interzisă la 31 august pentru un poem cu personajul ei de poezie pentru copii, Arpagic, cred că se citește încă alert, cu sufletul la gură.

Veronica LAZĂR

Femei în filosofie: filosofia între *gender* și *genre*

Când am ajuns studentă la Filosofie la Cluj¹, în urmă cu douăzeci de ani, în facultate încă se mai auzeau pe la colțuri ecouri ale sentințelor unor profesori în vârstă care clamau că fetele nu sunt făcute să studieze filosofia. Ci, eventual, Literele. Că, dacă veneau la Filosofie, era ca să aibă șansa să se mărite cu vreun intelectual cu mintea la sisteme suprasensibile și să-i fie alături în această înaltă aventură (deși nu-mi dau seama dacă asta era cu adevărat un aranjament marital prea grozav). Filosofia avea gen. Un singur gen, genul masculin.

Dar în studenția mea nimeni de la catedră sau dintre cei care aveau să mai rămână acolo vreme de ani și decenii nu mai credea asta. Nu era un obstacol cu care noi, studentele din generația mea, poate chiar mai numeroase decât colegii noștri băieți, mai aveam foarte serios de luptat. Ce mai rămânea din prejudecățile tari erau niște rămășițe evident ridicole. La master eram iarăși multe studente. La doctorat de asemenea. Desigur, asta contrasta puternic cu masa corpului profesoral, din care făceau parte doar două profesoare. Și nu era complet fără legătură cu faptul că facultățile, finanțate deja pe cap de student, se băteau să atragă cât mai mulți înscriși. Adică chiar și fete. Dar vremea elitismului trecuse. Iar principiile de recrutare a cadrelor didactice aveau să evolueze și ele într-o direcție mai puțin dezechilibrată.

Însă ierarhiile informale persistau. Ele supraviețuiau în structurile de sociabilitate, în bună măsură masculine, de pildă la întâlnirile de cafea – o instituție intelectuală vitală, și nu glumesc –, unde fetele gravitau atent în jurul nucleului băiețesc, vorbeau cu voci mici atunci când se discutau lucruri serioase, căutau aprobare, acceptau să se vorbească peste ele și se împărtășeau de la capitalul simbolic al partenerilor sau prietenilor lor. În aceste grupuri, femeilor le lipsea încă autoritatea intelectuală, și poate că asta, ca-ntr-un cerc vicios, era ceea ce le răpea din aplombul pentru speculație care-i făcea să sclipească pe tinerii filosofi. Era bine dacă învățau în primul rând să-i asculte pe alții și dacă-și dezvoltau niște *soft skills* ca să facă lucrurile să curgă lin în viața cotidiană a filosofilor, mai ales atunci când bărbații din grupuri sau cupluri își cultivau spiritul nepractic și pasiunile de *geeks* care-i rupeau de toate celelalte sfere ale vieții – dar admirația intelectuală deplină nu era mai niciodată pentru ele. Or, structurile de sociabilitate aveau să fie în bună măsură una din bazele viitoarelor rețele de cercetare

și instituționale și ale altor raporturi de putere, noi, informale, flexibile, iar aici femeile aveau într-adevăr să se lovească de niște dificultăți.

Ierarhiile de gen mai persistau inconștient și într-o viziune ierarhică despre genuri intelectuale, despre *ce e cu adevărat filosofie* și ce nu, în distincțiile între ce e valoros ori cu greutate și ce nu. Tare greu s-a demodat în cultura filosofică în care am început să mă formez în liceu viziunea că lucrurile cele mai importante sunt cele mai abstracte, mai desprinse de lumea lucrurilor pământești. Metafizica și ontologia erau mereu pe primul loc într-un anumit imaginar de tip marele lanț al ființei; după ele urmau logica, matematicile cât mai pure, epistemologia, filosofia limbajului și doar apoi estetica, etica, politica, antropologia filosofică. Literatura, dacă nu trata cu litere de-o șchioapă probleme existențiale – ca la Dostoievski, să zicem –, era iarăși privită ca o plăcere inferioară, feminină. Cu cât era ceva mai neamestecat cu materia concretă, cu atât era mai filosofic și deci mai respectabil, dar și mai dificil de accesat, deci cu potențiale consecințe de gen.

Genul (ca tip de scriitură, dar și ca obiect al scriiturii – *genre*) și *genul* (masculin/feminin – *gender*) erau în strânsă legătură.

*

Fără să știm, eram moștenitorii întârziată² ai unei tradiții vechi de peste 200 de ani – destul de puțin, de fapt, la scara venerabilei istorii a filosofiei –, prin care filosofia își autodefinise și delimitase specificul în opoziție cu anumite practici, discipline, principii și instrumente cognitive de care voise la un moment dat să se distingă. Cândva între jumătatea secolului XVIII și jumătatea secolului XIX, datorită unor transformări profunde petrecute în societățile politice vest-europene și în instituțiile intelectuale (și pe fundalul unui proces de secularizare a societăților, prin care religia a fost delimitată și restrânsă pentru prima oară la anumite sfere și anumite tipuri de probleme intelectuale, culturale, politice), filosofia s-a instituționalizat ca practică universitară. Fenomenul se petrecea mai ales în Germania și Franța, de care intelectualitatea și creatorii de instituții universitare din România aveau să fie profund influențați. Am să vorbesc puțin despre el, de vreme ce o istorie mai amplă a practicilor filosofice românești ale ultimului secol și jumătate încă așteaptă, din câte știu, să fie gândită, cercetată, scrisă și asamblată.

La începutul secolului XIX deci, într-o epocă a formării disciplinelor prin separarea reciprocă a unor domenii care până atunci funcționau într-o osmoză și care acum trebuiau să-și găsească problematici și instrumente metodologice specifice, diferite de ale

celorlalte, filosofia a devenit și ea un câmp de studii delimitat de alte câmpuri de studii (un domeniu care voia deci să se distingă de literatură, psihologie, de nou-createle științe sociale – într-un peisaj academic nou în care prind carne marile idei care vor orienta de acum practicile științifice: obiectivitatea, autonomia rațiunii, reflexivitatea critică³). Specializarea înlocuiește idealul polimatiei, modelul enciclopedist holist al Luminilor se destramă și pe ruinele lui se ridică în schimb trei culturi universitare moderne: cea a științelor naturii, cea a nou apărutelor științe sociale, cea a artelor și literelor. Dar filosofia a devenit și un câmp care voia să se delimiteze de profundelegături lumești cu care fusese asociată în special în timpul Luminilor, când *les philosophes* păreau, în propriii ochi sau măcar în ochii suspicioși și ostili ai adversarilor, să aibă o misiune istorică de transformare a lumii. Înainte de secolul XIX, filosofia se practica în universități, dar pe lângă asta și în mănăstiri, curți nobiliare, saloane, scrisori, pamflete și broșuri, la fel de mult ca în tratate, reviste științifice și rețele de corespondență științifică și depindea mult de funcțiile ei sociale și politice; după instituționalizarea ei, filosofia a devenit ceva legitim în universitate, ca practică academică și școlară dominată de mari profesori (întâmplător mulți cu barbă, cum avea să revină moda de la jumătatea secolului XIX; neîntâmplător cu toții bărbați). Instituirea academică a filosofiei a contribuit deci în mod serios la reconfigurarea semnificației filosofiei⁴.

Transformările externe sunt deci dublate și de transformări interne: pentru a supraviețui acestui proces de disciplinarizare care transferă o parte din problemele ei către noile câmpuri științifice, ea e obligată să se teritorializeze (în logică, filosofie a spiritului, filosofie analitică etc.), ori să se redefinească ca instrument transdisciplinar (hermeneutică, etică, epistemologie, filosofie a științelor, filosofie a dreptului ș.a.m.d.).⁵ E prinsă mereu în tensiunea dintre specializarea care o face legitimă și discursul general care îi justifică specificul ireductibil și pretinsa superioritate față de alte discipline.

Important e aici că filosofia își construiește pentru asta un canon de texte, de teorii și de autori. Istoria filosofiei poate fi scrisă doar de filosofi, e o meta-filosofie, o reflexivitate de ordinul doi despre manifestarea în timp a unei rațiuni eterne. Rațiune eternă, dar totodată istorică; universală, dar specifică spiritului Occidentului, descris de acum ca diferit de alte societăți și culturi, care ar fi infuzate de misticism, insuficient de epurate de religie sau cu o capacitate imperfectă de-a abstractiza. Filosofia își scrie o istorie și o geografie (care e o geografie civilizațională profund politică și ierarhică), dar cu ocazia instituționalizării sale își asumă mai apăsător ca oricând și un gen.

Așa cum a arătat Eileen O'Neill într-un studiu extrem de elocvent⁶, începând cu secolul XIX, filosofia și-a scris și ordonat canonul, setul de Mari Texte și Mari Autori, ștergând practic din el autoarele. O'Neill se întreabă cum de, în ciuda prezenței atâtor nume de autoare și filosoafe în textele, compendiile, istoriile, doxografiile filosofice de până atunci – și ea face o listă extinsă de nume de filosoafe prezente în documentele istorice perfect accesibile istoricilor de secol XIX –, de ce, în ciuda respectabilității lor printre confrăți, a titlurilor academice pe care le obținuseră unele din ele (diplome de filosofie sau chiar doctorate), au dispărut ele la un moment dat cu totul din istorii?

Pe de-o parte, responsabilă e tocmai această retrasare a granițelor între ce e și ce nu e filosofic. Aici, diverse genuri de scriitură în care se manifestaseră numeroase autoare în epoca clasică – scrieri de teologie sau mistică, de pildă, ori de pedagogie filosofică – ajung pur și simplu în afara hărții, iar autoarele cad victime colaterale acestei redeseșării. Pe de altă parte însă, anumite practici intelectuale din epoca de dinaintea Revoluției franceze au ajuns să fie privite de-a dreptul ca fiind mult prea captive feminizării – evident nedorite – a spiritului: în Germania, de pildă, Iluminismul va trece tot mai mult drept o epocă a neseriozității, a saloanelor dominate de femei și de spiritul lor frivol. Și stilurile capătă un gen: a scrie poetic, sau cu o retorică elegantă și controlată, devine un gest asociat cu feminitatea, cu ornamentația. Și ambele sunt incompatibile cu cunoașterea riguroasă.

Anxietatea privitoare la rolul femeilor în modelarea culturii capătă accente puternice atunci când cultura atinge domeniul sacru al teoriei sau filosofiei, Sfânta Sfințelor muncii intelectuale. De aceea, chiar și atunci când numele de femei răzbat în istorii, scrie O'Neill, ideile lor rămân totuși la rubrica „etcetera”, adică nu aflăm nimic despre conținutul lor⁷.

La toate se adaugă uitarea, prejudecata că autoarele trebuie să fi fost ajutate la scris de niște bărbați și, desigur, anonimatul sub care au scris atâtea și atâtea autoare și pe care prea puțini istorici au fost motivați să-l deconspire.

Prin urmare, filosofia își va scrie istoria din perspectiva a ceea ce consideră ea că e filosofie – așa cum o știa deja prea bine Hegel. Felul în care își concepe și curatoriază istoria e profund relevant pentru modul ei de-a vedea și descrie lumea. Și e relevant și pentru atribuirea capacităților cognitive femeilor și, respectiv, bărbaților.

*

În urmă cu câțiva ani, mai puteai încă citi în presa culturală românească texte în care profesori de filosofie explicau că, dată fiind istoria evolutivă de

tip „bărbații vânează mamutul, femeile se vopsesc pe față ca să le placă bărbaților”, prin chiar natura lor, femeile nu se descurcă prea grozav la capitolul abstractizare – adică la filosofie ori la matematică. Și, evident, nici bărbații la învârtit cratițe ori schimbat scutece. Însă discursurile care invocau o preistorie fictivă a speciei pentru a reprezenta ca pe o fatalitate (simultan natură și istorie de foarte lungă durată) ceea ce e, în realitate, o inegalitate ocupațională construită și reprodusă în societate s-au demodat repede în ultimii ani și la noi. Pentru ca asta să se întâmple – fiindcă nimic nou nu se întâmplă de la sine –, au trebuit să se petreacă sau accelereze o serie de procese: întâi, meritocrația academică a contribuit la restabilirea parțială a unui echilibru de gen în participarea la munca academică. Manifestată parțial antipatic, într-o logică hiper-capitalistă, ca presiune de-a publica, de-a scrie granturi și aduce punctaje academice, și adâncind decalajele deja existente între capitalul academic al cercetătorilor, ea a avut totuși și beneficii considerabile asupra creșterii participării femeilor la mediul academic, dar și asupra vizibilității și legitimității lor. Rezultatele efective obținute în cercetare, articolele, cărțile la edituri recunoscute internațional, proiectele câștigate, recunoașterea de către egali (*peers*) au infirmat tacit, dar implacabil, teoria despre cratiță și mamut. (În anul 2023, din câte știu singurul mare grant European Research Council câștigat de un cercetător sau cercetătoare dintr-o instituție din România a fost obținut, în urma unui proces de selecție extrem de competitiv, de filosofa Mihaela Constantinescu de la Universitatea București. În urmă cu trei ani, o altă cercetătoare în filosofie, Alexandra Băneș, a obținut și ea un grant ERC, sfidând practic statisticile deprimante privitoare la șansele cercetătorilor români.)

Transformările interne ale logicii producției filosofice pe plan internațional au împins deci pe calea reechilibrării numerice. Specializarea austeră adresată unui public anonim și restrâns ia progresiv locul charismei recunoscute mediatic și filosofului generalist.⁸ Ca și alte domenii de cercetare, într-o epocă în care nișele de cercetare pot însemna o resursă academică veritabilă, cei și cele care pot găsi teritorii încă neexplorate sunt avantajați și avantajate. Internaționalizarea cercetării filosofice a însemnat măcar parțial mutarea liniilor de dependență dinspre relele de autoritate locale înspre niște rețele de cercetători și surse de finanțare internaționale (ceea ce nu e complet valabil în privința angajărilor pe posturi permanente). Iar asta cu atât mai mult cu cât finanțarea cercetării din surse bugetare obișnuite a rămas în România o glumă și e o glumă tot mai bună de la an la an.

Internaționalizarea publicării a fost, ce-i drept, precedată de o epocă în care, în România post-

socialistă, s-au internaționalizat și adus parțial la zi și bibliografiile și resursele de studii, în special de către profesori care și-au făcut sau completat studiile în universități străine, iar asta a însemnat și normalizarea prezenței autoarelor în bibliografii, dar a mai însemnat și că studenți români au putut fi coordonați în studiile lor de către niște filosofi din universități străine (coordonarea de doctorate fiind de altfel o formă supremă a reproducerii academice, atât ca prestigiu, cât și ca bibliografii, tematici, stil de lucru ș.a.m.d.) Pe scurt, de data asta, turnura academizantă a filosofiei a funcționat în favoarea prezenței și vizibilității femeilor și autoarelor.

În al doilea rând, practicile efective ale cercetării și scrisului au condus și la niște deplasări la nivel de imaginar despre ce anume e filosofie și cum arată un filosof. *Non facit barba* capătă un sens adus la zi. Prestigiul și recunoașterea depind acum în mare măsură nu de o așa-numită capacitate individuală sau culturală de-a abstractiza și specula – pe care nu o mai contestă nimeni femeilor sau popoarelor ne-vestice –, cât, printre altele, de diviziunea muncii în interiorul echipelor, de capacitatea de-a scrie proiecte, de-a organiza conferințe, de-a fi la curent cu problemele curente ale filosofiei și cu bibliografiile așa cum se prezintă ele *la nivel global*.

Toate astea se adaugă „geniului filosofic”, cum se spunea cândva. Dar ele mai implică și o relativizare a figurii individului excepțional, a gânditorului original și suprem. A pălit astfel modelul auctorial și magisterial al magului, care a dominat o bună parte a mediului filosofic românesc și l-a structurat încă o dată într-o logică ce avea în centrul său o figură masculină irepetabilă. A mai fost afectat parțial și vechiul model al seducției intelectual-erotice (care crea o legătură filosofică legitimă între „Banchetul” lui Platon și relațiile amoroase cu studente, cândva mult mai acceptate social sau măcar tolerate decât au ajuns să fie în ultimii ani; pe de altă parte, pare să crească astăzi așteptarea ca profesorii și profesoarele de la facultate să manifeste față de studenții lor, ideal față de fiecare în parte, atenție și grijă – virtuți asociate tradițional cu feminitatea, și care vin acum să se așeze în albia unui discurs cu accente terapeutice, dar și într-un context în care finanțarea facultăților depinde mai departe de prezența numerică ridicată a studenților și de mulțumirea lor personală față de serviciile educaționale oferite).

În al treilea rând, au funcționat pur și simplu presiunile instituționale și ideologice de-a lucra în favoarea unei parități de gen. Încă o dată, lucrurile nu s-au petrecut automat. Ele au fost în bună măsură consecințe ale eforturilor feministelor de-a ușura accesul la spațiul academic. Astăzi, o parte din aplicațiile pentru granturile de cercetare din toate

domeniile încurajează puternic prezența femeilor în echipele de cercetare. De asemenea, la nivelul societății românești, inclusiv în rândurile publicului tânăr și ale unora dintre studenți sau potențiali studenți – cei care par să anunțe viitorul –, s-a dezvoltat recent o sensibilitate feministă și un mod de-a vedea și analiza lumea socială și chiar și instituțiile universitare inclusiv în funcție de variabilele de gen.

*

Logica parității și-a avut parte de criticile ei venite chiar din rândurile unor curente feministe (de obicei, e o critică a *insuficienței* parității ca variabilă formală care nu ar schimba ceva structural dintr-o situație deficitară și ierarhică). De asemenea, logica meritocrației, principiile după care se distribuie resursele financiare și de prestigiu și criteriile considerate a măsura meritele academice își au mereu criticii lor. În orice caz, prezența femeilor la catedre și în bibliografiile de studiu la filosofie ar trebui să devină ceva de la sine înțeles. Ea va modela pe termen lung – împreună cu alți factori structurali – modul de-a face filosofie⁹.

Mai greu de estimat însă mi se pare chestiunea impactului pe care îl au sau l-au avut asupra generației mele autoarele de filosofie, și la care ne putem întoarce reflectând la întrebarea simplă, dar complicată: Cine ți-a modelat modul de-a privi lumea? Și, mai ales, *pe cine admiri?* Într-o lume de băiețelă filosofică și trudă intelectuală feminină, admirația intelectuală și capacitatea de-a îmbrățișa modele și surse de inspirație feminine rămân testul suprem.

Note:

¹ Acest text se bazează pe intuiții și reflecții și pe experiența foarte particulară a unui moment trăit, nu pe o cercetare aprofundată a evoluției câmpului filosofic românesc. El poate fi corectat și completat de o cercetare aplicată a modului în care au evoluat raporturile de gen în filosofia românească.

² Sau poate doar recuperatorii. În România postbelică, instituționalizarea filosofiei, de sus în jos și încastrată într-un proiect social și politic autoritar, a avut la bază o viziune oficială diferită despre rolul social al filosofilor. Vezi, de pildă, în acest sens, cercetările filosofice și sociologice dedicate filosofiei din perioada comunistă publicate de Adela Hâncu, Alex Cistelean, Christian Ferencz-Flatz și Ștefan Baghiu și dosarul coordonat de ei în revista *Vatra*, „Filosofia în România comunistă”, iulie 2023 (<https://revistavatra.org/2023/07/18/filozofia-din-romania-comunista/>).

³ Catherine König-Pralong, *La colonie philosophique. Écrire l'histoire de la philosophie aux XVIIIe et XIXe siècles*, Paris, EHESS, 2019. Aceste paragrafe îi sunt îndatorate.

⁴ Se poate formula, desigur, întrebarea despre măsura

în care în România postbelică asocierea cu universitatea – o instituție percepută de unii intelectuali ca fiind (re)creată sau apropiată de autoritățile comuniste, deci „confiscată” – încuraja în anumite medii mai curând dorința de manifestare în afara universității, în spații de tipul cafenelelor, și modelul paideic autonom (sau despre măsura în care această autonomie a fost o raționalizare și justificare post-factum pentru anumite practici sau persoane cărora accesul la spațiul universitar le-a fost, din diverse motive, politice sau nepolitice, blocat în perioada comunistă).

⁵ După cum o arată König-Pralong.

⁶ Eileen O'Neill, „Disappearing Ink: Early Modern Women Philosophers and Their Fate in History”, in Janet A. Kourany (ed.), *Philosophy in a Feminist Voice: Critiques and Reconstructions*, Princeton, Princeton University Press, 1997, pp. 17-62.

⁷ Colarul e, am putea spune, că un demers istoriografic din zilele noastre preocupat de recuperarea autoarelor de filosofie este profund limitat atunci când se mulțumește să le relisteze numele ori să se ocupe de scrierile lor „de gen”, dedicate chestiunilor care pot fi înțelese ca feministe, și nu le reinserează în marile conversații filosofice despre metafizică, știință, teologice, politică la care au luat ele parte.

⁸ Domeniul eticii aplicate pare să fie oarecum o excepție, prin interesul său pentru chestiuni empirice și foarte actuale, care au ca rezultat și o bine venită expunere publică.

⁹ Despre modul în care genul cercetătoarelor a modelat din interior modul de-a face știință a scris Londa L. Schiebinger, *Has Feminism Changed Science?*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 2001.

Bibliografie:

- Adela Hâncu, Alex Cistelean, Christian Ferencz-Flatz, Ștefan Baghiu, „Filosofia în România comunistă”, dosar publicat în revista *Vatra*, iulie 2023 (<https://revistavatra.org/2023/07/18/filozofia-din-romania-comunista/>).
- Catherine König-Pralong, *La colonie philosophique. Écrire l'histoire de la philosophie aux XVIIIe et XIXe siècles*, Paris, EHESS, 2019.
- Eileen O'Neill, „Disappearing Ink: Early Modern Women Philosophers and Their Fate in History”, in Janet A. Kourany (ed.), *Philosophy in a Feminist Voice: Critiques and Reconstructions*, Princeton, Princeton University Press, 1997, pp. 17-62.
- Londa L. Schiebinger, *Has Feminism Changed Science?*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 2001.

Liviu MALIȚA

Ce a fost marxist în regimul socialismului real?

Există, la o parte dintre gânditorii neomarxiști, un consens despre natura pervertită a vechilor regimuri politice din URSS și din Europa de Est. Tocmai de aceea, observă Eric Hobsbawm, ele au început să fie denumite, în terminologia ideologiei sovietice, țări ale „socialismului cu existență reală”, expresie cu sens ambiguu, care „implica sau sugera că ar putea exista și alte feluri mai bune de socialism, dar că, în practică, acesta era singurul care funcționa¹.

Descrierea abaterilor acestor regimuri ale socialismului real de la modelul socialist este divergentă, urmând un conflict al interpretărilor. Cei interesați prioritar de ideologie pun în lumină o mișcare centrifugă față de marxism, pe care ele l-ar fi falsificat și, astfel, compromis. Partida opusă este preocupată de valorificarea a ceea ce a fost pozitiv în istoria vechilor regimuri și se concentrează pe modernizare și succese economice. Comparate însă cu performanțele economice ale capitalismului occidental, ele dezvăluie, în pofida progresului înregistrat, o gravă rămânere în urmă, ce problematizează eficiența acestui sistem politic de guvernare. Pentru preopinenți, însăși utilizarea criteriului economic pentru clasificarea unei formațiuni sociale drept socialiste este eronată. Ei consideră că regimurile socialiste au fost numite deliberat „capitalism de stat”, cu scopul de le discredita și, odată cu ele, însăși concepția marxist-leninistă. De cealaltă parte, sintagma este utilizată, dimpotrivă, pentru a valoriza, în numele marxismului, izbânzile autentice obținute în dezvoltarea rapidă a societății. Ei se expun astfel riscului ca argumentul forte de creștere constantă și progresivă a PIB-ului, recurent invocat, să

se transforme într-un contra-argument, care sugerează că succesul acestor regimuri pretins comuniste este proporțional cu aplicarea (incompletă, defectuoasă, a) unor principii economice capitaliste.

Realitatea prelungită a tranziției spre societatea socialistă, care s-a dovedit „mult mai complexă decât ar fi putut prevedea fondatorii socialismului științific”², a generat un impas metodologic. Când s-a pus problema definirii naturii regimurilor socialismului real, s-au ivit polemici chiar în interiorul aceleiași tradiții marxiste. Astfel, pentru Tony Cliff, ideolog marxist activ, până la sfârșitul anilor '90, în Partidul Muncitorilor Socialiști din Marea Britanie, URSS (prin extensie, socialismul real) este un tip de societate distinctă, de tranziție, care pendulează între capitalism (repudiat ideologic, dar pus tacit în practică) și socialism, de la care se revendică fără a avea nimic în comun. Caracterizată printr-un echilibru instabil, această societate hibridă are un viitor incert, putând regresa oricând (istoria va adevăra) la vechi forme capitaliste de organizare socială și de guvernare, renunțând astfel la pretinsa asociere cu socialismul. Ted Grant, eminent teoretician al troțkismului, considerată eronată această interpretare. În replică, el afirmă că URSS nu era cu siguranță o societate intermediară, indeterminată ideologic. Dimpotrivă, se caracteriza prin absența clasei burgheze (prin urmare, nu existau nici clase sociale aflate în conflict antagonic), prin centralizarea tuturor mijloacelor de producție în mâinile statului, conducere colectivă etc., iar din capitalism au rămas, așa cum Troțki însuși a recunoscut, doar detalii minore: diviziunea muncii, producția de mărfuri, normele burgheze de distribuție, salariile, dezechilibrul în producție etc. A descrie socialismul real ca pe o societate tranzitorie, adaptată contorsionat la capitalism, înseamnă, în opinia sa, a oferi explicații arbitrare, fără corespondență în realitate. Din contră, socialismul real trebuie interpretat drept un comunism incipient, *in progress*. Principalul reproș este acela că, din teza lui Tony Cliff, nu rezultă explicit dacă Rusia stalinistă a fost un sistem progresist (în ciuda deformărilor sale) sau dacă și-a asumat același rol reacționar ca fascismul.³ Polemica celor doi s-a purtat în anii 1947-1949. Jumătate de secol mai târziu, răspunsul nu mai este eludat. G.M. Tamás numește regimurile socialiste *fascistoide* și protestează, considerând ridicolă denumirea comunistă care li se atribuie.⁴

Desigur, pozițiile ideologice sunt motivate și de ethosul care îi animă pe combatanți. Troțki fusese interesat să salveze imaginea Revoluției bolșevice, printre protagoniștii căreia se număra. A elaborat teoria „statului muncitoresc degenerat” (preluată fidel de către discipolul său Ted Grant), fiind atent să disocieze între etape *bune* și *rele*, în istoria URSS, care să-i permită valorizarea proprie și, totodată, discreditarea lui Stalin. Tony Cliff nu e preocupat, însă, în mod deosebit de

Radu Șerban - Ierbar, 2013

trecut, ci de resurecția postbelică a mișcării socialiste. Poziția sa e, de aceea, radicală. El procedează la o evaluare globală a istoriei URSS-ului, iar verdictul este integral negativ, retrăgând orice asociere posibilă cu socialismul.

La rândul său, Ted Grant recunoaște caracterul contradictoriu al societății sovietice (transferat ulterior și asupra societăților socialismului real din Europa de Est), dar recomandă, în spiritul teoriei revoluției permanente a lui Troțki, să interpretăm tranziția – ordinea economică actuală, ce conține „elemente, particule, părți atât ale capitalismului, cât și ale socialismului”⁵ – drept o fază incipientă, care are deja principalele trăsături ale unei societăți socialiste.

Am ales deliberat această „întoarcere la clasici” pentru a sublinia persistența unei problematice. Astăzi, unii neomarxiști încearcă în mod partizan legitimarea politică și morală a regimurilor defuncte ale socialismului real, punând frapant la bătaie argumente similare. Lectura unor astfel de texte creează o stranie impresie de omogenizare temporală. Gânditori provenind din generații diferite se intervertesc. Afirmatii favorabile URSS-ului, exprimate, de exemplu, de către Sartre sau Merleau-Ponty, la finalul anilor '40, imediat după sfârșitul celui de-al doilea război mondial, când URSS beneficia de admirație universală, iar istoria părea să sugereze triumful iminent al comunismului, sunt reluate fără amendamente majore peste decenii, până în actualitatea imediată. Le desparte, însă, o falie istorică, produsă de prăbușirea regimurilor comuniste, care se presupune că a invalidat vechile argumente. Ceea ce inițial a fost formulat în pas cu istoria, ca un comentariu al actualității, este reiterat acum, mai curând, în pofida istoriei. E ca și cum istoria s-a înșelat ea însăși, iar Marele Eveniment n-ar fi trebuit să se producă, din moment ce doctrina nu îl prevedea. Recurența argumentelor ignoră adesea și mutațiile epistemice survenite în gândirea europeană postbelică dedicată fenomenului sovietic, ca exemplu paradigmatic, și socialismului real.⁶

Intenția actuală de reabilitare marxistă a regimurilor socialismului real este sursă de polemică în chiar câmpul de reflecție al stângii. Totuși, dincolo de divergențe și opoziții, de ezitări și nuanțe, poate fi reconstituit în filigran un discurs moderat, care constă în aplicarea unei scheme logice de disociere a *socialismului real* de *socialismul dezirabil*. Socialismul este, pe de o parte, o doctrină politică, în care se stabilește scopul nobil de a pune în practică principiile dreptății sociale, ale libertății și egalității, iar, pe de alta, un sistem social (deocamdată doar aproximat) în care aceste principii sunt implementate prin răsturnarea capitalismului. Socialismul este cea mai înaltă treaptă a societății umane, pe care Engels a descris-o drept saltul umanității de la țărâmul necesității la țărâmul libertății, și care poate fi realizată doar după ce a fost obținut un grad ridicat

de dezvoltare a forțelor productive.⁷ Fostele regimuri socialiste, se afirmă, își onorează parțial titulatura, căci, realizând într-un mod imperfect, dar decis și consecvent, unele dintre obiectivele programului marxist, ele au pus comunismul în fazele sale incipiente în practică. Desigur, potențialul acestui sistem nu a fost dezvoltat pe deplin, deoarece nu s-a reușit atingerea celui mai înalt nivel. Dar vechile regimuri au avansat în direcția corectă, procedând la naționalizarea industriei și la cooperativizarea agriculturii, promovând emanciparea, adoptând o legislație socialistă, desființând clasele sociale, asigurând acces democratic la servicii publice, subvenționând generos arta și cultura.

Rețin, pentru un examen mai atent, intenția corectă de evaluare a socialismului real prin raportare cu necesitate la scopul asumat. Demersul nu extrage, însă, toate consecințele. Numindu-l „stat muncitoresc”, Lenin i-a stabilit patru condiții de bază pentru perioada de tranziție dintre capitalism și socialism: (i) alegeri libere și democratice, cu dreptul de revocare a tuturor oficialilor; (ii) limitarea salariului unui funcționar, indiferent de rang, la cel al unui muncitor calificat; (iii) substituirea armatei permanente prin „oameni înarmați” și (iv) transferul treptat al tuturor sarcinilor de conducere a statului către mase („Orice bucătar ar trebui să poată fi prim-ministru” suna sloganul său pre-revoluționar), care să le îndeplinească prin rotație.⁸ E superfluu să amintesc că socialismul real nu s-a conformat acestor exigențe. Ulterior, nu a mai fost elaborată o scală nominală de clasificare unificată, care să determine starea organismului social pe motive formale, în conformitate cu principalele postulate ale marxism-leninismului. Condiții precum proprietatea publică a mijloacelor de producție ori suprimarea antagonismelor într-o societate fără clase sunt invocate, totuși, consensual pentru trasarea diferenței fundamentale dintre socialism și capitalism. Cât privește cerința ca masele să dețină controlul asupra administrației și asupra statului, păreriile specialiștilor sunt divergente, majoritatea convenind că dispariția statului caracterizează etapa superioară de dezvoltare a societății socialiste, realizată abia în comunism (înțeles ca faza ultimă, cea mai avansată, a noului regim). Deci, cândva, într-un viitor indeterminat. Imprecizia reperelor este compensată de utilizarea, în analiza sistemelor sociale, a unui criteriu principal, derivat din teoria marxistă, care proclamă dezvoltarea materială a forțelor de producție ca sursă a progresului istoric. Decisiv este, de aceea, pentru marxiști, dacă noua formațiune socio-politică duce la dezvoltarea forțelor productive.

Dificultățile taxonomice sunt amplificate de ezitarea între definiții maxime, care pretind îndeplinirea simultană a unui cumul de condiții, și altele relativiste, cu accent pe caracterul procesual. Dintr-o perspectivă, socialismul real nu e decât un exemplu flagrant de deviaționism de la doctrina marxistă, plasându-se la

antipodul comunismului teoretic, pe când, din cealaltă, el trebuie interpretat ca realitate în devenire.

Câteva aspecte controversate se află în centrul unor dezbateri indecise. Ele sunt, totodată, argumentele prin care regimurile comuniste își proclamau descendența marxistă. Primul atu este asigurat de revoluția bolșevică însăși, care ar fi satisfăcut trei teme marxiste centrale: inițiativa maselor, internaționalismul și construirea bazei economice necesare instaurării comunismului. Certificatul de conformitate i-a fost acordat, în 1947, de către M. Merleau-Ponty⁹, într-un moment în care mai ales filozofi francezi (iar vocea lor era atotputernică în întreaga lume) considerau URSS (aureolată de victoria împotriva nazismului) o reușită unică, iar comunismul singura speranță reală a umanității. Imaginea URSS-ului, sporită prin acțiunea invazivă a propagandei sovietice, se afla la zenit, fiind propulsată la dimensiuni cvasi-mitice. Prin extensie, Revoluția din Octombrie a dobândit, la rândul ei, o nouă consfințire democratică. Extrema stângă, afirmă F. Furet, „poate să admire la ea, prin prisma bătăliilor câștigate de Armata Roșie, violența revoluționară în marș și făgăduiala unei societăți radical noi”¹⁰.

După ce entuziasmul se stinge, însă, iar URSS își relevă caracterul imperialist – camuflat în „internaționalism proletar” –, imaginea revoluției bolșevice se relativizează până la contrast. Statutul ei fondator este descifrat din nou ca un act disident (eretic chiar, pentru unii), prin încălcarea protocolului marxist.¹¹ Pentru a justifica declanșarea revoluției comuniste într-o țară înapoiată, Lenin invocase momentul revoluționar excepțional (nu putea fi imaginată, în contextul dat, o altă modalitate pentru un asemenea salt istoric), iar Stalin va inventa teoria „socialismului într-o singură țară” drept antidot la preceptul marxist despre caracterul universal al revoluției comuniste, nicicând extinsă planetar. Agravantă devine tendința de a deduce teroarea stalinistă, perpetuată de regimurile socialismului real în forme și grade diferite, din însăși revoluția bolșevică, de care nu poate fi disociată, precum și aceea de a echivala, mai târziu, stalinismul cu socialismul.¹² Identificarea este dilematică. Din moment ce revoluția bolșevică – eveniment fondator pentru toate regimurile autointitulate socialiste, începând cu URSS – este acreditată marxist, iar stalinismul validat, în pofida costurilor umane exorbitante, pentru realizări din panoplia socialistă, tăietura conceptuală dintre marxism și ocurențele sale istorice este dificil de susținut. Fie și în măsura în care îl deformează/denaturează, aceste regimuri se revendică de la marxism.

Lucrurile se complică analitic. Dacă unii autori atribuie, prin denegare, un caracter marxist regimurilor socialismului real, alții, dimpotrivă, îl retrag sau îl problematizează, atunci când este revendicat. În această situație se află teme precum proprietatea, statul, clasele

Radu Șerban - Mai aproape de aer, 2012

sociale, nivelul de trai. Sunt, totodată, pentru regimurile autointitulate socialiste, vectori de definire.

Proprietatea (privată) este considerată de Marx drept sursă a exploatării și a conflictului social. De aceea, pentru a accede la socialism, ea trebuie substituită de proprietatea socială. Regimurile socialismului real au realizat acest deziderat prin proprietatea statului, o formă intermediară, de tranziție. Desființarea proprietății private a făcut posibil controlul public și planificarea centralizată a economiei, fenomene de importanță majoră. Ted Grant se iluzionează că „atunci pentru prima dată și țărâmul necesității este lăsat în urmă”¹³, iar societatea socialistă se întrezărește.

Argumentul rezistă cu greu criticilor. G.M. Tamás a demonstrat în mod strălucit că, în pofida faptului că a instituit „o metodă diferită de organizare și de dominare socială”, *proprietatea de stat socialistă* nu e radical diferită de *proprietatea privată capitalistă*. Ambele sisteme ideologice au dezvoltat o formă de „proprietate colectivă abstractă, lipsită de subiect” și au instaurat o separație între proprietate și control (gestiune, cesiune, utilizare socială, credit, investiție și vânzare). Egalitatea a fost extinsă într-o anumită măsură, dar pretenția că muncitorii erau oarecum în poziția de „proprietar” e pură invenție propagandistică, nicicând creditată. Dimpotrivă, funcțiile proprietarului au fost exercitate de către aparținici, care, deși nu erau propriu-zis „proprietarul colectiv al mijloacelor de producție” și nu dețineau bunurile societății, beneficiau de „dreptul de a dispune și de a controla”. Oricât de limitat, subordonat deciziei conducerii la vârf a partidului, acest drept nu era „amenințat de vreun rival sau concurent social” și garanta nomenclaturii statutul de clasă conducătoare. Diferența notabilă față de capitalism consta în faptul că plusvaloarea produsă de muncitor era „apropiată, reinvestită sau consumată de o entitate volatilă: statul”¹⁴.

La rândul ei, concepția despre stat este supusă controversei. În logica marxistă, acesta e menit dispariției, prin disoluție în societatea socialistă transparentă, care se autoguvernează. Engels afirma că proletariatul va distruge „aparatul de represiune al burgheziei (Statul),

anexându-l mai întâi, pentru a-l putea întoarce asupra lui însuși”¹⁵. Or, cu excepția (ea însăși controversată) a „statului muncitoresc” din Rusia, funcțional în puținele luni care au precedat Revoluția din octombrie și până la reprimarea de către partidul bolșevic a revoltei marinarilor din Kronstadt, declanșate tocmai pentru apărarea sovietelor muncitorești, nu a mai existat, în URSS sau în vreun stat din „lagărul socialist”, un alt moment în care muncitorii să fi exercitat efectiv un control direct asupra statului. Mai mult, partidele comuniste, care și-au asumat, în numele proletariatului, acest rol, au degenerat, încetând de timpuriu să reflecte direct interesele clasei muncitoare. Statul socialist s-a consolidat și și-a amplificat funcția represivă, devenind un stat polițienesc, dictatorial, totalitar. Cu toate acestea, el a continuat să fie numit marxist, pentru că a desființat proprietatea privată, a naționalizat mijloacele de producție, a introdus planificarea economiei ș.a.m.d.

Performanțele sale au fost modeste în asigurarea unui nivel de trai ridicat. Statele socialiste erau preocupate de modernizarea industriei și nu aveau un vector de producție dirijat exclusiv și direct pentru a satisface nevoile cetățenilor. Interesul lor era să asigure populației un minimum social: „locuri de muncă, hrană, haine și locuințe la prețuri controlate (adică subvenționate), pensii, ajutoare de boală, îngrijire medicală, educație și o egalitate rudimentară (până când sistemul privilegiilor speciale pentru nomenclatură a scăpat de sub control)”¹⁶. Ceea ce, în cazul URSS, a fost considerată o realizare importantă, pentru unele țări socialiste din Estul Europei a contat ca regres. Pe scurt, creșterea (lentă a) nivelului de trai a populației nu se justifică prin doctrină.¹⁷

Incert, dacă nu descurajant, este și demersul de desființare a claselor sociale. A dominat o retorică a emancipării sociale și de gen, prin eliminarea bazei sociale a diferenței. Se afirma, parțial se chiar încerca, o reducere treptată a inegalității, prin desființarea claselor sociale și a ierarhiei, pe de o parte, prin anularea inegalității de gen și promovarea femeii în societate (acordarea de drepturi politice și administrative, acces la locuri de muncă, implicarea sa în viața economică, socială, culturală și politică), pe de alta. Drept rezultat, vechile relații sociale au fost distruse, dar ofensiva noului regim de lichidare a claselor istorice nu duce, așa cum documentele politice afirmă/proclamă/prevăd, la echitate socială. Dimpotrivă, politici promovate în numele egalității și al echității sociale au produs noi inechități specifice, discutabil dacă mai puțin alienante decât cele descrise ca structurale sistemului capitalist. Ierarhia socială se menține, doar că, de astă dată, are ca singur criteriu oportunitatea partinică și investirea pe care acesta o poate acorda fidelilor săi, amintind de privilegiile

de castă. De fapt, comuniștii nu au desființat clasele sociale, ci doar au inventat o altă stratificare socială, dublată de discriminarea generațională a tinerilor, care au menținut o bulversare și au blocat orizontul de progres și de performare a energiilor.

Mai aproape de reușită a fost realizarea promisiunii marxiste de transformare a proletariatului într-o *non-clasă*. E vorba din nou de un succes otrăvit. S-a lucrat tot în negativ, prin atrofierea conștiinței de sine a proletariatului. Departate de a deveni, așa cum era menit ideologic, „comunitatea totală și egală a nonproprietarilor”, acesta a fost retrogradat, în comunism, la statutul de clasă „subalternă”, reprezentată simbolic, dar depozată politic de putere: i s-a interzis dreptul la grevă, rolul sindicatului a fost estompat până la ștergere, participarea la decizie a devenit cvasi-inexistentă. Dar un marxism fără victoria proletariatului e la fel de autentic ca și creștinismul fără Înviere.

Ironia ultimă, afirmă G.M. Tamás, este că, „politiceste, sistemul a fost învins de mișcarea muncitorilor (Solidarnosc în Polonia), transformată încă o dată într-o marionetă a burgheziei, din care au răsărit cât se poate de iute partidele ultraliberale, ultranaționaliste sau ultracatoice; același lucru s-a întâmplat și cu adversarul lor din vechiul *establishment*, partidul «comunist» oficial, poststalinist. Povestea e aceea a Kronstadtului, de data asta fără niciun fel de măreție tragică și, din fericire, fără genocid. Clasa dominantă ascunsă a ieșit din umbră, împreună cu proletariatul ascuns”¹⁸. Puțini sunt, însă, dispuși să recunoască eșecul. A admite că obiectivele marxiste au fost compromise înseamnă a accepta că scopul final – o societate mai bună, mai umană – a fost (iremediabil) ratat. Raymond Aron observă că marxistii și-au propus în mod conștient, în pofida afirmației lui Marx, sarcini pe care nu le-au îndeplinit până la capăt, estimându-le „în funcție de visele lor nu de forțe”. Putem să ne întrebăm dimpreună cu filosoful, sociologul și politologul francez, dacă nu cumva sunt „sarcini care nu pot fi îndeplinite”¹⁹.

În orice caz, dacă a existat un proiect marxist la baza regimurilor politice ale socialismului real, acesta este atât de deformat de istoria lor concretă, încât cu greu mai poate fi identificat/recunoscut. În ceea ce privește România socialistă, la rigoare, se poate spune (iar observația suportă generalizare) că și-a asumat, prin intermediul unui partid comunist autoritar, instalat inițial nedemocratic, nevoit apoi să întreprindă acțiuni de autolegitimare, un proiect marxist, dar pe care nu l-a realizat după un scenariu marxist. Iar acest scenariu a fost atât de violent social, încât a generat o invalidare a proiectului însuși.

Astăzi e dificil de apreciat ce mai rămâne din pariul marxist. Confruntate cu ideologia marxistă

de la care se revendică, regimurile comuniste s-au remarcat prin minciună, manipulare și cinism. Invers, marxismul nu poate evita compromiterea, fie și numai pentru că nu a avut capacitatea de a suscita, în pofida multiplelor tentative eșuate, o formă credibilă de guvernare aptă să îi pună în aplicare doctrina. Privit din ambele direcții, dinspre idee sau dinspre praxisul politic, marxismul rămâne doar o ipoteză.

Note:

¹ Eric Hobsbawm, *Secolul extremelor*, traducere de Anca Irina Ionescu, București, Editura Lider, p. 433.

² Ted Grant, *The Marxian Theory of the State. Two Classes One State – Cliff's Contradiction*, <https://www.marxists.org/archive/grant/1998/06/imperialism.htm> accesat 18.01.2024.

³ Ted Grant, *Against the Theory of State Capitalism. Reply to Comrade Cliff*, written: 1949, source: *The Unbroken Thread*, transcription/markup: Emil 1998, <https://www.marxists.org/archive/grant/1998/06/imperialism.htm> accesat 18.01.2024.

⁴ G.M. Tamás, „Un capitalism pur și simplu”, p. 26. (Textul de față a apărut pentru prima dată în traducere franceză sub titlul „Un capitalisme pur et simple”, *La Nouvelle Alternative*, vol. 19 (2004), nr. 60-61, pp. 13-40. Originalul englez a fost publicat ca „A Capitalism Pure and Simple”, *Left Curve*, nr. 32 (2008), pp. 66-75.)

⁵ Ted Grant, *Against the Theory of State Capitalism*.

⁶ În privința reflecției postbelice de ansamblu asupra fenomenului sovietic, implicit a comunismului, se înregistrează două mari tăieturi epistemice. Prima se produce imediat după încheierea războiului și se datorează victoriei antifasciste a URSS alături de Aliți, tributului uman plătit și grațitudinii pe care acesta o suscită. Propaganda sovietică sprijină ideea că triumful asupra nazismului și a fascismului este inclusiv unul al societății libere asupra capitalismului, confuzie abil întreținută care antrenează o gândire reduționistă ce împarte lucrurile între Bine și Rău. Plasată în tabăra învingătorilor, alături de vechile democrații europene, URSS este percepută ea însăși ca o țară democrată, aureolată suplimentar de nimbul revoluției. Fascinația pe care o exercită asupra imaginației politice a gânditorilor din secolul XX antrenează o inhibiție a funcției critice. Nu este vorba despre cecitate politică, ci despre refuzul de a judeca, pentru a nu știrbi/compromite puritatea idealului revoluționar, dublat de o amnezie totală. De o parte, este ignorată dezbateră din perioada interbelică, ce a marcat atât iluzionarea, cât și „dezvrăjirea” – „dezintoxicarea intelectuală”, cum o numește Furet – produsă de revoluția bolșevică. Este trecută la index întreaga critică de stânga a bolșevismului, formulată de gânditori social-democrați prestigioși, precum Karl Kautsky, Rosa Luxemburg, Léon Blum, Bertrand Russell, ori de convertiți și dezamăgiți, precum Pierre Pascal, Boris Suvarin ș.a. De altă parte, impactul victoriei este atât de mare încât istoria URSS-ului este rescrisă, iar amintirile remodelate. Aceasta cunoaște o nouă vârstă a inocenței. E ca și cum construcția regimului comunist ar fi apărut aici abia la finalul celui de-Al Doilea Război Mondial și nu ar fi conținut valurile de teroare despre care se va vorbi din nou, mai târziu. Sunt trecute cu vederea

inclusiv fapte grave, care s-au situat în zona de declanșare a războiului, precum alianța lui Stalin cu Hitler din 1939 până în 1941, apoi, masacrul armatei poloneze de la Katyn, după cum sunt ignorate, fiind puse pe seama suferințelor acumulate și a exasperării datorate luptelor, atrocitățile comise de Armata Roșie, chiar și în cazul națiunilor considerate prietene, deportările ș.a. Pentru decenii, toate acestea nu mai apar la suprafața discursului public. Celebrarea oferă un „extraordinar surplus de legitimitate dictaturii victorioase”, iar comunismului „un nou contract cu istoria”. Intelectualii occidentali par acum cu predilecție preocupați să dea trup mitologiei regimului sovietic. „Polemicele dinainte de război privitoare la natura regimului sovietic nu mai sunt la ordinea zilei, și cu atât mai puțin comparațiile cu dictaturile fasciste, ca urmare a sporului de elasticitate pe care conjunctura l-a conferit spațiului iluziei sale”. (François Furet, *Trecutul unei iluzii. Eseu despre ideea comunistă în secolul XX*, traducere de Emanoil Marcu și Vlad Russo, București, Ed. Humanitas, 1996, pp. 396; 371; 414.) Un deceniu mai târziu, URSS este readusă în istorie și analizată, de-a lungul întregii perioade a Războiului Rece, pornind de la date empirice și nu de la fantezme ideologice. Între timp, apetitul imperialist al lui Stalin și intențiile expansioniste ale URSS-ului, prezente în pactul secret Ribbentrop - Molotov, fuseseră puse în act cu asupra de măsură, în absența concurenței naziste. Întreg Estul Europei „eliberat” va fi, de fapt, ocupat și sechestrat de URSS. Regimul stalinist este acuzat că se bazează pe minciună și pe teroare, iar apoi desemnat ca totalitar și criticat din interior de gânditori dizidenți. Succesiunea de „defecțiuni” ale „lagărului socialist” (Berlin 1953, Budapesta 1956, Praga 1968, Varșovia 1980, Tienanmen 1989) va produce tot atâtea drastice delimitări ideologice. E interesant, dar nu face obiectul acestor pagini, felul în care gânditori marxiști, susținători ai URSS, s-au revizuit. Nume ilustre care, inclusiv astăzi, sunt argumente de autoritate în ceea ce privește puterea și influența unei gândiri de stânga se numără printre aceștia. Gândirea lor nu e inflexibilă, ci, corectându-și erorile, în permanentă schimbare. A doua ruptură epistemică se produce, însă, abia în 1991, odată cu prăbușirea regimurilor comuniste, pentru ca, un deceniu și jumătate mai târziu, Marea Deziluzie liberală să declanșeze recrudescența ideologiei marxiste. În prezent, „marxismul occidental” se confruntă cu mișcări de contestare a autorității, ca reacție de frustrare la căderea regimurilor comuniste și sub presiunea ascendenței socialismului din țările în curs de dezvoltare. Comunismul chinez impune, la rândul său, o refundamentare a marxismului.

⁷ „Socialismul cere de la început un anumit nivel de dezvoltare a industriei, agriculturii, științei și tehnicii. Doar pe această bază muncitorii ar putea avea suficient timp liber – pe baza reducerii zilei de muncă – pentru a participa la conducerea societății, industriei și statului.” Apud Ted Grant, *Marxism and the Struggle Against Imperialism: Third World in Crisis*, source: *In Defence Of Marxism*, June 25, 1998. Co-authored with Alan Woods, markup: Maarten, May 2008, <https://www.marxists.org/archive/grant/1998/06/imperialism.htm> accesat 18.01.2024.

⁸ V. I. Lenin, „Statul și revoluția. Învățătura marxismului despre stat. Sarcinile proletariatului în revoluție”, în *Opere*, vol. 33. Text publicat inițial în 1917.

⁹ M. Merleau-Ponty, *Humanisme et Terreur*, p. 140.

¹⁰ Furet, p. 414.

¹¹ Este cunoscut faptul că, în bibliografia de specialitate, revoluția bolșevică este exemplul flagrant de contrazicere a teoriei marxiste a revoluției universale, ce trebuia să demareze în țările avansate din punct de vedere industrial etc.

² Egalizarea lor este un reproș recurent al stângii marxiste europene, care pretinde că tradiția marxistă este cunoscută și interpretată preponderent prin stalinism. Acesta este ales exemplu emblematic, când, în realitate, nu a fost decât o deformare până la denaturare a marxismului. A identifica stalinismul cu marxismul e ca și cum ai susține că Inchiziția e totuna cu creștinismul, aserțiune invalidată, însă, de observația că creștinismul a dezvoltat multe alte forme, pe când marxismul nu a cunoscut ocurențe istorice valide. Totuși, nu doar că marxismul oferă o relatare convingătoare despre apariția stalinismului, dar, așa cum remarcă Terry Eagleton, „există un sens paradoxal în care stalinismul, în loc să discrediteze opera lui Marx, dă mărturie despre valabilitatea acesteia” tocmai prin modul în care o contrazice violent. Terry Eagleton, *Why Marx Was Right*, Yale University Press, 2011, p. 21.

³ Ted Grant, *Against the Theory...*

⁴ G.M. Tamás, *art. cit.*, pp. 11-12; 17-18.

⁵ „Tant que le proletariat fait encore usage de l'État” (Engels à Bebel, 18-28 mars 1875; Merleau-Ponty, p. 113.)

⁶ Eric Hobsbawm, *Op. cit.*, p. 442.

⁷ Raymond Aron, *Opiul intelectualilor*, Ediția a II-a, traducere din limba franceză de Adina Dinițoiu, București, Ed. Curtea Veche, 2008, p. 95.

⁸ G.M. Tamás, *art. cit.*, p. 25.

⁹ Raymond Aron, *Marxisme imagine. De la o sfântă familie la alta*, trad. de Adina Cobuz, cuvânt înainte de Vladimir Tismăneanu, București, Ed. Polirom, 2002, p. 227.

(Fragment din volumul în curs de apariție
Anticomunism. Colocvii cu stânga)

Radu Șerban - Florile gândului, 2006

Marius IOSIF

Metafizica fulgurantului

Punând problema „depășirii metafizicii” spre o metafizică mai profundă, Heidegger pune de fapt problema exilului, a omului dezrădăcinat de esența sa, aceea de făptură care poate primi ființa. Deși gândirea occidentală își trage seva din cea greacă, ea e lipsită de sentimentul de a locui într-o patrie, de a fi acasă. Se va fi conectat această gândire la o sursă secătuită din care alegând logica și gândirea științifică a pierdut cu totul calea spirituală?! Ruptura pare să fi început deja la vechii greci. „Pierzându-și izvoarele din adânc – spunea Petru Creția – ce hrăniseră o asemenea lume, spiritul, acum neînstare să mai genereze putere și belșug, libertate și creativitate, s-a întors asupra-și ca abstractă conștiință de sine a diminuării și anihilării” (1).

Se va fi conectat această gândire a noastră la o metafizică fără ființă?!

Reproșând metafizicii faptul că se referă la ființarea în ansamblul ei, „ființarea ca ființare”, și este neputincioasă să gândească „ființa ca ființă”, Heidegger constată că ea, metafizica, stăruie într-o continuă confuzie vorbind despre ființare, dar numind-o ființă (2).

Pe de altă parte logicianul Rudolf Carnap constată că metafizica ce crede că printr-un raționament se poate ridica de la experiență la transcendent se înșală creând doar aparența unei transcendente și operând doar cu „concepte de aparență” (*Scheinbegriffe*), înșiră, de fapt, „cuvinte fără sens” (3).

Și Carnap, și Heidegger doresc depășirea metafizicii, dar din motive diferite. În vreme ce Carnap, aflat pe linia empirismului vede metafizica alcătuită din pseudo-propoziții, dorește o eliminare a ei, ceea ce urmărește Heidegger este o întregire a metafizicii cu acea parte inaugurală (4) care a fost uitată, un fel de *Uhrmetaphysik* în care ființa se vădea în caracterul ei temporal și pe care metafizica a ajuns să-l ignore. Și totuși Heidegger vizează altceva decât o nouă metafizică și anume una care dincolo de rigorile gramaticii și logicii, depășind metafizica să atingă „gândirea evocatoare a ființei” care surprinde „ființa ca ființă”, acel „sol” în care sunt înfipte rădăcinile metafizicii. Spre ceea ce ne îndrumă Heidegger e „adevărul ființei” care a fost pierdut, spune filosoful, încă de la Anaximandru, și pentru a cărui atingere metafizica însăși a ajuns să constituie un obstacol (5). Ar fi vorba de o gândire care nu mai stă sub semnul reprezentării și al enunțării, o gândire care atinge un adevăr mai profund, de alt ordin decât cel

de *corectitudine* și prin care s-ar putea reface raportul original al ființei cu esența omului (6). „Heidegger nu reușește să descopere ființa în *Ființă și timp*, - spune Viorel Rotilă într-un pasionat studiu – dar ne duce oarecum în apropierea ei chiar dacă această apropiere e dificil de întrezărit” (7).

Și Heidegger ne îndreaptă spre presocratici și tragedie, chiar dacă e conștient că nu mai poate fi vorba de o renaștere a gândirii presocratice. Întorcându-ne asupra acelei gândiri putem înțelege că unicitatea și măreția presocraticilor vine din faptul că ei își explică lumea prin ea însăși, fără să apeleze la agenți imaginari – zeități. Această lume, consideră ei, provine dintr-o singură substanță ce trebuie să conțină în sine cauza mișcării și transformării.

Despre Thales care redusese întreaga diversitate la Unu, respectiv „apa”, Nietzsche sesiza că „enorma generalizare” se datora unui „principiu de credință metafizic” care își avea originea într-o „intuiție mistică pe care o întâlnim în toate filosofiele, în toate încercările mereu reînnoite de a-i da o exprimare mai adecvată principiului că totul e unul și același lucru” (8). Și totuși nu ar putea fi vorba doar de o simplă generalizare. E greu de acceptat că doar o operațiune logică i-a condus pe presocratici la un principiu universal, neîndrumați de o experiență spirituală totală care e mult mai mult decât o intuiție mistică (9). A atinge acel Unu, fie el „apă”, fie „nedeterminat”, fie „aer” sau „foc” presupune o distrucție a realității până la capăt, până la Unu. Această distrucție este de obicei întrețesută unei catastrofe existențiale a subiectului care își pierde reperele obișnuite – o ruptură de nivel. Renașterea subiectului care poate urma e un salt de nivel de natură mistică prin care realitatea e refăcută, dar în cheie divină, întru Unic.

Să fie „solu” gândirii lui Heraclit de sorginte mistică ?!

Ceva se întrevede chiar din prezentarea pe care i-o face Diogene Laertios și din care reiese existența a două trepte de cunoaștere ale gânditorului din Efes. „Încă din copilărie a stărnit mirarea: ca adolescent susține că nu știe nimic, iar ca matur că le știe temeinic pe toate” (10). Cum nici raportarea la alți gânditori nu duce la vreo filiație (11), izolarea lui îi întărește afirmația că nu a învățat nimic de la nimeni, ci toate le-a învățat cercetându-se pe sine însuși. „M-am căutat pe sine însumi” (12) spunea. Pornind de la dictonul său: „Nu trebuie să ne purtăm și să vorbim ca cei ce dorm” (13), putem înțelege că e vorba de o trezire, posibilă însă oricărui om : „fiecare om e în stare să se cunoască pe sine însuși și să aibă o dreaptă judecată” (14). Oricum, nu e vorba de o cunoaștere care să uimească prin vastitatea sa, aceea *polymathia*. „Mulțimea cunoștințelor nu te învață să

ai minte” (15), ci de profunzime: „Înțelepciunea este un singur lucru: să ai capacitatea de a cunoaște toate (lucrurile) prin mijlocirea tuturor lucrurilor” (16). Dezvăluind sursa acestei cunoașteri-trezire, Heraclit spunea cu modestie: „Dându-mi nu mie ascultare, ci *logos*-ului înțelegeți să cădeți de acord că toate sunt una” (17), cel mai adânc înțeles al experienței mistice. Să fie epoca presocraticilor o *epocă axială* după cum numea Karl Jaspers momentele istorice de iluminare (18) în care indivizi de excepție vor fi trăit experiențe spirituale spontane ?! Să înțelegem că Heraclit însuși dăduse ascultare *logos*-ului ?!

Dar de ce este totuși Heraclit atât de mare ?! Probabil pentru că i-a fost dat să vadă nevăzutul.

Există ceva deosebit ce-l caracterizează pe Heraclit, și anume un acut simț al trecerii timpului. „Odată născuți oamenii vor să trăiască și să-și împlinească menirea morții sau, mai bine spus, să-și găsească odihna; și-n urma lor lasă copii meniți și ei morții” (19). Grăbita sa percepere depășește ritmul obișnuit al viețuirii pe care o derulează rapid, descoperindu-i vremelnicia, dar și firea. Această sensibilitate e deschisă și el descoperă că nu te poți scălda de două ori în râu iar, în cele din urmă, face saltul uluitor spre *Panta rhei* prin care întreaga realitate se arată mână de un nevăzut curent temporal. Pentru Heraclit totul este devenire, chiar și Unul ce el însuși pulsează între a fi și a nu fi (20); a-i sesiza unitatea ține de o gândire intuitivă sinoptică capabilă să perceapă coinciderea contrariilor. Această veșnică și neobosită curgere, gândește Heraclit, nu e haotică, ci e pătrunsă de o ordine nu ușor de înțeles căci, spunea el, „...naturii (lucrurilor) îi place să rămână ascunsă” (21). A sesiza ordinea invizibilă (22) înseamnă a atinge înțelegerea că: „Această lume, aceeași pentru toți, n-a făurit-o nici vreunul din zei, nici vreunul din oameni. Ea a fost, este și va fi, un foc veșnic viu, care după măsură se aprinde și după măsură se stinge” (23). „După măsură” e *logos*-ul întrețesut arderii, veghiind jocul contrariilor, căci focul e înzestrat cu inteligență „fiind cauza care gospodărește totul în lume” (24) căci ea este „zi și noapte, iarnă-vară, război-pace, săturare-foame, (toate acestea sunt contrarii; ea însă e spirit) dar își schimbă înfățișarea întocmai ca focul care alimentat fiind cu mirodenii, este numit de fiecare dată după parfumul fiecăruia” (25). Există, deci, un miez unic al lucrurilor, un joc divin, ce transpare în tot și-n toate, arătându-se celui care s-a trezit.

Mai mult decât „curgerea”, Heraclit vede pulsația *logos*-ului. „Calea șurubului de la puiă, totodată dreaptă și răsucită este, după Heraclit, una și-aceeași” (26). El vede cum unu devine doi, despiciându-se-n contrarii (mai potrivit ar fi „disjuncte”) ce mai apoi se contopesc. E un joc etern al dividerii unului și al realcătuirii lui, o veșnică *redevenire* pe care

Nietzsche avea să o perceapă ca „veșnică reîntoarcere a aceluiași”. Iar acest joc ce vine din străfunduri reverberează până în logica viului tulburându-ne ca atunci când aflăm că fotonul lansat spre un panou cu două fante trece simultan prin ambele. Ființa se dezvăluie ca o veșnică înstrăinare și recuperare de sine, o veșnică răsucire spre sine iar Heraclit nu obosește să cugete mereu la aceasta.

Profunzimea gândirii lui Heraclit ne apare nu atunci când explică ceva, – că astrele ar fi niște bazine întoarse cu gura în jos în care se strâng exhalatii strălucitoare și se produc flăcări – ci atunci când dezvăluie fulgurant, parcă mereu replicând unei afirmații a cuiva, că apa de mare e nocivă și benefică în același timp, la fel și mierea, că luceafărul de seară și cel de dimineață sunt același sau când afirmă că drumul în sus și drumul în jos sunt identice. Realitatea e relaționalitatea așa cum e văzută în zilele noastre de fizica particulelor (27). Metafizicul se vedește în fizic pentru o gândire întrețesută evenimentului ființial.

Există o „gramatică” a decuvântării (28) în spusele lui Heraclit prin care tulburând sensurile obișnuite ale cuvintelor se creează o fantă în câmpul limbajului prin care, fulgurant, se arată ființa dincolo de rostire ca un sens fără cuvinte. „Naturii (lucrurilor) îi place să rămână ascunsă” spunea Heraclit, dar, se pare și că îi place și să surprindă arătându-se neașteptat în contopirea contrariilor. Pentru Heraclit ființa este „fiire” cum, inspirat, o numește Dorin Tilicea, primul traducător al lui *Sein und Zeit* în limba română, în ediția a doua a traducerii. Infinitivul lung evocă dinamicul ființei, jucul ei pulsatoriu. Ființa nu poate fi prinsă, ci doar surprinsă în coliziunea contrariilor iar o „gândire evocatoare a ființei” ar fi acea sensibilitate orientată, deschisă evenimentului ontofanic în concret, saltului efemer și inefabil. A te pătrunde de acest mister, înțeles al neînțelesului, e cea mai înaltă formă de cugetare a minții noastre, căci metafizica nu trebuie să dea răspunsuri elaborate întrebărilor ultime, ci rostul ei e să le facă inutile. Inutile, pentru că răspunsul e de față.

Numit Obscurul, lui Heraclit nu-i va fi înțeleasă gândirea nici de către Aristotel în a cărui *Metafizică* ființa devine o „ființă inerțială statică”, golită de timp. Despre gândirea lui Heraclit Stagiritul spunea: „este peste putință ca un om să-și poată închipui că unul și același lucru este și totodată nu este. Și totuși unii cred că Heraclit ar fi putut afirma acest lucru” (29). De fapt o depășire a metafizicii e totodată o depășire a logicii terțiului exclus ceea ce Aristotel nu mai putea înțelege.

Gândirea lui Heraclit ca și al celorlalți presocratici are, se pare, un temei mistic, acea revelație că „Toate sunt unul” într-o epocă axială ce mai apoi se obliterează în favoarea unei gândiri de factură logică și științifică. O gândire ca cea a lui

Heraclit nu-și va găsi continuarea(30) într-o Europă ce avea vocația raționalului, științei și, implicit, a tehnicii. Redusă la raționament, gândirea pierde înțelesul suprarationalului, devenind antropocentrică și utilitară cu strâmta ei logică duală, mizând doar pe ființare în absența orizontului ființei. Or tocmai spre acea gândire uitată cum e cea a lui Heraclit se întoarce Heidegger. Aspirând la o „gândire evocatoare a ființei”, filosoful german caută acea gândire care „nu progresează defel”, ci „stă pe loc gândind mereu unul și același lucru”(31). E vorba de o „gândire simplă, fără un sens deosebit de adânc”(32) și care „nu duce la un rezultat anumit”(33), o gândire a celui „pas înapoi care face gândirea să se pătrundă într-o interogație care are șansa să cunoască și care abandonează felul obișnuit al filosofiei de a opina”(34).

Punându-și problema existenței unui limbaj care ar putea evoca ființa, Heidegger era în căutarea unei „gramatici”(35) speciale care să scoată limbajul din cadrele strâmte ale logicii și chiar să reclame o „cuvinită tăcere”. Când Heraclit dă la o parte crusta verbală a râului, numele de „râu”, ne pune direct în fața fluidului cu această „decuvântare”; ne-am putea astfel gândi la „gramatica” lui Heraclit a cărui preînțelegere îl făcea să recunoască ființa în concret. O asemenea gândire ne-ar fi, de fapt, cât se poate de aproape, chiar necrezut de aproape pentru o minte care s-a îndepărtat de propria sa patrie rătăcind în înălțimile rarefiate ale suprasensibilului, ale jocului pur mental. Ceea ce Heidegger vrea să refacă e întrețeserea dintre ființă și gândirea ei, întrețesere care s-a pierdut. „În disocierea, aparent lipsită de importanță, *ființă și gândire* trebuie să recunoaștem acea poziție fundamentală a spiritului Occidentului pe care o atacăm de fapt. Ea nu poate fi depășită decât *originar* adică în așa fel încât adevărul ei inițial să fie redus la propriile sale limite și astfel rîntemeiat”(36). Ar fi vorba, mai spune Heidegger, de o „coborâre”: „Gândirea nu depășește metafizica ridicându-se deasupra ei, urcând, cu gândul de a o anula undeva, ci coborând în apropierea a ceea-ce-este-cel-mai- aproape (*in die Nahe des Nachsten*)”(37). Ființa devenită simplu cuvânt(38) ar putea să se întrupeze prin „coborâre”, descoperită fiind în concret, ca eveniment.

Deși atât de diferite prin culturile lor, ființele umane reprezintă aceeași specie și nu ar fi de mirare ca o „gândire evocatoare a ființei” a putut apărea, chiar mai pregnant, într-o cultură îndepărtată geografic și istoric, dar cultivând asemeni celei grecești, așteptări ce nu mizează pe speranță(39). Iată un „Totul curge” nerostit dintr-un haiku:

„O frunză de paulonia
fără să o atingă o adiere
cade.”(40)

Nozawa Boncho

Absența fără noimă a cauzalității la nivelul realității perceptibile dezvăluie una la alt nivel și adevărul ființei irumpe atunci când vântul nevăzut al timpului se arată fulgurant unei înțelegeri mai adânci. Metafizicul răzbate din fizic, nerostit, pentru că haiku-ul nu spune, el e doar un cadru în care străluminează ființa.

Haijin-ul, asemeni unui fotograf ce vrea să surprindă un eveniment, are atenția deschisă și descoperă un fapt irațional:

Aprinzând lanternele în grădină
toți ai casei
au plecat(41).

Masaoka Shiki

E un fapt absurd. Rațional ar fi fost: Întorcându-se acasă cei ai casei au aprins lanternele în grădină. Disjuncția *aprins - plecat* se rezolvă în alt plan printr-un fior mental atunci când e înțeles brusc faptul că ai casei își pregătesc întoarcerea de noapte, putând astfel admira luminile lanternelor din depărtare. „Sufletul japonezului suspină – spune Mircea Eliade – după epifaniile concrete ale divinului... el este înclinat către o Teologie a Încorporării, provizorii, fulgurante, a Spiritului – al oricărui mod de a fi al Spiritului...”(42).

Cât despre tragedia greacă, ea era un fel de accelerator de particule menit să producă o coliziune a contrariilor. În *Oedip rege*, cuvintele răvășite în înțelesul lor obișnuit – rege, ucigaș, tată, fiu, fiică, soră, frate, mamă, soț, soție – mărginesc și deschid o fantă prin care se întrevede ființa ca joc al gratuitității și astfel denențelesul se preface în adevărul de dincolo de cuvinte(43). Adevărul lui Oedip, al tragediei, de fapt, nu e cel modelat de opinia umană, ci de ființă. Îndepărtarea de „omenesc” duce la o mai înaltă cunoaștere ce ține de firea divină, cum spunea și Heraclit: „Firea umană nu are capacitatea de a înțelege, însă firea divină o are”(44). Abia orbit, Oedip începe să vadă, și spectatorul odată cu el.

Cât de apropiat este haiku-ul de tragedia greacă, din punctul de vedere al structurii de adâncime, o arată acest *Oedip rege* în gamă minoră.

Ai înhățat hoțul,
dai să-l privești:
copilul tău, nu altul.(45)

Yamazaki Sokai

Fiul (o extensie a eului) se identifică neașteptat cu infractorul căutat, o aceeași peripeție. Tragedia era un spectacol ontofanic ce ne atinge și astăzi.

Tragedia(46), ca și haiku-ul, sunt pătrunse de ceva mai adânc decât par și decât spun. „Prin spiritul

de haiku – spunea Nichita Stănescu – se vede ceva din taina luminii. Prin lumină nu se mai vede absolut nimic. Să fie vorba de șarpele UROBOROS, cel care se hrănea mâncându-și propria-și coadă ? Noi zicem că da”(47). Mai abrupt spus, tragedia și haiku-ul sunt contexte ontofanice.

Să aibă în vedere Heidegger prin căutarea unei „gândiri evocatoare a ființei” o *trezire* ?! Așa s-ar zice, dacă ne gândim că pe cât de activă social a fost și este epoca istorică, pe atât de somnolentă s-a dovedit din punct de vedere spiritual. Somnul nu exclude acțiunea, dar această acțiune e mai degrabă somnambulică, mânată de idei de ocazie, nu orientată spiritual. Timpul acțiunii umane a obliterat timpul natural și nu mai auzim decât zgomotul uneltelor care schilodesc natura prefăcând-o în lume.

Heidegger constata, în ultimul său interviu, că „dezrădăcinarea omului a și avut loc. Nu mai avem decât raporturi tehnice. Pământul pe care trăiește omul astăzi nu mai este nicidecum pământ”(48). Pierderea naturalității noastre e totodată pierderea porții spre supranatural, spre ființa însăși revelată dincolo de filosofii și religii, și în care transpare jocul divin, iar o gândire pătrunsă de acest joc e deja o gândire care s-a întors în patrie. Trezirea din somnul acțiunii înseamnă o oprire prin atingerea unei stări spirituale, o stare în sens vegetal ce implică înrădăcinarea și pe care nimic din lumea noastră n-o anunță, decât, poate, un gol sufletesc. Adevăratul nostru cer este pământul pe care și prin care trăim, iar asta spune și Poetul:

„Atâta, fiule, îți zic, caută și tu de spune străinilor că ești rudă cu firul ierbii verzi, nepot de ciocârlie și văr primar cu ciupercile. Nu te simți străin oriunde ai fi! Eu, tatăl tău, pretutindenea sunt risipit și bag rubedenie între tine și stea”(49).

Radu Șerban - Respirația naturii, 2013

Note:

- ¹ Petru Creția, *Epos și logos*, Editura Univers, București, 1981, p. 87.
- ² Martin Heidegger, *Repere pe drumul gândirii*, trad. Thomas Kleininger și Gabriel Liiceanu, Editura Politică, București, 1988, p. 350.
- ³ Rudolf Carnap, *Vechea și noua logică*, trad. Alexandru Boboc, Editura Paideia, 2001, p. 34.
- ⁴ Otto Poggler, *Drumul gândirii lui Heidegger*, trad. Cătălin Cioabă, Humanitas, 1998, București, p. 118.
- ⁵ Martin Heidegger, *op. cit.*, p. 353.
- ⁶ *Idem, Ibidem*, p. 352.
- ⁷ Viorel Rotilă, *Heidegger și rostirea ființei*, Editura Lumen, Iași, 2009, p. 105.
- ⁸ Friedrich Nietzsche, *Filosofia în epoca tregică a grecilor*, trad. Mircea Ivănescu, Editura Humanitas, București, 2012, p. 23.
- ⁹ Walter T. Stace, „Ar trebui să observăm cu atenție că doar experiențele mistice cu totul împlinite sunt cu adevărat deschise spre Unul”, *The Teachings of the Mystics*, Editura Mentor Books, 1960, p. 15. (t. n.).
- ¹⁰ Heraclit, în vol. *Filosofia greacă până la Platon*, vol. I, Partea a 2-a, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1979, p. 324.
- ¹ W.K.C. Guthrie, *O istorie a filosofiei grecești*, vol. I, trad. Mihai Moise și Lucian Muntean, Editura Teora, București, p. 278.
- ² Heraclit, *op. cit.*, Fragm. 101, p. 363.
- ³ Heraclit, *op. cit.* Fragm. 73, p. 360.
- ⁴ Heraclit, *op. cit.* Fragm. 116, p. 365.
- ⁵ Heraclit, *op. cit.*, Fragm. 40, p. 355.
- ⁶ Heraclit, *op. cit.*, Fragm. 41, p. 356.
- ⁷ Heraclit, *op. cit.*, Fragm. 50, p. 357.
- ⁸ Karl Jaspers, *Texte filosofice*, trad. George Purdea, Editura Politică, București, 1986, p. 245. Și observația lui Ion Banu ar putea fi lămuritoare: „Divinitatea Unului este ceva atât de nou în cugetarea greacă a timpului, ea neagă în chip atât de tranșant și de militant vechile reprezentări mitologice ale grecilor, încât din acest punct de vedere înțelegem observația lui Burnet: #Probabil că printre contemporani Xenofan a fost numit mai degrabă ateist decât oricum altfel#” p. XCIV. E și cazul lui Heraclit. Din această situație derivă relațiile nu tocmai armonioase dintre religiile instituționalizate și mistici
- ⁹ Heraclit, *op. cit.*, Fragm. 20, p. 353.
- ²⁰ Friedrich Nietzsche, *op. cit.*, „Heraclit interpretează lumea pluralității, deci, ca o lume a Unicului, manifestată în toate însușirile ei diferite. Însă prin asta generarea și distrugerea devin atribute tocmai ale primului principiu”, p. 39.
- ²¹ *Idem, ibidem*, Fragm. 123, p. 366.
- ²² *Idem, Ibidem*, Fragm. 54, p. 357.
- ²³ *Idem, Ibidem*, Fragm. 30, p. 354.
- ²⁴ *Idem, Ibidem*, Fragm. 63-64, p. 358.
- ²⁵ *Idem, Ibidem*, Fragm. 67., 359.
- ²⁶ *Idem, ibidem.*, Fragm. 59, p. 358.
- ²⁷ Fritjof Capra, „În noua concepție, Universul este privit ca o rețea dinamică de evenimente corelate. Niciuna din proprietățile acestei rețele nu este fundamentală; toate sunt legate de proprietățile celorlalte părți, iar proprietatea de completitudine a relațiilor mutuale determină structura întregii rețele”, *Taofizica*, trad. de Doina Țimpuș, Editura Tehnică, București, 2004, p. 282
- ²⁸ Friedrich Nietzsche, „Mijloacele de expresie ale limbii sunt inutilizabile pentru a exprima „devenirea”; face parte din nevoia noastră înăscută de conservare să instituim permanent o lume grosieră a imuabilului, a „lucrurilor”, *Voința de putere*, trad. de Claudiu Băciu, editura Aion, Oradea, 1999, p. 459.
- ²⁹ Aristotel, *Metafizica*, trad. Ștefan Bezdechi, Editura IRI, București, 1996, 1005b, p. 126.

³⁰ W.K.C. Guthrie, *op. cit.*, „Nu e surprinzător că un gânditor cu această concepție a avut puține contribuții la ceea ce numim știința, și nici că baza concluziilor sale este intuiția mai degrabă decât observația și analiza datelor”, p. 280.

³¹ Martin Heidegger, *op. cit.*, p. 316.

³² *Idem, Ibidem*, p. 323.

³³ *Idem, Ibidem*, p. 337.

³⁴ *Idem, ibidem*, p. 323.

³⁵ *Idem, Ființă și timp*, trad. Gabriel Liiceanu și Cătălin Cioabă, Humanitas, București, 2003, p. 50.

³⁶ *Idem*, Introducere *Introducere în metafizică*, trad. Gabriel Liiceanu și Thomas Kleininger, Humanitas, București, 1999, p. 158,

³⁷ *Idem, Repere...*, p. 332.

³⁸ *Idem, Introducere în metafizică*, p. 74, 103.

³⁹ Mircea Eliade, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, Vol. I, trad. Cezar Baltag, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1981, pp. 276-277.

⁴⁰ Ion Acsan și Dan Constantinescu, *Antologie de poezie clasică japoneză*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1981, p. 212,

⁴¹ Ion Acsan și Dan Constantinescu, *op. cit.*, p. 268.

⁴² Mircea Eliade, *Jurnal*, vol. I, Editura Humanitas, București, 1993, p. 302.

⁴³ Anton Dumitriu, „Acest al doilea adevăr al grecilor nu este deci un concept, care are o esență ce servește la conceperea lui prin definiție. El este un act, prin care se realizează o „stare”, stare care face ființa umană să iasă din propriile ei limitări nemijlocite”, *Aletheia*, Editura Eminescu, București, 1984, p. 268.

⁴⁴ Heraclit în W.K.C. Guthrie, *op. cit.*, p. 277.

⁴⁵ Ion Acsan... , *op. cit.*, p. 179.

⁴⁶ Friedrich Nietzsche, „Mitul nu-și găsește nicicum obiectivarea adecvată în cuvântul rostit. Înălțuirea sceneor și a tablourilor dezvăluie o înțelepciune mai adâncă decât cea la care poetul însuși ajunge prin cuvinte și noțiuni”, *Naștera tragediei* în vol. *De la Apollo la Faust*, Editura Meridiane, București, 1978, p. 256..

⁴⁷ Nichita Stănescu, *Fiziologia poeziei*, Editura Eminescu, București, 1990, p. 495.

⁴⁸ Martin Heidegger, „Ultimul interviu al lui Martin Heidegger”, în vol. *Ființă și timp*, trad. Dorin Tilișca, Editura Jurnalul Literar, București, 1994.

⁴⁹ Nichita Stănescu, *Epica Magna*, Editura Junimea, Iași, 1978, p. 195.

Radu Șerban - Privire în timp, 2006

Mircea MOȚ

Ileana Mălăncioiu. Posibile repere

În *Poezia românească după 1945. Antologie, studiu introductiv și note biobibliografice de Ion Pop* (Chișinău, „Știința”, 2022), Ileana Mălăncioiu este prezentă cu douăsprezece poeme semnificative pentru modalitățile poetice și pentru imaginarul uneia dintre cele mai importante scriitoare de astăzi.

Debutul din 1967 al Ilenei Mălăncioiu, cu *Pasărea tăiată*, apreciat, nu a avut totuși parte de entuziasmul cu care au fost întâmpinate debuturile lui Nichita Stănescu, Cezar Baltag, Gabriela Melinescu, Ion Gheorghe sau Marin Sorescu. Nu este vorba doar de convingerea criticilor că după asemenea poeți nu mai pot urma surprize. Nicolae Manolescu era pe deplin îndreptățit să considere că o parte din vină o are „noua critică literară, congeneră cu poezia, care a fixat canonul mai devreme decât era normal”.

În volumul de debut, o sinceritate a confesiunii, pe care o întâlnim de altfel la poezii generației Ilenei Mălăncioiu, și un ton programatic „naiv” trădează o anumită atitudine în fața realului. Poeta apelează la „nuclee epice”, în care accentul se pune pe „reprezentările elementarului în mișcare” (Petru Poantă). Această „natură epică”, după criticul menționat, trimite la ideea de „organizare lăuntrică, de structurare tematică”. Într-o poezie cum este *Pasărea tăiată* interesează mai puțin sensibilitatea copilului, martor, într-un cunoscut poem, la moartea unei căprioare, câtă vreme evenimentul lasă loc unei ușor sesizabile atitudini reflexive. Punctul de plecare poate fi acceptat ca un „tărâm țărănesc”, despre care scrisese Alexandru Paleologu, dar dincolo de acesta importantă rămâne relația dintre viață și moarte, dintre spirit și trup, dar și implicarea copilului, care își oferă propria ființă pentru a prelungi viața, amânând momentul morții. Se distinge aici în mod deosebit prezența ochiului, recurent în poezia Ilenei Mălăncioiu. Este un ochi tulburat de prezența morții, un ochi care se întoarce nu înăuntru, precum ochiul eminescian, ci refuză lumea, albind în absența imaginilor, pe care nu le mai reține: „Și tresar când ochii, împietrind de groază, / I se-ntorc pe dos ca să albească / Și părând că-s boabe de porumb / Alte păsări vin să-i ciugulească. // Iau cu-o mână capul, cu cealaltă restul / Și le schimb când mi se pare greu / Până nu sunt moarte, să mai stea legate / Cel puțin așa prin trupul meu. // Însă capul moare mai devreme / Ca și cum n-a fost tăiată bine / Și să nu se zbată trupul singur / Stau să treacă moartea-n el prin mine” (*Pasărea tăiată*).

Din volumul *Către Ieronim* autorul antologiei a reținut poezia *Ursul*, „semnificativă pentru universul Ilenei Mălăncioiu prin discursul epic de o mare simplitate și prin sugestia finală care redimensionează evenimentul, îi dă o sugestie cvasihalucinatorie” (Petru Poantă). Realitatea stă în vecinătatea vechilor credințe, „epicul” poemului derulându-se însoțit de perceptibile reflexe ale miturilor. Așteptarea ursului este motivată de dorința unei vindecări și metamorfoze: „În iarba-naltă de pe munte, cu trupu-ncolăcit ca șerpii / Când ies de sen-călzesc la soare și înlemnită de durere / Aștept să vină iarăși ursul, să se aplece peste mine / Și să rămână-așa o vreme, să mă miroasă în tăcere. // Să vadă că sunt încă vie și că aș vrea să mă fac bine / Să-nceapă să mă calce-alene din umeri până la picioare / Să-l simt alunecând pe coaste și- ngenunchind fără să vrea / Și să coboare iar pe iarba atunci când știe că mă doare. // Să urce apoi din nou pe șira spinării-ncet până la gât / S-aud vertebrele trosnindu-mi sub dreaptă laba lui de fiară / Și să nu pot țipa de teamă că-n timp ce trece peste mine / Ca să mă vindece, strigându-l el ar putea să scoată-o gheară”. Cu incontestabilu-i talent, Ileana Mălăncioiu conturează o mitologie ce marchează emblemele unui imaginar cu totul aparte: „Să-mi lepăd forma femeiască de șarpe-ncolăcit la soare / Să afle ursul că se mișcă pământul pe care mă-ndrept. / Ușor sub greutatea lui și tremurând să se-ncovoie / Și să mă-ncolăcesc din nou, să gem tăcută și s-aștept. // Apoi să vină vindecarea, să ies din iarba tăvălită / Și să-mi mai simt o vreme trupul înfierbântat de pașii grei / Iar ursul să se-ndepărteze călcând încet peste pământuri / De parcă-ar merge mai departe pe umerii unei femei.

În *Către Ieronim* este „invocat (...) simbolicului iubit, prezență spirituală și neliniștitoare în același timp” (Ion Pop). Poemul aparține unei autoare ce dovedește disponibilitate pentru discursul rafinat, nelipsind „scenariul” și fantastul ce țin de ideea de reprezentare și de reflectare a realului. Desenul și icoana trimit la severitatea formelor, mai puțin la substanța realității: „Tâmpla ta de argint strâmbă este / Asemenea icoanelor vechi, Ieronim / Tâmpla mea cu desene frumoase / Strâmbă începe să fie și ea / Și țepănă-n oasele roase.” Finalul poemului readuce în atenție aceeași prezență a ochiului, de data aceasta de sticlă, o posibilă dioptrie, cu tot ce ține de aceasta, însă un ochi de sticlă albastră. La un Kandinsky albastrul implică „o mișcare de îndepărtare a omului și o mișcare dirijată doar spre propriul său centru care, totuși, atrage omul către infinit și trezește în el dorința de puritate și sete de supranatural”. Dacă albastrul eliberează într-un fel, după același Kandinsky albastrul amintește de moarte. Poeta percepe realul prin intermediul acestui

ochi albastru, rezultând o imagine în care formele, culorile și sunetele se amestecă halucinant: „Prin ochiul tău de sticlă albastră / Lumina descompusă o văd / A clapelor pe care vreau să cânt / Am început să-apăs pe cele șapte / Culori și să se-audă gemând”

Din *Inima reginei* este selectat poemul cu același titlu, confirmând opinia lui Petru Poantă conform căreia „personajele devin stranii” într-o carte ce transcrie o „îndelungă ceremonie a metamorfozelor umanului”. Sentimentul este vizibil cenzurat, poeta rezervându-și autoritatea și plăcerea unui regizor care implică motive și modalități poetice în realizarea spectacolului de un indiscutabil rafinament: „Natanael, aveți grijă / Cetatea va fi dăruită / Puneți în ziduri din loc în loc / Otravă curată. / Cred că umblă șobolani prin cetate / Și piatra de pe piatră o ridică; / Natanael, inima reginei e scoasă din stâncă / Și mi-e rușine și mi-e frică”.

În schimb, volumul *Ardere de tot* este reprezentat prin două poeme, *Și totuși cât aș vrea* și *Să nu arăți că ți-e frică*. Iulian Boldea remarcă la Ileana Mălăncioiu o atitudine lirică ce „presupune retransarea în sfera intimității, într-un univers marcat de solitudine, într-o poetică a traumei, cu versuri transparente și agonice, iluminate de palori thanatice, dar tentate, de asemenea, de unele reverii ale originarității. Solitudinea nu presupune, însă, renunțare radicală la legăturile cu lumea, ci se preschimbă, mai degrabă, într-un imperativ al clarificării interioare”. Dincolo de constantele poeziei Ilenei Mălăncioiu, se reține în acest volum consumarea, trăirea puternică a unui eu care își conștientizează solitudinea, compensată de multe ori prin atenta organizare a textului poetic. Dominantă rămâne confesiunea de o simplitate ușor sesizabilă, în care dramatismul este etalat în absența puținelor „mijloace formale de care dispune poematica Ilenei Mălăncioiu” (I. Negoitescu): „o ce trist trebuie să fie atunci când te doare / chiar partea pe care nu o mai ai și când / rănilor-adânci care se simt în ea / pot să se vindece numai în gând. // și totuși cât aș vrea să văd odată un suflet / să-l țin în palmă ca pe o pasăre și să zic: / e sufletul omului acela care sta lângă noi sub soare / și din care mă temeam că n-a mai rămas nimic”. (*Și totuși cât aș vrea*)

Scriind despre volumul *Sora mea de dincolo*, Al. Cistelean urmărește cu binecunoscuta-i finețe „poetica doliului” la Ileana Mălăncioiu. „Absențele sunt-consideră criticul – în poezia Ilenei, prezențe mai pregnante decât simplele prezențe. Căci Ileana nu se desparte de morții ei – și nici morții ei de ea. Toposul fundamental al poeziei ei e chiar granița aceea dintre viață și moarte, o graniță liberă, fără viză, trecută mereu dintr-o parte într-alta, atât de ființele himerice, cât și de cele foarte reale”.

Ion Pop nu putea omite un poem din volumul *Urcarea muntelui* în care poeta surprinde drama unei ființe oscilând între universul imaginar, subiectiv, interior în care poeta se definește ca artist, și realitatea exterioară, ce constituie pentru ea un spațiu profanat prin faptul că realitatea cotidiană interzice la modul tiranic accesul individului la simbol și profunzime. *Muntele* contează la Ileana Mălăncioiu prin trimitere la depășirea unei condiții degradate, implicând dreptul la un orizont nelimitat. Este un munte *interzis*, cum interzis este dreptul la ascensiunea ritualică, la repetarea unui drum ascendent, petrecut în timpul mitic dar și la experiențele inițiatice de purificare a ființei. Omului din *Urcarea muntelui* i se ia dreptul de a reitera Golgota: „Și cât am așteptat aceste zăpezi / Și-acum când ninge cât de trist îmi pare / Muntele închis cu sârmă ghimpată / Pe care-l privesc din depărtare.” (*Laudă muntelui*)

Fără a-l comenta, îmi rezerv plăcerea de a reproduce, în final, versuri dintr-un admirabil poem, *După învierea lui Lazăr*, poem ce poartă amprenta personalității artistice de excepție a Ilenei Mălăncioiu: „Despre morți numai de bine, despre cei înviați / Cu atât mai mult, dar eu nu pot să nu mă întreb / Ce mai e Lazăr, cel de după Învierea lui Lazăr / Căruia i s-a pierdut urma de parcă / Nu ar fi existat niciodată și ce mai sunt eu / După ce m-ai scos din liniștea mea soră cu moartea. / (...) Ca să nu mi se piardă cu totul urma / Pe drumul pe care l-am străbătut odată / Până la capăt, cu puterea ta nemărginită / Asupra mea, pe mine morții mele redă-mă”.

Radu Șerban - Efemeride. Zbor, 2012

Rodica GRIGORE

(Re)citind Istoria

S-a născut în 1914, la Vilnius, într-o familie evreiască, și a crescut la Varșovia, primind aici și botezul catolic. Stabilizat ulterior în Franța, a studiat Dreptul și și-a exersat uimitoarele calități lingvistice, vorbind fluent șase limbi. În timpul celui de-al Doilea Război Mondial, a fost pilot în Forțele Aeriene Franceze Libere, membru marcant al Rezistenței, iar pentru faptele sale de arme a fost decorat, primind chiar titlul de Comandor al Legiunii de Onoare. După încheierea păcii a devenit diplomat, desfășurând o prodigioasă activitate în Europa și în Statele Unite ale Americii. Este singurul scriitor care a primit de două ori Premiul Goncourt, iar numele său este, desigur, Romain Gary (cel de-al doilea Goncourt fiindu-i acordat lui Émile Ajar, adică tot Gary, adevărata identitate a lui Ajar aflându-se abia după moartea autorului). Opera sa, întinsă pe mai bine de patru decenii, e vastă, complexă și eterogenă, fiind vorba de mai mult de treizeci de volume – romane, eseuri, proză scurtă și eseuri, unele ajunse la o extraordinară notorietate în Franța (de pildă *La vie devant soi*, cel mai bine vândut roman francez al secolului XX), iar altele intrând prematur într-un con de umbră determinat de numeroasele controverse care au izbucnit după moartea scriitorului (care se împușcă în 1980), mai ales cu privire la identitatea fictivă sub care își publicase unele texte.

Dincolo de toate aceste dezbateri și dispute, Romain Gary rămâne una dintre vocile reprezentative ale literaturii franceze din veacul trecut, un scriitor ale cărui creații nu încetează să suscite interesul publicului cititor, aducând în prim plan chiar și teme considerate adesea tabu în Hexagon. Așa se întâmplă, de pildă, în *Marele vestiar* (*Le grand vestiaire*, 1948), roman apărut

la Editura Humanitas Fiction din București (în colecția „Raftul Denisei”), în excelenta tălmăcire semnată de Adina Dinițoiu – cea care, în paranteză fie spus, cunoaște foarte bine spațiul cultural francez și francofon, din care a tradus în ultimii ani, și a făcut-o la fel de inspirat, titluri reprezentative ale unor autori precum Françoise Sagan, Belinda Cannone, François-Henri Désérable, Raymond Aron sau Antoine Compagnon.

Pretextul de la care pornește *Marele vestiar* este, cel puțin la prima vedere, suficient de simplu, mai cu seamă în anii de după încheierea conflagrației mondiale. Astfel, Luc Martin, protagonist și narator, este unul dintre numeroșii orfani pe care i-a lăsat în urma sa războiul. În vârstă de paisprezece ani, ajunge sub așa-zisa protecție a lui Vanderputte, șarlatan abil, care știe să dea impresia ca e mare specialist în toate, cel care coordonează o adevărată bandă de adolescenți pe care e decis să-i inițieze în tainele... hoției. Lucru care se și întâmplă, iar Luc contribuie, alături de alți tineri, la umplerea cu diverse bunuri a apartamentului lui Vanderputte, căci acesta e „marele vestiar”! Însă lucrurile se complică, iar Luc se va vedea pus în situații dintre cele mai dificile, câtă vreme Vanderputte se dovedește a fi un colaboracionist; mai mult decât atât, el numărându-se printre cei care, în timpul războiului, denunțaseră evrei. Pe nesimțite, pentru Luc, întregul univers pare a se transforma într-un mare vestiar, plin cu de toate, însă în care e imposibil să mai găsești veritabila căldură umană sau să intuiești drumul cu adevărat corect și calea de urmat. Situația protagonistului devine chiar mai complicată, căci se îndrăgostește de Josette, sora lui Léonce, unul dintre tovarășii săi, și el orfan, iar împreună pun la cale mai multe afaceri pe piața neagră din Paris, menite a-i îmbogăți și a-i face să semene cu eroii din filmele americane cu gangsteri pe care le adoră. Numai că realitatea este întotdeauna mult mai dură decât cea mai avântată ficțiune. Iar provocările cu care se va confrunta Luc vor deveni, pe parcurs, tot mai mari.

Imediat după apariție, *Marele vestiar* a fost primit cu suficientă reticență de publicul cititor francez și de critica literară, scriitorul având marele curaj, pentru acea epocă, de a rosti multe (și mari) adevăruri ale anilor tulburi care au precedat și au urmat încheierea Războiului Mondial, dar și de a pune în discuție o serie de aspecte asupra cărora s-a tăcut semnificativ în Franța, suficient de multă vreme. În primul rând, desigur, problema antisemitismului manifestat în Hexagon mai cu seamă înainte de Război și în prima parte a acestuia. Prin urmare, romanul nu a cunoscut un prea mare succes de librărie între 1948 și 1949, adevărata sa receptare critică producându-se abia după ce cartea va fi publicată în Statele Unite ale Americii, în anul 1950, sub titlul *The Company of Men* (în traducerea bunului prieten al lui Romain Gary încă din anii Războiului, și anume Joseph Barnes, care pe atunci îndeplinea funcția de coordonator al biroului pentru Europa al influentei publicații *New York Herald Tribune*).

Iar dacă în Franța *Marele vestiar* a părut multor cititori de la sfârșitul anilor '40 o mult prea nemiloasă oglindă pusă pe neașteptate în fața unei societăți care încă nu era pregătită pentru o asemenea provocare (și pentru o asemenea confruntare!) menită a scoate la iveală adevărurile, fie ele și dureroase, cu privire la o epocă atât de apropiată de prezentul acțiunii, dar și la faptele și alegerile unor oameni care nu au ezitat să-și trădeze semenii aflați în cea mai disperată situație, peste Ocean romanul lui Gary a fost citit dintr-o altă perspectivă, textul acesta risipind dintr-o dată aura de idealist entuziast pe care o avusese până atunci autorul și devenind imediat pentru marele public, după cum entuziastul cronicar literar de la *The New York Times* nu a întârziat să sublinieze, „replica în cheie franceză a lui *Oliver Twist*” (fapt neremarcat în vreun fel în Franța!), exegeții americani ai vremii evidențiind deopotrivă capacitatea lui Gary de a creiona destinul amar al unei întregi „generații pierdute” a Parisului postbelic.

Sigur, însă, că acest roman al lui Romain Gary demonstrează nu doar abilitatea scriitorului de a relua, recontextualizându-l, un important personaj al literaturii victoriene, ci și modul în care acest autor se raportează la cultura epocilor anterioare. Căci, la o lectură atentă la detalii, mica bandă de hoți din Parisul anilor de după Eliberare nu e altceva decât expresia franceză a experienței celebrelor personaje Rinconete și Cortadillo și a ucenicei lor într-ale furtului sub îndrumarea lui Manipodio, pe care le regăsim în volumul de *Nuvele exemplare* al lui Miguel de Cervantes. Nouă expresie a evoluției unor altfel de personaje picarești, existența lui Luc, Léonce și Josette demonstrează, așadar, și viabilitatea estetică a formulei prozei picarești, căci aventurile și întreprinderile mai mari sau mai mici ale adolescenților fascinați de cinematografia americană și de iluzoria strălucire a lumii de la Hollywood, visând la bogăție și afaceri răsunătoare, reprezintă și legătura – fie ea oricât de neașteptată, însă, în orice caz, extraordinară – pe care Gary o stabilește, peste timp, cu marile modele ale literaturii epocii renascentiste. Deopotrivă roman al condiției umane, meditație lucidă asupra singurătății omenești și asupra problemelor spinoase ale unei perioade tumultuoase și tulburate din multe puncte de vedere, *Marele vestiar* rămâne și excelent efort de evaluare a raporturilor extrem de complexe între vinovățiile trecutului cu privire la atitudinea față de comunitatea evreiască mai ales, pe care unii gfrancezi începeau să le resimță (chiar și fără a avea și curajul de a recunoaște cu glas tare acest lucru), pe de o parte, și, pe de alta, speranțele utopice legate de un socialism biruitor și perfect organizat, de natură să salveze societatea de toate neajunsurile capitalismului...

Sigur, Gustave Vanderputte e, în contextul cărții lui Gary, noul Fagin al lui Charles Dickens, un Fagin modern (și francez). Numai că asemănările – pe care le regăsim atât la nivelul acțiunii, cât și la acela al construcției personajelor – cu *Oliver Twist* nu se opresc aici. Locul lui

Nancy, femeia pierdută, dar cu inimă de aur, este luat, aici, de Josette, alături de care Luc își trăiește pasiunea. Spre deosebire de Nancy, Josette moare de tuberculoză, Gary realizând aici, într-o neașteptată schimbare de tonalitate estetică, și o interesantă trimitere la *Dama cu camelii* a lui Alexandre Dumas. Critica literară a identificat și alte personaje construite, mai mult sau mai puțin, în oglindă cu cele din romanul lui Dickens, de pildă Sykes e reprezentat de René Kuhl, iar pe Toby Crackit îl putem regăsi, în filigran, în Sacha Darlington. Numai că trebuie să ținem seama de încă un element extrem de important. Chiar dacă reia în mod creator și reinterpretează original o serie de figuri, imagini sau situații din *Oliver Twist*, Romain Gary nu face acest lucru pentru a repeta modelele, fie ele și strălucite, ale literaturii anterioare, ci pentru a oferi cititorilor săi posibile noi răspunsuri la întrebările pe care prezentul ori trecutul, în egală măsură, le pot suscita. De aici răsturnările de perspectivă și reflectările în cheie diferită, ca și cum Gary ar privi printr-o oglindă deformatoare consacratele personaje dickensiene. Să ne gândim, în acest sens, la un singur exemplu. Fagin era evreu, Dickens, însă, nu. În vreme ce Gary are origine evreiască, iar modernul Fagin care e Vanderputte este antisemit. Fagin reprezenta, la Dickens, un soi de elaborată caricatură a evreului, așa cum a fost acesta descris adesea în literaturile occidentale, numai că, desigur, după Auschwitz, perspectiva se modifică simțitor – de aici și noile caracteristici ale șarlatanului din *Marele vestiar*. Gary e printre primii scriitori francezi care au încercat, la sfârșitul anilor '40 ai secolului trecut, să abordeze aceste aspecte delicate (alături de Marcel Aymé, în *Uranus*, unde, totuși, se evită cu grijă așa zisa „chestiune evreiască”, cu toate că autorul nu ezită să atace deschis ipocrizia clasei politice franceze după Eliberare) și să discute relațiile comunității evreiești ori pe cele ale unora dintre reprezentanții săi cu populația majoritară a Franței.

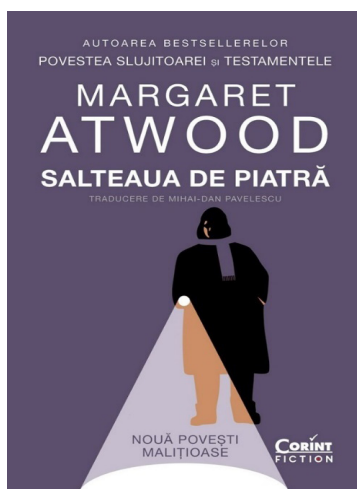
Pe de altă parte, Romain Gary reușește să realizeze și un text în care personajele tinere sunt fascinate de modelele culturale postbelice ale lumii americane. Luc, Léonce și Josette se visează noii eroi din filmele pe care le urmăresc cu pasiune. Vor să imite atitudinile lui Lauren Bacall sau Humphrey Bogart, vor să aibă bani (neapărat dolari!), să se bucure de produse americane, să trăiască după modelul unui altfel (și alt) Vis American de după Război, pe care universul strălucitor al Hollywood-ului nu ezită să li-l livreze. Între amenințarea unei utopii socialist-comuniste prost înțelese și hipnoza unor modele americane mediate de iluzia marelui ecran ce trebuie, oare, să aleagă adolescenții din *Marele vestiar*? Să nu existe și o altă posibilitate, să nu se poată găsi și alte modele? Iar Gary sugerează și această a treia cale, câtă vreme Luc nu e la fel de orfan ca *Oliver Twist*, adică, spre deosebire de acest orfan absolut al perioadei victoriene, are o amintire care e menită să-i mențină vie amintirea tatălui său. Și anume, un exemplar din *Cugetările* lui Pascal. Băiatul păstrează cu

sfințenie cartea aceasta, o ține mereu în buzunar și o atinge sau o recitește adesea ca pe un prețios talisman, care ar trebui să-i aducă aminte în momentele de cumpănă care sunt adevăratele valori. Mai mult decât atât, pe marginile paginilor lui Pascal, tatăl său scrisese propriile gânduri și meditații, propriile întrebări și propriile răspunsuri la marile probleme cu care, la rândul său, se confruntase. Model al sacrificiului și curajului chiar și în cele mai potrivnice circumstanțe, cartea aceasta și efigia părintelui acum plecat de mult dintre cei vii reprezintă salvarea pe care, la capătul drumului și a tuturor încercărilor care i se vor ivi în cale, Luc o poate găsi. Dovadă că, uneori, chiar și în cele mai dificile situații, literatura încă mai poate salva lumea. Sau măcar poate încerca să o facă. Iar dacă nu întreaga lume, măcar pe aceia care încă n-au uitat să citească.

*Romain Gary, *Marele vestiar*. Traducere și note de Adina Dinițoiu, București, Editura Humanitas Fiction, 2021.

Oana PALER

Margaret Atwood - Atunci și acum

Nu cred că Margaret Atwood mai are nevoie de vreo prezentare. Cu siguranță că cei care nu i-au citit romanele au văzut măcar ecranizările unora dintre ele. Amintim totuși că scriitoarei canadiene născute în 1939 i-a fost decernat de două ori Booker Prize, pe lângă numeroase alte premii literare relevante.

Salteaua de piatră este cel mai recent volum de proză al autoarei, tradus la noi de către Mihai-Dan Pavelescu și apărut la editura Corint în 2023. Cele „nouă povestiri malițioase” dezvăluie o literatură capabilă să-și păstreze specificitatea, să conțină corelativul universal/obiectiv și să apese, în același timp, butoane ideologice incomode, spre dinamitarea locurilor

comune. Margaret Atwood integrează perspective critice revizioniste legate de trenduri (mai mult sau mai puțin) noi sau teme provocatoare: feminismul, ageismul, sexismul, elitismul vechii generații, migrarea interesului în cercetare din zone elitiste către zone pop, exploatarea elementului biografic în ficțiune, paraliteraturile în contextul pieței de carte, care tind să iasă din sfera lor și să acapareze scena literară, limitele generaționale etc. Niște „acadele cu arsenic, urmate de o înghețată prăjită pudrată cu antrax” (Ursula K. Le Guin), așa sunt povestirile lui Margaret Atwood, ale căror mărci definitorii sunt aluziile subtile, sarcasmul și bunul gust. Epicul din zona SF/F/H pare a fi, adeseori, un pretext pentru observațiile legate de epoci, mentalități, diferențe de gen, ideologii, perspective și raportări. Pentru personajele aflate în anticamera morții, împovărate de problemele specifice vârstei (înaintate), orice decizie poate fi ultima, de aceea ea este/devine capitală, extremă. Aproape fiecare personaj este bântuit de câte o poveste din trecut, cu care nu s-a putut împăca. Socotelile cu viața nu sunt încheiate, de aceea personajele acționează fără ezitare atunci când li se oferă ocazia. Răzbunarea, supratema povestirilor, le oferă adrenalina necesară și le menține vii, în ciuda degradării fizice sau a cinismului specific senectuții. Personajele cele mai importante sunt de regulă femei rănite în dragoste, escrocate, abuzate, mințite sau dezamăgite. Cadrul desfășurării scenariilor vindicative pendulează între psihoză și un fantastic-oniric, sursă a atmosferei stranii și toxice. Ancorate într-un trecut îndepărtat, care supraviețuiește sub diferite forme, toxice și ele, personajele aparțin, ca niște fantome, acestui trecut, legăturile lor cu prezentul fragilizându-se până la dispariție.

Cele mai interesante povestiri din volum formează un triptic (*Alphinland*, *Revenit din morți* și *Doamna Brună*), putând fi reunite într-un microroman. Fiecare dintre ele dezvoltă o perspectivă prin intermediul unui personaj, iar miza este intersecția acestor voci (Constance, Gavin și Marjorie). Constance este o scriitoare în vârstă, creatoare a seriei fantasy *Alphinland*, un produs subcultural, devenite animație și joc video (care însă îi aduc scriitoarei celebritate și bani), serie desconsiderată pe vremuri de grupările literare elitiste al căror reprezentant era Gavin, primul ei iubit, un poet întreținut de ea, leneș, infatuat și zgârcit, oportunist și infidel, pentru care Constance făcuse sacrificii, dar pe care el o înșelase cu Marjorie. Spațiul ficțional *Alphinland* devine pentru Constance refugiu și vehicul al răzbunării. Pe fundalul unei furtuni de gheață și al unei tulburări provocate de moartea soțului ei Bob, cu care Constance (încă) dialoghează, femeia își amintește că Gavin este închis într-un butoi în lumea ficțională. Între realitate și proiecțiile subiective nu mai există o graniță propriu-zisă, iar singurătatea, resentimentele și amintirea umilințelor

din trecut invadează universul lui Constance, ale cărei legături cu realitatea încep să se rupă/să nu mai conteze. În următoarea povestire, reflectorul se mută pe Gavin, bătrân și el, căsătorit cu o femeie cu 30 de ani mai tânără, care îl îngrijește și îl chinuiește în același timp, limitându-i, din frustrare, libertatea. Urmează demontarea, cu sarcasm, a multor clișee legate de vedetele masculine ale lumii literare „de pe vremuri”: replici de agățat ale poezilor, fetișizarea obiectelor (fusta scurtă, cerceii, cizmele cu toc), obiectificarea femeii, obsesia pentru sex a generației '60 („Toată generația ta a fost obsedată de sex. Mailer, Updike, Roth – toți tipii ăia”), imaginea artistului egocentric-superior-disprețuitor-seducător care devine perimată, plictisitoare, ridicolă. Se văd minusurile epocii apuse când în trend erau aroganța și falocentrismul masculilor literați „fascinanți” și validați social. Gloria acestei epoci este dizolvată ca de un acid de valorile contemporaneității, așa încât imaginea globală este a unei panorame a deșertăciunilor modelelor/modelor culturale, o roată a valorilor care se învâрте permanent. Operele lui Constance, invalidate în anii '60, considerate *trash*, ajung obiect de studiu academic prețios („o examinare în profunzime a funcției simbolismului față de neo-reprezentacionism în procesul de construire a lumilor, care poate fi studiat mult mai profund prin intermediul genurilor fantastice decât în formele sale mai deghizate de așa-numita ficțiune realistă”). Naveena, o tânără critic literar cu origini indiene, vine să-i ia un interviu lui Gavin, care află cu stupefacție că subiectul lucrării ei academice nu este poezia lui, ci seria comercială Alphinland a fostei iubite. Confruntat cu o nouă realitate/mentalitate și cu tinerețea sfidătoare a fetei pe care n-o mai poate seduce cu metodele clasice-ofilite, Gavin are o criză de identitate, care prilejuiește căderea măștilor și eliberarea ultimelor emanații toxice înainte de clipa morții: amintirea fostei iubite, devenite mai celebre decât el, îl înfurie pe marele poet, care devine agresiv și o sfâștie pe Naveena să nu-și irosească viața: „Mai bine un futai sănătos pentru o fată frumoasă ca tine decât să-ți irosești vederea punând note de subsol la prostiile alea”. Gavin trece și prin etapa de disperare, caută să răzbată prin hățișurile tehnologiei pe care a disprețuit-o (și care și ea parcă se răzbună strivindu-i elitismul și egoul), să se identifice cu un personaj din Alphinland, cu oricare, doar să fie prezent acolo („Cine, într-adevăr? spune el. Mă întreb adesea. Poate că nu mă aflu deloc în Alphinland”), temându-se „că a fost șters”. A treia povestire le reunește pe Constance și pe Marjorie la înmormântarea lui Gavin. De la Marjorie (pe care Constance o dușmănise toată viața îngropând-o în Alphinland, unde era înțepată constant de niște albine ficționale), aflăm că a fost folosită pentru sex și apoi părăsită de Gavin. Cele două femei se eliberează reciproc de povara resentimentelor. Pe final, ținta ironiilor devine tânăra cercetătoare

Naveena, indecent de satisfăcută că poate specula, în studiul său, pe marginea biografiei scriitorilor implicați, care pentru ea compun un spectacol-kitsch ce va fi făcut cadou la liber publicului, sub pretențioase forme academice.

Și în centrul povestirii *Mâna moartă care te iubește* se află tot un scriitor celebru, supranumit „bunicul horrorului”. Și aici produsele culturale îndoielnice devin obiect de studiu și sunt interpretate în diferite chei freudiene, jungiene etc. Laboratorul de creație nu ascunde nimic spectaculos, povestea din culise este plină de banalități, elementul derizoriu pare a fi decisiv în destinul unui scriitor, iar celebritatea, o întâmplare. *Salteaua de piatră* este o cronică palpitantă a unei răzbunări neplanificate. Verna, personajul principal, cade victimă, la 14 ani, unui coleg de care se îndrăgostește. Bob o violează pe Verna, (împreună cu Ken), o lasă însărcinată și o abandonează, o face de rușine și împrăstie zvonuri despre ea. Deși victimă a unui abuz, Verna este trimisă de mama ei la căminul mamelor nemăritate, unde Verna naște, iar copilul îi este luat. Deformată fizic și afectiv, femeia nu poate depăși trauma și își ucide soții cu formula sex-plus-medicamente (în exces). Ajunsă la bătrânețe, Verna îl reîntâlnește pe abuzator într-o croazieră, îi oferă acestuia șansa unei reparații morale, pe care Bob o ratează, semnându-și în felul acesta condamnarea la moarte. În *Ghemotoace arse*, o povestire distopică, o grupare teroristă decide să salveze economia mondială ucigându-i pe bătrânii bogați din azilurile de lux, mai exact dându-le foc. Legăturile dintre generații sunt tăiate de ură și de inegalitățile de clasă. Wilma, o bătrână aproape oarbă, și amicul ei Tobias (un bătrân bogat înșelat de fostele neveste) își trăiesc împreună ultima „aventură”, una sinistă, în care umiliința degradării trupesti se împletește cu groaza pe care le-o trezesc teroriștii cu măști de bebeluși. În *Visând-o pe Zenia cea cu dinții roșii*, o femeie în vârstă se răzbună pe fostul iubit, un escroc care o părăsise în tinerețe. „Metoda” aleasă este ingenioasă și implică reîncarnare și un așa-zis ajutor din partea unei cățelușe. *Mirele liofilizat* este un serial killer story, iar *Lusus naturae* se plasează în zona horror flash fiction, amintind de *Metamorfoza* lui Kafka. O fată diformă deranjează prin prezența ei, împiedicându-i indirect pe ceilalți membri ai familiei să-și desfășoare viața după tipicul ei, așa că este izolată, apoi sacrificată și trimisă în altă dimensiune.

Cariera lui Margaret Atwood a fost și este sub semnul unui *upgrade* continuu, semn că, în lupta pentru o poziție în topul istoriilor literare, bonus faimă internațională (sau invers), câștigători sunt scriitorii care țin pasul cu vremurile.

Mircea POPA

Eugen Barbu - începuturi literare

În timpul tinereții și studenției mele, numele lui Eugen Barbu era la mare cinste și căutare. La Cluj avea în Virgil Ardeleanu din redacția „Stelei” un mare și devotat fan, în fața căruia nu ere admis decât s ă-l elogiez, astfel riscai să fii repede admonestat. Căci „conu Jenică” dispunea pe atunci de o putere politico-culturală impresionantă, întrucât acesta urcase vertiginos pe scara politică, fiind ales membru supleant al CC (din 1969), apoi deputat (din 1975), dispunând și de un organ de presă total aservit. Abia mai târziu, în anii '80, când s-a declanșat procesul de plagiat al romanului *Incognito* și când scriitorul a fost judecat de Consiliul Uniunii Scriitorilor, simpatia criticului pentru zeul idolului său s-a mai atenuat, iar odată cu excluderea acestuia din rândul membrilor Uniunii, venită imediat după evenimentele din 1989, criticul clujean a ajuns să-l repudieze de tot, el trecând cu arme și bagaje în tabăra țărăniștilor.

Cazul lui Eugen Barbu este departe de a fi izolat. După 1990, multe din vedetele afirmate pe motive „partinice” sau de literatură „aservită”, au devenit nefrecventabile, eticheta de „nomenclaturist”, de care unii s-au servit până la sațietate nemaiputând să le asigure locurile dorite pe scara ierarhică a literaturii noastre, trezindu-se că li se cere „biletul la control” și că, scrierile lor îmbâcsite cu laude la adresa cuplului prezidențial atârnuau ca niște pietre de moară de ambițiile foștilor înregimentați, excedați nu de puține ori de excesele comise în perioada proletcultului, iar opera i-a discreditat nu de puține ori pe cei mai mulți. Între acești insistenți, dornici de a-și păstra un loc fruntaș în ierarhia de valori a vremii s-a numărat și Eugen Barbu, dar ceasul răfuieiilor l-a aruncat foarte repede în groapa cu lei, iar echipa de bodygarzi care l-a susținut cu devoțiune s-a subțiat considerabil. Ajuns prea repede în fruntea bucatelor scriitoricești, prin tipări și retipări de scrieri foarte bine remunerate, dar mai ales prin numirea sa în fruntea „Luceafărului”(1962-1968), iar apoi în cea a „Săptămânii culturale a capitalei”, Eugen Barbu și-a făcut propria sa partidă literară, destul de exclusivistă și închisă accesului liber de idei, slujind din plin cultul personalității și național-socialismul autohton prin promovarea în plină linie a „protocronismului” și a virtuților Marelui Strateg, istoria națională fiind asumată doar ca fundal pentru a exalta gloria marilor realizări ceaușiste, cum era proslăvită și interpretată de tutorii noului sămănătorism săptămânist, gen Paul Anghel, Mihai Ungheanu, Dan Zamfirescu, Ilie Bădescu et Comp. Prilejul unei răfuiei publice cu direcția Barbu s-a ivit în mod fericit atunci când a ieșit la iveală problema plagiatului, iar Consiliul Uniunii a amendat greu și fără ezitări agentura „Săptămânii”, cu toată amenințarea venită din partea acestui guru de a da în vileag dosarele celor vinovați de execuția sa, obținute de la Securitate. Ruperea de trecut a fost și mai brutală în 1990 când autorul romanului „*Groapa*” a fost exclus din

Uniunea Scriitorilor, iar el s-a stins din viață la puțin timp după aceea. Numele scriitorului a fost pus în carantină și puțini critici s-au mai încumetat să-l rostească public, peste operă și om așternându-se o binemeritată uitare până în momentul când greșelile omului nu vor mai acoperi cu umbra lor nefastă calitățile scriitorului.

Despre începuturile lui literare se știau puține lucruri. Se afirma că acesta ar fi fost la reviste „Fapta” în 1946, că urmând Școala de Ofițeri de jandarmi ar fi participat și la ședințele „Sburătorului” din etapa post-Lovinescu. Iată însă că, interesat de colaborările din timpul războiului ale lui Ștefan Băciu, am ajuns să răsfoiesc presa umoristică din această vreme, în special periodicele „Epigrama”, „Gluma”, „Păcală”, „Veselia”, unde numele de Eugeniu Barbu era mereu prezent. Spre scris e mai mult ca sigur că a fost atras de preocupările lui Nicolae Crevedia, considerat de mulți drept tatăl natural al viitorului scriitor. Oricum, acesta era în acești ani ai celui de Al Doilea Război Mondial un frecventator obișnuit al revistelor de humor și satiră din capitală, între care se numărau „Epigrama”, „Gluma”, „Păcală”, „Veselia”, „Humorul”, zonă de interes repede sesizată de tânărul Barbu aspirant în acea vreme la gloria literară. Prezența sa cu mici colaborări în aceste reviste vine de la sine și astfel putem vorbi de o ieșire în spațiul public al tânărului Eugeniu Barbu, care va semna în acest fel o serie de schițe, scenete, improvizatii, prin care își va face ucenicia literară. Afirmatia că el ar fi publicat în „Epigrama” și o serie de epigrame semnate Eugen Rabé și Eugen Baraba, pseudonime date certe de ADR (Adrian Dinu Rachieru) care a redactat articolul din *Dicționarul general al literaturii române*, acordându-i și calitatea de scriitor de categoria I-a, lucru care în mod cert nu îl merita, ca unul care a semnat volume, precum *Oaie și ai săi* (1958), sau *Facerea lumii* (1964). În cele ce urmează vom încerca să identificăm unele din colaborările tânărului Eugeniu Barbu, texte vădind preocuparea acestuia de a-și forja un stil, o metodă epică și o preocupare de a crea personaje verosimile.

Pentru întâia oară numele lui Eugen Barbu (de fapt Eugeniu) îl descoperim în revista „Păcală” din 17 iunie 1942, când semnează sceneta *La iarbă verde*, lucrată după tehnica contrastului, în sensul că ceea ce ni se dă ca realitate în prima parte, se infirmă în cea de a doua. Subiectul ține de această logică inversă, fapt care denotă că tânărul studiasă oarecum teoretic, acest mod de a stârni contrarietatea cititorului. Pe scurt, e vorba de două familii prietene, care, în urma petrecerii împreună a unor picnicuri duminicale, ajung din familii prietene, familii dușmane. Amândouă familiile se cheamă (cum altfel?) , decât Popescu și Ionescu. Ele se reunesc pentru întâia oară la un prânz duminical și amândouă rămân satisfăcute de abundența produselor, de bunul simț de care dau dovadă cei care le-au adus, și de modul reținut în care sunt îngurgitate. Sunt admirate copanele de carne de pui, vinul de calitate etc., astfel încât Ioneștii și Popeștii hotărăsc să se mai întâlnească și pe viitor. Cea de a doua întâlnire debutează nu sub cele mai bune auspicii, întrucât mâncării familiilor nu mai țin cont, ici de maniere, nici de educație. Fiecare dintre tabere are de gând să profite de cealaltă, sărind

repede la bucate, și consumându-le cu o iuțeală teribilă. Încep să se audă reproșuri, aluzii, acuze, care degenerază în stil mahalagist : „N-am s-o să uit niciodată pe scroafa asta. Auzi, să mă faci pe mine cum îi vine la gură!” Cele două familii se ocărăsc reciproc, își spun cuvinte grele. Ca atare, se disprețuiesc și-și varsă oful unui asupra altora și în timp ce primul act se încheie cu „Mulți ani trăiască!”, cel de al doilea sfârșește cu huo: „Acum, să vă fie rușine! Huo, fir-ați ai dracului de mațe fripte!”

Tânărul debutant a învățat de la clasici arta de a conduce acțiunea și de a crea personaje conforme cu o anume linie de conduită, ca, în final, să se producă surpriza, intervenind acel moment de stupefacție care bulversează totul. Iată două asemenea schițe, publicate de tânărul Eugeniu Barbu în numerele următoare ale revistei „Păcală”. Cea dintâi este intitulată *Idilă* („Păcală”, II, 1942, nr.19 (27 iunie, p.2) și pune față-n față siluetele a doi tineri care-și fac chipurile curte, Ionică și Măriuca. Cei doi tineri stau pe o bancă din parc, în timp ce „se scuturau florile de liliac în părul lor și parfumul adia ca în vis”. Ionică se află într-un moment de sinceritate și-i dezvăluie Măriucăi viața grea și chinuită dusă de el până atunci: a fost alungat de acasă, a lucrat la stăpân, a dormit nemâncat, a fost silit să fugă și să se confrunte cu mari lipsuri, iar apoi, când la 18 ani a fost dat ucenic la uzină, a avut un accident care l-a trimis la spital etc., încât concluzia lui e : „viața mea e ca un roman”. Evident, tânărul se așteaptă să fie compătimit, ca tânăra să rezoneze cu sufletul său zbuciumat. E fericit când aceasta izbucnește în lacrimi, semn că a impresionat-o viața lui nefericită. Când colo aflăm ea ne dezvăluie și cauza: plânge pentru că o strâng pantofii!..

Celălalt text la care ne referim este de fapt o scenetă și-i are ca protagoniști pe un prosper director de gazetă și un amărât de redactor al său, pe care-l simpatizează totuși deoarece scrie bine. Acesta îi năvălește în birou și se apucă de o vâicăreală tipică: salar mic care nu-i permite să ia tramvaiul zilnic, familie numeroasă, un frate mort, soție bolnăvicioasă, greutăți familiale extreme etc. Directorul e pregătit să-i ofere o sumă de bani drept ajutor („Hai spune cât îți trebuie, dar să nu ceri prea mult”), pe parcursul destăinuirilor aceasta urcând în gândul lui simțitor, ca, în final, nenorocitul de funcționar, să-i solicite doar...un pahar cu apă.

Sceneta se intitulează *Ce-a înțeles d-nul director* („Păcală”, II, 1942, nr.22 (7 august), p.2). E clar că tânărul Barbu a înțeles exact cum se scrie un text cu valoare umoristică acceptată, învățând arta punerii în scenă din momentele și schițele lui Caragiale. Ca modalități de transpunere epică, el apelează acum la trei specii literare, de care se simte mai atașat. Mai întâi preferă schița cu final neașteptat, apoi sceneta și, în cele din urmă jurnalul, iar alături de acestea romanul scurt, concentrat, construit pe episoade contrastante, de tip pastişă, cu notație vie, reportericească. Trei asemenea „jurnale” sunt publicate și ele în „Păcală”, unul în 1942 („Păcală”, II, 1942, nr.25 (27 august, p.6) și celelalte două în 1943. Cel dintâi se intitulează *Un Werther modern* și ne prezintă intențiile unui tânăr dezamăgit de viață de a-și pune capăt zilelor. Dilema este legată de modalitatea la care să apeleze, deși

a hotărât inițial să urmeze exact indicațiile de la p.135 a romanului. Notațiile din următoarele zile sunt însă revelatoare: „N-am putut continua. N-am lemn”. Se hotărăște să apeleze la gaz (petrol), dar tocmai când să-și cumpere cantitatea trebuitoare, marfa lipsește. Faptul îi alterează judecata și se gândește la o sinucidere imediată, având la îndemână mai multe variante: să fie strivit de mulțime în călătoria din tramvai, sau să accepte moartea prin împușcare. Optează pentru ultima, dar pistolul e prea vechi și nu ia foc. E condamnat așadar să trăiască, în ciuda hotărârilor lui disperate, supremul argument fiind acela că natura și-a schimbat înfățișarea, primăvara întâmpinându-l cu farmecul unei zile, căreia nu-i poate rezista: „Nu mă mai sinucid. Viața e frumoasă. Afară e cald, Cișmigiul e în floare!”.

Alte notații de tip „jurnal” găsim în schița *Memorie* („Păcală”, III, 1943, nr.44 (18 martie, p.2), o construcție epică pornită în registru grav, dar care degenerază în final în comic. Avem de-a face cu un personaj interesant, dotat cu o memorie fenomenală, care își uimește colegii și profesorii cu memoria sa prodigioasă, fiind considerat de toți drept o „enciclopedie ambulantă”. Un prieten binevoitor îi atrage atenția despre faptul că la 1 noiembrie va avea loc un concurs de memorizare, constând în a demonstra în fața juriului că e în stare a memora 10.000 de versuri. Este încă timp suficient pentru a-și pune în valoare localitățile, deoarece e doar 12 octombrie, iar concursul e fixat pe 2 noiembrie. Ca atare, norocul. Odată pornit la acțiune, se miră și el de ușurința dovedită în a-și proba înzestrarea. Doar că în 2 noiembrie când se prezintă la concurs, el află cu stupeoare că acesta a avut loc cu o zi înainte, și că el a fost cel care a uitat ziua concursului.

Astfel de subiecte paradoxale se pare că devin preferatele tânărului scriitor. E vorba de alte două schițe care apar sub titlul *Jurnal* în numerele următoare din „Păcală” (II, 1943, nr.49 (28 aprilie, p.5). Cea dintâi scenă, construită după tiparul deja exersat, are în vedere un personaj care își face planuri de căsătorie cu o tânără „duduie nostimă”, „frumoasă coză”, care cunoaște șase limbi, a călătorit deja la Paris, având un unchi milionar și o familie bogată. Se ambalează, se iluzionează, trăiește clipe de adevărat delir, când tânăra îl aduce cu picioarele pe pământ: aceasta îi declară că nu-l iubește și că totul a fost un joc al propriei fantezii. Urmează divorțul și așteptarea unei partide fericite, care nu mai vine, pentru ca jurnalul tânărului ajuns deja bătrân să consemneze într-un P.s. din finalul confesiunii: jurnalului: „Autorul acestui jurnal a murit în vârstă de 80 de ani de plictiseală, așteptând tramvaiul 12!”

Cum se poate vedea, încercările literare ale tânărului Eugeniu Barbu nu sunt total lipsite de calități. Tânărul posedă fantezia necesară pentru a imagina subiecte contrastante, are știința construirii de personaje credibile, dar și a unor deznodăminte neașteptate, care ridică interesul cititorului, condus cu abilitate spre finaluri surpriză. Mobilitatea epică e prezentă, mânuirea dialogurilor e mai săracă în replici semnificative. Aceste constatări ne duc la concluzia că avem de-a face cu un tânăr cu lecturi temeinice și o inclinație firească spre

cunoașterea și descifrarea tipologiilor umane, pe care le supune unei examinări motaționale coerente, cu predilecție obsedat de contrastul dintre aparență și esență.

Revista „Gluma”, din 1943, avându-l ca redactor pe Ion Anestin, găzduiește și alte scrieri ale tânărului scriitor. Cel două schițe publicate aici ale sale sunt: *Incorrigibilul Christian* („Gluma”, I, 1943 nr.150 (5 sept.,p.3 și *Aparatul de radio* („Gluma”, IV, 1943,nr.155 (24 oct.,p.5) atestând încercarea sa de a-și schimba registrul narativ, vădind propensiunea spre abordarea unei proze de atmosferă, cu trimiteri spre o observație socială mai acută. În cea dintâi dintre ele, avem de-a face cu n profesor de liceu, care își duce viața undeva într-o provincie acaparatoare, de unde nu strevede nici o perspectivă de a evada. Destinul îi e prin urmare pecetluit de amenințarea unei existențe lipsită de orice orizont, așa cum o anunță descrierea din incipit: „Acum vreo câțiva ani eram profesor la un liceu din provincie, într-un orașel la fel ca toate celelalte, cu străzi largi, noroioase, cu alei străjuite de tei bătrâni, cu un parc pe aleile căruia își potoleau nostalgiile în înșărări violete fete de pension și unde duminica defila tot orașul, venit să ia aer după o săptămână de activitate”. Aparatul de filmat al povestitorului ia în obiectiv și câteva figuri de dascăli din cancelaria liceului, între care și cel de limba română „adorator al lui Macedonski”, îndrăgostit de materia sa, ce-și duce veacul alături de o parvenită și un moșier scăpătat. Ținta sa este însă o cu totul alta: aceea de a surprinde comportamentul cu totul original al elevului Christian, care-i atrage atenția prin amănunte care îl contrariază: e mai în vârstă decât ceilalți și poartă lavalieră, asemenea unui om de artă. În continuare ne este oferit portretul acestuia, mizând pe elementele care îl individualizează : „Era un băiat de vreo 20 de ani pe atunci, cu mustați subțire deasupra buzei, cu un surâs vesnic, arborat permanent pe fața-i tucurie, singurul elev al liceului care purta lavalieră” și care, este cunoscut pentru atracția acestuia pentru poezia lui Villon, și prin faptul că dă la lecții răspunsuri cât se poate de corecte. Face însă opinie separată, pentru care i se atrage atenția dar el nu consideră că greșește. Este chemat la cancelarie, pentru a i se face observație, apoi este tuns zero și apoi eliminat. Profesorul regretă plecarea tânărului cu comportamentul îndrăzneț, ușor excentric, dar nu are practic cum să-l ajute. Doar peste ani buni, cei doi au ocazia să se reîntâlnească, dar acum insul cu personalitate de altă dată devenise un mic-burghez tipic, gras și chel, căsătorit, cu doi copii, potrivit regulii plafonării inevitabile.

Aparatul de radio vrea să fie o povestire tipic caragialiană, relatându-ne cazul unui mic funcționar care dorește mult să-și cumpere un aparat de radio, operație pentru care se pregătește de multă vreme făcând economii la sânge. Tocmai când e pe punctul de a-și împlini hatârul, este invitat la un sprîț la Gambrinus de către un amic chefliu, și petrecerea de jumătate de oră se transformă într-o jumătate de zi, iar la capătul petrecerii constată că a făcut praf toate economiile. Pe parcurs, el se oprește din când în când pentru a ne da date despre suma care se micșorează văzând cu ochii, în raport cu care prietenul chefliu îl consolează, indicându-i de fiecare dată ce marcă

de radio mai poate cumpăra, astfel ca să nu să nu intre în panică. Când i s-a dus și ultima lesaie, replica acestuia vine prompt: „Ce-ți trebuie d-tale bătaie de cap?! Nu știu eu ce înseamnă radio? Nenorocire, d-le! Te îmbolnăvești de nervi. Toată ziua reclame, ba dacă dai peste un aparat cu paraziți, Doamne ferește! Fugi de aici, nene!”

Scrișul de început al lui Eugen Barbu înregistrează printre încercări și un roman în zece episoade, intitulat *Răzburarea gangsterului*, apărut în „Păcală”, din luna august 1942, ceea ce face dovada că tânărul aspirant la gloria literelor este dispus să experimenteze cât mai multe genuri literare. Romanul este de fapt o enumerare de episoade care mai de care mai extravagante, în genul romanelor „captivante” care circulau atunci prin școli. Eroul lui e un tânăr bogat și seducător, Tom Harvey, îndrăgostit de Simona, care este răpită doar cu două zile înainte de logodnă, ceea ce provoacă lupta dintre Tom Harvey și banda lui Joe Gușatul. Tom este rănit, dar continuă lupta după ieșirea din spital. Banda lui Joe se dovedește până la urmă mai puternică și cu tot curajul manifestat de tânărul Tom, el ajunge să-și dea obștescul sfârșit în brațele Simonei.

Tânărului Barbu i s-au atribuit și pseudonimele *Eugen Rabe* și *Eugen Baraba*. Există într-adevăr în revistele amintite mai multe texte semnate în acest fel, dar ele au personaje cu nume franțuzești și o intrigă mai complicată. Ar fi vorba despre *Eterna iluzie* din „Gluma” nr.150/1943 din „Gluma”, de *Consecvență* din „Gluma” nr.156/1943 și de *Prietenii mortului* din „Veselia” nr.16/1943. În primul caz, doctorul Aldous cunoaște o tânără pe nume Micheline, având impresia că aceasta îl place. Tocmai când se hotărăște s-o ceară de soție aceasta apare însoțită de un tânăr și-l roagă pe doctor să-i cunune. Un gest paradoxal comite și tânărul Yvette din *Consecvență*, care nu e tratată tocmai cum se cuvine de domnul Felix Achard, și, în ciuda sfatului de a-l părăsi, ea îl acceptă cu toate lipsurile lui, motivând în fața prietenei că în viață nu suntem întotdeauna consecvenți. Ultima povestire, *Prietenii mortului* aduce în prim plan o tânără văduvă căreia îi moare soțul lăsând-o să speră că a rămas bogată. Abia după înmormântare află că de fapt soțul își pierduse mai toată averea la cărți, câștigată fiind de acești prieteni ai mortului, între care se află și unul mai bătrân care o silește să-i devină consoartă.

Epicul bogat și diversificat al acestor povestiri ne determină să conchidem că tânărul Eugen Barbu se anunță de pe acum ca un prozator interesant, capabil să construiască intrigi bogate și senzaționale și să conducă bine o acțiune, mizând pe finalurile neașteptate. Sunt atuuri care au constituit dintotdeauna armele cele mai redutabile ale unui prozator care se respectă, astfel că ele anunță de pe acum acele calități care îl vor impune în proza anilor următori. Ușurința schimbării registrelor, o bună caracterizare a personajelor, incipituri relevante, o bună raportare la mediul natural și social fac din aceste proze de început, cu toate scăderile lor inerente, texte în stare să ne atragă atenția asupra lui.

ORBÁN Ottó

Poet, eseist și traducător, Orbán Ottó s-a născut în ziua de 20 mai 1936 la Budapesta. A murit în 26 mai 2002, la Szigliget. A publicat numeroase volume de poezii, dintre care cele mai importante sunt: *Fekete ünnep* (Sărbătoare întunecată, 1960), *A teremés napja* (Ziua facerii, 1963), *Búcsú Betlehemről* (Adio de la Bethlehem, 1967), *A föltámadás elmarad* (Învierea se amână, 1971), *Emberáldozat* (Sacrificiu uman, 1973), *Távlat a történethez* (Perspectivă asupra întâmplării, 1976), *Az alvó vulkán* (Vulcanul adormit, 1981), *Szép nyári nap, a párkák szótlanul figyelnek* (Zi minunată de vară, parcele ne urmăresc tăcute, 1984), *A kozmikus gavallér* (Cavalerul cosmic, 1990), *Egyik oldaláról a másikra fordul; él* (Se-ntoarce de pe o parte pe alta; trăiește, 1992), *Kocsmában méláz a vén kalóz* (Bătrânul corsar melancolizează în cârciumă, 1995), *Lakik a házunkban egy költő* (Locuiește-n clădirea noastră un poet, 1999). A mai publicat numeroase volume de eseuri, traduceri și câteva volume de versuri pentru copii.

Atentatorul (*A merénylet*)

scriu poezii de treizeci și cinci de ani
sau chiar patruzeci
dacă socotesc aici și anii de instituționalizare
de destulă vreme
în orice caz

în răstimpul acesta
în pământ putrezește carnea de pe oase
războaiele redesenează harta lumii
apar-dispar concepții țări orașe
doar un singur lucru nu se schimbă
cu aceeași îndărătnicie poezia nu aduce folos

poezia poezia poezia
lux și obsesie
cheia vieții mele

talentul este foc și gospodărirea focului
caracter și ticăloșie
am ținut vrăjit urma câte unui cuvânt pe poteca jivinelor
ca să răpun marea sălbăticiune semnificația timpului viitor
și azi mă poate privi de sus orice om
bătut de jandarmii de intervenție la o manifestație
sau oricine care a semnat vreo listă de protest ori un manifest

precum morala cotidiană pentru o utopie orbitoare
terorist cu conștiință redusă
mi-am sacrificat eul cel bun pentru un eu și mai bun
ca să ascund în dosare
manuscrise ce se pot transforma în bombe de plastic
speranță cu ceas ca odată

cândva în vreo carte să le răsfoiască un cititor
și privirea lui să declanșeze explozia vieții ce moțăie
sub grămada de litere moarte
primăvara sensibilă la căldură

Se-ntoarce de pe o parte pe cealaltă; trăiește

(Egyik oldaláról a másikra fordul; él)

Între dealuri, sat mic, cu inima chircită; case învinețite, ulițe strâmbe, tinoase. De aici, lui Dumnezeu nu i se văd decât picioarele; bondari strălucitori, unghiile sale scilipesc în soare... În băutura dulcelui nesfârșit, scoarța de angostura: știu și la ora patru din zori, în timp ce urmăresc filmul creierului adormit, că totul e în zadar, strălucirea, gâgăitul găștelor, mirosul de pământ și de iarbă și de gunoi de grajd, nu există un nou început.

Pe ecranul verzui al calculatorului

(A számítógép zöldes képernyőjén)

Bătătoare la ochi ispita nălcii sușotitoare de dincolo...

Să zicem că de-acum înainte lucrăm cu cifre în loc de cuvinte; degeaba. Degeaba știm că ajutorul nostru nu-i decât o mașină proastă dacă rapiditatea ei e a îngerilor și promite că din ea se va deschide dimensiunea mântuirii, unde Dumnezeu și absența lui Dumnezeu sunt doar adunare, scădere – te-mbată șansa de a reduce toată nebuloasa vieții la patru operații de bază.

Poem și calculator – amândurora li se cuvine asociată imaginația hoinară. Plimbare lunatică noaptea, sus pe țigle, unde am umblat și eu și am văzut rezultatul final. Zero peste zero, zero pe pământ, în cer, în întunericul care face valuri ca materialul unei perdele; sumedenie de găuri minusculare prin care lumina scaldă echipamentul scump, ca în final rugina să mistuie totul, idee, religie, imagine a lumii...

Nu sunt poet pentru că am învățat trucurile meseriei și vorbesc pe mai multe voci decât un ventriloc și scot din degete, dacă trebuie, și o grămadă postmodernă de cuvinte de rahat, ci pentru că am înțeles, în sfârșit, suma căror mulțimi capricioase e totul – că trebuie să dau socoteală de viața mea.

Nu contează cui. Fie și mie însumi. Numai de dragul facilității, îmi imaginez că el, care există sau nu există, și chiar dacă există, precum fumul pe deasupra orașelor aglomerate, șade față-n față cu mine și, ca de obicei, tace... E mai ușor să-i vorbești lui decât lumii, decât unor găvane goale; să cânti pe clapele mașinii electrice de scris de parcă am pălăvrăgi ca bătrânele consumatoare la cafenea despre locurile pe unde-am umblat în ziua aceea, eu și boala, și ce am comisionat în drumul nostru spre subpământ...

E totuna care-i noutatea. Nu contează din ce se încropește poezia. Însă-i mai important și decât moartea ca suma să fie exactă, noul – adevărat, iar în propozițiile noastre fiecare cuvânt să se afle la locul lui.

Așteptându-i pe barbari*(A barbárokra várva)**Și-acum ce ne vom face fără barbari?*

Kavafis, trad. de Aurel Rău

De ce ne bulucim la piața de vechituri a orașului
unde pute a pește stricat și a idei revolute?

Pentru că așteptăm tancurile barbarilor.

De ce ne tot zorim, de ce muncim cu-atâta zel?
Și de ce gonim spre casă ca să urmărim televizorul?

Pentru că așteptăm tancurile barbarilor.

De ce se ridică-n șezut femeia la miezul nopții?
De ce-și duce mâinile la gât? De ce se sufocă?
Și de ce geme-n somn, zvârcolindu-se până-n
zori în așternutul boțit? De ce scâncește?

Pentru că așteaptă tancurile barbarilor.

Și de ce se duce spre casă ca din pușcă poporul?
De ce se bagă în pivnițe și sub arcade?
De ce repetă la orice: „Pentru mine...”?
Și din ce pricină tace? Și de ce i se aprinde
în ochi lumina spaimei de moarte?
Și de ce înjură zvârcolindu-se de la rana de armă?

Pentru că asta a învățat și așa s-a obișnuit
și-acum așteaptă tancurile barbarilor.

Și de ce ne-aprind din șapte direcții orașul?
De ce stropesc cu salivă senatorii plini de ură?
Și de ce miros a răzbunare buchetele de cuvinte?
De ce-și doresc să-l sature cu sânge pe cel
căruia nu-i pot da un coltuc de pâine?

Pentru că știu că viitorul e al barbarilor,
și-acum așteaptă tancurile barbarilor.

Astfel debutează fasta serbare-a bucuriei;
cu stâlpul infamiei, bătaie la stroi, dans, crenvurști, bere...
Și apune soarele. Numai tanc nu vine de nicăieri, niciunul.

E de mirare deci că ne cuprinde disperarea?
În ce să ne încredem, dacă nici în tancuri nu se mai poate?

Numai a doua zi vine dinspre limesuri vestea că nu-i niciun pericol...
Există rezolvare. Există barbari. Barbarii suntem noi.

Hamlet în fața ecranului*(Hamlet a képernyő előtt)*

Astăzi am văzut vâlul ridicându-se de pe aparatul de stat. Oameni bătrâni, șubrezi, cărunți, urlau: — Spânzurați-i de fiarele lampadelor! Ochi pentru ochi, dinte pentru dinte! Iar pe tânărul și ploconitorul curtean nu l-a înfrânat senzația necunoscută, a rușinii; și hop, a încălecat pe dorința de răzbunare și cu limba-i otrăvită a împrăștiat bănetul calp printre cerșetorii schilozi...

O, de cât de multă vreme cunosc metoda asta; e indiscutabil ca adevărul că un astfel de declamator vrednic cade repede de pe cal, cuprins de amețală, iar cine doar a râcâit, la început, căcatul de pe pereți, până la urmă se îneacă în scursurile puturoase din latrină!

Am visat, Horatio, că am rupt lanțul. În zilele sale bune, poporul este măreț, dar în zilele rele îl azvârle din oraș pe poetul menit să-i fie stâlp de foc, porunca lui aruncă evrei pe câmpul minat, soldați bădărani în gerul ucigaș, din pământ, în chip de avertisment, li se vor vedea înălțându-se numai mâinile goale, încleștate în cer – o vreme, un timp.

Să-i urmăresc deci în continuare pe actorii amatori ai diavolului pe scena asta mică, șubredă? În locul unei lumi noi, una și mai veche decât lumea veche? Țin în mână pumnalul... o lovitură bine orientată...

Numai că în momentul acesta strigă la noi fata cu părul roșu ca focul, speranța. Și, legănându-și șoldurile, ne ispitește la răul cel dulce, ca să mai trăim și să nu renunțăm niciodată, deși pare că suntem într-o situație fără ieșire. La asta se scoală ce avem de sculat și ne trece prin minte, ȘI DA' DACĂ EA ARE DREPTATE? și n-o ștergem în neant, rămânem cetățeni credincioși ai Danemarcei, nebuni la prima vedere, somnambuli melancolici, idealisti inocenți, și cu toate acestea, dacă așa vrea autorul-regizor al acestui teatru mondial, îi dăm brânci lui Claudius, în locul și la momentul potrivit.

Omagiu lui Kassák Lajos*(Hódolat Kassák Lajosnak)*

doamne ce mă plictisește să tot amestec căcatul ăsta central-european
lingura de fier în ceaunul diavolului
veșnic aceiași denunțatori grofi tovarăși prim-miniștri
veșnic aceleași prefăcătorii ocolișuri minciuni
aceleași propoziții de tinichea vândute ca argint curat
cu cel ce trebuie spânzurat la capătul lor
societatea este doar pătura subțire de nisip care ascunde pedestalul de stâncă
dacă începe să sufle vântul schimbării flutură ca o perdea
și devine vizibil ceea ce suntem în esență
o mare familie
rădăcina sfarmă-piatră a lui „bună ziua cumnate” legile-i de fier
chibzuința care străpunge ca un ac orice revoluție
conform căreia Joji poate deveni un bun judecător Géza un bun domnitor
ce plicticos dumnezeule ce plicticos
mai bine m-aș îneca în oceanul furtunos decât găleata asta gălgâitoare
dar acesta este privilegiul popoarelor mari și al insularilor
de-aș avea măcar o marotă care calcă în picioare totul
să zicem că arta este pătrată de pildă
să trag o ciupitură din cocaina nebuniei mi-aș putea trăi imaculat viața
și îndoiala maladivă nu mi-ar gărbovi ca un semn de întrebare spinarea
am 55 de ani și sunt bisexuat ca anumite plante
dați-mi ochelari de cal strigă în mine Odiseu nu vreau
să-i văd pe tovarășii mei cum se înghiontesc guițând pentru o masă de scris
stingeți flacăra viziunilor zei oftează în mine Cassandra
am prezis totul și cine m-a crezut
ca poet cu doi ochi mă chiorăsc spre cele patru puncte cardinale
peste tot deșertul scăpărând ca o piele năpârlită de șarpe
bătrânețea ridicându-ne oasele cu penseta încinsă a soarelui

L-aș prezenta pe domnul Apollinaire
(Bemutatnám Apollinaire urat)

Oameni aș spune
 dacă între cuvânt și semnificație ar mai exista vreo corelație
 și dacă-n secolul nostru îmbătat de utopii
 nu s-ar fi numit om și criminalul în masă și victima
 Oameni aș spune
 acesta e Guillaume Apollinaire
 marele poet francez cu capul trepanat de la Fondul Poetic Internațional
 artist al vieții soldat și virtuoz al manifestului
 Dar tac numai tac îndârjit
 Au pierit până la ultimul zeii de aici ca saurienii
 Mai mult Dumnezeu însuși e numai îndoială și se pitește după fizică
 S-a întâmplat și s-a petrecut tot ce
 ne-a făcut cândva să gemem în visele răvășitoare
 Filele codului penal fâlfâie ca spuza deasupra unui munte de cenușă
 Craniul a câștigat ciorovăiala dintre aventură și ordine
 Fotografia lui atârână acum la loc de cinste la Louvre
 Rânjetul Mona Lisei e capodoperă în sine
 O, măreață cufureală de vorbe avangardă postmodern
 Gunoierul mătură chiștoacele și spală sângele de pe pietre
 Dincolo de ușă un nou mileniu

prezentare și traducere de Kocsis Francisko

Radu Șerban - Dimineața la castel, 2013

Undeva în lumea din gând, 2013

Anul acesta se împlinesc 75 de ani de la apariția, în 1949, a romanului politic poate cel mai influent în scrierea și descrierea istoriei noastre recente, în special în Estul postcomunist. Publicăm, în acest context, traducerea a două comentarii dacă nu la fel de influente, cel puțin cam fel de clasice precum romanul lui George Orwell: eseul lui Isaac Deutscher din 1955 despre misticismul cruzimii și recenzia întârziată a lui Isaac Asimov din 1980. (Nota redacției)

Isaac DEUTSCHER

1984 – misticismul cruzimii

Puține romane scrise în această generație s-au bucurat de o popularitate atât de mare ca cea a romanului 1984 al lui George Orwell. Puține, dacă nu cumva niciunul, au avut un impact similar asupra politicii. Titlul cărții lui Orwell este un cuvânt de ordine politic. Termenii inventați de el – „Newspeak”, „Oldspeak”, „Mutabilitatea trecutului”, „Fratele cel mare”, „Ministerul Adevărului”, „Poliția gândirii”, „Delict de gândire”, „Gândire dublă”, „Săptămâna urii” etc. – au intrat în vocabularul politic; ei apar în majoritatea articolelor de ziar și a discursurilor care denunță Rusia și comunismul. Televiziunea și cinematograful au familiarizat multe milioane de telespectatori de pe ambele maluri ale Atlanticului cu chipul amenințător al lui Fratelul cel Mare și cu coșmarul unei Oceanii presupus comuniste. Romanul a servit ca un fel de super-armă ideologică în războiul rece. Ca în nicio altă carte sau document, frica convulsivă de comunism, care a cuprins Occidentul după sfârșitul celui de-al Doilea

Război Mondial, a fost reflectată și concentrată în 1984.

Războiul rece a creat o „cerere socială” pentru o astfel de armă ideologică, la fel cum a creat cererea de super-arme concrete. Dar super-armele sunt adevărate performanțe tehnologice și nu poate exista vreo discrepanță între utilizările la care pot fi supuse și intenția producătorilor lor: ele sunt menite să răspândească moartea sau cel puțin să amenințe cu distrugerea totală. O carte precum 1984 poate fi folosită fără să se țină seama de intenția autorului. Unele dintre detaliile sale pot fi scoase din context, în timp ce altele, care nu se potrivesc scopului politic pe care cartea este făcută să îl servească, sunt ignorate sau practic suprimate. Și nici nu e nevoie ca o carte precum 1984 să fie o capodoperă literară sau chiar o lucrare importantă și originală pentru a-și produce impactul. De fapt, o operă de mare valoare literară este, de obicei, prea bogată în textură și prea subtilă în gândire și formă pentru a se preta la o exploatare improvizată. De regulă, simbolurile sale nu pot fi transformate cu ușurință în monștri hipnotizanți și nici ideile sale în sloganuri. Cuvintele unui mare poet, atunci când intră în vocabularul politic, o fac printr-un proces de infiltrare lentă, aproape imperceptibilă, nu printr-o incursiune frenetică. Capodopera literară influențează mentalul politic fertilizându-l și îmbogățindu-l din interior, nu asurzindu-l.

1984 este opera unei imaginații intense și concentrate, dar și pline de frică și limitată. Un critic ostil a catalogat-o drept „o bandă desenată politică de groază”. Nu este o descriere corectă: există în romanul lui Orwell anumite straturi de gândire și sentimente care îl ridică mult deasupra acestui nivel. Dar este un fapt că simbolismul din 1984 este crud; că simbolul său principal, Big Brother, seamănă cu zmeul dintr-un basm mai degrabă grosier; și că povestea lui Orwell se desfășoară ca un film SF cu buget redus, cu orori mecanice care se strâng peste orori mecanice, astfel încât, în final, ideile mai subtile ale lui Orwell, compasiunea sa față de personajele sale și satira sa la adresa societății din zilele sale (nu din 1984) s-ar putea să nu reușească să se comunice cititorului. 1984 nu pare să justifice descrierea lui Orwell drept un Swift modern, descriere pentru care Ferma animalelor oferă o anumită justificare. Lui Orwell îi lipsesc bogăția și subtilitatea gândirii și detașarea filosofică a marelui satirist. Imaginația sa este feroce și uneori pătrunzătoare, dar îi lipsesc amploarea, suplețea și originalitatea.

Lipsa de originalitate este ilustrată de faptul că Orwell a împrumutat ideea lui 1984, intriga, personajele principale, simbolurile și întregul climat al poveștii sale de la un scriitor rus rămas aproape necunoscut în Occident. Acest scriitor este Evgenii Zamyatin, iar titlul cărții care i-a servit lui Orwell drept model este Noi. La fel ca 1984, Noi este o „anti-Utopie”, o viziune de coșmar a lumii care va veni și un strigăt de Casandră. Lucrarea lui Orwell este o variație complet englezească pe tema lui Zamyatin; și poate că doar caracterul profund englezesc al abordării lui Orwell îi conferă operei sale originalitatea pe care o are.

Câteva cuvinte despre Zamyatin nu ar fi de prisos aici: există câteva puncte de asemănare în poveștile de viață ale celor doi scriitori. Zamyatin aparținea unei generații mai vechi: s-a născut în 1884 și a murit în 1937. Primele

sale scrieri, la fel ca unele dintre cele ale lui Orwell, erau descrieri realiste ale păturilor inferioare din clasa de mijloc. În experiența sa, revoluția rusă din 1905 a jucat aproximativ același rol pe care războiul civil spaniol l-a jucat în cea a lui Orwell. A participat la mișcarea revoluționară, a fost membru al Partidului Social-Democrat rus (din care încă făceau parte bolșevicii și menșevicii) și a fost persecutat de poliția țaristă. În perioada de reflux a revoluției, a cedat unei stări de „pesimism cosmic” și a rupt legătura cu Partidul Socialist, lucru pe care Orwell, mai puțin consecvent și influențat până la capăt de o anumită loialitate față de socialism, nu l-a făcut. În 1917, Zamyatin privea noua revoluție cu ochi reci și deziluzionați, convins că nu va ieși nimic bun din ea. După o scurtă detenție, guvernul bolșevic i-a permis să plece în străinătate; și tocmai ca emigrant la Paris a scris romanul *Noi* la începutul anilor 1920.

Teza că Orwell a împrumutat principalele elemente din 1984 de la Zamyatin nu este vreo ipoteză a unui critic cu o slăbiciune pentru detectarea influențelor literare. Orwell cunoștea romanul lui Zamyatin și era fascinat de el. A scris un eseu despre el, care a apărut în ziarul de stânga *Tribune*, al cărui redactor literar era Orwell, la 4 ianuarie 1946, imediat după publicarea *Fermei animalelor* și înainte de a începe să scrie 1984. Eseul este remarcabil nu numai ca o dovadă concludentă, furnizată de Orwell însuși, privind originea lui 1984, ci și ca un comentariu asupra ideii care stă la baza atât a lui *Noi*, cât și a lui 1984.

Eseul începe cu Orwell spunând că, după ce ani de zile a căutat în zadar romanul lui Zamyatin, l-a obținut în cele din urmă într-o ediție franceză (sub titlul *Nous Autres*) și că e surprins că nu a fost publicat în Anglia, deși o ediție americană apăruse fără să stârnească prea mult interes. „Din câte îmi dau seama”, a continuat Orwell, „nu este o carte de prim rang, dar cu siguranță e una neobișnuită și este uimitor că niciun editor englez nu a fost suficient de întreprinzător pentru a o reedita.” (Își încheia eseuul cu aceste cuvinte: „Aceasta este o carte de urmărit atunci când va apărea o versiune engleză”).

Orwell observa că romanul lui Aldous Huxley, *Brave New World*, „trebuie să fie parțial derivat” din romanul lui Zamyatin și se întreba de ce acest lucru „nu a fost niciodată evidențiat”. Cartea lui Zamyatin era, în opinia sa, mult superioară și mai „relevantă pentru situația noastră” decât cea a lui Huxley. Ea vorbea despre „revolta spiritului uman primar împotriva unei lumi raționalizate, mecanizate și lipsite de durere (painless)”.

„Fără durere” nu este adjectivul potrivit: lumea din viziunea lui Zamyatin este la fel de plină de orori ca și cea din 1984. Orwell însuși a realizat în eseuul său un catalog succint al acestor orori, astfel încât eseuul său se citește acum ca un sinopsis al lui 1984. Membrii societății descrise de Zamyatin, spune Orwell, „și-au pierdut atât de complet individualitatea încât nu mai sunt cunoscuți decât prin numere. Ei trăiesc în case de sticlă... ceea ce permite poliției politice, cunoscută sub numele de «Gardieni», să-i supravegheze mai ușor. Toți poartă uniforme identice, iar o ființă umană este numită de obicei fie drept «un număr», fie drept un «unif» (uniformă)”. Orwell remarcă în paranteză că Zamyatin a scris „înainte de a fi inventată televiziunea”. În 1984, acest rafinament tehnologic este introdus, la fel

ca și elicopterele din care poliția supraveghează casele cetățenilor din Oceania în primele pasaje ale romanului. „Unifi” sugerează „Prolii”. În societatea viitoare a lui Zamyatin, ca și în 1984, dragostea este interzisă: actul sexual este strict raționalizat și permis doar ca act lipsit de emoție. „Statul unic este condus de o persoană cunoscută sub numele de Binefăcătorul”, prototipul evident al lui Big Brother.

„Principiul călăuzitor al statului este că fericirea și libertatea sunt incompatibile... statul unic a restabilit fericirea lui [a omului] prin înlăturarea libertății sale”. Orwell îl descrie pe personajul principal al lui Zamyatin ca fiind „un fel de Billy Brown utopic al vechii Londre”, care este „în mod constant îngrozit de impulsurile atavice care îl cuprind”. În romanul lui Orwell, acel Billy Brown utopic este botezat Winston Smith, iar problema sa este aceeași.

Pentru motif-ul principal al complotului său, Orwell îi este la fel de îndatorat scriitorului rus. Iată cum îl definește Orwell: „În ciuda educației și a vigilenței Gardienilor, multe dintre instinctele umane străvechi supraviețuiesc încă”. Personajul principal al lui Zamyatin „se îndrăgostește (aceasta este o crimă, desigur) de un anume I-330”, la fel cum Winston Smith comite crima de a se îndrăgosti de Julia. În povestea lui Zamyatin, ca și în cea a lui Orwell, relația amoroasă se combină cu participarea eroului la o „mișcare de rezistență clandestină”. Rebelii lui Zamyatin, „pe lângă faptul că pun la cale răsturnarea statului, se dedau, atunci când coboară draperiile, chiar și la vicii precum fumatul și consumul de alcool”; Winston Smith și Julia se dedau la deliciul unei „cafele adevărate cu zahăr adevărat” în ascunzătoarea lor de deasupra magazinului domnului Charrington. În ambele romane, crima și conspirația sunt, bineînțeles, descoperite de Gardieni sau de Poliția Gândirii; și în ambele romane eroul „este salvat în cele din urmă de consecințele propriiei sale nebulii”.

Combinatia de „terapie” și tortură prin care rebelii lui Zamyatin și cei ai lui Orwell sunt „eliberați” de impulsurile lor atavice, până când încep să-l iubească pe Binefăcător sau pe Fratele cel Mare, sunt și ele foarte asemănătoare. La Zamyatin:

„Autoritățile anunță că au descoperit cauza tulburărilor din ultima vreme: e faptul că unele ființe umane suferă de o boală numită imaginație. Centrul nervos responsabil de imaginație a fost acum localizat, iar boala poate fi vindecată prin tratament cu raze X. D-503 se supune operației, după care îi va fi ușor să facă ceea ce a știut tot timpul că trebuie să facă – adică să-și trădeze complicită la poliție.”

În ambele romane, actul mărturisirii și trădarea femeii pe care eroul o iubește constituie șocurile vindecătoare.

Orwell citează următoarea scenă de tortură din Zamyatin:

„S-a uitat la mine, cu mâinile prinse de brațele scaunului, până când ochii i s-au închis complet. Au scos-o afară, au readus-o în simțiri printr-un șoc electric și au pus-o din nou sub clopot. Această operațiune a fost repetată de trei ori, iar de pe buzele ei nu a ieșit niciun cuvânt.”

În scenele de tortură ale lui Orwell, „șocurile electrice” și „brațele scaunului” revin destul de des, dar Orwell este mult mai intens, masochist-sadic, în descrierile sale ale cruzimii și durerii. De exemplu:

Fără niciun avertisment, cu excepția unei ușoare mișcări a mâinii lui O'Brien, un val de durere i-a inundat corpul. Era o durere înspăimântătoare, pentru că nu putea vedea ce se întâmpla și avea senzația că i se făcea o rană mortală. Nu știa dacă lucrul se întâmpla cu adevărat sau dacă efectul era produs de electricitate; dar corpul îi fusese smuls din forma sa, articulațiile îi erau sfâșiate încet. Deși durerea îi umpluse fruntea de sudoare, cel mai rău dintre toate era teama că coloana vertebrală era pe cale să i se rupă. Strânse din dinți și respiră greu pe nas, încercând să păstreze tăcerea cât mai mult timp posibil.

Lista împrumuturilor lui Orwell este departe de a fi completă, dar să trecem acum de la intriga celor două romane la ideea care le stă la baza lor. Reluând comparația dintre Zamyatin și Huxley, Orwell spune: „Această înțelegere intuitivă a laturii iraționale a totalitarismului – sacrificiul uman, cruzimea ca scop în sine, venerarea unui Conducător căruia i se atribuie atribute divine – este ceea ce face ca romanul lui Zamyatin să fie superior celui al lui Huxley”. Și tocmai asta, am putea adăuga, e ceea ce a făcut din ea modelul lui Orwell. Criticându-l pe Huxley, Orwell scrie că nu vede vreun motiv pentru ca societatea din *Brave New World* să fie atât de rigid și elaborat stratificată:

„Scopul nu este exploatarea economică... *Nu există sete de putere, nu există sadism, nu există nici un fel de duritate.* Cei din vârf nu au niciun motiv puternic pentru a rămâne în vârf și, deși toată lumea este fericită într-un mod lipsit de conținut, viața a devenit atât de fără sens încât este greu de crezut că o astfel de societate ar putea rezista.” [Sublinierea mea]

În schimb, societatea din anti-Utopia lui Zamyatin ar putea rezista, în opinia lui Orwell, pentru că în ea motivația supremă a acțiunii și explicația stratificării sociale nu sunt exploatarea economică, de care nu este nevoie, ci tocmai „setea de putere, sadismul și duritatea” celor care „rămân în vârf”. Este ușor să recunoaștem în aceasta leitmotivul lui 1984.

În Oceania, dezvoltarea tehnologică a atins un nivel atât de ridicat încât societatea ar putea foarte bine să-și satisfacă toate nevoile materiale și să stabilească egalitatea în sânul ei. Dar inegalitatea și sărăcia sunt menținute pentru a-l menține pe Big Brother la putere. În trecut, spune Orwell, dictatura proteja inegalitatea, acum inegalitatea protejează dictatura. Dar ce scop servește dictatura însăși?

Partidul caută puterea numai de dragul ei... Puterea nu este un mijloc, ci un scop. Nu se instaurează o dictatură pentru a proteja o revoluție, ci se înfăptuiește revoluția pentru a instaura dictatura. Scopul persecuției este persecuția... Scopul puterii este puterea.

Orwell se întreba dacă Zamyatin „își alegea drept țintă predilectă a satirei sale regimul sovietic”. El nu era sigur de acest lucru:

Ceea ce pare să vizeze Zamyatin nu este o țară anume, ci scopurile implicite ale civilizației industriale... Din *Noi* reiese că avea o puternică înclinație spre

primitivism... *Noi* este, de fapt, un studiu despre Mașină, duhul pe care omul l-a eliberat din sticlă fără să se gândească și pe care nu-l mai poate pune la loc.

Aceeași ambiguitate în ce privește intențiile autorului e evidentă și în 1984.

Bănuiala lui Orwell despre Zamyatin a fost corectă. Deși Zamyatin se opunea regimului sovietic, el nu a satirizat în mod exclusiv, sau chiar în principal, acest regim. După cum a remarcat pe bună dreptate Orwell, Rusia sovietică timpurie avea puține trăsături comune cu statul super-mecanizat din anti-Utopia lui Zamyatin. Înclinația spre primitivism a celui scriitor se înscria într-o tradiție rusă, cu slavofilia și ostilitatea față de Occidentul burghez, cu glorificarea mujicului și a vechii Rusii patriarhale, cu Tolstoi și Dostoievski. Chiar și ca emigrant, Zamyatin a fost dezamăgit de Occident în modul tipic rusesc. Uneori părea pe jumătate împăcat cu regimul sovietic, când acesta își producea Binefăcătorul în persoana lui Stalin. În măsura în care și-a îndreptat săgețile satirei sale împotriva bolșevismului, a făcut-o pentru că bolșevismul era hotărât să înlocuiască vechea Rusie primitivă cu o societate modernă, mecanizată. În mod bizar, el și-a plasat povestea în anul 2600; și părea să le spună bolșevicilor: așa va arăta Rusia dacă veți reuși să oferiți regimului vostru susținerea tehnologiei occidentale. La Zamyatin, ca și la alți intelectuali ruși deziluzionați de socialism, nostalgia după modurile primitive de gândire și de viață era firească, în măsura în care primitivismul era încă foarte viu în fondul rusesc.

La Orwell nu a existat și nu putea exista o astfel de nostalgie autentică după societatea preindustrială. Primitivismul nu a avut niciun rol în experiența și trecutul său, cu excepția șederii sale în Birmania, când nu prea a fost atras de el. Dar era îngrozit de utilizările la care ar putea fi supusă tehnologia de către oamenii hotărâți să înrobească societatea; și astfel a ajuns și el să pună la îndoială și să satirizeze „scopurile implicite ale civilizației industriale”.

Deși satira sa vizează mai mult Rusia sovietică decât cea a lui Zamyatin, Orwell a văzut elemente din Oceania și în Anglia zilelor sale, ca să nu mai vorbim de Statele Unite. Într-adevăr, societatea din 1984 întruchiează tot ceea ce el ura și dezagreă în propriul său mediu: cenușii și monotonia suburbiei industriale engleze, a cărei urâtenie „murdară, slinoasă și urât mirositoare” a încercat să o surprindă în stilul său naturalist, repetitiv și opresiv; raționalizarea alimentelor și controalele guvernamentale pe care le-a cunoscut în Marea Britanie din timpul războiului; „ziarele de doi bani care nu conțin aproape nimic în afară de sport, crime și astrologie, nuvele senzaționale de cinci cenți, filme care emană sex”; și așa mai departe. Orwell știa foarte bine că în Rusia stalinistă nu existau astfel de ziare și că defectele presei staliniste erau de cu totul alt tip. Newspeak este mult mai puțin o satiră la adresa idiomului stalinist decât la adresa „jurnalei” anglo-americane, pe care o detesta și pe care, în calitate de jurnalist în activitate, o cunoștea foarte bine.

Este ușor de identificat ce trăsături ale partidului din 1984 satirizează mai degrabă Partidul Laburist britanic decât Partidul Comunist Sovietic. Big Brother și adepții săi nu fac nicio încercare de îndoctrinare a clasei muncitoare, o omisiune pe care Orwell ar fi fost ultimul care ar fi atribuit-o

stalinismului. Prolii săi „vegetează”: „munca grea, certurile mărunte, filmele, jocurile de noroc... le umplu orizontul mental”. La fel ca ziarele de doi bani și filmele pline de sex, jocurile de noroc, noul opiu al poporului, nu aparțin scenei rusești. Ministerul Adevărului este o caricatură transparentă a Ministerului Informațiilor din Londra din timpul războiului. Monstrul din viziunea lui Orwell este, ca orice coșmar, alcătuit din tot felul de chipuri, trăsături și forme, familiare și necunoscute. Talentul și originalitatea lui Orwell sunt evidente în aspectul domestic al satirei sale. Dar, în voga de care s-a bucurat 1984, acest aspect a fost rareori observat.

1984 este un document al deziluziei amare provocate nu doar de stalinism, ci de orice formă și nuanță de socialism. Este un strigăt din abisul disperării. Ce l-a aruncat pe Orwell în acest abis? A fost, fără îndoială, spectacolul marilor epurări staliniste din 1936-38, ale căror repercusiuni le-a trăit în Catalonia. Ca om sensibil și integru, nu s-a putut raporta la epurări altfel decât cu furie și groază. Conștiința sa nu a putut fi liniștită de justificările și sofisme staliniste care, la acea vreme, au liniștit conștiința lui Arthur Koestler, de exemplu, un scriitor mai strălucitor și mai sofisticat, dar cu o mai mică rezoluție morală. Justificările și sofisme staliniste se aflau deopotrivă *sub* și *deasupra* nivelului de raționament al lui Orwell – se aflau sub și deasupra bunului simț și a empirismului încăpățânat al lui Billy Brown din orașul londonez, cu care Orwell se identifica chiar și în cele mai rebele sau revoluționare momente ale sale. Era indignat, șocat și zdruncinat în convingerile sale. Nu fusese niciodată membru al Partidului Comunist. Dar, în calitate de adept al POUM-ului semi-troțkist, își asumase tacit, în ciuda tuturor rezervelor sale, o anumită comunitate de scopuri și solidaritate cu regimul sovietic, prin toate vicisitudinile și transformările sale, care pentru el erau oarecum obscure și exotice.

Epurările și repercusiunile lor spaniole nu numai că au distrus acea comunitate de scopuri. Orwell nu numai că a văzut prăpastia dintre staliști și antistaliști căscându-se brusc în interiorul Spaniei republicane asediate. Efectul imediat al epurărilor a fost umbrat de „latura irațională a totalitarismului – sacrificiul uman, cruzimea ca scop în sine, venerarea unui conducător” și „culoarea sinistrelor civilizații sclavagiste din lumea antică” răspândindu-se peste societatea contemporană.

La fel ca majoritatea socialiștilor britanici, Orwell nu a fost niciodată marxist. Filozofia materialist-dialectică a fost întotdeauna prea absconsă pentru el. A fost un raționalist convins din instinct, mai degrabă decât din conștiință. Distincția dintre marxist și raționalist este de o oarecare importanță. Contrar unei opinii larg răspândite în țările anglo-saxone, marxismul nu este deloc raționalist în filosofia sa: el nu presupune că ființele umane sunt, de regulă, ghidate de motive raționale și că ele pot fi convinse de rațiune să adere la socialism. Marx însuși începe *Das Kapital* cu o cercetare filosofică și istorică elaborată a modurilor „fetișiste” de gândire și comportament înrădăcinate în „producția de mărfuri” – adică în munca omului pentru piață și în dependența sa de aceasta. Lupta de clasă, așa cum o descrie Marx, nu este deloc un proces

rațional. Asta nu îi împiedică pe raționaliștii socialismului să se descrie uneori drept marxiști. Dar marxistul autentic poate pretinde că este mai bine pregătit din punct de vedere mental decât raționalistul pentru manifestările iraționalității în relațiile umane, chiar și pentru manifestări precum Marile epurări ale lui Stalin. El poate fi decepționat sau mortificat de ele, dar nu trebuie să se simtă zdruncinat în *Weltanschauung*-ul său, în timp ce raționalistul este pierdut și neajutorat atunci când iraționalitatea existenței umane îl privește brusc în față. Dacă se agață de raționalismul său, realitatea îi scapă. Dacă urmărește realitatea și încearcă să o înțeleagă, trebuie să se despartă de raționalismul său.

Orwell a urmărit realitatea și s-a trezit lipsit de presupunerile sale conștiente și inconștiente despre viață. În gândurile sale nu mai putea scăpa de obsesia epurărilor. În mod direct și indirect, acestea au furnizat subiectul pentru aproape tot ceea ce a scris după experiența sa spaniolă. Aceasta era o obsesie onorabilă, obsesia unei minți care nu era înclinată să se înșele comod și să nu se mai lupte cu o problemă morală alarmantă. Dar, luptându-se cu epurările, mintea lui a fost infectată de iraționalitatea lor. S-a trezit incapabil să explice ceea ce se întâmpla în termenii care îi erau familiari, cei ai bunului simț empiric. Abandonând raționalismul, a privit din ce în ce mai mult realitatea prin ochelarii întunecați ai unui pesimism cvasi-mistic.

S-a spus că 1984 este produsul imaginației unui om aflat pe moarte. Există o parte de adevăr în această afirmație, dar nu tot adevărul. Într-adevăr, Orwell a scris această carte cu ultima licărire febrilă de viață în el. De aici și intensitatea extraordinară și sumbră a viziunii și a limbajului său, precum și apropierea aproape fizică cu care suferă torturile pe care imaginația sa creatoare i le provoacă personajului său principal. Și-a identificat propria existență fizică ofilită cu trupul putrezit și micșorat al lui Winston Smith, căruia i-a transmis și în care a investit, ca să zică așa, propriile sale dureri de moarte. Și-a proiectat ultimele spasme ale propriei suferințe în ultimele pagini ale ultimei sale cărți. Dar principala explicație a logicii interioare a deziluziei și pesimismului lui Orwell nu se află în agonia morții scriitorului, ci în experiența și gândirea omului viu și în reacția convulsivă a acestuia la raționalismul său învins.

„Înțeleg cum, nu înțeleg de ce” este refrenul din 1984. Winston Smith știe cum funcționează Oceania și cum funcționează mecanismul său elaborat de tiranie, dar nu știe care este cauza și scopul său final. Pentru a afla răspunsul, el se îndreaptă spre paginile „cărții”, misteriosul clasic al *crimethink*-ului, și care este atribuită lui Emmanuel Goldstein, inspiratorul Frăției conspirative. Dar Smith reușește să citească doar acele capitole din „carte” care se referă la cum. Poliția Gândirii descinde asupra lui tocmai când este pe punctul de a începe să citească capitolele care promit să explice de ce; și astfel întrebarea rămâne fără răspuns.

Aceasta era și situația lui Orwell. El căuta explicația, „de ce”-ul nu atât pentru Oceania viziunii sale, cât pentru stalinism și Marile Epurări. La un moment dat, cu siguranță s-a întors pentru răspuns la Troțki: de la Troțki-Bronstein a luat cele câteva date biografice sumare și chiar fizionomia și numele evreiesc pentru Emmanuel Goldstein; iar fragmentele din „cartea” care ocupă atâtea pagini în 1984

sunt o parafrază evidentă, deși nu foarte reușită, a lucrării lui Troțki, *Revoluția trădată*. Orwell a fost impresionat de măreția morală a lui Troțki dar totodată s-a îndoit parțial de ea și parțial de autenticitatea ei. Ambivalența perspectivei sale asupra lui Troțki se reflectă în atitudinea lui Winston Smith față de Goldstein. Până la sfârșit, Smith nu poate afla dacă Goldstein și Frăția au existat vreodată în realitate și dacă „cartea” nu a fost inventată cumva de Poliția Gândirii. Bariera dintre gândirea lui Troțki și el însuși, o barieră pe care Orwell nu a putut să o traverseze vreodată, a fost marxismul și materialismul dialectic. El a găsit în Troțki răspunsul la Cum, nu și la De ce.

Dar Orwell nu se putea mulțumi cu agnosticismul istoric. Era orice, dar nu era deloc un sceptic. Constituția sa mentală era mai degrabă cea a fanaticului, hotărât să obțină un răspuns, un răspuns rapid și clar, la întrebarea sa. Era încordat de neîncredere și suspiciune și căuta obsesiv conspirațiile întunecate puse la cale de ei împotriva decenței lui Billy Brown din vechea Londră. Ei erau naziștii, staliniștii, dar și – Churchill și Roosevelt și, în cele din urmă, toți cei care aveau vreo *rațiune de stat* de apărut, căci în adâncul sufletului Orwell era un anarhist naiv și, în ochii lui, orice mișcare politică își pierde *rațiunea de a fi* în momentul în care dobândește o *rațiune de stat*. Să analizeze un context social complicat, să încerce să descâlcească încurcături de motive politice, calcule, temeri și suspiciuni și să discearnă constrângerea circumstanțelor din spatele acțiunilor lor era peste puterile sale. Generalizările despre forțele sociale, tendințele sociale și inevitabilul istoric îl umpleau de suspiciune. Și totuși, fără astfel de generalizări, folosite în mod corespunzător și cu moderație, nu se putea da un răspuns realist la întrebarea care îl preocupa pe Orwell. Privirea îi era fixată pe copaci, sau mai degrabă pe un singur copac, în fața lui, și era aproape orb la pădure. Cu toate acestea, neîncrederea sa în generalizările istorice l-a determinat, în cele din urmă, să adopte și să se agațe de cea mai veche, cea mai banală, cea mai abstractă, cea mai metafizică și cea mai steapă dintre toate generalizările: toate conspirațiile, comploturile, epurările și acordurile diplomatice pe care ei le pun la cale au o singură și unică sursă – „setea sadică de putere”. Astfel el a făcut saltul de la bunul simț raționalist și cotidian la misticismul cruzimii care inspiră 1984. (1)

În 1984, stăpânirea omului asupra mașinii a ajuns la un nivel atât de ridicat încât societatea este în măsură să producă din belșug pentru toată lumea și să pună capăt inegalităților. Dar sărăcia și inegalitatea sunt menținute doar pentru a satisface impulsurile sadice ale lui Big Brother. Cu toate acestea, nici măcar nu știm dacă Big Brother există cu adevărat – s-ar putea să fie doar un mit. Cruzimea colectivă a partidului (nu neapărat a membrilor săi individuali, care pot fi oameni inteligenți și bine intenționați), este cea care chinuie Oceania. Societatea totalitară este condusă de un sadism fără corp. Orwell și-a imaginat că a „depășit” conceptele familiare și, după cum credea el, din ce în ce mai irelevante, ale clasei sociale și ale interesului de clasă. Dar, în aceste generalizări marxiste, interesul unei clase sociale are cel puțin o anumită relație specifică cu interesele individuale și cu poziția socială a membrilor săi, chiar dacă interesul de clasă nu reprezintă o simplă sumă

Radu Șerban - Jocul de-a Estella, 2010

a intereselor individuale. În partidul lui Orwell, întregul nu are nicio legătură cu părțile. Partidul nu este un corp social animat de vreun interes sau scop. Este o emanație fantomatică a tot ceea ce este infect în natura umană. Este fantoma metafizică, nebună și triumfătoare, a Răului.

Desigur, Orwell a vrut ca 1984 să fie un avertisment. Dar avertismentul devine contraproductiv din cauza disperării fără margini care stă la baza lui. Orwell a văzut totalitarismul oprind roata istoriei. Big Brother este invincibil: „Dacă vrei o imagine a viitorului, imaginează o cizmă călcând pe o față umană – pentru totdeauna”. El a proiectat spectacolul Marilor Epurări în viitor și l-a văzut fixat acolo pentru totdeauna, pentru că nu era capabil să înțeleagă evenimentele în mod realist, în contextul lor istoric complex. E adevărat că evenimentele au fost unele extrem de „iraționale”; dar cel care, din această cauză, le tratează irațional seamănă foarte mult cu psihiatrul a cărui minte o ia razna pentru că lucrează prea îndeaproape cu nebunia. 1984 nu este, de fapt, atât un avertisment, cât un strigăt pătrunzător care anunță venirea Mileniului Negru, Mileniul damnării.

Țipătul, amplificat de toată „mass-media” din zilele noastre, a înspăimântat milioane de oameni. Dar nu i-a ajutat să vadă mai limpede problemele cu care se confruntă lumea; nu le-a făcut să avanseze înțelegerea. Nu a făcut decât să crească și să intensifice valurile de panică și ură care străbat lumea și întunecă mințile inocente. 1984 a învățat milioane de oameni să privească conflictul dintre Est și Vest în termeni de alb și negru, și le-a arătat un monstru imaginar și un țăp ispășitor monstruos pentru toate relele care afectează omenirea.

În zorii erei atomice, lumea trăiește într-o atmosferă de groază apocaliptică. Iată de ce milioane de oameni răspund cu atâta pasiune la viziunea apocaliptică a unui romancier. Monștrii apocaliptici ai atomului și hidrogenului nu au fost însă dezlănțuiți de Big Brother. Principala problemă a societății contemporane este că nu a reușit încă să își adapteze modul de viață și instituțiile sociale și politice la progresul prodigios al cunoștințelor tehnologice. Nu știm care a fost impactul bombeii atomice și al bombeii cu hidrogen asupra gândurilor a milioane de oameni din Est, unde angoasa și frica se pot ascunde în spatele fațadei unui optimism oficial facil (sau poate jenat?). Dar ar fi

periculos să nu ne dăm seama că, în Occident, milioane de oameni pot fi tentați, în angoasa și frica lor, să fugă de propria responsabilitate pentru destinul omenirii și să își descarce furia și disperarea pe Monstrul-Țap ispășitor pe care 1984 al lui Orwell a făcut atât de multe pentru a-l pune în fața ochilor lor.

„Ați citit această carte? Trebuie să o citiți, domnule. Și veți înțelege de ce trebuie să aruncăm bomba atomică asupra bolșevicilor!”. Cu aceste cuvinte, un vânzător de ziare mi-a recomandat 1984 la New York, cu câteva săptămâni înainte de moartea lui Orwell.

Bietul Orwell, și-a imaginat oare vreodată că propria sa carte va deveni un element atât de important în programul Săptămânii urii?

(1) Această opinie se bazează pe amintiri personale cu Orwell, precum și pe o analiză a operei sale. În timpul ultimului război, Orwell a părut atras de tonul critic, pe atunci oarecum neobișnuit, al comentariilor mele despre Rusia care au apărut în *The Economist*, *The Observer* și *Tribune*. (Mai târziu, am fost amândoi corespondenți ai *The Observer* în Germania și, ocazional, am împărțit camera din tabăra de presă). Cu toate acestea, nu mi-a luat mult timp să conștientizez diferențele de abordare din spatele acordului nostru aparent. Îmi amintesc că am fost luat prin surprindere de încăpățănarea cu care Orwell insista asupra „conspirațiilor” și că gândirea sa politică mi s-a părut o sublimare freudiană a maniei de persecuție. De exemplu, era ferm convins că Stalin, Churchill și Roosevelt au complotat în mod conștient pentru a împărți lumea între ei și pentru a o subjugă în comun. (Oceania, Estasia și Eurasia din 1984 își au inspirația aici). „Sunt cu toții însetați de putere”, obișnuia să repete. Când, odată, i-am atras atenția că sub aparenta solidaritate a celor Trei Mari șefi de stat se putea distinge limpede conflictul dintre ei, care deja ieșea la suprafață, Orwell a fost atât de surprins și de neîncredător încât a relatat imediat conversația noastră în rubrica sa din *Tribune* și a adăugat că nu vedea niciun semn de apropiere a conflictului despre care vorbeam. Asta se întâmpla în timpul conferinței de la Yalta sau la scurt timp după aceea, când nu era nevoie de prea multă clarviziune pentru a vedea ce urma să se întâmple. Ceea ce m-a frapat la Orwell a fost lipsa sa de simț istoric și de înțelegere psihologică a vieții politice, dublată de o pătrundere acută, dar îngustă, în unele aspecte ale politicii susținută de o fermitate incoruptibilă a convingerilor.

Din Isaac Deutscher, *Heretics and Renegades and Other Essays*
Hamish and Hamilton, Londra, 1955

Traducere din limba engleză de Alex CISTELECAN

Isaac ASIMOV

Despre 1984

Introducere

Obişnuiesc de câțiva ani să scriu câte un articol în patru părți pentru *Field Newspaper Syndicate* la începutul fiecărui an, iar în 1980, conștienți de apropierea anului 1984, cei de la FNS mi-au cerut să scriu o critică amănunțită a romanului lui George Orwell 1984. Am avut rețineri. Nu prea îmi aminteam prea multe din carte și le-am spus-o și lor – dar Denison Demac, tânăra amabilă care ține legătura cu mine de la FNS, mi-a trimis pur și simplu un exemplar și mi-a spus „Citește-o”.

Așa că am citit-o și am rămas absolut uluit de ce am citit. M-am întrebat câți dintre cei care vorbesc despre roman cu atâta lejeritate l-or fi citit; sau dacă l-au citit, cât își mai amintesc din el. Am simțit că trebuie să-i scriu critica pentru a pune oamenii la punct. Îmi pare rău, dar îmi place să pun oamenii la punct.

Scrierea lui 1984

În 1949, a fost publicată o carte intitulată 1984. A fost scrisă de Eric Arthur Blair sub pseudonimul George Orwell.

Cartea încerca să arate cum ar arăta viața într-o lume a răului total, în care cei care controlează guvernul se mențin la putere prin forță brută, prin falsificarea adevărului, prin rescrierea continuă a istoriei și în general hipnotizând poporul.

Lumea malefică a fost plasată la doar treizeci și cinci de ani în viitor, astfel încât chiar și cei care erau deja la vârsta mijlocie când a apărut cartea să aibă șansa să apuce să o vadă cu ochii lor.

Eu, de exemplu, eram deja un om însurat când a apărut cartea și iată-ne acum, la mai puțin de patru ani până la acel an apocaliptic (căci „1984” a ajuns un an care evocă groaza din cauza cărții lui Orwell), pe care am toate șansele să-l prind în viață.

În acest capitol, voi discuta cartea. Dar mai întâi: cine a fost Blair/Orwell și de ce a fost scrisă cartea?

Blair s-a născut în 1903 într-o familie de gentleman britanici. Tatăl său a fost funcționar public în India și Blair însuși ducea o viață de funcționar al Imperiului Britanic. A studiat la Eton, a prestat serviciu militar în Burma și așa mai departe.

Dar îi lipseau banii pentru a fi un gentleman englez pe deplin. Pe de altă parte, nici nu voia să-și petreacă viața în slujbe plictisitoare la birou; voia să fie scriitor. În al treilea rând, se simțea vinovat pentru statutul său de clasă superioară.

Așa că, la finele anilor '20, a făcut ceea ce mulți tineri americani înstăriți din anii '60 aveau să facă. Pe scurt, a devenit ceea ce aveam să numim mai târziu un „hippie”. A trăit în condiții de boschetar în Londra și Paris, s-a întovărășit și s-a identificat cu vagabonzii și locuitorii mahalalelor, a reușit să își ușureze conștiința și, în același timp, să adune material pentru primele sale cărți.

A virat totodată la stânga, devenind socialist și luptând alături de loialiști în Spania în anii '30. Acolo, s-a trezit prins în luptele sectare dintre diversele facțiuni de stânga, și întrucât credea într-o formă de socialism de gentleman englez, a fost inevitabil de partea învinșilor. În fața sa erau anarhiști, sindicaliști și comuniști spanioli înflăcărați, care resimțeau amarnic faptul că necesitatea de a lupta împotriva fasciștilor lui Franco îi împiedica să se lupte între ei. Comuniștii, care erau cel mai bine organizați, au câștigat și Orwell a trebuit să părăsească Spania, convins fiind că altfel urma să fie ucis.

De-atunci înainte, până la sfârșitul vieții, a purtat un război literar privat împotriva comunismului, hotărât să câștige în cuvinte bătălia pe care o pierduse în acțiune.

În timpul celui de-al Doilea Război Mondial, în care a fost respins de la serviciul militar, s-a asociat aripii stângi a Partidului Laburist britanic, dar n-a prea simpatizat cu viziunea lor, căci până și versiunea lor neglijentă de socialism i se părea prea organizată.

N-a prea fost afectat, pare-se, de versiunea nazistă de totalitarism, căci nu era loc pentru așa ceva în războiul său personal cu comunismul stalinist. Prin urmare, atunci când Marea Britanie lupta pe viață și pe moarte cu nazismul, iar Uniunea Sovietică lupta ca aliat aducându-și contribuția sa, deloc minoră, de vieți omenești, curaj și determinare, Orwell scria *Ferma animalelor* care era o satiră a Revoluției Ruse și ce a urmat după ea, zugrăvind-o în termenii unei revolte a animalelor de curte împotriva stăpânilor umani.

A terminat *Ferma animalelor* în 1944 și a avut dificultăți în a găsi o editură, pentru că nu era un moment prea bun în care să-i superi pe sovietici. Dar de îndată ce războiul s-a încheiat, Uniunea Sovietică a devenit o țintă legitimă și *Ferma animalelor* a fost publicată. A fost primită cu multe aplauze, iar Orwell a devenit suficient de prosper pentru a se retrage și a se dedica lucrului la capodopera sa, *1984*.

Cartea descria o societate care extindea la nivelul unei întregi lumi Rusia stalinistă din anii 1930, scrisă cu veninul unui adept al unei facțiuni stângiste rivale. Alte forme de totalitarism nu prea joacă vreun rol. Sunt vreo două trimiteri la naziști și la Inchiziție. Chiar la început, e o referință sau două la evrei, ca și cum ei aveau să se dovedească a fi obiectul persecuției, dar toate astea dispar cu totul, ca și cum Orwell nu voia ca cititorii să confunde personajele malefice din carte cu naziștii.

Imaginea este a stalinismului, și numai a stalinismului.

Când cartea a apărut în 1949, Războiul Rece era la apogeu. Cartea s-a dovedit astfel populară. Era aproape o chestiune de patriotism în Occident să o cumperi și să vorbești despre ea, și poate chiar și să citești pasaje din ea, dar părerea mea este că au fost mai mulți cei care au cumpărat-o și au vorbit despre ea decât cei care au citit-o, pentru că este o carte îngrozitor de plictisitoare – didactică, repetitivă și aproape nemișcată.

La început, cartea a fost populară cu cei care înclinau spre partea conservatoare a spectrului politic, pentru că era în mod limpede o polemică anti-sovietică, și imaginea Londrei din 1984 pe care o proiecta era cam la fel cum își imaginau conservatorii că trebuie să fie viața în Moscova anulului 1949.

În timpul perioadei McCarthy din Statele Unite, *1984* a devenit tot mai populară printre cei care înclinau spre partea liberală a spectrului politic, pentru că părea că Statele Unite de la începutul anilor 1950 începeau să meargă în direcția controlului gândirii și că toate relele pe care Orwell și le imaginase se îndreptau spre noi.

Astfel, într-o postfață la ediția publicată de New American Library în 1961, psihanalistul și filozoful liberal Erich Fromm concluzionează astfel:

„Cărțile precum cea a lui Orwell sunt niște avertismente puternice, și ar fi mare păcat dacă cititorul ar interpreta cu superioritate *1984* drept încă o descriere a barbarismului stalinist și dacă nu ar vedea că e și despre noi.”

Chiar și lăsând deoparte stalinismul și mccarthyism-ul, tot mai mulți americani deveneau conștienți de cât de „mare” devenea raza de acțiune a statului, cât de mari erau impozitele, cum regulile și reglementările puneau tot mai mult stăpânire pe afacerile și chiar pe viața privată, cum informațiile privind orice aspect al vieții private intrau nu doar în evidența serviciilor guvernamentale ci și a sistemelor private de credite.

Astfel, *1984* a ajuns să reprezinte nu stalinismul, sau chiar dictatura în general – ci doar guvernarea. Chiar și paternalismul guvernamental părea să aducă a „1984” și expresia „Fratele cel Mare te privește” a ajuns să însemne orice e prea mare pentru ca individul să-l poată controla. Nu doar statul obez [big government] și marile corporații au ajuns un simptom de *1984*, ci inclusiv marea știință, marile sindicate, marile orice.

De fapt, *1984*-ofobia a pătruns într-atât de adânc conștiințele multora din cei care nu au citit cartea și n-au idee ce conține, încât te și întrebi ce se va întâmpla cu noi după 31 decembrie 1984. Când Anul Nou 1985 va sosi și Statele Unite vor fi în continuare în existență și confruntându-se cu aceleași probleme cu care se confruntă și acum, cum ne vom exprima temerile noastre legate de ce aspect al vieții se va nimeri să ne umple de neliniște? Ce dată nouă vom inventa ca să-i ia locul lui 1984?

Orwell nu a apucat să își vadă cartea având succesul pe care l-a avut. El nu a văzut modul în care a făcut din 1984 un an care avea să bântuie o întreagă generație de americani. Orwell a murit de tuberculoză într-un spital londonez în ianuarie 1950, la doar câteva luni după publicarea cărții, la vârsta de 46 de ani. Conștiința sa a morții sale iminente se poate să fi contribuit la amărăciunea cărții.

Science Fiction-ul din 1984

Mulți se gândesc la *1984* ca la un roman SF, dar aproape singurul element din *1984* care ne-ar putea face să credem asta e că acțiunea se petrece aparent în viitor. Dar nu e așa! Orwell nu avea nici un simț al viitorului, iar deplasarea din roman e mai curând geografică decât temporală. Londra în care se petrece povestea e plasată nu atât la treizeci și cinci de ani în viitor, din 1949 în 1984, cât cu câteva mii de kilometri mai la est în spațiu, la Moscova.

Orwell își imaginează Marea Britanie trecând printr-o revoluție similară cu Revoluția Rusă și bifând toate fazele prin care a trecut evoluția sovieticilor. El nu-și poate imagina vreo variație în această privință. Sovieticii au avut o serie de epurări în anii 1930, astfel că Engsoc (socialismul englez) a trecut printr-o serie de epurări în anii 1950.

Sovieticii și-au convertit unul din revoluționarii lor, Lev Troțki, într-un ticălos, lăsându-l pe rivalul său, Iosif Stalin, pe post de erou. Astfel, Engsoc-ul își convertește unul din revoluționarii săi, Emmanuel Goldstein, într-un ticălos, lăsându-l pe rivalul său, cu o mustață de Stalin, pe post de erou. Nu există aici nici măcar abilitatea de a imagina mici schimbări. Goldstein, ca Troțki, „are o față netedă de evreu, cu o aureolă de păr alb și barbișon”. Orwell pare să nu vrea să creeze confuzie dându-i un alt nume lui Stalin, așa că îl numește pur și simplu „Fratele cel Mare”.

La începutul romanului, ni se spune clar că televiziunea (care tocmai apărea când cartea era scrisă) funcționa ca mijloc de îndoctrinare al oamenilor, căci aparatele TV nu puteau fi oprite (Și se pare că într-o Londră în degradare în care nimic nu funcționează, aceste aparate nu se strică niciodată).

Marea contribuție a lui Orwell la tehnologia viitorului este că aparatele de televiziune operează în ambele sensuri, iar oamenii care sunt forțați să audă și să privească ecranele televizoarelor pot, la rândul lor, să fie auziți și văzuți permanent, aflându-se sub o supraveghere constantă chiar și atunci când dorm sau merg la baie. De-aici sensul frazei „Fratele cel Mare te privește”. Acesta e un sistem extraordinar de inefficient de a-i controla pe toți. Ca să poți urmări permanent pe cineva înseamnă că altcineva trebuie să urmărească tot timpul (cel puțin în societatea orwelliană) și trebuie să facă asta cu mare atenție, pentru că arta interpretării gesturilor și a expresiilor faciale se dezvoltă permanent.

O persoană nu poate urmări mai mult de o persoană cu atenție deplină, și poate face asta doar pentru o perioadă relativ scurtă, până ce atenția începe să i se risipească. Aș estima, pe scurt, că trebuie să existe cinci privitori pentru fiecare persoană privită. În plus, desigur, privitorii trebuie și ei să fie supravegheați, pentru că nimeni nu e mai presus de bănueli în lumea orwelliană. Prin urmare, sistemul de opresiune prin televizoarele cu două sensuri pur și simplu nu poate funcționa.

Orwell a înțeles și el asta, limitând aplicarea acestui sistem la membrii de partid. „Prolii” (proletarii), față de care Orwell nu-și poate masca disprețul său de clasă superioară, sunt în general lăsați de capul lor ca suboameni. (La un moment dat în carte el spune că orice prole care dovedește abilități este ucis – o metodă preluată din modul în care-și tratau spartanii hiloții acum douăzeci și cinci de secole).

Mai mult, el descrie un sistem de spioni voluntari în care copiii își toarnă părinții, iar vecinii se toarnă unii pe alții. Nici asta nu poate funcționa prea bine pentru că în cele din urmă toată lumea toarnă pe toată lumea și sistemul trebuie abandonat.

Orwell nu a fost în stare să-și imagineze computere sau roboți, căci altfel i-ar fi plasat pe toți sub supraveghere non-umană. Într-o anumită măsură, computerele noastre fac asta pentru fisc, pentru instituțiile de credit și așa mai departe, dar acestea nu ne trimit cu gândul la 1984, decât în imaginațiile înflăcărâte. Computerele și tirania nu merg neapărat cot la cot. Tiraniile au funcționat foarte bine fără computere (să ne gândim la naziști), în timp ce țările cele mai computerizate din lumea de azi sunt și cele mai puțin tiranice.

Orwell nu are capacitatea de a vedea (sau imagina) mici schimbări. Personajul său are dificultăți în lumea sa din 1984 în a-și găsi șireturi sau lame de bărbierit. Și eu aș avea în lumea reală a anilor 1980, pentru că cei mai mulți folosim azi încălțări fără șireturi și aparate electrice de ras.

Orwell are, de altfel, o fixație tehnofobă care face ca orice progres tehnologic să-i apară ca un regres. Astfel, atunci când eroul său scrie, el „introduce un stilou în suportul de stilouri și îl aspiră pentru a îndepărta grăsimea”. El face asta „din cauza sentimentului că frumoasa hârtie alb-cremoasă merita să fie scrisă cu o peniță adevărată în loc să fie scrijelită cu un pix cu cerneală”.

Probabil că „pixul cu cerneală” este pixul cu bilă care apărea cam când 1984 era scrisă. Asta înseamnă că Orwell descrie ceva ca fiind „scris” cu peniță adevărată, și „scrijelit” atunci când e scris cu un pix cu bilă. Dar asta e exact pe dos de cum stau lucrurile în realitate. Dacă ești suficient de bătrân ca să-ți amintești stilourile cu peniță, îți vei aminti că zgâriau ceva de groază, pe când pixurile cu bilă nu făc asta.

Asta nu e *science fiction*, ci simplă nostalgie distorsionată pentru un trecut ce n-a existat vreodată. Mă mir că Orwell s-a mulțumit cu stilourile cu peniță și nu l-a făcut pe Winston să scrie cu o pană de găscă.

Orwell nu a fost deosebit de clarvăzător nici în ceea ce privește aspectele strict sociale ale viitorului pe care îl prezenta, astfel încât lumea orwelliană din 1984 este incredibil de învechită în comparație cu lumea reală a anilor 1980.

De exemplu, Orwell nu își imaginează noi vicii. Personajele sale sunt cu toții băutori de gin și dependenți de tutun, și parte din grozăvia reprezentării sale a anului 1984 constă în descrierea elocventă a ginului și tutunului de proastă calitate.

El nu anticipează nici un drog nou, nici marijuana, nici halucinogenele sintetice.

Nimeni nu se așteaptă ca un scriitor SF să fie precis și exact în previziunile sale, dar ne așteptăm totuși să inventeze ceva diferite.

În disperarea (sau furia) sa, Orwell uită de virtuțile pe care le au oamenii. Toate personajele sale sunt, într-un fel sau altul, meschine sau sadice, josnice, stupide sau respingătoare. Poate că așa sunt cei mai mulți oameni sau așa vrea Orwell să indice că vor fi cu toții sub tiranie, dar mie mi se pare că până acum, chiar și sub cele mai rele tiranii, au existat bărbați și femei curajoase care au rezistat tiranilor cu riscul vieții și ale căror istorii personale sunt flăcări luminoase în întunericul din jur. Fie și numai pentru că în 1984 nu există niciun indiciu în acest sens, nu seamănă cu lumea reală a anilor 1980.

De asemenea, el nu a prevăzut nicio schimbare în ceea ce privește rolul femeii sau o slăbire a stereotipului feminin din 1949. Există doar două personaje feminine de importanță în roman. Unul este o femeie „prole(etar)ă” puternică și lipsită de minte, spălătoreasă pentru totdeauna, și care cântă la nesfârșit un cântec popular cu versuri de tipul celor obișnuite în anii 1930 și 1940 (și la care Orwell se referă cu dispreț ca fiind „mizerabilă” (trashy), într-o ne-anticipare fericită a hard rock-ului).

Cealaltă este eroina, Julia, care este promiscuă din punct de vedere sexual (dar este cel puțin împinsă spre acte de curaj chiar de interesul ei pentru sex) și, în rest, este la fel de lipsită de minte. Când eroul, Winston, îi citește cartea din carte care explică natura lumii orwelliene, ea reacționează adormind - dar cum tratatul pe care îl citește Winston este amețitor de soporific, s-ar putea ca acest lucru să fie mai degrabă un indiciu al bunului simț al Juliei decât opusul.

Pe scurt, dacă 1984 trebuie considerat SF, atunci e un SF foarte prost.

Statul* din 1984

Romanul 1984 al lui Orwell este o descriere a unui stat atotputernic și el a contribuit la transformarea conceptului de „stat obez” (big government) într-unul foarte înfricoșător.

Trebuie însă să ne amintim că lumea de la finele anilor '40, în care Orwell își scria cartea, era una în care au existat – și încă existau – state obeze cu tirani adevărați – indivizi ale căror dorințe, oricât de nedrepte, crude sau malefice, erau lege. Mai mult, părea că astfel de tirani nu pot fi îndepărtați decât prin șansa unei forțe externe.

Benito Mussolini din Italia, după 21 de ani de domnie absolută, a fost răsturnat, dar doar pentru că țara sa era învinsă în război.

Adolf Hitler din Germania, un tiran încă și mai autoritar și brutal, a condus cu mână de fier pentru 12 ani, și nici măcar înfrângerea în război nu a condus la răsturnarea lui. Deși teritoriul asupra căruia domnea s-a tot micșorat, și deși armatele mult mai puternice ale adversarilor săi se apropiu tot mai mult dintre Est și Vest, el a rămas un tiran absolut asupra teritoriului pe care îl controla – chiar și atunci când acesta nu se întindea decât asupra bunker-ului în care s-a sinucis. Până ce s-a îndepărtat din proprie inițiativă, nimeni n-a îndrăznit să-l îndepărteze. (Au existat comploturi împotriva sa, desigur, dar ele nu au funcționat vreodată, uneori din cauza unor ciudățenii ale sorții care păreau explicabile doar prin faptul că cineva acolo jos îl iubea).

Orwell însă nu a avut vreme de Mussolini sau Hitler. Dușmanul său era Stalin, și la vremea la care 1984 era publicat, Stalin condusese Uniunea Sovietică într-o îmbrățișare sufocantă vreme de 25 de ani, supraviețuise unui război teribil în care țara sa a suferit pierderi enorme și din care el ieșea mai puternic decât oricând. Pentru Orwell, trebuie să fi părut că nici timpul, nici șansa nu aveau să-l dea jos pe Stalin și că va trăi pentru totdeauna cu o putere mereu mai mare – și astfel l-a descris Orwell pe Fratele cel Mare.

Desigur, lucrurile nu stăteau chiar așa în realitate. Orwell nu a apucat să o vadă cu ochii săi, însă Stalin a murit la doar câțiva ani de la apariția lui 1984 și nu a durat prea mult până ce regimul său a fost denunțat ca tiranie de – cine altcineva? – chiar conducerea sovietică.

Uniunea Sovietică e tot Uniunea Sovietică, dar nu mai e stalinistă, iar inamicii statului nu mai sunt lichidați (Orwell spune în schimb „vaporizați”, aceste mici schimbări fiind cam tot ce poate el) cu atâta nonșalanță.

La fel, Mao Tse-tung a murit în China, și deși el nu a fost denunțat în mod explicit, asociații săi apropiați,

„Banda celor patru” au fost prompt retrogradați din postura Divinității, și deși China e tot China, ea nu mai e maoistă. Franco din Spania a murit în patul său și, deși până la ultima sa suflare a rămas liderul nechestionat care a fost vreme de aproape patruzeci de ani, imediat după ultima sa suflare, fascismul a dispărut brusc din Spania, așa cum a făcut și în Portugalia după moartea lui Salazar.

Pe scurt, Frații cei Mari mai și mor, sau cel puțin așa s-a întâmplat până acum, iar când mor, și regimurile lor se schimbă cu ceva mai blând.

Asta nu înseamnă că noi tirani nu pot să apară, dar și ei vor muri la un moment dat. Cel puțin în anii '80 reali, avem toate motivele să credem că vor dispărea și că nemuritorul Frate cel Mare nu e o amenințare reală.

Dacă nu altceva, guvernele din anii 1980 par periculos de slabe. Progresul tehnologiei a pus arme puternice – explozibili, mitraliere, mașini rapide – în mâinile teroriștilor urbani care pot astfel să recurgă la răpire, la execuții, la luări de ostatici cu impunitate în timp ce guvernele rămân mai mult sau mai puțin neputincioase. Pe lângă imortalitatea Fratelui cel Mare, Orwell mai prezintă două alte căi de reproducere a unei tiranii eterne.

În primul rând – propune ceva sau pe cineva de urât. În lumea orwelliană, acesta e Emmanuel Goldstein, față de care ura e stărnită și orchestrată într-o manieră robotizată, de masă.

Nu e nimic nou în asta, desigur. Fiecare țară din lume a recurs la vecinii săi pentru a mobiliza această ură. Acest lucru e atât de ușor de făcut și e atât de interiorizat, ca o a doua natură, de către omenire încât te întrebi de ce e nevoie de sesiuni organizate de ură în lumea lui Orwell.

Nu e nevoie de nici un fel de strategii istețe de masă pentru a-i face pe arabi să-i urască pe israelieni, pe greci să-i urască pe turci, sau catolicii irlandezi să-i urască pe protestanții irlandezi – și viceversa în fiecare caz. E adevărat, naziștii au organizat reuniuni de delir de masă pe care toți participanții păreau să le iubească, dar ele nu au avut un efect permanent. Odată ce războiul s-a mutat pe pământ german, germanii s-au predat cu aceeași sială de parcă n-ar fi făcut vreun Sieg-heil în toată viața lor.

A doua metodă – rescrierea istoriei. Aproape fiecare din pușinii indivizi pe care-i întâlnim în 1984 are ca slujbă rescrierea rapidă a istoriei, reajustarea statisticilor, modificarea textelor din ziare – de parcă cineva chiar se va deranja să studieze trecutul recent.

Această preocupare a lui Orwell față de detaliile „dovezilor istorice” e tipică pentru adeptul sectarismului politic care citează mereu ce s-a spus și făcut în trecut pentru a-și impune punctul de vedere asupra celor din tabăra opusă care și ei citează mereu ce s-a făcut și spus în trecut, în scopuri similare.

Dar așa cum știe orice politician, nu e nevoie de nici un fel de dovezi.

Trebuie doar să faci o afirmație – orice afirmație – cu suficientă convingere pentru ca publicul să o creadă. Nimeni nu va verifica minciuna comparând-o cu faptele și, dacă ar face-o, s-ar îndoi de fapte. Chiar credem că poporul german din 1939 s-a prefăcut că polonezii l-au atacat declanșând astfel al Doilea Război Mondial? Nu! Pentru că

li s-a spus astfel, ei au crezut-o la fel de sincer pe cât eu și cu tine credem că ei i-au atacat pe polonezi.

E adevărat că sovieticii publicau noi ediții din Enciclopedia lor în care conducătorii care, în edițiile precedente, se bucurau de biografii extinse dispăreau cu totul, și fără îndoială că aceasta e inspirația pentru strategia orwelliană, însă posibilitatea de a o aplica la dimensiunile la care e practică în 1984 mi se par a fi nule – nu pentru că ar fi dincolo de viclenia omenească, ci pentru că e total inutilă.

Orwell insistă mult pe „Nouvorbă” (Newspeak) ca instrument de represiune – convertirea limbii engleze într-un instrument atât de limitat și abreviat încât dispare chiar vocabularul care ar permite dizidența. El dă ca exemple „Internaționala Comunistă” care devine „Comintern” și „Geheime Staatspolizei” care devine „Gestapo”, dar acestea nu sunt niște invenții totalitariste moderne. „Vulgus mobile” a devenit în engleză „mob”; „taxi cabriolet” a devenit „cab”; „quasi-stellar radio source” a devenit „quasar”; „light amplification by stimulated emission of radiation” a devenit „laser” și așa mai departe. Nu există nici o dovadă că astfel de comprimări ale limbajului l-au sărăcit ca mod de exprimare.

În realitate, mistificarea politică a tins mai degrabă să folosească mai multe cuvinte decât mai puține, cuvinte lungi în locul celor scurte, extinzând în loc să reducă. Orice conducător cu o educație inadecvată sau inteligență limitată se ascunde în spatele unei beții exuberante de cuvinte.

Astfel, când Winston Churchill a sugerat dezvoltarea „englezei de bază” ca limbă internațională (ceea ce a contribuit fără doar și poate la ideea de „nouvorbă”), sugestia sa n-a dat roade. Astfel că nu suntem deloc mai apropiați de apariția nouvorbă în forma ei condensată, deși am avut întotdeauna nouvorbă în forma ei extinsă și o vom avea întotdeauna.

Și mai avem și o categorie de tineri printre noi cărora le place să spună „*Right on, man, you know. It's like he's got it all together, you know, man. I mean, like you know...*” și așa mai departe pentru cinci minute când cuvântul pe care îl caută este de fapt „poftim?”.

Dar asta nu este însă Nouvorbă și e ceva ce a fost mereu printre noi. E ceva ce în vechiul grai îi spuneam „analfabetism” și nu e lucrul la care se gândea Orwell.

Situația internațională din 1984

Deși Orwell părea, în general, blocat iremediabil în lumea din 1949, cel puțin într-un aspect s-a dovedit a fi remarcabil de clarvăzător, și anume în ceea ce privește anticiparea divizării tripartite a lumii din anii 1980.

Scena internațională din 1984 este o lume dominată de trei superputeri: Oceania, Eurasia și Estasia – ceea ce, în linii mari, corespunde celor trei superputeri din anii 1980: Statele Unite, Uniunea Sovietică și China.

Oceania este o combinație între Statele Unite și Imperiul Britanic. Orwell, care lucrase ca funcționar imperial, nu părea să observe că Imperiul Britanic se afla la sfârșitul anilor '40 în ultima sa fază și că era pe cale să se dizolve. El pare să presupună că, în realitate, Imperiul Britanic este membrul dominant al combinației britanico-americane.

Cel puțin, întreaga acțiune are loc la Londra, iar expresii precum „Statele Unite” și „americani” sunt rareori, dacă nu chiar niciodată, menționate. Dar, de altfel, acest lucru este specific romanului britanic de spionaj în care, după cel de-al Doilea Război Mondial, Marea Britanie (în prezent, cam a optsprezecea putere militară și economică din lume) este prezentată ca marele adversar al Uniunii Sovietice, al Chinei sau al unei conspirații internaționale inventate, iar Statele Unite fie nu sunt niciodată menționate, fie sunt reduse la câte o mică apariție de curtoazie a unui agent CIA ocazional.

Eurasia este, bineînțeles, Uniunea Sovietică, despre care Orwell presupune că va absorbi întregul continent european. Prin urmare, Eurasia include toată Europa, plus Siberia, iar populația sa este în proporție de 95% europeană după orice standard. Cu toate acestea, Orwell îi descrie pe eurasiatici ca fiind „bărbați cu aspect masiv și cu fețe asiatice inexprime”. Deoarece Orwell trăiește încă într-o epocă în care „european” și „asiatic” sunt echivalente cu „erou” și „ticălos”, este imposibil să perorezi împotriva Uniunii Sovietice cu emoția convenită fără să o consideri „asiatică”. Acest lucru intră în categoria a ceea ce în Newspeak-ul orwellian se numește „gândire dublă”, ceva la care Orwell, ca orice ființă umană, se pricepe.

S-ar putea, desigur, ca Orwell să nu se gândească la Eurasia sau la Uniunea Sovietică, ci la marea sa bête noire, Stalin. Stalin este georgian, iar Georgia, situată la sud de munții Caucaz, face parte, din considerente strict geografice, din Asia.

Asia de Est este, firește, China și diversele națiuni care depind de ea.

Aici este clarviziunea. În momentul în care Orwell scria 1984, comuniștii chinezi nu câștigaseră încă controlul asupra țării și mulți (în special în Statele Unite) făceau tot posibilul pentru ca anticomunistul Chiang Kai-shek să păstreze controlul. Odată ce comuniștii au câștigat, consensul occidental dominant a fost că chinezii se vor afla sub strict control sovietic, iar China și Uniunea Sovietică vor forma o putere comunistă monolitică.

Orwell nu numai că a prevăzut victoria comunistă (de fapt, vedea această victorie pretutindeni), dar a prevăzut și că Rusia și China nu vor forma un bloc monolit, ci vor fi dușmani de moarte.

Aici, propria sa experiență de sectant de stânga este posibil să-l fi ajutat. El nu avea superstiții de dreapta în care stângiștii apar ca niște ticăloși uniți și imposibil de distins. El știa că aceștia se vor lupta între ei cu aceeași înverșunare pentru cele mai neînsemnate puncte de doctrină ca și cei mai pioși creștini.

El a prevăzut, de asemenea, o stare permanentă de război între cele trei puteri; o stare de impas permanent, cu alianțe care se schimbă mereu, dar întotdeauna cu cele două mai slabe alindu-se împotriva celui mai puternic. Acesta era vechiul sistem al „echilibrului puterilor”, care a fost folosit în Grecia antică, în Italia medievală și în Europa modernă timpurie.

Greșeala lui Orwell a fost cea de a fi crezut că trebuie să existe un război real pentru a menține în mișcare acest carusel al echilibrului de putere. Ba chiar, într-una dintre cele mai amuzante părți ale cărții, el perorează la

nesfârșit despre necesitatea unui război permanent ca mijloc de consumare a producției mondiale de resurse și, astfel, de menținere a stratificării sociale a claselor superioare, mijlocii și inferioare. (Aceasta sună ca o explicație foarte stângistă a războiului ca rezultat al unei conspirații elaborate cu mare dificultate).

De fapt, deceniile de după 1945 au fost remarcabil de lipsite de război în comparație cu deceniile anterioare. Au existat războaie locale din belșug, dar niciun război general. Dar atunci, războiul nu este necesar ca un dispozitiv disperat pentru a consuma resursele lumii. Acest lucru se poate face prin alte dispozitive, cum ar fi creșterea nesfârșită a populației și a consumului de energie, pe care Orwell nu le ia în considerare.

Orwell nu a prevăzut niciuna dintre schimbările economice semnificative care au avut loc după cel de-al Doilea Război Mondial. El nu a prevăzut rolul petrolului, nici disponibilitatea sa în scădere, nici prețul său în creștere, nici puterea tot mai mare a acelor națiuni care îl controlează. Nu-mi amintesc să fi menționat cuvântul „petrol”.

Dar poate că dacă înlocuim „război” cu „război rece”, e de-ajuns ca să o considerăm o clarviziune orwelliană. În realitate, am traversat un „război rece” mai mult sau mai puțin continuu, care a servit la menținerea unui nivel ridicat al ocupării forței de muncă și la rezolvarea unor probleme economice pe termen scurt (cu prețul creării unor probleme mai mari pe termen lung). Iar acest război rece este suficient pentru a epuiza resursele.

Mai mult, alianțele s-au schimbat așa cum Orwell a prevăzut și aproape la fel de brusc. Când Statele Unite păreau atotputernice, Uniunea Sovietică și China erau amândouă antiamericane și se aflau într-un fel de alianță. Pe măsură ce puterea americană a scăzut, Uniunea Sovietică și China s-au îndepărtat una de cealaltă și, pentru o vreme, fiecare dintre cele trei puteri le amenința pe celelalte două în mod egal. Apoi, când Uniunea Sovietică a început să pară deosebit de puternică, a apărut un fel de alianță între Statele Unite și China, care au cooperat în denigrarea Uniunii Sovietice, vorbind totodată cu blândețe una despre cealaltă.

În 1984, fiecare schimbare de alianță implică o orgie de rescriere a istoriei. În viața reală, nu e nevoie de așa ceva. Publicul oscilează cu ușurință de la o parte la

cealaltă, acceptând schimbarea circumstanțelor fără nicio preocupare pentru trecut. De exemplu, japonezii, în anii 1950, s-au transformat din ticăloși incalificabili în prieteni, în timp ce chinezii au evoluat în direcția opusă, fără ca nimeni să se obosească să șteargă Pearl Harbour. Să fim serioși, nimănui nu i-a păsat.

Orwell face ca cele trei mari puteri să renunțe de bunăvoie la utilizarea bombelor nucleare și într-adevăr astfel de bombe nu au mai fost folosite în război din 1945. Totuși, acest lucru se poate datora faptului că singurele puteri cu mari arsenale nucleare, Statele Unite și Uniunea Sovietică, au evitat războiul între ele. Dacă ar exista un război real, este extrem de îndoielnic că una sau cealaltă tabără nu ar simți în cele din urmă nevoia să apese pe buton. Din acest punct de vedere, Orwell pare că nu prea surprinde realitatea.

Totuși, Londra suferă din când în când un atac de rachetă, care seamănă foarte mult cu o rachetă V-1 sau V-2 din 1944, iar orașul se află într-o ruină de tip 1945. Din acest punct de vedere, Orwell nu poate face ca 1984 să fie foarte diferit de 1944.

De fapt, Orwell dă limpede de înțeles că, până în 1984, comunismul universal al celor trei superputeri a sufocat știința și a redus-o la inutilitate, cu excepția acelor domenii în care este necesară pentru război. Nu există nicio îndoială că națiunile sunt mai dornice să investească în știință acolo unde aplicațiile de război sunt evidente, dar vai, nu există nicio modalitate de a separa războiul de pace acolo unde e vorba de aplicații științifice.

Știința este o unitate, și tot ce conține ar putea fi legat de război și distrugere. Prin urmare, știința nu a fost înăbușită, ci ea continuă nu numai în Statele Unite, Europa de Vest și Japonia, ci și în Uniunea Sovietică și în China. Progresele științei sunt prea numeroase pentru a încerca să le enumerăm, dar gândiți-vă la lasere și computere ca la „arme de război” cu infinite aplicații pașnice.

Concluzie

Să rezumăm, așadar: În 1984, George Orwell s-a angajat, după părerea mea, într-o dispută personală cu stalinismul, mai degrabă decât să încerce să prevadă viitorul. El nu a avut abilitatea științifico-fantastică de a prevedea un viitor plauzibil și, de fapt, în aproape toate privințele, lumea din 1984 nu are nicio legătură cu lumea reală a anilor 1980.

Lumea ar putea deveni comunistă, dacă nu până în 1984, atunci până la o dată nu foarte îndepărtată; sau ar putea conduce la distrugerea civilizației. Totuși, dacă se va întâmpla acest lucru, se va întâmpla într-un mod destul de diferit de cel descris în 1984, iar dacă încercăm să prevenim oricare dintre aceste posibilități imaginându-ne că scenariul din 1984 este exact, atunci ne vom apăra împotriva unor atacuri din direcția greșită și vom pierde.

* Ca și mai sus, am tradus „government” și în special „big government” prin stat și stat obez – întrucât aceasta este formula prin care s-a impus mai degrabă la noi acest ideologem neoliberal. (nota trad.)

Radu Șerban - Atmosferă de seară, 2016

Traducere din limba engleză Alex Cistelecan

cu
Leo BUTNARU

În prietenie, măsura să nu fie prea mică

— Dragă Leo Butnaru, prima întrebare este întotdeauna cea mai grea, pentru că ești ispitit să comprimi în ea și lucrurile care trebuie să vină firesc pe parcurs. Aș sări peste obișnuita parte biografică, foarte bine cunoscută, și încerc schițarea unui context despre care știm o sumedenie de generalități, dar le judecăm din perspective disjuncte. Este vorba de cel anterior anului '90, când exista o adevărată „cortină de apă” între literatura din Basarabia și Nordul Bucovinei, constrânsă la un surghiun istoric prelungit, și cea din țară. În condițiile de atunci de formare și afirmare, cum reușea scriitorul să găsească puncte de confluență sau măcar de contact sporadic cu arealul socio-cultural căruia îi aparținea de drept? Mă gândesc aici la privațiuni sociale, politice, culturale, umane, resimțite într-o perioadă care nu lăsa să se întrezărească vreo schimbare și care și-au pus amprenta asupra psihicului colectiv. Așadar, cum și-a trăit scriitorul handicapul izolării? În ce măsură a fost afectat?

— Adică, despre tinerețea scriitorului la soviete ca un extaz trunchiat... Despre relații și fapte parcă fără... realitate, ci ca și cum într-o... irealitate ideologic-imperialistă aberantă, kafkiană, dominată de o criză de neîncredere și lehamite sfâșietoare...

Societatea sovietică era una a draconicului păienjenis (inclusiv din sârmă ghimpată) de tot soiul de interdicții. Iar în ce-i privea pe românii dintre Nistru și Prut, în comparație cu cetățenii din alte republici unionale (astăzi, state independente), exista și un set de prohibiții în plus. Pentru pruto-nistreni se repeta insistent și, bineînțeles, aberant, că cei mai mari dușmani ai lor sunt... românii. Dacă oricine altcineva dintre sovietici – din

republicile baltice, slave, asiatice, din Georgia și Armenia – putea să călătorească la București, în Carpați, la Mamaia, Dunăre etc., rar, dar foarte rar cui din RSS Moldovenească i se permitea așa ceva. După 1968, când a fost interzisă abonarea la presa românească doar între Nistru și Prut, oriunde în alt loc din URSS se putea face subscriere la „România literară”, „Viața Românească”, „Luceafărul”, „Contemporanul”, „Magazin istoric”, „Secolul 20” etc., etc. Cartea editată la București, Iași, Cluj o puteai procura până și în Orientul Depărtat, la urșii albi, numai la Chișinău nu, unde, după dezghețul hrușciovist, la librăria „Meridian” fusese închis raionul de carte românească.

Ei bine, s-a scris, s-a publicat mult despre cum cartea, presa românească ajungeau, totuși, în RSS Moldovenească, despre exmatriculările de la facultate a celor surprinși că-și scriau conspectele cu alfabet latin; despre lozinci/inscripții antisovietice în spații publice, condamnări, trădarea celor temerari, inclusiv a celor care merseseră, cu speranță, la București, cerând audiență la Ceaușescu, însă, la întoarcere, au fost arestați la hotar, securitatea românească dându-i pe mâna KGB-ului, urmând procesul Usatiuc – Ghimpu – Graur, patrioți care s-au ales cu ani grei de închisoare... Cenzură, cărți date la topit... Astea și atâtea altele, despre care, spuneam, s-a scris, s-a mărturisit – epopei întregi!

Astfel că eu mă voi referi și la alte aspecte sugerate de întrebarea ta, dragă Francisko.

În *Jurnal parizian*, la 1 mai 1941, Ernst Jünger notează: „De studiat: căile prin care propaganda se transformă în teroare”. Iar modelul sovietic a constituit o necurmată și nemiloasă „prelegere” de obsedantă transformare a ideologiei și propagandei în teroare, aplicând deviza: Tot ce nu este interzis, este obligatoriu. Definiția se fila încă de la Berdeaev care, în *Ideea rusă* (1946), considera că ceea ce se numește comunismul sovietic „este transformarea și deformarea vechii idei mesianice rusești” și că în Europa Occidentală comunismul „ar fi fost cu totul altfel ca fenomen”. Astăzi, nostalgicii acelor timpuri, bolșevici, sovietice (din păcate, sunt dinăștia și în dreapta Prutului), încearcă să înainteze spre re-înstăpânirea rigorilor ideologic-cazone imperialiste. Și astăzi kremliniștii depun eforturi să mențină pe poziții așa-numitul *discurs rusesc al diavolului*, alterând, falsificând, derutând ce ar trebui să se întâmple, într-o bine și libertate, în post-spațiul sovietic, și nu numai. Trăsnăi de te crucești, gafe ghiftuite de ideologie imperialistă puturoasă.

Așadar, am viețuit în timpul posibilităților interzise. Când era destul de puțin curajul scrisului investit și extras din contul propriei existențe și libertăți a unui sau altui scriitor. A unei uniuni întregi a scriitorilor, în care era ridicolă atitudinea deferent-mimată „colegială” în respectarea falsei ierarhii cu valori impuse de C.C. al partidului unic și bulldog. Nu știu dacă scriitorii declarați mari, eroi ai muncii socialiste, înțelegeau că în literatură nu prezentul lor avea să ateste valorizările decisive. Astfel că nisipurile mișcătoare ale axiologiei au bătuit prin vremuri, prin câteva decenii deja, încât și pe aici, în stânga Prutului, par a se limpezi cât de cât retro-orizonturile micii

istorioare literare din comunismul realismului socialist (azi, multilateral... îngustat).

Nu cred că mă laud, amintind că, în anumite cazuri, mi s-a manifestat spiritul de atac(ant) al rutinei, falselor ierarhii, căldășiei de *eu ție, tu mie*, spirit care, precum se știe, e dezvăluitor de neadevăruri și care nu a fost tolerat în societatea din RSSM, iar eu, pentru delict de opinie, împreună cu alți colegi, tineri scriitori – Tudor Marin, Ioan Mânăscuță, Victor Dumbrăveanu –, am fost scoși, pe rând, din pâine din redacția ziarului „Tinerimea Moldovei”.

Însă au viețuit, au creat în comunism și unii scriitori ce s-au format în pofida realităților în care se aflau, afirmându-se parcă mai mult decât le permiteau împrejurările ideologice constrângătoare și realismul socialist fumegos, toxic.

În acele vremuri, ca și cum nefirești pentru o existență de om, dar mai ales de om creator de artă, cine te-ar fi putut feri de constrângeri, de eșecuri impuse? Uneori chiar de prăbușiri, după care îți trebuia voință și timp ca, treptat-treptat, să te re-dobândești tu pe tine, cel în bună formă umană și artistică. În bună formă de caracter și predispoziție de a înfrunta răul istoric, social, antiromânesc.

— *Vezi, tocmai acesta era rostul întrebării, să ne amintim împreună de un timp crâncen, ticălos, pe care foarte mulți se iluzionează că-l pot lăsa în urmă ca pe un obiect aruncat, uzat, nefolositor. Am constatat – cred că și tu – că suntem predispuși la prea grabnică uitare, iar lucrul acesta se plătește, de noi sau de cei ce vin după noi. Dar a venit, din fericire, și anul poticnirii și al căderii acelei lumi. După 1989 a urmat un moment de euforie, un fel de „revenire acasă”, de reintegrare în spațiul cultural de expresie comună. Cum ai resimțit tu emoția acelei reîntregiri? Te întreb acum, după ce fenomenul s-a calmat, când afluirea nu mai produce turbulențe și scriitorul basarabean se consideră și este acceptat ca parte a întregului numit cultura română. Ce crezi, în ce măsură a reușit scriitorul român extraneu vechilor granițe politice să se statornicească în teritoriul cultural al limbii sale?*

— Ar trebui să constat cu recunoștință dusă spre evlavie, poate, că Providența, Ursitoarele au fost generoase cu mine, oferindu-mi șansa unei răzbunări... creatoare față de imperialismul sovietic și realismul socialist. Până la și imediat după căderea definitivă a URSS, mi s-a deschis în față răscrucea multitudinii de direcții (să-i zicem, roza vectorilor) în spații românești și a perspectivelor spre orizonturile lumii. Da, chiar așa, era o roză a vectorilor spre posibilități de afirmare, mai apropiate, mai depărtate. Manifestare în continuare, însă altfel, în libertate.

Spre mijlocul anului 1990, am avut parte de o fascinantă călătorie pe un itinerar puțin spus memorabil: Iași – Ruginoasa (palatul lui Cuza-Vodă) – cetatea Neamț – din nou Iași, după care: Voroneț – Stupca (Ciprian Porumbescu) – Rădăuți – Putna... Iar Iași: Trei Ierarhi – Casa Dosoftei – Palatul Culturii – Golia – Bolta Rece etc., etc. Am cunoscut mari personalități ale culturii și istoriei noastre – Neagu Djuvara, Alexandru Zub. Iar în

decursul anului respectiv și al celui următor, 1991, aveam să întâlnesc alți colegi marcanți, generoși și, deloc mai puțin important, directori sau redactori-șef ale celor mai prestigioase reviste din acele vremuri de deschideri întru libertate, cultură, literatură: Nicolae Manolescu (*România literară*), Laurențiu Ulici (*Luceafărul*), Sergiu Adam (*Ateneu*), Cezar Baltag (*Viața Românească*), Aurel Rău (*Steaua*), care mi-au propus să colaborez la publicațiile pe care le vâruiam, „Ateneu” oferindu-mi chiar o rubrică permanentă, „Scrisori din Basarabia”. Tuturor le rămân adânc recunoscător.

Apoi s-a întâmplat că poetul Ioanid Romanescu mi-a solicitat un volum de poeme, pe care, în redacția și cu prefața (binecuvântarea!) sa, să-l publice la noua editură ieșeană „Princeps”. Cartea „Iluzia necesară” a fost prima care... m-a trecut, editorial, dincolo de Prut, fiind de bun augur, după ea, prin ani, publicând volume de diverse genuri la București, Cluj, Timișoara, Alba Iulia, Nădlac (avangarda rusă), Constanța, din nou Iași. Și încă ceva: roza românească a liberelor perspective mi-a stimulat, cu interes și energii cu adevărat... năvalnice, vocația de jurnalist, acesta aflat mereu în tandem de colaborare mutuală cu scriitorul... Leo Butnaru. Astfel că, începând cu anul 1992, am purces să realizez o serie de interviuri cu personalități ale culturii și literaturii, primele două dintre ele fiind, la Bacău, cu Andrei Pleșu și C. D. Zeletin, interlocutori de excepție. Mărturiile a zeci și zeci de importanți scriitori români le-am editat în mai multe volume – „Spunerea de sine”, „Prezența celui alt”, „Micșorarea distanței”, „Răspund, deci exist”, cărora li s-au adăugat, ca esențializare, aș putea spune, ediția întâi și a doua (recentă, în 2023, la „Junimea”) ce cuprind *spunerile de sine* a peste 50 de colegi-interlocutori care, între timp (și... între spații... albe deja), au plecat în lumea umbrelor; edițiile se intitulează „Voci din Câmpiile Elizee”. Sunt corolare ale omagiului și recunoștinței, colegialității și prieteniei scriitoricești. Documente de viață și destine de creatori, „retrase” în memoria literaturii și culturii române dintotdeauna.

Și încă un moment: după fenomenalele deschideri de orizonturi, s-a schimbat la față (și... substanță) jurnalul personal, pe care am început să-l scriu în februarie 1969, pe timpul rinocerilor, când eram student în anul doi la jurnalism și filologie. Deja de câțiva ani, fascicule din el apar în revista „Hyperion”, intitulându-se „Vectori transpruteni”.

Apoi e de menționat că biblio-geografia românească avea să-mi deschidă căi spre și prin spații transfrontaliere, de atunci încoace cărțile subsemnatului apărând, traduse, în peste zece țări europene, în multe antologii internaționale.

Astfel, dragă prietene Francisko, sper că din cele mărturisite până aici s-ar putea, simplu, constata, cum am resimțit emoțiile acelei fantastice deschideri de orizonturi, acelei reuniri de suflate românești.

Acum să revin la ampla vultură a întrebării din finalul ispitirii tale, în ce măsură a reușit scriitorul român din stânga Prutului să se statornicească în teritoriul cultural al limbii sale.

Cei mai buni colegi ai noștri din Inter-Riverania nu au avut probleme de integrare... româno-română. Dovada fiind că, nu mult timp după căderea cortinei de fier (tu zici: „cortină de apă”... Eu aveam un vers: „Prutule, să nu devii apa sâmbetei”...), unii dintre ei au fost apreciați cu premiile USR sau cu cele ale revistelor importante din centrele culturale românești. În „luptele” de la prestigiosul, unic în felul său, Turnir de Poezie organizat de USR, echipa Filialei Chișinău a ieșit învingătoare (la... scor!) de două ori, doi dintre reprezentanții ei primind, în 2015 și 2016, trofeul cel mare, Cununa de Lauri.

Cărțile autorilor din stânga Prutului sunt solicitate pentru publicare de edituri din toate centrele culturale românești. Deloc puțini scriitori chișinăuieni sunt traduși în multe țări ale lumii. Unii dintre ei dețin distincții în domeniul culturii, literaturii, acordate de Președintele României.

Adică, cei mai buni nu au motive să se simtă străini.

— După ce ai zugrăvit cu tușe atât de energice, de apăsate cadrul larg în care ai existat și cel în care ai pătruns ca într-o mare deltă, te rog să te oprești puțin asupra reliefului lăuntric, asupra portretului accesibil doar ție. Uite, eu sunt ardelean în stare, cuget, morală, toleranță. Adaug: educație și speranță. Și mai adaug: cultură și destin. Despre toate ar fi de povestit mii de pagini. Asta am și făcut în poezie, proză, însemnări, dialoguri. Am încercat să mă cunosc. Am făcut-o fără ascunzișuri, sincer până la consecințe neașteptate. Tu cum stai cu aceste lucruri? Ce știe Leo Butnaru despre sine? Cum se simte în propria piele, în propria viață? Ce mai are de adăugat ori de retușat la portretul deja relevant?

— O astfel de întrebare, gravă și... responsabilă (prima mea carte de interviuri se intitulează „Răspuns și răspundere”...), te face să-ți dai seama că experiența pe care ți-a hărăzit-o destinul (uneori... copleșitoare) îți cere și îți permite o dublă, intrinsecă revelație și revelare de sine, o eventuală descoperire și o redevenire, care în franceză sună plastic: „une connaissance de soi et une connaissance”.

Exact ca tine, prietene Francisko, și ca mulți alți scriitori, de la noi și de pretutindeni, am încercat și eu să mă cunosc. Posibil, din acest motiv am și devenit, cred, un autor implicit sau oarecât deschis autoreferențial, mărturisitor de sine într-o proprie înțelegere și cu speranța de a fi înțeles, în anumită măsură, de eventualii săi cititori. Mai multe detalii sau nuanțe autobiografice, trăsături de... autoportret pot fi desprinse din două volume diaristice, „Student pe timpul rinocerilor” și „Perimetrul cuștii” (acesta, jurnalul unui tânăr locotenent care, asemeni lui Apostol Bologa, a fost încorporat într-o armată imperială străină). În două publicații, „Revista literară” de la Chișinău și „Hyperion” din Botoșani, public pagini din jurnalul la care scriu deja de 55 de ani. Dar, înaintea lor, ar trebui să pun „Copil la ruși”, narațiunea memorialistică, din care au ieșit trei ediții bucureștene, dar, din păcate, încă niciuna în stânga râului-hotar.

Într-un fel, pentru a-mi reîntoarce, parcă, datoriile de sute de întrebări, pe care le-am adresat scriitorimii, la rândul meu, din solidaritate colegială, am acceptat tirul (pașnic) de interogații venite din partea jurnaliștilor („puri”) sau a colegilor-scriitori, care mi-au solicitat interviuri, acestea fiind inserate și editate în volumele „Interviuri din secolul XX” și „A fi sau a nu fi? – Acesta e răspunsul”. În linia autoreferențialității, a spunerii de sine se înscriu și două tomuri cu jurnale de călătorii prin spațiile lumii.

Apoi, se știe, auto-raportări, auto-referiri scriitorul are, voluntar sau involuntar, și în poezie, proză, dar mai ales în eseuri.

În ce ne privește, dragă coleg, toate autoreferințele duc spre sau vin dinspre interogația sacramentală: De ce scriu?... O întrebare de adânc de lume și de memorie literară. S-au dat, probabil, milioane de răspunsuri de tot atâtea scriitori.

La un moment dat, mie unuia (dar nu unicului!) mi-a trecut prin cap că răspunsul cel mai sincer ar veni (dacă ar veni) de la picul care, așa, ca din senin, la vârsta claselor primare, începe să rimeze, să scrie versuri, adică... literatură (cu sau fără ghilimele). El nu știe absolut deloc ce înseamnă literatura, ce e cu ea în lume, cum se întâmplă, se publică, se editează, se plătește, se răsplătește cu lauri și glorie sau este... desființată etc.

Indiferent ce ar răspunde, dacă ar răspunde, totuși, la atât de grava interogație: „De ce scrii?” un pic sau altul, adevărul curat e că acel imbold, impuls de a compune versuri, literatură a fost motivat și generat chiar de adâncul firii sale. E ceva firesc, caracteristic naturii umane de a scrie, de a crea literatură. Iar toate celelalte explicații ale maturilor, scriitorilor consacrați deja nu mai au inocența și „neștiința” (de a reflecta, de a explica respectivul impuls de creație), care, din ce ar spune sau nu ar putea să spună un copil, este cifrat, codificat chiar în primordialitatea destinului uman. Deci este vorba de har ca dar „inclus” în firea celui numit *homo sapiens*. Prin urmare, până la întrebare și posibile răspunsuri (milioane!) există, din oficiul Proniei, înzestrarea anumitor pui de oameni cu eventuala potență de creație. Cred că am fost printre ei.

Abia peste ani, uneori mulți, cel care creează literatură își pune cu adevărat întrebarea de temelie – de ce scrie. Întru elucidarea motivației sale existențiale. Da, mai târziu s-ar putea să-și pună deja întrebarea sacramentală în lăstărire, în ramificare: De dragul a ce scrie? Pentru cine? În schimbul a ce? etc. În astea, și altele înrudite lor, e tocmai ceea ce spui: cuget, morală, toleranță, educație și speranță, cultură și destin. Deci, ca și tine, dragă coleg, am scris despre asta în multe, multe pagini, în poezie, proză, însemnări, dialoguri. Exact cum zici: *Am încercat să mă cunosc*.

Iar dacă te cunoști, sigur că ai putea trage, abia schițate sau ceva mai apăsate, unele concluzii, nu? Am încercat și mai încerc și eu unele.

Nu mă lăsam pradă opțiunilor nici chiar la debut, nu agreez opțiunile nici acum, departe în vârstă. Opțiunilor clamoroase le-am preferat opțiunile discrete, pe care le urmăream, ca dorință, ca vreau, ca

scop. Uneori, conștientizam că ceea ce încercam să creez și cât reușeam să fac asta mi se întâmpla într-o stare oarecum ciudată, în continuumul senzațiilor de realitate și de obiectivizare a... irealităților mele interioare, ca metaforă, posibilă poezie ce ar putea să apară la suprafața conștiinței mele și, eventual, a cititorului. Stare de obiectivizare a misterioaselor sinteze semantice din imaginația ta ce devine/este spațiu, peisaj, metaforă, schiță de portret, de subiect, temă, idee care, încetul cu încetul, apar ca oarecare organizări compoziționale sau ca texte, subiecte capcoadă, să zic.

În fine (care ar putea fi cu aceeași îndreptățire... *da capo*), fiecare scriitor sau artist trece prin prisme proprii vocației și, poate, prin filtrele codului său genetic – modificat, evolutiv-modelat-remodelat de achiziții culturale, de filosofie – lucrurile care vin ca impulsuri și linii de subiect din fondul spiritual universal comun tuturor popoarelor și, deci, tuturor indivizilor (dacă aceștia se interesează de așa ceva). E în toate acestea ceea ce poți elucida, ce-ți poți explica despre tine însuși ca scriitor și măsura în care reușești să raportezi cele aflate la conștiința existenței tale drept ceva implicat în frământatul act uman de producere a anumitor valori, cărora le-aș spune și punți de legătură mai speciale între naturile umane ce tind și ele spre elevație, creație.

— *Am avut mereu sentimentul că scrii o poezie stihinică, copleșitoare ca un fluviu care străbate continentul și se îndreaptă cu o forță de neoprit spre deltă și mare. Ești, indiscutabil, un poet de reacție și atitudine – socială, estetică, etică, politică –, nu rămâi indiferent la nimic, sau cel puțin așa pare din exterior; ești plin de vervă și de o spontaneitate irepresibilă. Bănuiesc totuși că atât trudă se ascunde îndărătul acestei dezinvolturi aristocrate. Despre poezia ta s-a scris mult, i-au fost evidențiate particularitățile de stil, marca personală. M-au frapat și pe mine de-a lungul anilor, poate mai ții minte ce reacție am avut, de admirație pură, când mi-ai trimis poemul Cu Alan Ginsberg rescriind o sutră a florisoarelor, pentru care am creat o rubrică separată în „Vatra” și l-am publicat în numărul 11/2009, rubrică pe care am ținut-o după aceea ani lungi pentru poeme care spulberau toate tiparele. Spune-mi, te rog, ai un ritual al tău, un loc, un moment, o stare când scrii poezie? Poezia chiar vine ca un torent? Sau transformi poezia, nevoia ei de a fi și de a se rosti, în torent? Ce resorturi intime se declanșează în clipa în care te apuci de scris?*

— E o întrebare în valuri și niveluri sau, poate, volute și zigzaguri, ca o adevărată exegeză, pentru care țin să-ți mulțumesc.

În ce privește *dezinvoltura aristocrată*, pentru a nu părea, unora, prea mult și mărinimos spus, eu aș coborî noțiunea cu o notă-două, parafrazând-o în: *arTistocrată*. Asta dacă altora, pe alte unde de recepție, nu li s-ar părea că, din contră, în loc să cobor, am ridicat și mai sus ideea și intenția ta exegetice. Însă odată ce suntem

oameni și colegi liberi, să ne căutăm de-ale noastre, făcând abstracție de opinia publică, referitor la care mi s-a întâmplat să public unele *leologisme*, două dintre ele sunând astfel: *Opinia publică e ca o cantină publică pentru săraci. Pentru săracii cu duhul*. (Mda, ăsta e cam dur...) Și altul ceva mai blând: *Opinia mea personală se bate de la egal la egal cu opinia publică. Și nu de puține ori chiar câștigă în fața tiranei*. E de înțeles, adevărata sau imaginata bătălie o duc într-o apărare a poeziei, a literaturii (sper că nu spun vorbe prea mari). (Din păcate, opiniile unor critici literari ajung să se amestece banal cu opinia publică...)

Cei cărora le-a fost dată *mens creatrix* sigur că ar vrea să știe, fie și foarte vag, ce e acolo, în propriul *intelect creator*. Sunt și eu printre ei, uneori încercând să aflu ce e, totuși, muzelor, cu subliminalul, dar și cu conștiința, cele care tănuiesc, dar, până la urmă, interacționează și scot la iveală poezia, proza, elegia sau nostalgia ca dor și act de întrupare artistică. Ba chiar, uneori, odată ce am fost și sunt preocupat de avangardism, suprarealism, mi-am zis să mă las și în voia dicteului automat, a torentului... necontrolat, dar dominant peste înțelegerea ta. Pe scurt, am experimentat în general în literatură, poezie, dar și pe propria și în propria conștiință sau în subconștient. Aceste sfere m-au interesat în mod special, prin ani publicând mai multe eseuri „în domeniu”, pe care le-am inserat în volumul „Șlefuitorul de lentile” (2005) sau în cel apărut la Editura ICR, „A opta zi” (2008). Ar fi lesne de înțeles la ce mă refeream fie și din enumerarea unor titluri: „Între tumorile și comorile scrisului”, „Ca o lege a acțiunii, inspirația”, „Între soluția enigmei și enigma soluției”, „Relativitate, mit, poezie”, „Pro metafora sau amorsarea unei noi paradigme”, „Subliminalul”, „Interiorul (însinele) cosmic”, „Alchimia: iluzie și poezie”...

Dacă am avut, am sau doar am jinduit un ritual, în care să mă dedic... solemn-ordonat metaforelor, literaturii? Răspunsul ar fi, ușor „cifrat”, în titlul celei de-a doua cărți, „Sâmbătă spre duminică”. Decodificarea ar fi următoarea: subsemnatul, tânăr ziarist în plină forță și energie, șase zile în săptămână era dedicat muncii din redacție și mult mai puțin, infinit mai puțin decât și-ar fi dorit, consacrat poeziei, literaturii proprii-zise. Astfel că cele jinduite, ca ritual, în aplicarea sa de creație „pură” i se întâmplau sâmbăta și duminica. Poezia, literatura o vedeam similară iubitei în noaptea fără griji din săptămână, interpusă între sâmbătă și duminică „precum semnul de carte ce indică pagini de dragoste/ în romane celebre”. Atunci „blajină e raza cerului/ și o simt între degete împreună cu zulfii de pe/ fruntea-ți lipită de geamul după care –/ aceleași șoapte –/ livada se desfoaie ca un vechi dicționar de sinonime/ ale cuvântului dor”. Dor de poezie, de creație în libertatea și fecunditatea dispoziției de sine, când „cu suflul de veghe-n întuneric/ pe cât izbutim ne prelungim viața/ și în absența bunelor culori/ noaptea spre duminică trăind-o/ ca pe a opta zi din săptămână”.

Iar când am ajuns la situația să-i pot dedica scrisului, literaturii, poeziei cea mai mare parte din timpul pe care îl solicită (niciodată îndeajuns!), posibila dorință de ritual a făcut corp comun, înțelegător și... creator, cu

ceea ce ar însemna bună gospodărire, în timp și scris, a ideilor, sentimentelor, lecturilor și perpetuului studiu întru avansare în vocație, ceea ce te face să înțelegi, să trăiești cu adevărat convingerea că literatura, arta în general, ca și viața ideilor ce animă lumea, spiritul acesteia, înseamnă un permanent debut, o permanentă reluare, ca și cum din nou născute sau renăscute, – deci starea de spirit a... spiritului umanității ca esență și, concomitent, permanență în neobosita, nesățioasă tendință spre noutate, plasticitate, irepetabilitate, poezie, aceasta „producând”, oferind elemente ale întregului culturii, filosofiei, civilizației.

„Poezia chiar vine ca un torent? Sau transformi poezia, nevoia ei de a fi și de a se rosti, în torent? Ce resorturi intime se declanșează în clipa în care te apuci de scris?”, întrebi...

Ei bine, se cam știe că însumarea sau, poate, comuniunea mondială a faptelor, întâmplărilor, experienței poetice generalizate și a înaintării, fermentării lor în spiritualitatea lumii de fapt dovedesc că nu ar exista oarecare legități, rigidități logice-legice-logistice, pe care însă unii, ziși exegeți în poetologie, cică le găsesc, le explică, le clasifică, le bagă sau le scot din școli, curente sau „fenomenologii” fojgăitoare de analogii, asemănări și coagulări ale acestora în principii de dezvoltare și afirmare, dialectic, metafizic, istoric, în spiritualitatea noastră terestră/cosmică (de creație...).

În creație nu există principii „de fier”, nu te poți „programa”... ferm. Creația e dincolo de reguli configurate, care s-ar cere respectate, ea însemnând, pur și simplu, întâmplarea, dispoziția și inspirația clipitei, declanșarea stării de a face stropul de literatură al momentului (bineînțeles, al milioanele de... momente), al surprizei de a cunoaște ceea ce nu știai – chiar ce este ascuns, acumulat, pregătit în tine și izbucnit la suprafața firii tale și a prezentului lumii în formă de poem, aforism, nuveletă, memorabil pasaj eseistic, pertinentă concluzie literaturologică, judecată axiologică, bijuterie stilistică etc.

Prin urmare, neexistând principii ferme, literatura nu e ceva ce ține de o perspectivă planificată, ce ar capota în rutină previzibilă. Ea tănuiește tot alte surprize, chiar pentru cel care o scrie, care își dă sau nu seama că rezultatul (la singular sau plural), ce reprezintă manifestarea ca activitate creatoare, ca operă a unui sau altui autor, e ceea ce se manifestă drept act/acțiune a unor posibilități. Iar aceste posibilități bineînțeles că sunt altele, mai modeste, mai potențate sau chiar... abundente de la caz la caz, când actul creativ, supus judecății de valoare, „ridică omul deasupra datului imediat care îl oprimă” (Berdeaev); îl pune deja în relație cu imaginația. Și... fascinați, „în afara” principiilor, regulilor relativ (subiectiv) clare, explicite, cugetul, fantezia, imaginația noastră, în genere spiritul uman, se află mereu în acțiune, nu? Ele nu se pot afla doar pe planul ființării, fără a fi și pe cel al cunoașterii, al invenției, zămislirii, punerii de întrebări, căutării de răspunsuri. Ele ar fi într-un perpetuu al generării de sine, când intuiția sintetizează instinctualul, dar iese și la suprafața firii creatorului, conducându-se, mai mult sau mai puțin, de raționalul,

convențional, stabilit prin experiența artistică, estetică de milenii. Cât s-a putut detecta, acumula, fixa, chiar dacă omul, lumea a abandonat de mult speranța în posibilitatea construirii unei științe riguros empirice bazată pe legitățile „evidente”, imbatabile ale psihicului.

Dar să ne oprim doar la aceste câteva presupuneri, constatări, pentru că aici, în această temă, când cauți în „interior” de personalitate, se deschide un larg câmp teoretic, explicativ de generalitate, de subiectivitate, ce trimite, inerent, la singularitate, individualitate, irepetabilitate.

— *Am considerat neabătut că poezia este genul tău dominant, că ești mai întâi poet și abia după aceea și altceva. Cu toate că scrii o proză de mare rafinament, de profundă observație psihologică, alegând să-ți pui personajele în situații care le trădează caracterul, fără să aluneci vreodată spre postura care strică proza modernă, nevrând să te faci și moralistul lor. Prozele scurte m-au încântat, mi-au dat sentimentul că ai îmbrăcat uneori „mantaua” lui Cehov, ai pus-o pe umeri de încercare. Eu, de pildă, când scriu proză, nu pot să scriu niciun vers, sunt ca un mecanism care nu poate funcționa cu două viteze în același timp. Revenirea la poezie necesită o perioadă de acumulări și așteptarea declicului salvator. Tu ai astfel de probleme? Când simți nevoia de a scrie proză? Plăcerea de a povesti îți luminează zilele, așa cum se simte din text? De ce e Copil la ruși ca un contrapunct?*

— Consider că imaginația, fantezia, capacitatea de fabulație sau liricizare fac parte, intrinsec, din făptura mea. Ele pot fi considerate componente importante ale biografiei oricărui autor. Astfel că am încondeiat câteva încercări de proză pe când eram student, dar care s-au pierdut prin căminele universitare, unde locuiam cu ciracii de la jurnalism și filologie. Cam tot pe atunci am început a mă interesa, oarecum scriitoricește deja, despre ce se face în istoria literaturii, dar și în literatura istorică a neamului nostru, citindu-l mult și pe Mihail Sadoveanu, sub influența căruia am ticluit un presupus, de mine, roman despre timpurile domniei lui Ștefan cel Mare. Era ca și cum o atingere ideatică de „Neamul Șoimăreștilor” al lui Conu Mihai, acțiunea căruia avusese loc prin spațiile reale, dar și cvasi-legendare în care, peste patru secole și jumătate după isprăvile lui Tudor Șoimaru, a fost să apară pe lume și cel care mărturisește (acum, aici și... astfel...). Îmi ieșea, filă cu filă, un manuscris care, respectând proporțiile, putea fi asemănat unor ruine de piramidă egipteană „înălțată” în stătuțelul Liechtenstein sau în stătuțul/stătuțul Monaco. Dintr-o deșartă speranță că ar putea fi totuși vorba de o proză valoroasă, abia mai târziu, pe la sfârșitul secolului trecut, m-am decis să ruinez definitiv alcătuirile acelei „piramide” din propoziții, distrugând cele cam 300 de pagini dactilografiate, ce povesteau istoria unui pui de orheian de pe la Răut ajuns la curtea de la Suceava a Măriei sale Ștefan cel Mare.

Apoi, în general fie constatat, prin ani, peste ani, sigur că am avut și texte ce nu m-au convins că ar fi trebuit să le scot în lume, astfel că pentru mine *crematoriul de hârtii* nu e o metaforă, ci e ceva care chiar funcționează

cu flacăra și fum, cu necesarele deziluzii ce sunt inerente pentru întreținerea unei exigențe față de propriul efort.

Și încă o notă la temă: în proza mea se face remarcată „ereditatea” unei viziuni și a unui stil poetice. Iar narațiunile mele de peste ani îmbină analogiile realității cu cele ale fantasticului, metaforicului, metafizicului, lirismului. Familiarul, obișnuitul, „cunoscutul”, parcă, se conjugă cu enigmaticul, cu trans-umanul... curent, din prezentul nostru, care poate deveni chiar omenesc... deplin, peste timpuri.

În mai multe nuvelete revine ideea mitologică în contexte interpretative „la zi”, pe care mi le doresc mobile, inventive, ingenios-metaforice și care ar putea oferi linii de subiecte inedite de o sesizabilă temperatură lirică. E tentativa sau poate chiar strădania de a evidenția din atmosfera mitului claritatea ideii și detaliilor care să concorde cu semnificațiile specifice actualității sau, mai bine zis, modernității existenței noastre pusă la oarece încercare, tulbure încă, de inteligența artificială. Și aici este important ca, renunțând la excesul explicativ, descriptiv, să nu cazi în schematism. Un echilibru al adecvării la contemporaneitate. Când încearcă să aflu cine ar fi fost precursorii lui Kafka, Borges se oprește hăt în antichitate, văzându-l primul în linia prozei stranie pe paradoxalul Zenon din Elea, poziționat contra mișcării narrative generale, afirmând că mobilul și săgeata lui Ahile sunt primele personaje kafkiene ale literaturii lumii.

În reabordarea și reinterpretarea subiectelor mitologice încerc să *dezveștezesc*, precum s-ar fi exprimat D. Caracostea, motivele cunoscute, oferindu-le o viziune și o stilistică conformă vremurilor firii noastre.

Apoi, tangențial, ar fi de accentuat că, la un moment dat... nu, nu la un moment, ci poate chiar la o etapă dată, mi-am dat seama că aș putea contribui și eu la fertilizarea unui gen de poem mai puțin abordat, conștient, conform criteriilor serioase, pe la noi: poemul în proză.

În ce privește „Copil la ruși”, dacă ar putea fi considerat un contrapunct?... Poate un... post-contrapunct, dat fiind că până la această narațiune memorialistică, intens poetică, zămislită în anii 2006-2007, eu deja publicasem cărțile de nuvele „De ce tocmai mâine-poimâine” (1990), „La desfrunzirea brădușilor (1991, pentru copii)”, „Ultima călătorie a lui Ulysses” (1997), „Îngerul și croitoreasa” (1998)...

Este cartea care a întrunit multe opinii nu că favorabile, ci, nu puține din ele, superlative, și eu, bineînțeles, am încercat să aflu motivul unor astfel de reacții la paginile ce redau povestea, poemul, memoria copilăriei mele, născute, în mare, și ca o străluminare, din retro-interogații de sine. Textul poate fi văzut și înrudit unei structuri romanești (voia boierilor!), eu însă considerând că, înainte de toate, e un poem memorialistic – să ne amintim că și Gogol și-a subintitulat „Sufletele...” poem, ceea ce pe mulți continuă să-i deruteze chiar și acum, la peste 180 de ani trecuți de la publicare.

Copil la ruși e bazat, în cea mai mare parte, pe faptele reale ale vârstei de aur, în ceea ce a mai păstrat din acele vremuri memoria, dar și sufletul, conștiința. Însă și din ce au teaurizat subconștientul, ideea, sentimentul.

Contextul social, dar și visul. Fapta reală, dar și fantezia, toate țesute în (re)trăiri, memorii, realcătuirii nostalgice de sine și de lume de cândva.

Eu simt această narațiune și ca pe o simfonie a copilăriei și preadolescenței. Uneori datele, impulsurile concrete înălțându-se parcă prin vibrații de orgă în cerurile metaforelor, de unde, peste un pasaj-două, revin pe pământ, în Negurenii mei de baștină, în casa părinților sau în tremurul de unde ale Răutului cu irizări cromatice atât de diferite, până la fascinație, în dependență de jocul și intensitatea luminii zilei, serii, nopții și a sufletului de copil care, iată, peste ani, avea să ajungă scriitor al propriului destin.

Apoi, cu toată intensitatea metaforică a narațiunii, cu intruziunea... familiară a fanteziei în povestire, s-ar crea impresia că în unele pagini aș fi, parcă, oarecum explicit... Posibil din motivul că, atunci când regăsești un detaliu, o nuanță, un fir tainic din copilărie, trăiești senzații mai speciale, ce ți se par foarte scumpe și nu te hotărăști să te desparți de ele. Inclusiv de întâmplări și detalii ieșite, se părea, definitiv de pe orbitele atenției și memoriei tale, însă, se dovedi, nu și din sfera afectivității tale, care și face să le regăsești în amintiri... mărginașe, dar surprinzătoare, încât te bucuri ca de un mare dar.

„Copil la ruși” mă îndreptățește, cred, să constat că în scrisul meu există un țesut conjunctiv, ce leagă poezia de proză, metafora de narativ. Această „substanță” literară „intercelulară”, care parcă s-ar cere să fie numită „inter-literară”, a și dus, de fapt, la „dispariția”, cum zic unii, distincției de gen sau la „contopirea” genurilor, cum cred alții.

Și totuși, ideea interogativă despre contrapunct are deplină întemeiere, deoarece, într-o anumită măsură deloc de neglijat, în „Copil la ruși” au fost... retopite, regândite, re-înrudite mai multe poeme din primele mele cărți. Adică, în această narațiune apare, în contrapunct liric, într-o mare diversitate, pluralitate metaforică, junețea mea literară. Da, se poate spune și așa.

— *Ești un traducător pasionat, exersat, versat, un foarte bun cunoscător al literaturii ruse, dar și a celei ucrainene, ale căror avangarde te-au preocupat în mod aparte. Din cea rusă ai tradus Avangarda rusă (vol. I – poezie; vol. al II-lea – proză, teatru); 100 de poeți ai avangardei ruse; Avangarda rusă. Dramaturgie; Avangarda – jertfa Gulagului, dar și autori cu volume individuale (Maiakovski, Hlebnikov, Krucionih ș.a.). Pe vremuri, la solicitarea revistei „Vatra”, ai întocmit un consistent dosar despre avangarda ucraineană, din care a ieșit, cu completări și revizuri, Avangarda ucraineană. Spune-mi, cum trăiești sentimentul copleșitor, șansa și privilegiul de a avea acces direct la alte culturi? Influențează asta personalitatea și creația ta? Care sunt criteriile de selecție, cum te oprești la un autor, la un titlu? Ai o teorie a traducerii, ai reguli imuabile? Știi că sunt prea multe întrebări – de fapt, nuanțe ale aceleiași întrebări –, dar ia-le, te rog, pe rând...*

— E o întreagă entimemă, ce ar putea fi dezvoltată succint-punctual, dar și destul de amplu (...liberal) prin

premise-răspunsuri în acord sau nu prea cu viziunea publicului asupra literaturii, culturii, dar obligatoriu în acord cu buna măsură, bunul-simț. Chiar și acestea, spuse dintru început, se învață din privilegiul de-a avea acces la alte culturi, așa cred. Probabil, și astfel de entimeme, premise m-au influențat întru orientarea spre traiul traducerilor, liber asumat, pe care mi l-am orânduit și îl orânduiesc doar eu, absolut suveran, în concordanță cu firea mea, cu conștiința și criteriile electivă, pe care mi le-am format mai curând într-un proces acaparant de autodidaxie. Da, mai mult și mai temeinic prin studiu de autodidact, de care a înțeles că (mai) are nevoie și de care este atras studentul ce eram, de altfel cu carnetul de note pe care îl putea deschide fără să se jeneze, dovada fiind că, pe întreaga durată a facultății, 5 ani, a fost remunerat cu bursa de stat, ce nu li se acorda celor care șchiopătau la sesiunile de examene.

Da, e de reiterat: prin autodidaxie, prin lecturi, lecturi, lecturi asumate ca dorință, tendință de a te școli și de a te forma ca posibil scriitor. Astfel ajungi la o structură inclusă într-un sistem construit de cultură întru funcționalitatea perpetuă a creației, esteticii, filosofiei, intelectului, sensibilității, discernământului valorizant.

Calitățile individului, inclusiv cele artistice, sunt distilate, dar și... stilate de cultură. Nu încapă îndoială că cineva fără cultură suficientă, fie el poet, literat în general, nu poate ajunge la fenomenologia avangardei.

Iar când îmi amintesc de inițierile în literatura avangardei – mulțam și ție, revistă *Secolul 20!* – parcă aș încerca să refac acea stare de aviditate de a cunoaște principiul dezlănțuirii futurismului, zis cuvinte în libertate. Uneori, eram de-a dreptul fascinat de imprezibilitatea lucrurilor care mi se întâmplau în conștiință în timpul lecturilor, studiului, concomitent spunându-mi că nu se poate să nu existe principii, legi mai mult sau mai puțin generale pentru declanșarea fenomenului numit creație poetică, literatură. Când mă încercau astfel de retrospectivitate-gânduri, bineînțeles că aș fi vrut să și scriu ceva despre momentele mai speciale și atât de rare printre studenții de acum aproape 60 de ani, când avangarda mai era pusă la index.

Ar fi cam multe de spus, fie doar și ca figură de stil – ba nu, aici e bun pluralul – ca figuri de stil. Dar parcă și puține ar fi de spus, fie și ca desfigurare de stil, dacă mă gândesc cum mă nedumeriseră cu abaterile de la normele poetice posibile un Krucionih, uneori și Hlebnikov, David Burliuk! Cu timpul (lecturilor, revenirilor, reluărilor de pagini sfidătoare a ceea ce ne învăța la facultate tovarășul realism socialist), mă obișnuiam, mă familiarizam, mă împrieteneam cu avangardiștii care dăduseră loviturile cu peste jumătate de secol înainte de anul meu doi sau trei de facultate, zicându-mi că avangardismul ar fi fost foarte actual în plin socialism, în care Hrușciov declarase că, peste 20 de ani, oamenii sovietici vor trăi-huzuri în comunism. Da, credeam atunci, cred și acum în actualitatea și necesitatea acelei *Palme dată gustului public*, manifest lansat de cubofuturiștii Burliuk, Hlebnikov, Maiakovski și Krucionih. Ce cvartet unit, chiar dacă cei care îl alcătuiau erau atât de diferiți în toate, inclusiv în scris!

Reciteam *Iarba uitării* (Трава забвения) a lui Kataev, a vecinului nostru, odessitul, aș putea spune, din care încercam să aflu, în nuanțe, mai multe despre avangardiști și mișcarea lor. Intuiam că ar fi vorba de o fenomenologie fascinantă, însă încă nu conștientizam deplin importanța ei. Colegul M. Poiată-Ștefan își îngroșa vocea, bubuind cu metaforele catastrofal de nonconformiste ale tânărului Maiakovski, în care femeia apare *terfelită ca o zicătoare*, iar Maria, Maria, Maria e neîndurătoare, nereceptivă la implorațiile eroului liric care, era clar, nu putea fi altul decât impetuosul poet.

Învățam, implicit și „insesizabil”, câte ceva de la avangardiști (care îmi influențau astfel, într-o oarecare măsură, personalitatea și scrisul în devenire). Aveam și unele poeme mai speciale, ca experiență, ca *maculator de studiu*, în care aș fi fost oarecum altfel decât în ceea ce se putea citi în ședințele de cenaclu supravegheate de un lector desemnat de catedră, de decanat. Mi-e greu să-mi amintesc dacă vor fi fost chiar „de ruptură” acele texte cu oameni sau animale (alegorii, ce mai!), dar mai ales cu păsări (Pasărea-Liră... jumulită, Phoenix cu cenușa dată pe vânt...); animale și oameni în care personajele se vânează unele pe altele, hăituirile mutual-cinegetice încheindu-se cu concluzia „filosofică” *C'est la vie*, cu toate că mai adevărat ar fi fost să se spună *C'est la mort*. Cel puțin, *moartea naivității* celui ce „evada” din cochilia adolescenței, expunându-se inevitabilei... grindini a maturizării.

Despre traduceri am scris în ample eseuri exegetice, inclusiv la „Vatra”. Însă foarte succint, despre selecție, criterii aș încerca să răspund oarecât ludic, dar, concomitent, destul de serios (până la... dramatism... în joc): în procesul dragomaniei literare cel mai important e ca esența, valoarea poeziei traduse să rămână... în viață. Pe cât e posibil, să aibă pulsul și suflul originalului. De unde și dihotomia în linia ideatică a căreia am putea opina: există traduceri vitale și traduceri... letale. Traduceri în viață și traduceri în... gheață.

În vastele și fascinantele arii ale avangardei nu am avut probleme cu selecția și criteriile: totdeauna am avut de ales *deavolna* (ca să ne amintim, implicit, de limbajul cromatic al lui Ion Creangă), deoarece avangarda rusă a fost foarte diversă, animată de principii axiologice mai relaxate decât cele ale „rigidelor” avangarde occidentale. Astfel, în suflul novator literar septentrional au intrat cubofuturiștii Hlebnikov, Maiakovski, Krucionih, Pasternak (acesta retrăgându-se, mai târziu, în alte spații literare), akmeiștii (adameiștii) Mandelștam, Ahmatova, imagiștii (Mariengof), Oberiu (Harms, Bahterev), cei din interstiții dintre curente și școli poetice (Țvetaeva, Habias, Veciorka)... – aici dând doar numele poezilor cărora le-am tradus și publicat (unora în 2-3 ediții) antologii de autor. Să le alăturăm și numele prozatorului Leonid Dobicin, constructivist. Apoi, avangardiștii ucraineni Mihail Semenko și Leonid Cernov, cei occidentali Yvan Goll, René Char, Federico García Lorca, pe care de asemenea i-am tradus și le-am editat volume de autor. Iar într-o adevărată paradă apar sute de autori în „Panorama poeziei avangardei ruse” și „Panorama poeziei avangardei

ucrainene”. Mă opresc aici, chiar dacă bibliografia traducerilor mele include și alte titluri importante, cum ar fi, spre exemplu, „Manifestele avangardei ruse”, editate de „Tracus Arte”. În această antologie sunt și referințe, studii despre alte curente (puzderie!) din avangarda respectivă: ego-futuriștii, supremațiștii, luciștii, expresioniștii, nicevoki (nimeciciștii), biocosmiștii, emoționaliștii, fuiștii, cei din Lef, din arta reală etc.

De la un moment încolo, manifestele nu mai sunt citite ca programe, directive, ci ca... literatură pură! Ele nu erau importante doar ca idee, conținut concret, ci și ca gen, ca formă, stil, cercetătorii remarcând anumite legități stilistice, ritmo-verbale, intonațional-psihologice, în care clișeul frazeologic interacționează cu expresia aprins-cromatică, metaforică, în stratificări de nuanțe. De unde opinia că manifestul poate fi considerat o formă, o funcție „pură”, precum își concepeau – să ne amintim – declarațiile dadaști: „Dada nu înseamnă nimic”, idee (despre lipsa de... idei!) pe care Roman Jakobson, important teoretician al avangardismului, o disocia în felul următor: „Eu scriu un manifest și nu doresc nimic (de la el), de fapt eu fiind contra manifestelor, ba chiar, în genere, – contra principiilor”. Din aceasta nu reiese însă că ceea ce „nu înseamnă nimic” avea să rămână neglijat. E la mijloc un paradox, pe care V. Ciudovski îl explică astfel: „Discuțiile, lecțiile, manifestele erau insignifiante ca fenomene, însă foarte necesare ca simptom: de la ele nu puteai învăța ceva, însă asupra lor puteai medita mult; da – mult”. Iar cel ce învață e modelat, ca personalitate, cultură, inteligență, creație. (Ca să revenim, dragă Francisko, la ispitirile, pe care mi le-ai adresat la începutul acestui pasaj de discurs...)

Și încă ceva: revenirea la avangardism și traducerea, popularizarea lui țin, într-o anumită măsură, și ele de intențiile de a determina caracteristicile specifice ale literaturii noastre contemporane și transcrierea/ descifrarea/ situarea ei psiho-analitică în contextul culturologic, filosofic al contemporaneității „locale”, dar și universale. Însă personalitatea scrisului artistic din plin, deja, secol XXI nu înseamnă, totuși, o însumare ca rezultat, ci reprezintă un proces în dezvoltare, în devenire. E o stare proteică de căutare, dezvoltare și afirmare, de situație în perpetuitate.

— *Ca traducător, sunt conștient că o traducere desăvârșită e irealizabilă, însă e posibil să spui „același lucru” (Umberto Eco) în altă limbă, deși cu înfime diferențe de nuanță. Transferul nu-i chiar atât de facil cum ar crede unii, redarea în expresie și spirit a unei creații presupune mult mai mult decât vorbirea limbii din care traduci. Am afirmat mereu și susțin neclintit că fără traducător n-ar exista literatură universală, ci doar un vast arhipelag cu insulele culturilor naționale. Traducerea înseamnă nu numai biletul de intrare într-o altă cultură, ci datoria – mai presus de orice – de a-ți însuși până la esență bogăția de sensuri și nuanțe a acelei limbi. Ca să traduci, trebuie să pătrunzi mecanismul limbii din care traduci, crede același Eco, dar nu numai atât, ci și substratul cultural care s-a disipat în semiologie. Ai avut momente când ai*

simțit, în ciuda oricărui efort, că lipsește corespondentul deplin, că semnul egal se transformă în aproximativ egal în tălmăcire? Are traducătorul statutul pe care îl merită? Este el un creator autentic (eu cred că da) sau doar vocea autorului în altă limbă— Dacă are sau nu traducătorul statutul (și statul = înălțimea socio-culturală) pe care le merită?... Un răspuns, din multe posibile, ar putea fi dedus din convingerea că, atunci când un traducător foarte bun transpune în limba națiunii sale o mare operă a unui scriitor important dintr-o altă țară, când acea operă e prezentată în librării, biblioteci, în alte instituții, ar trebui să se intoneze imnurile celor două țări, ai căror cetățeni sunt scriitorul și traducătorul, doi binefăcători, doi învingători.

Ar fi traducătorul un creator sau doar vocea autorului în altă limbă? O fi artist sau meșteșugar?... E o străveche interogație, care nici până astăzi nu și-a găsit un răspuns ce ar convinge cât mai multă lume interesată de problemă. Se leagă răspunsuri într-o înșiruire de paradoxuri mai mult sau mai puțin ingenioase, ba chiar, unele, plastice, apoftegmatice-poetice. Unul dintre ele îl găsim și în celebrul roman „Don Quijote”, unde Cervantes e de părerea că a citi o traducere e ca și cum ai privi reversul unui goblen (preluată întru completare, nuanțare de lexicograful francez Pierre Boiste în sec. XIX, apoi ușor reformulată de Kornei Ciukovski în sec. XX). Jurnalista Jane Jacobs susținuse că a citi poezia tradusă e ca și cum ai săruta o femeie printr-un voal. Sau că e un sărut și mai... rece, mai insensibil, prin sticlă. Și tot în sfera de influență a doamnelor rămânând, s-a spus că traducerea ar fi ca femeia: dacă e fidelă, nu e frumoasă, iar dacă e frumoasă, nu e fidelă (Heine). Iar francezul George Mounin își intitula un studiu despre traducere „Les Belles infidèles” (*Frumoasele infidele*, 1955).

Cercetându-i-se descendența, s-a afirmat că o traducere reușită ar fi mai curând sora decât fiica originalului, deoarece și una, și cealaltă acced spre o singură idee transcendențială, care ar fi adevărata mamă a ambelor. Există și constatări eminamente... artistice, cu evidente calități tipologice literare, poetice, afirmându-se, de exemplu, că traducerea, în comparație cu tabloul original, nu ar fi decât o gravură, coloritul rămânând de nereprodus. Nu s-au putut evita nici asociațiile mai dure, belicoase, aproximându-se sinestezic că traducerea ar fi „un atac armat cu condeiul” sau un duel fatal în urma căruia este înfrânt ori cel care traduce, ori cel tradus. Mai aproape de temă, adică mai în preajma literaturii opinându-se, s-a spus cu suficientă neîncredere că traducerea nu e decât un comentariu sau că nu ar fi, de fapt, o operă, ci doar o cale spre operă. Aceste și alte opinii sugerează, mai mult sau mai puțin, că nu poate fi vorba de *corespondentul deplin*, că este exclus, totuși, semnul egal între original și tălmăcire. Traducătorul (maestru) nu e cel care folosește cămașa de forță, ci care aprinde o torță de la altă torță, fără a garanta că lumina acestora, configurația flăcării, dacă vreți, ar fi identice și la fel de puternice.

Însă, cu toate pretențiile de ne-deplinătate, nu sunt puțini exegeții respectabili, care susțin apartenența organică, intrinsecă a traducerii la procesul literar propriu-zis, odată ce și ea presupune actul de creație, prin reformulare,

adaptare, stilizare, plasticizare întru a transmite cât mai mult din mesajul ideatic, emotiv, estetic al originalului. În cazurile de real talent și măiestrie a traducătorului, rezultatul întrunește calitățile operei de artă sui generis, actul respectiv nefiind doar unul de transpunere/ transmitere de informație, ci model de a păstra și de a reda destoiniciile artistice, pentru care găsește, plăsmuiește formule, mijloace adecvate.

În fine, să încerc un răspuns chiar la prima din întrebările secundare, incluse în cea de bază (dacă aș fi avut momente de derută, dezamăgire, de nemulțumire din cauza lipsei corespondentului deplin, că semnul egal se transformă în aproximativ egal în tălmăcire...). Bineînțeles, într-o viață deja (aș putea spune) (și) de traducător am trăit bucurii și decepții, nemulțumiri și împliniri etc. În totalitatea lor, în interacțiuni și dozări reciproce, în rocade și... cocarde artistice oarecât vizibile, stările și situațiile enumerate, sumar, în cele spuse până aici m-au încurajat să rămân de partea celor care concep traducerea ca aparținând organic procesului literar propriu-zis. Este creație în limbaj, prin limbaj, proces constructiv în baza unui proiect – cel al originalului. Ca și cum s-ar realiza un fenomen/ eveniment artistic paralel și, în același timp, parcă același. Da, chiar dacă este exclusă varianta ideală, când originalul s-ar vedea „în oglindă” în altă limbă, putându-se contempla pe sine însuși ca mărime valorică egală, „dincolo”. În principiu, sarcina traducătorului e de a transmuta, cu cât mai puține pierderi, armonia, frumusețea, tensiunea semantică, mesajul ideatic, plasticitatea metaforică, fiorul liric – în aria altui sistem lingvistic. Deci, sub oricare aspect teoretic sau practic ar fi cercetată traducerea, ea trebuie înțeleasă drept depășire a limitelor printr-un act de coparticipare a unui (co)autor (altui autor) la plasarea creatoare a operei unui coleg în alt mediu, în atenția altor cititori, toate astea însemnând extinderea ariei de viabilitate și influență a creației respective. Când traduci, e ca și cum ai fi implicat într-un atașament față de opera ce te-a atras, te-a convins, determinându-te s-o re-plăsmuiești în limba națiunii (și... noțiuni!) tale. E un legământ, tacit și implicit, cu un camarad de strădanie creatoare. De nu este așa, traducătorul ajunge – precum s-a tot spus italienește, și nu numai – „traditore”.

— Cum încadrez literatura română în context regional și european? Te întreb, deși sunt conștient că nu avem destule informații despre vecinii noștri literari. Crezi că ar putea fi relevant criteriul premiilor „mari”? Accepți sâstisita părere că literaturile mici se înscriu numai în siajul celor mari, fără a putea concura de la egal la egal, fără a putea da valori egale ori chiar mai mari? Care crezi că sunt aspectele – istorice, culturale, morale, materiale – imperios necesare cunoașterii reciproce, pe baza cărora să ne așezăm într-o ierarhie de valori?

— Voi răspunde printr-un exemplu... frust, să zicem, fără înfrumusețări, înnobilări voite, ce ne-ar auto-măguli.

Am avut mai multe ocazii să mă întâlnesc cu cititori din Țările Baltice, Rusia, Ucraina, Armenia...

Le vorbeam și despre avangarda românească, ceea ce părea să-i nedumerească de-a dreptul pe unii dintre cei prezenți. „Cum, avangarda românească?!...” În astfel de momente, eu prezentam și cartea mea de vizită, odată ce rușii, ucrainenii, să zicem, mă prezentau drept post-avangardist. Spuneam cam așa: „Dragi, prieteni, colegi, eu vin dintr-un spațiu literar, cultural, despre care voi știți, cunoașteți mult mai multe lucruri decât s-ar putea crede. Aici, într-un florilegiu onomastic, voi alătura nume de avangardiști, filosofi, artiști plastici români, care au contribuit, uneori fundamental, la reînnoirea literaturii, ideatei filosofice, artelor la nivel mondial”. Și care nume credeți că le invocam, pentru a-mi lumina interlocutorii? Sigur, Ionesco, Eliade, Cioran, Brâncuși... Era suficient pentru ca, în anumite cazuri, să-i aud pe unii prezenți la întruniri exclamând de surpriză, după care urmau comentarii murmurate: „Păi da, noi știam de ei... Însă ne-a scăpat că sunt români...”

Dar ce facem noi, pentru a ne propaga literatura, cultura, memoria lor activă, funcțională în spațiile lumii? Odată, regretatul coleg din Moscova (originar din Bugeacul românesc), Kiril Kovalgi (a tradus mult din poezia noastră), îmi spuse: „Leo, cu strângere de inimă am constatat că, pe durata a peste douăzeci de ani, de la sfârșitul secolului trecut și începutul secolului prezent, din literatura română nu a fost tradus niciun autor în limba rusă...” Dar parcă în alte limbi ale lumii scrisul artistic românesc a cucerit spații, situații (artistice, valorice)?... Cine ar putea da un răspuns?... Pentru a încheia cu tristul și banalul: Ce ar mai fi de comentat?...

— *Par un individ revolut, de modă veche, dar există lucruri și relații în care rămân conservator până la capăt, nu cedez nimic din atributele pe care le-au dobândit în timp, dimpotrivă, încerc să le sporesc valoarea, am un adevărat cult pentru prietenie, de pildă, care înseamnă reguli și rigoare, emoție și încredere, prețuire și probitate. Nu cred că sunt prea pretențios, dar nu mă pot lăuda, totuși, cu prea multe prietenii, deși am încercat (și încă n-am renunțat) să le cultiv. Cu toate acestea, nu am o armată de prieteni în jur. Dacă mă gândesc bine, cred că am destule degete ca să-i număr. Tu cum stai, câte mâini ți-ar trebui? Ai dispoziția necesară de a vorbi despre ei? Sau despre lipsa lor? Cine sunt prietenii lui Leo Butnaru? Sigur, nu-i musai să le spui pe nume, mă interesează felul în care cultivi relațiile într-o lume în care frivolul are multă trecere...*

— Astăzi, când durata vizitei la prieteni depinde de faptul, dacă aceștia au sau nu Wi-Fi, să încercăm a opina fără tangență cu surplusul de pseudo-prietenie facebook-ist(ă), care m-a predispus, odată, la constatarea că: Omul pentru om este lup și prieten pe FB. FB-ul plin de viruși, bârfe, invidii și pramatii, toate astea și altele parcă amintindu-ne că în așa-numitul lagăr al țărilor socialiste simbolul amicitiei era... fereștrăul sovietic „Drujba”/„Prietenia”! (Iar în prelungirea unei ușor ironice ajungeam și la adresarea-constatarea: *Scumpi prieteni!... [Uite, s-au scumpit și ăștia...]*)

Prietenia ține de abecedarul comunicării umane, iar onestitatea, cumsecădenia te ajută să-ți găsești amici, camarazi adevărați (și dușmani pe potrivă...). Pe bune și milenar încercată, cultivată, verificată, prietenia e unul din cele mai scumpe daruri oferite omului de către om, când „intermediar(ă)” e chiar Providența, Destinul. Și e bine ca în prietenie să cunoști măsura. Să nu fie prea mică. Măsura. Cu prietenii străduiește-te să fii onest, inteligent, altruist etc., de parcă ai dori să-ți fii tu însuși cel mai bun prieten din câți e posibil să-i ai.

Iar odată ce întrebi cum stau cu mâinile... uite, îmi privesc degetele-evantai și sunt ispitit (de cine?...) să cred că pentru cel ce are prea mulți prieteni e vai de raportul dintre cantitate și calitate...

Prietenia pare a fi oarecum fără de griji, plăcută, afabilă, un fel de zefir sau de briză a fericirii, însă, în adevărul ei adânc, latent, ea presupune o intensă aplicare a spiritului, consum de energie sufletească, afectivă, psihică. E o mare responsabilitate mutuală, iar dulceața prieteniei e chiar sarea vieții noastre.

A te împrieteni cu cineva înseamnă, într-un fel, să-ți modificei cât de cât modul de viață. În general, prietenia chiar înseamnă un mod de viață.

Apoi, odată cu oamenii care ți-au devenit dragi, cu care te înțelegi, împarți amicitia, există și unele cărți solide la înfățișare și consistente în esență, încât ai putea să le cuprinzi pe după umeri, ca pe un prieten. Spre exemplu, „Istoria literaturii române” a lui George Călinescu. „Etymologicum Magnum Romaniae” al lui Hașdeu, enciclopediile... Cartea este prietenul omului solitar, dar mai ales a celui care știe să fie singur și își dă seama de ce e singur. Deci, vezi să nu-i curmi unui prieten sau altuia solitudinea (ca necesitate). Odată ce el a ales-o, înseamnă că muncește intens la modelarea destinului. Inclusiv, a prieteniei.

Cine sunt prietenii lui Leo Butnaru?... Nu mă pot lăuda că am avut sau aş avea mulți prieteni. Sunt un om normal. Iar pentru a nu fi cam indiscret cu prezentul, să răspund la trecut: cine mi-au fost prietenii, înainte de toate, dintre scriitorii de pe ambele maluri ale Prutului, dintre care pe mulți îi regăsesc și în dialogurile noastre în timp, inserate în amintita deja antologie „Voci din Câmpiile Elisee”. Iată strigarea abia murmurată a catalogului, ca omagiu, recunoștință pentru talentații și generozii mei amici de ieri: Gheorghe Vodă, Nicolae Vieru, Anatol Ciocanu, Anatol Codru, Serafim Saka, Ion Vatamanu, Aureliu Busuioc, Ioan Mânăscuță, Victor Dumbrăveanu, Andrei Burac, Vasile Levițchi, Ion Proca, Ion Puiu, Ilie T. Zegrea, Vasile Tărățeanu. Din dreapta „râului-frontieră” – Sergiu Adam, Laurențiu Ulici, Ioanid Romanescu, Fănuș Neagu, D.R. Popescu, Marius Tupan, Adam Puslojić, Petre Stoica, Mircea Tomuş, Virgil Bulat, Ion Zubaşcu... – aici nicidecum nu dau o cronologie sau fac o ierarhie... în prietenie, încondeind numele dragi în libertatea dezordinii alfabetică care, de fapt, e și ea, într-un fel, tot o anume ordine.

Iar drept *P.S.* la reîntâlnirea cu umbrele dragi ar putea fi pusă, probabil, constatarea lui Honoré de Balzac: „Nu știm niciodată dacă o prietenie se naște mai curând

din contraste decât din asemănări”. Cu cei mai mulți dintre ei, pe cât eram de diferiți, se părea, la ale noastre, pe atât eram de apropiați, înrudiți, tot de ale noastre, ca într-o anume similitudine de fraternitate.

Cred că și dintre cei cărora le urez mulți ani înainte s-ar aduna cam tot pe atâția corifei demni de tratatul și tratarea/cinstirea *De amicitia*. (Una din cele mai simple constatări: Bucurându-mă că am prieteni longevivi, înseamnă că și eu mai viețuiesc...)

Cam în aceeași linie a contrastelor am putea spune că inamicul care nu se predă poate fi chiar propriul tău alter ego. De altfel, tot el poate fi și prietenul/ fratele care nu te trădează niciodată.

Ca turnesol în subiectul pe care l-am abordat, am putea ispiți cu: *Ne spune cine îți sunt prietenii și îți vom spune cine ești. Cu unele excepții. Să zicem Iuda, sau Narcis..* (Mi s-a întâmplat să solicit la căutare Google: „Iuda, spune-mi cine sunt prietenii tăi, pentru a-ți spune cine ești...” Computerul a dat: *Eroare.*)

Prietenia... Să ne întrebăm cu, probabil, destul temei: Parcă de nu i s-ar fi potrivit și Lui, Dumnezeu găsea potrivită nașterea cuvântului Prieten, dăruirea Prieteniei oamenilor?...

– *În final, există vreo întrebare la care te așteptai și nu am pus-o? Dacă da, te rog să te întrebi. Dar ai grijă cum o faci, pentru că răspunsul tot tu trebuie să-l dai.*

– Dacă îmi permiți nu una, ci două foarte laconice, ambele fără semnalmamente de loc și timp, dar cu multe destine vizate.

Prima: – Lumea exagerează?

Răspunsul: – De când lumea.

Secunda: – Ce-i de făcut?

Răspunsul: – De viețuit. Cât mai intens. De creat, de scris poezie.

– *Îți mulțumesc din suflet, prieten drag.*

interviu realizat de **Kocsis Francisko**

Radu Șerban - Amprenta zidului, 2010

Eugenia SARVARI

La Teatrul Maghiar de Stat din Cluj, o pagină de istorie: *Maria Stuart* de Friedrich Schiller

„Astăzi, patru iunie [1799], am pornit la lucru și sper să termin în această lună redactarea unei bune părți [din *Maria Stuart*]”, îi scria Friedrich Schiller lui Goethe, amintind, totodată și de „apriga luptă” pentru a da „fanteziei libertate de desfășurare în cadrul istoriei” și a strânge „din datele istorice tot ce-mi poate fi de folos pentru piesă”. Tragedia *Maria Stuart* a fost jucată pentru prima dată la Teatrul Național din Weimar, fiind publicată în 1801. La Teatrul Maghiar din Cluj, prima punere în scenă a avut loc în anul 1850, a doua, în 1975, iar a treia premieră s-a petrecut sâmbătă, 6 aprilie 2024, în sala mare a teatrului, în regia lui Diego de Brea și dramatizarea lui Gyarmati Kata.

Ilustrarea ultimelor trei zile din viața nefericitei Maria Stuart se desfășoară într-un cadru scenic auster (decorul: Diego de Brea) compus dintr-un pian, câteva scaune, o masă lungă pe roțile. La marginea spațiului de joc, „ieșind” din scenă, un cap vorbitor clipește

din ochi pe tot parcursul spectacolului. Este masca mortuară a nenorocitei regine, dăinuind peste timp, ca o amenințare. Picturile lui Francisco de Zurbarán, *Agnus Dei* și a lui Pieter Bruegel cel Bătrân, *Vânători în zăpadă*, precum și o cruce din plastic (prevăzută cu un sistem sofisticat de tuburi) plutesc deasupra capetelor actorilor. Austere sunt și costumele (Bocskai Gyopár): bărbații au cămăși și pantaloni negri, iar în completare, cizme negre naziste, din piele, până la genunchi. Maria Stuart, victima inocentă poartă o rochie din pânză albă, semănând cu cămașa (trasă la sorți a) lui Cristos. Elisabeta apare într-o fustă scurtă, un taior lunguț și o așa-zisă bluză, compusă dintr-o fâșie lată din material, abia acoperindu-i sânii. Ținuta este completată cu o perucă lungă roșcată, cu breton tăiat drept, conferindu-i o figură încremenită, blocată în intransigență. Proiectat pe ecranul din fundal (video: Buksa Péter), chipul reginei Scoției se perindă într-o multitudine de imagini ce surprind sufletescul măcinat de neliniști și frici, dar cu o notă accentuată de dârzenie.

Lumea dură a bărbaților – de la Robert Dudley, conte de Leicester (personajul interpretat de Szücs Ervin devine câine ascultător sub mâna regală a Elisabetei, pendulând între iubirea pentru Maria scoțiana și groaza de a fi ucis), la George Talbot (Viola Gábor într-un rol în care știe, cu măiestrie, să aducă la suprafață tensiunile dintre contrarii) și la Mortimer (Bodolai Balázs imprimă personajului o anumită doză de nebunie în etalarea sentimentelor, fapt ce-l va duce la moarte) – dă verdicte ucigașe. Ei sunt incapabili să recunoască atracția și fascinația pe care toți o simt în fața Mariei, care îndrăznește să se arate în senzualitatea ei răvășitoare, fiind totodată speriați de puterea Elisabetei, în mâna căreia se află însăși viața lor. Singurul care-i ia apărarea, din toată această adunătură masculină, este cavalerul Amias Paulet, paznicul Mariei (în interpretarea lui Biró József personajul primește chipul unui ins vertical, înțelegător și omenos). El aduce în discuție, curajos, nedreptatea săvârșită și faptul că regina captivă a fost acuzată pe baza unor simple mărturii semnate de cei aflați în serviciul ei. Cel mai acerb incriminator al Mariei este William Cecil, baron de Burleigh, mare trezorier (tonul și comportamentul tiranic, de justițiar absolut face din Bács Miklós interpretul ideal al rolului). Acuzată că a uneltit împotriva verișoarei sale Elisabeta, Maria nu are nici o șansă la supraviețuire. Caznele, schingiuirile la care este supusă sunt întrerupte de o scenă de o infinită poezie: tangoul pe care Maria, pe muzica lui Luz Casal, îl dansează cu George Talbot, conte de Shrewsbury.

Dramatismul atinge cote maxime în scena dintre cele două regine. De o parte agera la minte Elisabeta, cu chipul dăltuit parcă în piatră (lucru pe care actrița Tótszegi Zsuzsa a știut să-l pună deosebit în valoare), nu-i acordă nici o șansă de supraviețuire verișoarei regale. O face, însă, cu sufletul îndoit, nehotărâtă în împlinirea unei fapte extrem de periculoase: un mort se poate transforma oricând într-un martir periculos. De cealaltă parte, Maria, la fel de inteligentă, dar părăsită de noroc, de o feminitate debordantă, deranjantă, inadmisibilă, îi ține piept cu demnitatea impusă de rang. În cele din urmă cedează și acceptă regalitatea Elisabetei. Dar cu inima îndoită și privirea acuzatoare (întreagă această zbatere, trecerea prin stări aflate la antipozii este redată într-un mod magistral de Imre Éva). Cu grijă părintească, Paulet strecoară sub gâtul delicat al Mariei împletitura de un roșu sângerieu la care a muncit de-a lungul întregului spectacol. Capul ei, cu părul lung căzând în cascadă, atârână de pe masa-ghilotină acoperită cu un cearceaf alb, sub privirea înfricoșată/înfricoșătoare a Elisabetei. Timp în care, încet, în lumina difuză (light design: Romeo Groza) crucea din plastic se umple de sânge.

Regizorul sloven a studiat istoria artei și literatura comparată la Facultatea de Filosofie și regia de teatru la Universitatea de Teatru din Ljubljana, abordând genuri diverse, de la piese de teatru de păpuși și tineret, la spectacole de operă și vodevil. La unele producții ale sale a realizat și decorul, cum este cazul și la acest spectacol. Textele clasice – a pus în scenă *Eduard al II-lea* și *Doctor Faustus* de Christopher Marlowe, *Coriolan* și *Regele Lear* de Shakespeare, *Regina Margot* de Alexandre Dumas, *Crimă și pedeapsă* de Dostoievski – constituie una din constantele creației sale. Interesul pentru *Maria Stuart* este o continuare firească a acestor preocupări, povestea celor două regine permițând-i să exploreze esența „cea mai profundă a omului”, locul „unde omul ajunge doar în momentele cele mai periculoase”, al trăirilor umane extreme „cum sunt frica, teroarea, slăbiciunea, dorul, pasiunea, curajul, boala și, în cele din urmă, purificarea și sfârșitul”.

Maria ZINTZ

Gravorii în lemn de la Blaj (1750-1830) de Cornel Tatai-Baltă

O carte impresionantă prin rigurozitate, desfășurată pe 410 pagini, a fost scrisă de către Cornel Tatai-Baltă, unul dintre cei mai valoroși istorici de artă din România. Cornel Tatai-Baltă a fost muzeograf și directorul Muzeului de Istorie din Blaj, apoi profesor și coordonator de doctorate la Universitatea din Alba Iulia.

Este de remarcat structura cărții și faptul că tema este pusă în valoare prin modul în care este abordată, dezvăluindu-ni-se contribuția, și de data aceasta imensă, a autorului la studiul xilogravurii în spațiul românesc, fiind evidentă nu numai competența, ci și pasiunea sa. De altfel, Cornel Tatai-Baltă, împreună cu fiica sa Anca Elisabeta Tatay, au semnat câteva cărți de referință în domeniu.

În *Argument* (p. 9-12), Cornel Tatai-Baltă precizează că interesul pentru *Gravorii în lemn de la Blaj* a început chiar după absolvirea studiilor la Facultatea de Istorie, specializarea Istoria Artei, Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj, când a devenit muzeograf (1967-1992) la Muzeul de Istorie din Blaj unde, printre piesele cele mai valoroase, se află un număr apreciabil de plăci din lemn gravate, păstrate în expoziția permanentă și în depozite.

Se precizează că a fost meritul lui Alexandru Lupeanu-Melin care s-a oprit asupra xilografilor din Blaj în cartica *Xilografii de la Blaj 1750-1800*, apărută în 1929.

Cornel Tatai-Baltă a studiat piesele aflate în muzeu, a parcurs bibliografia existentă, a publicat despre ele studii în reviste de prestigiu. În 1992 a susținut doctoratul la Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj, având ca temă *Locul și rolul Blajului în dezvoltarea xilogravurii românești în secolul al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea*. Reușește să publice cartea *Gravorii în lemn de la Blaj (1750-1830)*, la Editura Eventus din Blaj, în anul 1995, la baza căruia s-a aflat teza sa de doctorat. Apariția celei de a doua ediții a *Gravorilor în lemn de la Blaj* era necesară

25 de ani mai târziu datorită bibliografiei numeroase publicate între timp.

Primul capitol are în vedere *Arta xilogravurii, Câteva puncte de reper* (p. 12-19). Aflăm că „în Europa, xilogravura apare în ultimele decenii ale secolului al XIV-lea, iar în primele decenii ale secolului al XV-lea, tehnica xilogravurii a fost larg răspândită în Germania, Țările de Jos, Franța, Italia, unde se imprimau imagini sacrale pe foi volante și cărți de joc”. Dezvoltarea tiparului cu litere mobile dă un impuls fără precedent artei xilogravurii. Sunt menționați marii maeștri ai artei xilogravurii în epoca Renașterii, care au reușit să redea în operele lor „o viziune marcată de o anumită grandoare, oglindind forța și poezia naturii și materialitatea celor mai neînsemnate lucruri”.

Se apreciază că în spațiul românesc xilogravura își face apariția odată cu imprimarea la Târgoviște a *Liturghierului* din 1508. În Rusia, precum și în Serbia, Bulgaria, Grecia și Turcia, tiparul și xilogravura apar mai târziu decât pe teritoriul românesc.

Capitolul II – *Istoriografia xilogravurii românești vechi* (p. 20-37) prezintă cercetătorii mai însemnați care au dezbătut aspecte ale xilogravurii românești, cărturari de vastă erudiție: Al. I. Odobescu, P. B. Hașdeu, Ioan Bianu, Nerva Hodoș, Dan Simonescu, Nicolae Iorga, Adrian Maniu, Alexandru Busuioceanu, Virgil Molin, Mircea Tomescu, Gheorghe Oprescu, Atanasie Popa, Demény Lajos și Lidia A. Demény, Dragoș Morărescu și alții.

Cornel Tatai-Baltă precizează că „în cei 25 de ani ce s-au scurs de la tipărirea cărții noastre *Gravorii în lemn de la Blaj*, au apărut, după cum era și firesc, diferite studii și cărți dedicate, xilogravurii românești în general sau celei concepute în Blaj, în special”.

Capitolul III: *Xilogravura românească (sec. XVI-XIX), Evoluție, influențe, interferențe* (p. 38-63) cuprinde informații valoroase despre evoluția xilogravurii. Aflăm că voievodul muntean Radu Cel Mare (1495-1508) a introdus tiparul pe teritoriul românesc, primindu-l în țară pe ieromonahul Macarie, tipograful care a imprimat aici trei cărți în limba slavonă, cărora Cornel Tatai-Baltă le subliniază valoarea și frumusețea frontispiciilor.

Pe lângă analizele autorului, care observă influențe și menționează meșterii ce au tipărit în cele trei țări românești, aflăm că xilogravura din *Octoiul* de la 1510 prezintă primele figuri umane întâlnite în tipăriturile românești și că, din păcate, după 1512, activitatea tipografică din Țara Românească se întrerupe pentru câteva decenii, imprimările reîncepând abia în anii 1545-47, la Târgoviște. Periplul se oprește apoi asupra lui Filip Moldoveanu (Philippas Mahler) care a imprimat la Sibiu, în 1544, cea dintâi carte în limba română, *Catehismul*, zis luteran. Sunt prezentate tipăriturile cu xilogravuri, unele fiind analizate sub aspect stilistic.

Din cele câteva zeci de cărți tipărite îndeosebi la Brașov, dar și la Târgoviște, la Alba Iulia, Sebeș, Orăștie, sunt menționate două: *Triodul-Penticostar slavon* din 1558, imprimat la Târgoviște de Diaconul Coresi, în colaborare cu zece dintre ucenicii săi, și *Evanghelia cu învățătură*, Brașov, 1581. Sunt analizate xilogravurile

Triodului-Penticostar, executate în stil liniar, ductul liniei fiind sugestiv iar hașurile rare și întâmplătoare. Sunt descrise mai multe ilustrații (format 20 x 13 cm) sub aspect iconografic și stilistic. De asemenea, sunt menționate numeroase locuri unde au fost tipărite cărți, așa cum a fost Mănăstirea Plumbuita (1573-1582).

Epoca înfloritoare a lui Matei Basarab în Țara Românească (1632-1654) și a lui Vasile Lupu în Moldova (1634-1653) a fost favorabilă dezvoltării tiparului. Ei au primit sprijin din partea lui Petru Movilă, ajuns mitropolit al Kievului, prin intermediul căruia au sosit din Ucraina materialele necesare, însoțite de meșteri tipografi și gravori pricepuți. Datele precizate de Cornel Tatai-Baltă sunt numeroase, într-o prezentare ce ne incită curiozitatea.

Începând cu anul 1635 apar progresiv cărți bisericești la Câmpulung, Govora, Mănăstirea Dealu și Târgoviște, iar la Iași, la Mănăstirea Trei Ierarhi, se instalează în 1641 prima tipografie din Moldova. Renaște și tiparul românesc din Transilvania, mai precis la Alba Iulia, meritul revenindu-i tot lui Matei Basarab, care îl trimite aici pe meșterul Popa Dobre. În această etapă, cartea românească în limba română devine precumpănitoare. Numărul tipăriturilor în limba slavonă se menține însă în Țara Românească la o cotă ridicată. Structura cărții din acea perioadă se cristalizează, xilogravurile reprezintă scene variate, cu personaje expresive, fragmente arhitectonice și peisagistice. Sunt analizate atent în acest sens mai multe xilogravuri.

Domnia lui Șerban Cantacuzino (1678-1688) este marcată de apariția la București a unor importante tipărituri de cult scrise în limba română despre care Cornel Tatai-Baltă aduce informații importante. Apoi, în epoca lui Constantin Brâncoveanu (1688-1714), tiparul și xilogravura, viața culturală românească în ansamblul ei, cunosc o impetuoasă înflorire, o contribuție importantă având Antim Ivireanul. Din a doua jumătate a secolului XVIII-lea sporește și cartea laică, primul în ceea ce privește fondul cărților deținându-l Țara Românească. Sunt prezentați cu competență meșterii și operele lor.

Pentru a stopa importul de carte din țările române, împărăteasa Maria Tereza a considerat necesară înființarea unei tipografii în Transilvania. La mijlocul secolului al XVIII-lea, sub vicariatul lui Petru Pavel Aron se pune în

funcțiune la Blaj o imprimărie. Încă de la primele apariții, cărțile blăjene religioase, de slujbă și de ritual, sunt împodobite cu numeroase ornamente și ilustrații de o reală valoare artistică, realizate în tehnica gravurii în lemn. Se tipăresc cărți și la Sibiu, începând cu anul 1788, la Brașov începând din 1805. Sunt prezentate cărți și este evident faptul că autorul stăpânește domeniul cu rigurozitate, cu cea mai mare competență.

Capitolul IV – *Condițiile istorice în care se înființează tipografia de la Blaj* (p. 64-71). Se precizează că tipografia de la Blaj descinde din vechea tiparniță a Mitropoliei ortodoxe de la Alba Iulia care a oferit românilor însemnate cărți de cult și didactice, apărute în deceniul opt al secolului al XVI-lea și primii ani ai secolului al XVIII-lea. Este prezentat cadrul istoric de la sfârșitul secolului al XVII-lea și din prima parte a secolului al XVIII-lea, începând cu Actul Unirii cu Roma și consecințele ei. Este subliniat importantul aport al tipografiei din Blaj în perioada veche (1747-1830) la propășirea limbii, învățământului, culturii, științei, artei grafice care a stârnit interesul cercetătorilor pe care îi și numește.

Capitolul V – *Gravorii în lemn de la Blaj (1750-1830)* (p. 172-175). Primul dintre ei este Vlaicu, al cărui nume figurează în *Ceaslovul* din 1751, cu 11 ilustrații xilografiate, de circa 9 x 6 cm. În ceea ce privește calitatea și valoarea artistică a xilogravurilor, părerea cercetătorilor este împărțită. Niculae Iorga le considera stângace, Gheorghe Oprescu, naive, în schimb Alexandru Lupeanu-Melin simțea „o adâncă pietate” față de „numele lui Vlaicu”, iar Mircea Tomescu dovedește o recunoaștere temeinică a activității gravorului blăjean. Cornel Tatai-Baltă se oprește cu atenție asupra gravurilor lui Vlaicu, observă unele influențe occidentale, analizează imaginile create, cu scene lapidar concepute, numărul personajelor fiind redus, adâncimea spațială limitată. Fiecare ilustrație este analizată detaliat, cu competență. Observă influențe, caută similitudini. Se consideră că „certele calități artistice asociate cu unele naivități și deficiențe ce persistă în lucrările lui Vlaicu imprimă acestora un stil specific (...)”.

2. *Gravorul Ioanițiu Endrédi*. Acesta și-a semnat xilogravurile cu inițialele „I. E.” sau „Ioanni”, iar ca tipograf „per Ioanicium Endrédi Diaconum”. În anul 1760 îi apare într-un *Octoih* xilogravura *Sfântul Ioan Damaschin*, iar în 1761 era tipograful unei cărți. Aflăm că a avut parte de peripeții în viața personală. Ioanițiu Endrédi a realizat xilografiile pentru cărți bisericești tipărite la Blaj, semnate, dar nedatate, după ce învățase meșteșugul la Cluj, în cadrul tipografiei Colegiului Reformat, cu Székely Pál Istvan, specializat în Olanda și considerat cel mai bun meșter al vremii sale din Transilvania. Ioanițiu va fi numit conducătorul tehnic al oficinei tipografice blăjene în anul 1761. Cornel Tatai-Baltă analizează xilogravurile, le comentează sub aspect iconografic și stilistic, începând cu *Sfântul Ioan Damaschin* din *Octoihul* tipărit în 1760. Găsește influențe, de exemplu, în *Bunavestire* din 1763 Endrédi ar fi recurs la un prototip ucrainean. Sunt comentate comparativ xilogravuri realizate de-a lungul

vremii. Cornel Tatai-Baltă observă anumite elemente care îndreaptă atenția spre lucrări semnate de Albrecht Dürer, ca *Bunavestirea* din 1510. Ca urmare a cercetărilor pe care le-a întreprins în biblioteci din Viena și Budapesta, autorul a intrat în posesia unor date importante privitoare la activitatea din Debrețin a lui Ioanițiu Endrédi, prezentate în carte.

3. *Gravorul Sandul Tipograf*. „La făurirea faimei cărților blăjene, o contribuție însemnată a adus și moldoveanul Sandu, gravor și tipograf iscusit, care a activat anterior în tipografiile din Rădăuți, Buzău și Iași.” În 1760 el apare la Blaj ca topitor de litere. Sunt prezentate și analizate xilografurile create de Sandu. Se vorbește despre licențele de interpretare în redarea iconostasului blăjean sau redarea corectă, de exemplu, a *Icoanei Maicii Domnului* care a lăcrimat la moartea episcopului Aron.

Se apreciază că tipărirea la Blaj în 1765 a Evangheliei, unde sunt numiți meșterii, primul dintre ei fiind Sandu de la Iași, este „o izbândă a tipografiei blăjene și, în același timp, o reușită a artei grafice românești din secolul al XVIII-lea”. Gravorul Sandu a executat cinci xilografuri de circa 25 x 16 cm, mai precis Cadrul foii de titlu și pe cei patru evangheliști, la care se observă înrăurirea Renașterii și barocului. Sandu a realizat deopotrivă Cadrul foii de titlu pentru *Polustavul* din 1773 cu ornamente tipic barice, dar cu inscripții slavone.

4. *Gravorul Petru Papavici Tipograf Râmnician*. Se subliniază chiar de la început că Petru Papavici Tipograf Râmnician a fost cel mai productiv gravor în lemn de la Blaj. Câteva zeci de xilografuri ce împodobesc frumoasele cărți bisericești tipărite la Blaj îi poartă semnătura și încă multe altele revendică paternitatea sa. Prima dată îl întâlnim în *Psaltirea* din 1764 unde semnează și datează „Petru Râm. 1764” ilustrația *Regele David*. În 1765 el tipărește împreună cu Sandu și Ioan Râmnicianul, *Evanghelia*. A fost și un iscusit tipograf, numele lui fiind menționat pe o serie de volume blăjene. De-a lungul anilor, Petru Papavici a mai datat și alte xilografuri, în 1768, 1770, 1773, 1779, 1780, devenind în scurt timp cel mai important angajat al tipografiei. Xilografurile lui mărturisesc din punct de vedere iconografic și stilistic că a fost un remarcabil continuator al tradiției bizantino-

balcanice și bizantino-ruse. Uneori, însă, apelează la modele în stilul Renașterii sau barocului, foarte probabil de sursă germană.

El a cunoscut cu temeinicie xilogravura românească, manifestând atracție, îndeosebi pentru realizările din „epoca brâncovenească și perioada postbrâncovenească”. A recurs de asemenea la xilografuri ucrainene. Se precizează că Petru Papavici a fost un „desenator abil și sensibil, dovedind un netăgăduit simț al proporțiilor, precum și precizie în incizarea plăcilor de lemn. Meșterul de la Blaj își realizează xilografurile cu o frapantă ușurință, rapiditate și îndemănare. (...) Pe scurt, xilografurile lui Petru Papavici se caracterizează prin reprezentarea clară a figurilor și acțiunii în imagini sintetice și printr-o predilecție pentru stilizare și efecte decorative”.

În continuare se discută despre activitatea *Gravorului Dimitrie Finta*, despre *Gravuri și gravuri în discuție, Frontispicii, viniete și inițialele ornamentate*.

VI. În *Concluzii* (p. 176-184) se precizează că la Blaj s-a creat cel mai însemnat centru de xilogravură românească din Transilvania în perioada cuprinsă între secolele XVI-XIX și că în epoca Școlii Ardelene orașul a jucat un rol important inclusiv pe plan artistic. Sunt menționate influențele stilurilor occidentale asimilate creator, cu exemplificări, observând ceea ce a definit lucrările meșterilor prezenți.

Urmează *Catalogul* gravurilor în lemn de la Blaj, grupate în funcție de meșteri, cu datele fiecărei lucrări. Lucrarea se încheie cu *Lista cărților românești vechi tipărite la Blaj (1750-1830)*, alături de *Bibliografia generală* cu 356 de titluri și *Bibliografia cu referire la xilografia românească* (secolul XVI-XIX) ce cuprinde 210 titluri, un rezumat în engleză și reproduceri (în număr de 313) de bună calitate.

O carte densă, bine documentată, cu informații bazate pe o cercetare îndelungată și pe o bogată bibliografie. O carte care mă determină să-l consider pe Cornel Tatai-Baltă cel mai avizat cercetător în domeniu. Este evidentă nu numai profunda competență, frazarea clară, ci și pasiunea autorului în abordarea temei.

KOCSIS Francisko

Carpe diem (10)

Émile Zola: Până și în moarte dăinuie speranța (*Visul*).

La ultima împărtășanie este vorba de iertarea satisfacțiilor josnice, ale gustului, lăcomia, plăcerea vinului și a mierii, mai cu seamă de iertarea crimelor limbii, obșteasca vinovată, ațâțătoarea, otrăvitoarea, cea care săvârșește gâlceville, războaiele, greșelile, vorbele viclene de care Cerul însuși se întuneacă (*Visul*).

*

André Gide: Potrivesc faptele pentru a le face mai conforme cu adevărul decât sunt în realitate (*Paludes*).

Când un filozof îți răspunde, nu mai pricepi nici măcar ce l-ai întrebat (*Paludes*).

*

Marin Preda: Naivitatea nu e totdeauna trăsătura oamenilor lipsiți de experiență sau slabi de spirit, ci și a celor foarte puri, și anume de o puritate atât de intratabilă încât în ochii tinerilor ea capătă altă denumire, adică prostie... (*Risipitorii*).

Prietenia e mult mai mult o categorie a spiritului decât oricare alt sentiment spectaculos de care se leagă de obicei la oameni ideea de fericire (*Risipitorii*).

*

Menelaos Ludemis: Călăul este un aparat care n-a putut niciodată să privească în interiorul său... care n-a vorbit cu eul său, care n-a stat niciodată *singur* cu el însuși. Călăul este o natură oarbă, lașă, care trăiește dincolo și de instincte. Dar el, care dă altora moartea cu atâta ușurință, este incapabil să o accepte el însuși. Dacă s-ar întâmpla ca un călău să fie condamnat la moarte, n-ar avea putere să ajungă la eșafod. Ar crăpa înainte (*Strada abisului numărul 0*).

Cei cumiți, prin cumințenia lor, i-au ajutat pe cei cruzi să devină și mai cruzi (*Strada abisului numărul 0*).

*

Frank Wedekind: Lumea e o bestie a dracului de vicleană și nu-i ușor să-i vii de hac (*Marchizul von Keith*).

Cea mai strălucită afacere din lumea asta este *morală* (*Marchizul von Keith*).

*

Brian Glanville: Realitatea este atunci când te afli unde n-ai vrea să fii, faci ceea ce n-ai vrea să faci, trăiești printre oameni pe care nu-i suporti. Realitatea este ceva cu care ești silit să te împaci (*Fidelitate*).

Supărarea e precum vinul. Ajută să iasă adevărul la suprafață (*Fidelitate*).

*

Dan Lungu: A produce gunoi înseamnă a spune că lumea făcută de Dumnezeu nu e perfectă (*Pălpâiri*).

Cred că indignarea este unul dintre sentimentele cele mai puternice în mișcarea întregii istorii a umanității (*Pălpâiri*).

*

Bogdan Teodorescu: Nici o haină din lume nu ține loc de bună-cuviință (*Și vom muri cu toții în chinuri*).

Păzește-te de un berbec din față, de un cal din spate și de un prost din toate părțile (*Și vom muri cu toții în chinuri*).

*

Hermann Hesse: Până și în cea mai nefericită viață există clipe însoțite și mici flori de fericire ivite printre nisip și pietre (*Lupul de stepă*).

Omul nu este o structură împietrită și durabilă, ci mai degrabă o încercare și o trecere, nu este nimic altceva decât o punte îngustă, periculoasă, întinsă între natură și spirit (*Lupul de stepă*).

*

Stefan Zweig: Împotrivirea unui ins izolat față de o organizație presupune fără îndoială un curaj mult mai mare decât cel cerut atunci când mergi în rând cu gloata, este un curaj individual, iar această specie se stinge în vremurile noastre de continuă organizare și mecanizare (*Suflete zbuciumate*).

O suferință de lungă durată obosește în genere nu numai pe bolnav, ci și compătimirea celorlalți; sentimentele intense nu se pot prelungi la infinit (*Suflete zbuciumate*).

*

Bertolt Brecht: Stomacul ghiorăie chiar și de ziua onomastică a împăratului (*Omul cel bun din Sâciuan*).

*

Ioan Radu Văcărescu: cândva mă voi opri/ odată totul va fi atât de simplu// nici o dorință n-o să mă mai sugrume/ decât încercarea de a număra secunde/ în care sufletul va reuși/ să se strecoare afară în câmpul gol/ ca o firavă rază/ din lagărul împrejmuit/ cu sârmă ghimpată și turnuri de pază (cândva).

*

Aldous Huxley: A muri este o artă și s-ar cuveni s-o învățăm (*Geniul și zeița*).

E mai bine să găsești fie chiar și calea greșită, decât să fii cu desăvârșire pierdut (*Geniul și zeița*).

*

Malcolm Bradbury: Fiecare dintre noi joacă un anumit rol și suntem actori autodidacți pe marea scenă socială (*Un om al istoriei*).

Căsătoria, cea mai avansată formă a războiului în societatea modernă (*Un om al istoriei*).

*

Radu Petrescu: Nimeni nu poate învăța decât din propria experiență, dar e bine să știi că singurul lucru pe care-l ai de făcut este să-ți vezi de treburile tale în tăcere, să primești ajutorul care ți se oferă, nu importă de cine, să ajuți, dacă poți, pe cine te solicită și să lași să vorbească despre tine doar faptele tale. Restul e zădărnici (*Matei Iliescu*).

Se crede că cei care plâng nu văd din cauza lacrimilor (*Matei Iliescu*).

*

Robert Musil: Destinului nu-ți este îngăduit să-i poruncești (*Portugheza*).

Păsările cântătoare au nevoie de o ramură pe care să se așeze, ramura de un copac, iar copacul de pământul negru și stupid (*Tonka*).

Ceea ce ne trebuie astăzi nu sunt caracterele, ci disciplina (*Un om fără caracter*).

*

George Bernard Shaw: Libertatea înseamnă responsabilitate. De aceea majoritatea oamenilor se teme de ea (*Aforisme, paradoxuri, cugetări*).

*

Friedrich Michael: Armonia este puterea unificatoare care leagă cele ce se atrag, dorindu-se reciproc prin iubire (*Mihail Grădinaru: metodă și sistem*).

*

Kocsis: Dă-i unui om pe care nu-l vezi și nu-l cunoști simbolurile unei armuri, ale unei săbii și ale unui templu și așteaptă să vezi ce va face cu ele. Răspunsul îți va spune foarte multe despre leatul, lecturile, cultura, rasa, religia lui.

*

Cezar Baltag: Niciodată ca odată/ urcă și coboară-o roată;/ ca-ntr-o doară, bunăoară,/ urcă roata și coboară.// Nicăieri, ca adierea,/ nu îi auzim căderea,/ nici bărbatul, nici femeia/ nu zăresc roata aceea.// De neînțeles i-i firea,/ nu îi simți rostogolirea./ Îndărăt sau înainte/ roata flutură morminte.// Suie roata și aleargă/ împrejur cu-o lume-ntreagă./ Cine a ieșit din horă/ fără marginea-l devoră.// Ne-ncetat te-nvârte moara,/ dimineța... ziua... seara...// Mai târziu sau mai departe/ îți dă brânci și te desparte.// Nicăieri, ca adierea,/ nu îi auzim căderea./ Nici bărbatul, nici femeia/ nu zăresc roata aceea (*Sempiternum*).

*

obejdie = primejdie (știe Preda)

citav = întreg, nevătămat, neschilodit (știe și Cornel Nistea)

Radu Șerban - Privire, 2006

Mic incident neplăcut pentru toți

Gelu Vlașin organizează, deja de șapte ani, prin intermediul Centrului European pentru Excelență Culturală și a Rețelei literare, un concurs pentru poeții aflați în pragul debutului. Ediția a VII-a, din acest an, a fost sprijinită de multe reviste, care au acordat și ele premii (constând în publicarea poemelor premiate). Am sprijinit și noi inițiativa atât de generoasă, dând juriului prerogativa de a alege un premiat al revistei. Ceea ce juriul a și făcut, acordând premiul revistei noastre Alexandrei Costea, studentă la UMFST. Am publicat imediat poemele primite (în nr. 3-4), dar imediat ce ele au apărut am primit o alertă de la o altă poetă tânără – Miruna Romanciuc – prin care ne semnala că în poemele Alexandrei sunt prinse versuri din poeme publicate de ea pe internet. S-a dovedit că așa e. Alexandra ne-a justificat prezența lor prin ceea ce toată lumea numește „memorie involuntară”. Faptul se poate întâmpla, dar poeții ar trebui să-și supravegheze și acest compartiment al memoriei, căci altminteri juriile concursurilor și redacțiile vor fi puse în situația de a trece poeziile tuturor prin filtrul programului de verificare a plagiatelor. Nu cred că-și dorește nimeni așa ceva. (Redacția)

Gala Premiilor „Observator Cultural”

Cu o adevărată tradiție deja, Gala Premiilor „Observator Cultural”, ajunsă la ediția a XVIII - a, a avut loc pe data de 14 mai 2024, la Teatrul Odeon. Premiile acordate pentru cele șase categorii („Memorialistică”, „Eseu/Publicistică”, „Critică/Istorie/Teorie Literară”, „Poezie”, „Debut” și „Proză”) au fost votate de juriul alcătuit din Victor Cobuz, Bogdan Crețu, Cezar Gheorghe, Adrian Jicu, Adrian Lăcătuș, Iulia Popovici și Carmen Mușat (președintele juriului).

Laureații sunt următorii:

La categoria „Debut”, premiul „Ovidiu Verdeș” i-a fost acordat Sabine Yamamoto pentru *Nu mai e nimeni acasă* (Vellant). Anei Blandiana i-a fost înmănat premiul categoriei „Memorialistică” pentru *Mai mult ca trecutul* (Humanitas), în timp ce, la categoria „Istorie, Critică și Teorie literară”, Balázs Imre József a urcat pe scenă pentru *Rețele avangardiste. Afilieri multiple* (Tracus Arte). La categoria „Eseu-Publicistică”, premiul a ajuns la Andrei Gorzo și Mihai Iovănel pentru *Desene mișcătoare. Dialoguri despre cinema și critică* (Polirom). La categoria „Poezie”, a fost premiat volumul *Sarx* de George State. Premiul „Observator universitar” a ajuns la Teodora Coman pentru *Piesă de rezistență* (Nemira), iar premiul „Observator Lyceum” la Cristian Fulaș pentru *Specii* (Polirom). Premiul pentru Proză i-a fost înmănat lui Adrian Romila pentru *Acasă, departe* (Polirom). Premiul special „Cum Laude” (pentru „isprăvi culturale foarte reușite” – Carmen Mușat) a fost acordat traducătorilor volumului *Antologia Palatină. Poemele iubirii* (Ed. Universității din București, coord. Simona Nicolae), iar Premiul „Gheorghe Crăciun” pentru *Opera Omnia* a ajuns anul acesta la Matei Vișniec.

Premiul „Léopold Sédar Senghor” pentru traducere din limba franceză a fost oferit Rodicăi Baconsky și Alinei Pelea pentru traducerea romanului *Dă noaptea deoparte* (Monique Proulx, Editura Casa Cărții de Știință), Premiul pentru traducere din limba germană i-a revenit Mariei Irod pentru traducerea romanului *Inventarul lucrurilor dispărute* (Judith Schalanski, Pandora M). A fost premiată și Liliana Pleșa-Iacob pentru traducerea din limba spaniolă a cărții lui Enrique Vila-Matas, *Ceața asta fără noimă* (Vellant), în timp ce premiul pentru traducere din limba italiană l-a primit Oana Sălișteanu pentru *Apa lacului nu e niciodată dulce* (Giuliei Caminito, Humanitas). (S.P.)

Premiile Filstreet

(Festivalul internațional de literatură, literatura în stradă)

Ediția a II-a, 24-26 mai 2024

1. **Premiul național „ION BARBU” pentru poezie, opera omnia** - ELENA ȘTEFOI

2. **Premiul Național „URMUZ” pentru proză/dramaturgie, opera omnia** - MATEI VIȘNIEC

3. **Premiul literar pentru debut** decernat unui scriitor aflat la prima carte, poezie/proză, volum apărut în anul editorial precedent ediției festivalului;

NB/ se pot decerna 3 premii la debut pentru:

1. **poezie** – VASILE GRIBINCEA, pentru volumul *Coerența labirintică. Volum Alternativ/ Continuu* (Editura Cartier);

2. **proză** – OANA PALER pentru romanul *Stadii*, Editura Rocart

3. **eseu, critică și istorie literară**:
- ANDREEA POP pentru volumul *Geografiile lui Alexandru Vlad*, Casa Cărții de Știință

- SORIN IAGĂRU-DINA pentru volumul *Oglinda când ți-ar arăta... Discursul critic a șase scriitori români postbelici*, (Editura Muzeul Literaturii Române)

4. **Premiul internațional „Radu Gabriel Pârnu” pentru promovarea și traducerea literaturii românești în străinătate**

- CHRISTIAN W. SCHENK, pentru promovarea și traducerea poeziei românești în Germania

5. **Premiul special de literatură FILSTREET decernat de Primăria Pitești** - NORA IUGA

6. **Premiul special de literatură FILSTREET decernat de Editura ROCART** - FLORIN IARU

JURIUL FILSTREET 2024

a fost format din criticii literari: Ion Bogdan Lefter – președinte, Irina Petraș, Alexandru Cistelean, Gabriela Gheorghisor, Dan Gulea și poetul Călin Vlasie

La această ediție au participat scriitori din România, Anglia, Franța, Germania și Republica Moldova

Radu Șerban - Poveste cu crengi, frunze, ferestre, 2020

Ana BLANDIANA**Picurare**

Cum-necum, într-o zi, săturată
de scris **în bibliotecă***, m-am hotărât
să ies în parc și, pe o bancă așezată,
să scriu **poeme**, cu cerneală, ca de obicei,
dar deodată a venit ploaia
și picăturile ei în rafală
mi-au șters poemul de pe foaia
scrisă cu mîgălă,
așa că mă întreb oare ce temei
poți să mai pui pe cerneală?

Așa cum ploaia spală prin picurare
hîrtia, tot așa poezia spală
creierul de acea copleșitoare
spaimă de literatură
provocată de versul prolix.
Oricum, eu mi-am luat necesara măsură
de-a scrie
numai și numai cu pix!

*Cuvintele scrise cu aldine reprezintă sau fac referire la titluri de volume ale autoarei

În lectura lui **Lucian Perța**